
Michel Beaud
Kapitalizmin Tarihi
1500-2010
Fransızcadan Çeviren
Fikret Başkaya
2. basım
Yordam Kitap

Michel Beaud (1935-)

Paris VII Üniversitesi'nden emekli iktisat profesörüdür. İlk basımı 1981 yılında yapılan *Kapitalizmin Tarihi* ile geniş kitlelere ulaşmış, bu eser ondan fazla dile çevrilmiştir. Çok sayıda esere imza atan yazarın çalışmalarının amacı, zamanımızın gerçekliği ile ilgili fikir vermek ve onun bileşenlerini çözümlemek olarak ifade edilebilir.

Eserin Orijinal Adı:
Histoire du capitalisme, 1500-2010
(Seuil, Paris, 2010, Genişletilmiş 6. Basım)

Eserin Önceki Basımı:
Dost Kitabevi, Ankara, 2003

Kapitalizmin Tarihi
1500-2010

Michel Beaud

Fransızcadan Çeviren
Fikret Başkaya

Yordam Kitap: 250 • **Kapitalizmin Tarihi, 1500-2010 • Michel Beaud**
ISBN- 978-605-172-070-8 • *Çeviri:* Fikret Başkaya
Düzeltme: Burçak Karabağ-Günnur Aksakal
Kapak Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Ekim 2015 • *İkinci Basım:* Ocak 2016
© Editions du Seuil, 1981 ve 2010; © Yordam Kitap, 2015

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap.com • E: info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: Berdan Matbaası (Sertifika No: 12491)
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi C Blok No: 215/216
Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 613 12 11

Kapitalizmin Tarihi
1500-2010

Calliope'ye

İÇİNDEKİLER

OKUYUCUNUN DİKKATİNE 11

GENEL GİRİŞ 13

I

ALTINDAN SERMAYEYE GİDEN YOL 15

1 KAPİTALİZME DOĞRU UZUN YÜRÜYÜŞ 19

Sömürgelerin Yağmalanması ve Prens'in Zenginliği (XVI. Yüzyıl) 20

Burjuvazilerin Yükselmesi (XVII. Yüzyıl) 32

2 ÜÇ DEVRİMİN YÜZYILI (XVIII. YÜZYIL) 63

Sömürgeci Egemenlik, Büyük Güçler Arasındaki Düşmanlıklar ve Amerikan Devrimi 64

Fransa'da Burjuvazi Soyluluğa Karşı: İdeolojik Mücadeleden Devrime 72

İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin Şafağı 96

3 SANAYİ KAPİTALİZMİNİN KARŞI KONULAMAZ YÜKSELİŞİ (1800-1870) 116

Yüzyıl Başında Fikirlerin Çatışması 118

Kapitalist Sanayinin Gelişmesi 130

Bilinçlenme ve Direniş 156

II

EMPERYALİZM ÇAĞI:
ULUSAL KAPİTALİZMLERDEN ULUSAL/
KÜRESEL KAPİTALİZME 179

4 Büyük Buhran'dan Büyük Savaş'a (1873-1914) 187

5 Büyük Karmaşa (1914-1945) 231

Savaştan Krize 232

Dağılan Bir Dünya 242

6 Kapitalizmin Büyük Atılımı (1945-1978) .. 286

Savaştan Krize . 286

Kapitalizmde Yeni Değişim 318

7 XX. Yüzyıl Sonu:
Dünyada Yeni Bir Salınımın Başlangıcı mı? 358

XX. Yüzyılın Sonundaki Büyük Dönüşüm .. 360

Dünyanın Salınımının Belirgin Çizgileri . 383

XXI. YÜZYILIN EŞİĞİNDE .. 419

2000-2010: Dünya Ölçeğinde Karmaşa . 421

Kaynakça 438

Dizin 446

Okuyucunun Dikkatine

Bu eser 1979-1980'de yazıldı ve ilk basımı Seuil Yayınevi "Société et économie" koleksiyonundan 1981'de yapıldı. Yeni baskılar da "Points Économie" koleksiyonundan 1984, 1987, 1990 ve 2000 yıllarında yapıldı.

1981 ve 1984 basımları altı bölümden oluşuyordu, 1500-1980 dönemini kapsıyordu, 1979 ve 1980 yıllarında yazılmıştı. Materyeli Paris Üniversitesi VIII'de, Vincennes kampüsünde 1970'li yıllarda verdiğim "Ekonomik Olaylar Tarihi" dersinde derlemiştim.

2000 yılında yapılan beşinci basımda, ilk altı bölüm aynen kaldı, sadece bazı küçük imla hataları dışında bir değişiklik yapılmadı. Sadece bölüm geçişleri biraz zenginleştirildi ve ekseri 1981 metninin devamı olarak bazı düşünceler metne dahil edildi. Seuil Point koleksiyonu için 1987'deki yedinci basımda ilave edilen yedinci bölüm 1990 basımında gözden geçirildi ve bazı eklemeler yapıldı. İkinci olarak da 1994'te yapılan Japonca ve Hollandaca basımlarda da aynı şey yapıldı. Söz konusu bölüm 1999'da beşinci basım için elden geçirildi ve değişiklikler yapıldı. O bölümün kaynakçası "6. Dünyadaki Değişim" başlığı altında genel kaynakça içinde ve 2000-2010 dönemini de içeren mevcut basıma dahil edildi.

Nihayet "Genel Giriş" başlığı altında 1981 ve 1999 basımlarındaki metinler birleştirildi ki, kaynakça genel kaynakçanın başında yer alıyor.

Bu altıncı basım, sadece 2000 ve 2010 dönemini kapsayan kısa bir tahlil dışında bir önceki metni olduğu gibi içeriyor.

O eki yazarken aklımda hep Fernand Braudel'in tarihçi mesleğinin "vazgeçilmez malzemeleri" dediği vardı: "Birbirleriyle kapışmış olan güçlerden, hangilerinin galip geleceğini biliyoruz. Belirli sonuçlar doğuracak/doğurguları ortaya çıkacak, sonuçta istikbalin kendilerine teslim olacağı önemli olayları/hadiseleri peşinen ayırt ediyoruz/edebiliyoruz. (Ne) Muazzam bir imtiyaz!". Oysa, onu yaşayanlar için "şeyler ne yazık ki, hep aynı önemde görünürler ve geleceğin kurucusu olan çok büyük olaylar çok az gürültü çıkarırlar (...) ve ekseri varlıkları hissedilmez."[1] Tabii buna bir de bugünün baş döndürücü bir hız ve kapsamda ortaya çıkan olaylar ve enformasyon dalgasını da dahil etmek gerekiyor.

Dolayısıyla bu tarih kitabına geride kalan on yılın tahlilini eklemek gerekiyordu. Bir kere, elimizde anlık tarihi yakalamamıza imkân veren yeteri kadar malzeme ve tahlil mevcut. Ve ikincisi, değişimin hızlanması, bu günün dünyasını anlamak için öyle bir çabayı zorunlu kılıyor. Ve nihayet, kapitalizmin küreselleşmesi ve dünya ekonomisindeki belirleyici önemi, teknik bilimin ve silahların gelişmesindeki rolü ve yaşam tarzlarının evrimi gösteriyor ki, dünyada son on yıldaki değişimler, geride kalan iki yüzyılda ortaya çıkandan daha büyük...

Beauval, Ocak 2010

---

1 "Pour une économie historique", *Revue économique*, 1950, I, Mayıs, s. 37-44; repris *in Écrits sur l'historie*, Flammarion, 1969, s. 124-125.

Genel Giriş

Bu kitabı ortaya çıkaran temel inanç, tüm dünya toplumlarında kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı derin altüst oluşları çözümlemeden, çağdaş dönemin anlaşılamayacağı saptamasıdır.

Aynı zamanda, söz konusu gelişmeyi hem ekonomik, politik ve ideolojik hem de ulusal, çok uluslu ve evrensel, nihayet baskıcı ve özgürleştirici, yıkıcı ve yaratıcı, velhasıl değişik veçheleriyle kavrama kaygısının sonucudur.

Nihayet, birbirinden ayrılması mümkün olmayan ama çoğunlukla ayrı ayrı çözümlenmiş sorunlara bütünsel bir perspektif kazandırma isteğinin ürünüdür. Söz konusu olan, ekonomi politiğin oluşmasıyla "kapitalizme doğru uzun yürüyüş" arasındaki ilişki, eski aristokratik rejimlere karşı demokratik idealin kendini dayatması, yeni kurumları kullanarak yeni egemen sınıfların yükselmesi, ulusal kapitalizmin gelişmesiyle işçi hareketinin güçlenmesi ve çalışma yaşamında bir dizi kazanımın sağlanması, kapitalist egemenliğin dünya ölçeğinde giderek karmaşık ama bütünü kapsayacak tarzda egemenliğini artırması, sınıfların hâkimiyetiyle ulusların hâkimiyeti arasında bir eklemlenmenin oluşması; bugünkü "Büyük Kriz"de olduğu gibi, krizlerin hem birer tıkanma ve hastalık belirtisi ama aynı zamanda birer yenilenme anı olarak tezahür etmesidir.

Tarihi dört yüzyılı kapsayan konkistadorlardan *Pax Britannica*'ya; Cenova'nın, Amsterdam'ın, Anvers'in bankacı ve

tüccarlarından dünyanın atölyesi ve bankacısı İngiltere'ye; dokuma çıkrığından, yel değirmeninden buharlı makineye; esas itibarıyla banka ve tacir faaliyetlerinden sanayi kapitalizmine, Machiavelli'den Marx'a, *Prens*'ten *Kapital*'e uzanan kör gidişin izi sürülebilir.

Sonraki bir yüzyıllık dönemde, İngiliz hegemonyasının yerini Amerika'nın artan gücünün aldığı ve daha sonra Amerikan hegemonyasının da tartışılır hale geldiği; işçi hareketinin gelişmesi ve kazanımlarının ulusal ve uluslararası plandaki çelişkili gelişmeler karşısında patladığı; kömürden petrole ve elektriğe ve yeni enerjilere geçildiği; mekanizasyon ve Taylorizmden robotların ve telematiğin neden olduğu altüst oluşa sıçrayışın yaşandığı; ilk finans-kapitalin devreye girmesinden çeşitlenmiş ve hiyerarşik bir emperyalist sistemin oluşmasına tanıklık edildiği; nihayet genişleme, kriz ve savaş dönemlerinden ve 1885-1893 Büyük Krizi'nden 1970-1980 Büyük Krizi'ne geçildiği baş döndürücü bir sarmalın içinde bulunuyoruz.

Buna paralel ve bir şekilde benzer bir eserde de, Sanayi Devrimi'nin ve Fransız Devrimi'nin neden olduğu altüst oluşlar karşısında sosyalizm düşüncesinin nasıl oluştuğu, XIX. yüzyılda farklı işçi hareketlerinin bu düşünceyi nasıl benimsediği, ama gerçeğin sınavında nasıl olup da sürecin Ekim Devrimi'ne ve devlet kolektivizmine götürdüğünün tahlilini yapıyoruz. Bu vesileyle, bugün -Doğu'da, Batı'da ve Üçüncü Dünya'da- sosyalist olduklarını ilan eden toplumsal oluşumların niteliği üzerine düşünme fırsatını da elde etmiş oluyoruz. Bu arada, yüzyılın sonunda geçmiş yüzyılın derslerini ve gelecek yüzyılın korkutucu meydan okuyuşunu dikkate alan bir sosyalist projenin ne ve nasıl olabileceği üzerinde duruluyor.

I

ALTINDAN SERMAYEYE GİDEN YOL

(...) tüm yoksulları tüm zenginler
hesabına çalıştırmanın sırrı.

Voltaire

Kapitalizm, Batı Avrupa'nın parayı ve ticareti yöneten toplumlarının içinde oluştu. Ne ki, dünyadaki para ve ticarete dayalı birçok toplum, istisnai bir yaratıcı ve yıkıcı karaktere sahip yeni bir üretim tarzı olan kapitalizmi doğurmadan varlığını sürdürdü.

Bu kitapta, XVI. yüzyılda başlayıp XVII. ve XVIII. yüzyıllardan geçerek XIX. yüzyılda İngiliz sanayi kapitalizmine varan gelişmelerin seyri ele alınıyor: Sosyal sınıflarda ve yönetim tarzlarında ortaya çıkan dönüşümler; Avrupalı güçlerin dünyayı ilk fetih dalgası; ama aynı zamanda bütün bunlara eşlik eden düşünceler, tartışmalar ve onların yansıttığı artan bilinçlenme.

1

Kapitalizme Doğru Uzun Yürüyüş

Feodal toplum olgunlaşmış biçimine XI. yüzyılda ulaştı. Üretim organizasyonu *saha* dahilinde gerçekleşiyordu (serflik, zorunlu çalışma, angarya) ve artık emeğe (çalışma biçimindeki rant olarak) toprağın yegâne sahibi olan senyör tarafından el konuyordu. Senyör aynı zamanda, siyasal ve yargılamaya ilişkin ayrıcalıklara da sahipti.

Fakat feodal toplum oluşumu henüz tamamlanmıştı ki, çözülmesine neden olacak unsurlar da harekete geçmekteydi.[1] Bir kere, çalışma olarak gerçekleşen rant, özgür çalışmanın ortaya çıkması, köylü mülkiyetinin gelişmesi ve ticaretin başlamasıyla ayni ranta ya da para biçimindeki ranta dönüşüyordu. Süreci hızlandıran unsurlar da ticari fuarlar, zanaatların (loncalar çerçevesinde) canlanması, kent yaşamının yeniden doğması, bir ticaret burjuvazisinin oluşmasıydı... İşte, feodal düzen böylesi bir ortamda çözülürken ticari kapitalizm kök salacaktı.

Bu anlamda, kapitalizme doğru "uzun yürüyüş" birkaç yüzyıla yayılacaktı. Söz konusu olan, burjuvazinin oluşması (ticaret ve bankacılık), ulusallığın kendini dayatması ve modern devletlerin biçimlenmesi, uluslararası ticaretin ve egemenliğin dünya ölçeğinde genişlemesi, üretim ve taşımacılık, alanlarındaki teknik gelişmeler, yeni üretim yöntemlerinin devreye sokulması ve yeni zihniyetlerin ortaya çıkması gibi iç içe geçmiş süreçlerdi.

1 G. Duby, M. Bloch, H. Pirenne... gibi tarihçilerin çalışmaları dışında bkz. *du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition*, M. Dobb ve P. Sweezy.

Bu uzun yürüyüşün birinci safhasına damgasını vuran, Amerika'nın fethi ve yağmalanması (XVI. yüzyıl), ikinci safhaya damgasını vuran da burjuvazinin ortaya çıkışıydı (XVII. yüzyıl).

Sömürgelerin Yağmalanması ve Prens'in Zenginliği (XVI. Yüzyıl)

Haçlı Seferleri, özellikle şövalyelerin efsanevi hazineleri olmak üzere büyük bir zenginlik birikimine vesile oldu. XIII. ve XIV. yüzyıllarda İtalyan cumhuriyetlerde, daha sonra Hollanda ve İngiltere'de ticaret, bankacılık ve finans alanlarında önemli gelişmeler oldu. Matbaanın icadı, metalürji alanındaki gelişme, maden kömürünün kullanılması, maden ocaklarında arabanın kullanılması, metal ve tekstil üretiminde belirgin bir ilerlemenin sağlanması, XV. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuracaktı. İlk top ve diğer ateşli silahlar o dönemde üretilmeye ve kullanılmaya başladı. Yelkenli gemi üretimi ve deniz ulaşımı tekniğindeki gelişmeler yeni deniz yollarının açılmasına imkân verdi.[2]

Bol miktarda sermaye, mal, gemiler ve silahlar: İşte ticaretin, icatların, fetihlerin hızlı gelişmesinin araçları.

Aynı hareket içinde ve feodal düzenin aynı çözülme temelinde, büyük monarklar yakınlaşıyor, fethe yöneliyor, akraba evlilikleriyle güçleniyor; savaşlarla imparatorluklar ve krallıklar kuruluyordu. Henüz ulusal bütünlük sağlanmadan önce güçlerini artırmış devletler Papalık karşısında özerkliklerini artırma çabası içine giriyordu. Kilise reformu için kaynaşma papaya karşı bir savaşa dönüşen Reform'la sonuçlandı. Ortaçağ'ın ahlak anlayışı tam fiyattan yanaydı ve faizle borç vermeyi yasaklıyordu;[3]

2 Bkz. H. Heaton, *Histoire économique de l'Europe*, c. I, s. 194. Heaton "ekonomik yenilik" adını verdiği kavramı 1450 yılından başlatır.

3 "Zengin, yoksulun sahip olmadığı rezervlere sahiptir, kendisi zarar görmeden yoksulun ölümünü engelleyebilir. Verdiği borçtan daha fazlasını talep etme hakkı olabilir mi? Aksi takdirde bu, mekâna değil de zamana ödetmek olmaz mı? Üstelik bunun da insanın değil, Tanrı'nın işi olduğunu söylüyorlar." (G. Bataille, *La Part Maudite*, s. 166.)

ama bu kabul, Calvin'in, "Tanrı katında muteber olmak için önce ticari başarı sağlamak gerektiği"[4] yollu teziyle ticareti ve faiz karşılığı ödünç vermeyi meşrulaştırmasıyla ciddi olarak sarsılmıştı.

İhtişama ve zenginliğe susamış hükümdarlar, üstünlük için savaşan devletler, zenginleşmeye özendirilmiş tacirler ve bankacılar: Ticareti canlandıracak olan güçler, fetihler ve savaşlar, yağmayı sistemleştirip köle ticaretini düzenleyerek yersiz yurtsuzları, serserileri bir yere kapatıp çalışmaya zorladı.

Bu ikili dinamiğin kavşağındaysa, Batı tarihinde "büyük buluşlar" denen unsurlar yer alıyordu: 1487'de Diaz, Ümit Burnu'nu dönmüş; 1492'de Kristof Kolomb, Amerika'yı keşfetmiş; 1498'de de Vasco de Gama, Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a ulaşmıştı. Devasa bir zenginlik avı –ticaret ve yağma– başlatılmıştı...

1. Amerika'nın Altını

> Kolomb'un raporuna göre, Kastilya Komisyonu, kendini savunmaktan aciz insanların yaşadığı bir ülkeye sahip olmaya kararlıydı. Onları Hristiyan yapma sofuluğu, projenin adaletsizliğini yok edip kutsuyordu. Fakat projeyi hayata geçiren gerçek saik, hazineleri yağmalamaktı (...) İspanyolların Yeni Dünya'ya yönelik Kolomb sonrası tüm girişimleri, aynı hareketin sonucuydu. Günahkâr altın susamışlığı (...)[5]

Meksika fatihi Cortez, durumu itiraf ediyordu: "Biz İspanyollar öyle bir kalp hastalığından muzdaribiz ki bunun tek çaresi altındır."

1503'te değerli madenlerden oluşan ilk parti Antiller'den geldi; 1519'da Meksika Azteklerinin hazinesi yağmalanmaya başlandı; 1534'te de Peru'daki İnkaların hazinesi ortaya çıkarıldı... Peru'da:

4 H. Denis, *Histoire de la pensée économique*, s. 82.

5 A. Smith, *a.g.y.* A.-G. Frank, *L'Accumulation du mondiale*, 1500-1800, s. 157.

> Konkistadorlar 1.300.000 ons altından oluşan bir yığına sahip oldular. Dört büyük lama heykeliyle ince işlenmiş altından yapılan on kadar kadın heykeli buldular. Kral haraç olarak tamamıyla altınla dolu bir oda verdi; tebaasının bahçelerinde, evlerinde ve tapınaklarında altından ağaçları, çiçekleri, kuşları ve hayvanları vardı; avadanlıklar, kap kacaklar altındandı; yirmi adım uzunluğunda ve iki adım genişliğinde, iki parmak kalınlığındaki gümüş levha masa olarak kullanılıyordu.[6]

Resmî verilere göre, 1521 ile 1660 arasında Amerika'dan İspanya'ya 18 bin ton gümüş ve 200 ton altın taşındı. Başka tahminler, transferin bunun iki katı olduğunu ileri sürüyor.

Kristof Kolomb, "Altın dünyanın en mükemmel şeyidir. O kadar ki, ruhları cennete bile gönderebilir," diyordu. Yüz yıldan biraz fazla bir zamanda, Meksika'da yerli nüfus %90 oranında (nüfus 25 milyondan 1.5 milyona düştü) azaldı.

Peru'da da %95 oranında azaldı, Las Casas'ın tahminine göre, 1495 ile 1503 arasında adalarda 3 milyondan fazla insan kayboldu, savaşta katliama uğradı, köle olarak Kastilya'ya gönderildi ya da madenlerde veya başka işlerde telef oldu: "Gelecek nesillerden kim buna inanabilir? Ben ki, bu satırların yazarı ve gözleriyle görmüş, her şeyden haberdar biri olarak, böyle bir şeyin mümkün olduğuna zorlukla inanabiliyorum," diyordu dönemin bir tanığı.[7]

Şekerkamışı üretimi, rom ve melas, zenci köle ticareti, Amerika'nın kıymetli madenlerinin gün yüzüne çıkarılması ve yağmalanması bir yüzyıl boyunca İspanya'nın önemli bir zenginlik kaynağı oldu. Kral, dış borçlarının önemli bir kısmını ödedi (borç yükünü hafifletmek için 1557'de faiz borcunun üçte ikisini temizledi). Savaşları finanse etti, o da maceraperestler, soylular ve zenginleşmiş tacirler gibi, İtalya'nın, Fransa'nın, Hollanda'nın ve

---

6 Heaton, *a.g.e.*, s. 208: "Avrupa'nın gelişmesi" veya "Buluşların ekonomik etkileri" başlığı altında yararlı malzemeleri bir araya getiriyor (s. 197). Aynı şekilde, bkz. A. G. Frank, *a.g.e.*

7 A.-G. Frank, *a.g.e.*, s. 82.

İngiltere'nin tüccarlarından satın aldı;[8] dalgalar halinde ama giderek azalarak değerli madenler akmaya devam edecekti...

2. Prens'in Zenginliği ve Paranın Paradoksu

Madenler bollaştıkça, fiyatlar da yükseliyordu. Batı Avrupa'da buğdayın ortalama fiyatı yüzyılın başından ortasına kadar çok az arttığı halde, yüzyılın ortasından sonuna kadarki dönemde dörde katlandı. İspanya'da da fiyatlar, XVI. yüzyılın başından XVII. yüzyılın başına kadarki dönemde üç-dört kat artış gösterdi. İtalya'da 1520-1599 yılları arasında buğday fiyatı üç kat arttı, İngiltere'de fiyatlar XVI. yüzyılın ilk çeyreğiyle son çeyreği arasında 2.6 kat artış gösterdi. Aynı dönemde Fransa'daki artış da 2.2 kat olarak gerçekleşti. Yoğunluğu azaldıkça, değerli maden akışının fiyatlar üzerindeki etkisi de azalacaktı. Ücretler daha yavaş artıyordu. XVI. yüzyıl bir bütün olarak dikkate alındığında, ücretlerin %50 oranında azaldığı tahmin edilebiliyordu. Halk kitlesinin hoşnutsuzluğu artıyor, yoksulluk yüzünden isyanlar patlak veriyordu.

Para ve fiyatlardaki bu büyük kargaşa karşısında hükümdarlar yasaklayıcı kararlara başvuruyorlardı. Villers-Cotterêts Fermanı (1539), Fransa'da işçilerin ortak hareketine imkân veren koalisyonları yasaklamıştı. İngiltere'de de XV. yüzyılın sonundan başlayarak[9] dilencilik, serserilik yasaklanıyor, bun-

---

8 Sözü dönemin tanığı Ramon Carande'ye bırakalım: "İspanya, aldığı yiyeceği hemen diğer organlara gönderen ve bir iki kırıntıdan belli belirsiz tat alan bir ağza benziyor..." Alıntılayan A.-G. Frank, *a.g.e.*, s. 92.

9 Söz konusu olan, Thomas More'un *(Ütopya,* 1516) sözünü ettiği, köylülerin topraklarından ilk kovulma dalgasıdır: "Burada aylak aylak dolaşıp son üç-beş kuruşlarını da harcadıktan sonra, çalmak veya dilenmek dışında ne yapabilirlerdi. Öyle bir açmaz ki, ya her türlü meşruiyete göre asılacak ya da çalacak! Kimsenin iş vermediği bu insanlar, başıboş bir hayat sürdükleri, çalışmadıkları için bir de serseriler gibi hapse atılıyor." VIII. Henri'nin (1509-1547) iktidar döneminde serseriler kırbaç ve hapis cezasına çarptırılıyorlardı. Suçun tekrarında kulaklarının yarısı kesiliyor, ikincide asılıyorlardı: Hollinshed'e göre, VIII. Henri döneminde bu şekilde cezalandırılanların sayısı 70 bini buluyordu. Bkz. K. Marx *Le Capital I. Kitap, (Œuvres, Économie,* Gallimard, La Pléiade, c. I. s. 1193.

lara XVI. yüzyılda zorla çalıştırma evleri [*workhouses*] ekleniyordu. Bu arada, hükümetler fiyat artışlarını durdurmanın yollarını arıyorlardı. İspanya'da hükümdarın azami yasal fiyat tespiti sonuç vermemişti, Fransa'da da ücretler ve fiyatlar 1554, 1567 ve 1577'de kararnamelerle saptanmıştı. Benzer bir durum, İngiltere için de geçerliydi. Bu ülkede de azami fiyat ve fiyat düzenleme girişimleri sonuç vermeyecekti... 1560'tan sonra da ücretler her yılın Paskalya ayında kont yargıcı tarafından denetleniyordu.

Bu gelişmelere paralel olarak, para ve fiyatlarla ilgili düşünce ve tartışmalar da başlamıştı. Gresham'ın *Information Touching the Fall of Exchange* (1558) başlığını taşıyan eserinde, bir "yasa"dan söz ediliyordu ki bu, XIV. yüzyıldan beri sayısız kereler formüle edilen, ünlü "kötü para iyi parayı kovar" özdeyişiydi. Bulanık bir tartışma sürdürülüyordu ve çiftçilerin sattıkları ürünlerin pahalı oluşundan şikâyet ediliyor, çiftçiler yerli yersiz suçlanıyordu. Aynı şekilde, aracılar, ihracatçılar, yabancılar, tacirler ve tefeciler ve "paradaki kıymetli maden oranını düşürerek para miktarını artırma uygulaması" da suçlananlar arasındaydı. Bu tartışmalardan bugünlere kadar ulaşan, Angers'li bir hukukçu olan J. Bodin'in görüşüdür ki, buna göre, "Bugünkü fiyat artışlarının başlıca, belki de yegâne nedeni, altın ve gümüşün son dört yüzyıl boyunca hiç olmadığı kadar bol olmasıdır. (...) Fiyat artışlarının temel nedeni, daima, malların fiyatının ölçüldüğü şeyin bolluğudur."[10]

Şüphesiz bu tür bir açıklama, gerçekliğin önemli bir veçhesine uygun düşmekle birlikte, enflasyonun diğer nedenlerini – kralların ve soyluların lüks hayatı, savaşların maliyeti ve borç yükünün karşılanması gibi– gözden uzak tutmaya da yarıyor ve her seferinde para değerinin düşürülmesi suretiyle tedavülde-

10 *Réponses aux paradoxes de M. de Malestroit, touchant l'enchérissement de toutes choses*, 1568. Bkz. Le Branchau, *Ecrin notables sur la monnaie*, Alcan, 1934, c. I, s. 84.

ki paranın artmasına neden oluyordu. Giderek, ileride paranın miktar teorisi olarak ifade edilecek olan bu formülasyon, bir başka önemli kabulle birlikte var olmaya başlamıştı. Yukarıdakiyle pek uyuşmayan XVI. yüzyılın bu güçlü düşüncesi de, krallığın zenginliğinin değerli madenlerin bolluğuna dayandığıydı.

Bu düşünce, yüzyılın başında Machiavelli tarafından biraz da tahrik edici bir tarzda ifade edilmişti: "İyi örgütlenmiş bir hükümette, devlet zengin, yurttaşlar da yoksul olmalıdır."[11] Her ne kadar bu formülasyonu herkes kabul etmese ve başkaları daha sonra devletin zenginliğiyle tacirlerin zenginliği arasındaki ilişkinin önemine işaret etseler de, Machiavelli XVI. yüzyılın önemli bir sorununa parmak basmıştı. Bu sorun, Prens'in servetinin nasıl artırılıp korunacağıyla ilgiliydi. Claude de Seyssel'in[12] ifadesiyle, Prens'in zenginliği, ki bu herkes içindir, altın ve gümüş hazinelerde cisimleşir.

İlk olarak hükümetler, sağduyunun gereği bir dizi önlem alarak, krallıklarından altın ve gümüşün çıkışını engellemeye çalıştılar. Örneğin İspanya'da daha XVI. yüzyılın başından itibaren altın ve gümüş ihraç edenler için ölüm cezası getirildi. Fransa'da maden paranın ülkeden çıkarılması, önce 1506'da, daha sonra da 1540, 1548, 1574'te yasaklandı. Benzer önlemler İngiltere'de gündeme gelmişti, 1546 ve 1576'da para ticareti yapanlarla poliçe ve bono işlemleri yapanların faaliyetlerinin hükümet denetimine alınması girişimleri sonuç vermemişti.[13]

Aynı şekilde, yüzyılın ortalarına doğru başka önlemler içeren metinler de ortalıkta dolaşmaya başlamıştı:

> Kendi ülkemizde üretilebilecek malların ithalatının durdurulması, yünlerimizin, derilerin ve öteki ürünlerin işlenmemiş, ham haliyle ihracının sınırlandırılması, ihracatı mümkün olabilecek malların üretimi için kent yönetimlerinin denetimi al-

11 *Prens*, 1514.

12 *La Grande Monarchie de France*, 1515.

13 Bkz. P. Deyon, *Le Mercantalisme*, s. 19.

> tında dışarıdan zanaatkâr ve imalatçıların ülkeye getirilmesiyle (...) öyle sanıyorum ki, kentlerimiz yakın bir tarihte eski refah düzeylerine ulaşabileceklerdir.[14]

Benzer önlemler, Ortiz tarafından da formüle edilmişti;[15] ona göre, çok sayıda imalathane kurup tekstil ham maddesinin ihracını da yasaklamak gerekiyordu. J. Bodin de aynı politikayı *Cumhuriyet* (1576) adlı eserinde önermişti.

İspanya, Fransa ve İngiltere kralları, yukarıdakine benzer bazı önlem aldılar: İlk imalathanelerin kurulması, yan ürünler için tekel veya imtiyaz, yabancı ülkelerden gelen mallara yasaklama veya gümrük uygulaması, ham madde ihracının yasaklanması. Ulusal birliğin sağlanması ve anayasal işleyiş, daha ulusal pazar oluşmaya başlamışken gündeme gelmiş bulunuyordu.

Böylece, dönemin ekonomiye ilişkin düşüncesi, Prens'in kaygılarıyla tam bir uyum halindeydi. Prens'in kendisi ve aynı zamanda aralıksız devam eden savaşların finansmanı için zenginliğin artırılması gerekiyordu. Reçete çok basitti: Değerli madenlerin ülkeden çıkışını engellemek, ithalatı kısıtlamak, ihracat artışına imkân verecek malların girişini kolaylaştırmak, krallığa gerekli olmayan ürünlerin ihracatını teşvik etmek; bu iki taraflı önlemler, sonuçta, ulusal üretimin artmasını sağlayacaktı. Bu düşünceden ayrı olarak bir de kamusal refah anlayışı boy veriyordu: Hales, *Söylev* adlı denemesinde, "Her birey 'kamusal zenginliğin' bir üyesidir, dolayısıyla bir kimse için kazançlı bir zanaat, aynı zamanda aynı işi yapmak isteyen başkaları için de kârlıdır. Birisi için kârlı olan şey, onun komşusu için de faydalıdır, sonuç olarak da herkes için faydalıdır," diyordu.[16]

---

14 1549'da yazılmış olan ve 1581'de yayımlanan *A Compendious, or Brief Examination of certain ordinary complaints*. Geçtiği eser J.-Y. Le Branchau, *Écrits notables sur la monnaie*, c. II, s. 188. Britanyalı centilmen John Hales aynı görüşleri 1549'da kaleme aldığı ve 1581'de yayımlanan *Discourse of the common Weal of this Realm England*'da formüle ediyor.

15 *Pour que la monnaie ne sorte pas du royaume, 1558.*

16 H. Denis tarafından belirtilmiştir. *A.g.e.*, s. 88.

Krallığın zenginliğinin, tacirlerinin ve imalatçılarının zenginliğine dayandığı görüşü hâkim olmuştu.

Amerika'dan yağan değerli madenler ve üretimin gelişmesiyle, Avrupa'da ticaret bir sıçrama yaptı. Amerika'daki zorunlu çalışma (özellikle şeker üretiminde) ve enflasyona bağlı olarak Avrupa'da reel ücretlerin düşmesi, ilave bir fazlalığın ortaya çıkmasını sağladı. Öte yandan, İngiltere'de çitlemenin [*enclosures*] başlamasıyla kullanılabilir bir iş gücü ortaya çıktı. Dilenciler, serseriler yakalanıp acımasızca belirli merkezlerde tutulurken, ticaret ve banka burjuvazisi gücünü artırıyordu. Venedik ve Floransa'dan sonra Anvers, Londra, Lyon ve Paris gelişiyor, nüfusları elli binleri, hatta yüz binleri aşıyordu.

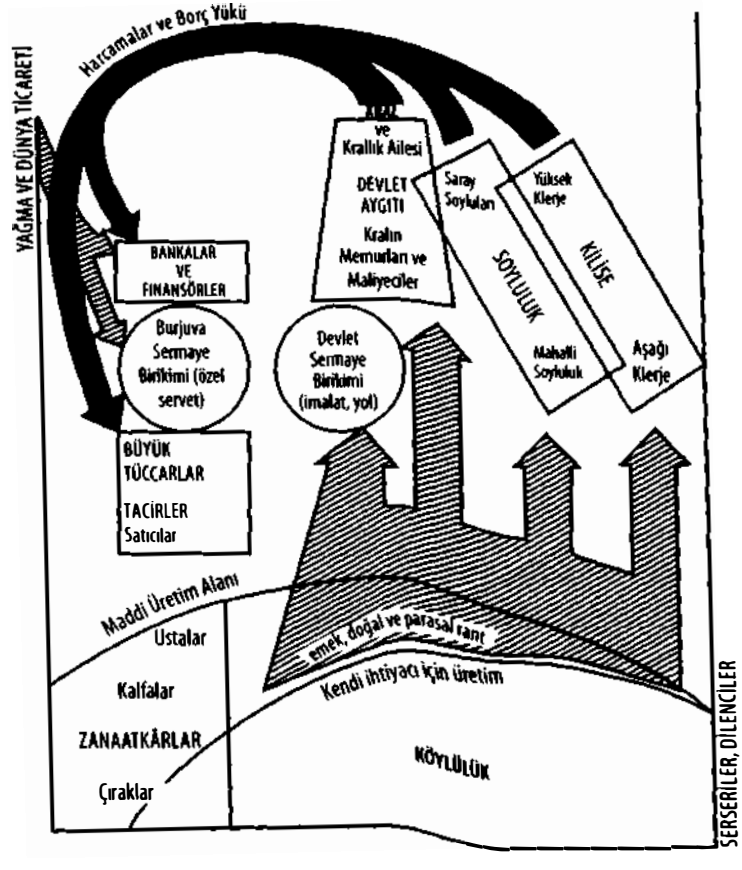
Söz konusu burjuvazilerin bir bölümü Reform düşüncesinde, diğeri de hükümdar karşısında birey haklarının kabulünde kendini buluyordu. (La Boétie, *Le Contr'un*, 1552; Théodore de Béze, *Du droit du magistrat sur ses sujets*, 1575.) Dönemin farklı hümanist düşüncesinin temsilcileri olarak Erasmus, Rabelais veya Montaigne'in, sanat ve evrensel düşünce alanında da Michelangelo'nun eserleri döneme damgasını vurmuştu. Polonyalı bir astronom olan Copernicus, dünyanın döndüğü, evrenin hareket etmeyen merkezi olmadığı düşüncesini ortaya atıyordu.

Yine de abartmamalıyız; herkes güneşin ve yıldızların Tanrı'nın yarattığı biçimde ve değişmez bir düzenlilikle dünyanın etrafında döndüğünü görebilirdi. Hiç kimsenin bu hakikati tartışma konusu yapmaması için de Kilise gözetimini sıklaştırmıştı. Köylüler üretmeye, ağır vergiler ve angarya altında ezilmeye; soylular avlamaya ve şölenlerde eğlenmeye; krallar egemen olmaya ve savaşmaya devam ediyorlardı. O sıralar dünyaya yeni bir Tanrı'nın, paranın egemen olacağını kim düşünebilirdi? Belki de Thomas More 1516 yılında *Ütopya*'yı yazarak, yerleşmekte olanı kavramakta erken davranmıştı. Söz konusu eser de Portekizli denizci Hythlodée'nin ağzından, "Sevgili More, sana

asıl düşüncemi söylemem gerekirse, her şeyin parayla ölçüldüğü bu ülkede, kamu yaşamında refahın ve adaletin tecellisi hemen hemen imkânsız gibidir..." dedirtmiyor muydu?

ŞEMA I

XVI. YÜZYILDA FRANSA'DA SOSYAL SINIFLAR VE ZENGİNLİĞİN DOLAŞIMI

3. Eski ve Yeni

Kapitalizmin filizlenmekte olduğu toplumsal oluşumlar söz konusu olduğunda bile, eski olan, ağırlığını koruyordu. Nüfusun büyük bir bölümü, kırsal kesimde yaşıyordu; üretim, esas itibarıyla, tarımsal üretimdi ve ticaret göreceli olarak sınırlıydı. Nüfusun en büyük kısmı doyumluk ekonomi koşullarında yaşıyordu. Geniş köylü kitlesinden (çalışma, ayni ve para olarak) alınan rant, kilise bürokrasisi, soylu sınıf ve krallık tarafından kullanılıyor, onların harcamaları yoluyla da büyük tacirlerin ve bankacıların özel servetler biriktirmesini sağlıyordu.

Tecimsel alışveriş, esas itibarıyla, esnaf üretimini kapsıyordu ve loncalar tarafından belirlenmiş kurallara tabiydi, ayrıca tarımsal nüfusun küçük bir bölümünü ilgilendiriyordu.

Söz konusu küçük meta üretimi, şu formülle özetlenebilir: ($Ma \rightarrow A \rightarrow Mi$): Küçük meta üreticisi ürettiği malı *a*'ya satarak bir miktar A parası elde ediyor ve bu ona başka *i* malı satın alma imkânı veriyordu. Tacirler aracı olarak devreye girip *i* malını satın alıyor ve bir Δ A kârıyla satıyor; bu da şu formülle özetlenebilir: ($A \rightarrow Mi \rightarrow A'$ ya da $A' = A + \Delta A$). Buradaki $\Delta A'$ ya zanaatkârlara, kalfalara ve çıraklara dayatılan fazla çalışmadan ya da köylüden zorla alınmış rantın bir kısmından kaynaklanıyor olabilir.

Bazı durumlarda kapitalist üretim formları, hem de ücretli biçimiyle, var olabilse de önemsiz düzeyde kalmaktaydı. Başlıca iki birikim tarzı şunlardı:

- Devlet aracılığıyla gerçekleşen birikim (devlet imalathaneleri, devlet yolları, köprüler...)
- Burjuva sermaye birikimi (özel servetler, para, kıymetli madenler, gayrimenkuller...)

Elbette asıl kaynak, geçmiş yüzyıllarda ve başka toplumsal oluşumlarda olduğu gibi, köylülerin fazla çalışmasıydı. Buna bir de Amerika'nın yağmalanmasını eklemek gerekir.

Zira, uluslararası boyut dikkate alındığında, yeni olan, sadece tribüter[17] üretim tarzının geçerli olduğu toplumsal oluşumlara özgü uzak ticaret değildi. 1500 yılında Venedik'in ticari trafiği Akdeniz'i ve Batı Avrupa'nın tamamını etkiler durumdaydı ve ara unsurların devreye girmesiyle de Doğu'da Hint Okyanusu'na kadar, Avrupa içlerine, kuzeyde de Baltık ve Norveç'e kadar uzanıyordu.[18]

Yeni olan, birbirine bağlı iki zenginlik transferini içeren Amerika'nın olağanüstü yağmalanmasıydı:

- Mevcut olan ve ele geçirilen hazinelerin yağmalanması (değerli madenlerin çıkarılması ve sanat eserlerinin işlenmesine harcanmış ölü emek).
- Yeni değer üretimi (zorunlu çalışma ve köleleştirmeyle); bu da iki şekilde gerçekleşiyordu: altın ve gümüş madenlerinde ya da tarımsal üretimde (şekerkamışı vb.).

Fetih, yağma, katliam: İşte XVI. yüzyılda Avrupa'ya değerli maden akışının ardındaki gerçek... Öyle ki, okyanus devasaydı ve önce İspanya ve Portekiz krallıklarının hazinesine ve tüccarların, bankaların kasasına uğrayan söz konusu altın; Cenova, Anvers veya Amsterdam'ın finans kasalarına ulaştığında artık bütünüyle "aklanmış" oluyordu.

Bu altın, Prens'in altını ya da Devlet'in altını (ki bu hazineler artık birbirinden farklı şeyler değildi) olduğunda nasıl korunacaktı? Olmadığı zaman nasıl sağlanacaktı? Biriktiricilerin reçetesi statik bir dünya anlayışına dayanıyordu ve krallıktan değerli maden çıkışını yasaklamaktan ibaretti, herhangi bir uygulanırlığı yoktu. Merkantilistler tarafından önerilen bir başka reçete de, başka ülkelere daha çok satıp onlardan daha az satın almak,

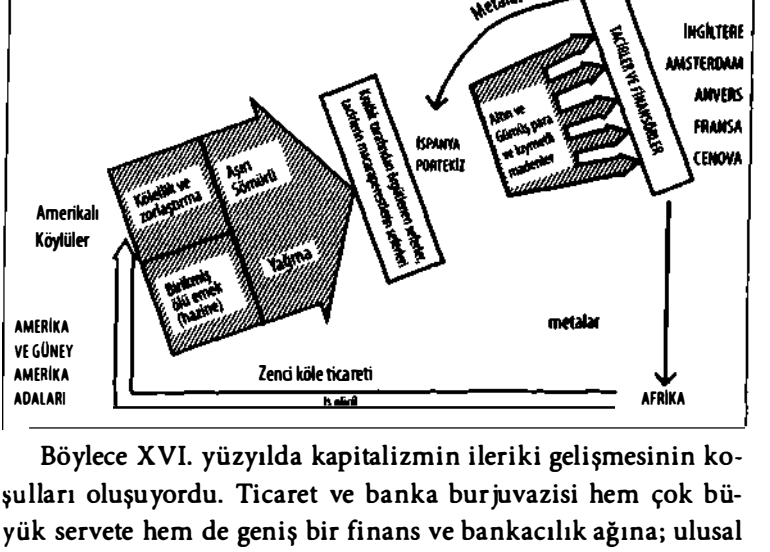
17 "Haraca dayalı üretim tarzında" yaygın bir bağımlı köylü ve zanaatkâr üretici kitlenin varlığı, dinî ve silah tekelini elinde tutan oligarşinin bolluk, dahası lüks içinde yaşamasına yol açan yeterli haracı toplama olanağı sağlıyordu. Bu, köleci, feodal Asya ve Afrika üretim tarzlarında görülen durumdu. Bkz. Samir Amin, *Classe et Nation*, éd. de Minuit, 1979, s. 54.

18 F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, c. III, *Le Temps du monde*, s. 18.

bu amaçla da kaliteli ve çok üretmekti. Bu, hem Prens'in hem de tüccarın çıkarına uygun değil miydi?

ŞEMA II

DÜNYA TİCARETİ VE XVI. YÜZYILDA AMERİKA'NIN YAĞMALANMASI

Böylece XVI. yüzyılda kapitalizmin ileriki gelişmesinin koşulları oluşuyordu. Ticaret ve banka burjuvazisi hem çok büyük servete hem de geniş bir finans ve bankacılık ağına; ulusal devletler de fetih ve egemenlik araçlarına sahipti. Geçerli dünya görüşü de serveti ve zenginliği yüceltiyordu. XVI. yüzyıl işte ancak bu anlamda kapitalizm çağının başlangıcı sayılabilir.[19] Fakat XVI. yüzyıl kapitalizmini ticari kapitalizm olarak isimlendirebilmek için, sanayi kapitalizmine varan ileriki aşamaları dikkatli ve çağdaş bir bakışla değerlendirmek gereklidir. Zira o dönemde geçerli olan, daha sonra kapitalizm olarak adlandırılacak olanın sadece bir çekirdeğiydi.

19 "Her ne kadar ilk kapitalist üretim bazı Akdeniz kentlerinde erken dönemde uç verse de, kapitalist çağ ancak XVI. yüzyılda başlıyor." (Marx, *Le Capital*, La Pleiade, c. I, s. 1170.) "Dünya ticareti ve dünya pazarı XVI. yüzyılda modern kapitalizmin biyografisinin başlangıcıdır." (F. Perroux, *Le Capitalisme* s. 35.) "Sermayenin modern tarihi, ticaretin ve iki dünya arasında pazarın kurulmasıyla başladı." (A.-G. Frank, *a.g.e.*, s. 32.)

Burjuvazilerin Yükselmesi (XVII. Yüzyıl)

Aynı şekilde, XVI. yüzyılda imalatın gelişmesinde yeni bir üretim tarzının mayalandığını görmek için son derece uzak görüşlü olmak gerekir.

Nüfusun onda dokuzu hâlâ tarımla geçiniyor, toprak üstünkörü sürülüyor, ekim sık yapılıyordu. Gübre yetersizdi, hububat verimi vasattı (verim bire dört ya da beş, bazen üç ya da iki); nadas, ekilebilir toprakların güneyde yarısını, kuzeyde de üçte birini verimsizleştiriyor, hasat orakla yapılıyor, az sayıda olan büyük ve küçükbaş hayvan kötü besleniyordu. Başlıca yiyecek, çorba ve ekmekti ama hasatın kötü olduğu yıllarda açlık kırıp geçiriyordu...

Soylular sınıfı kendi içine kapanmış ve ayrıcalıklarına sıkı sıkıya sarılmıştı; 1614'teki Etats Généraux'da [Genel Meclis] sivil başkan yardımcısı Henri de Mesme, "Üç sınıf da kardeştir ve her üçünün de anası Fransa'dır," dediğinde, soylu sınıfın buna cevabı, ayakkabıcıların ve ayakkabı tamircilerinin çocuklarının kendilerini kardeş olarak çağırmalarını istemediklerini, onlarla aralarında uşakla efendisi arasındaki kadar fark olduğunu söylemek olmuştu.[20]

Düşünce alanında kilise düzeni korumaya devam ediyordu. Erasmus 1559'dan beri kara listedeydi. Bir başka büyük hümanist Giordano Bruno, 1600 yılında aykırı düşünceleri yüzünden sapkınlık suçlamasıyla yakılmıştı. Campanella 1559-1629 yılları arasındaki yirmi yedi yılı zindanda geçiriyor; Galileo Galilei, 1632'de yayınlanan *Dialogo Sopra i Due Massimi Sistemi del Mondo* adlı eserinde "yanlış ve sapkın" fikirler ileri sürdüğü için, Engizisyon tarafından 1633 yılında söylediklerini inkâra zorlanıyordu.

Bu genel tablodan açıkça ayrılan sadece Birleşik Eyaletler'di. Orada ticaret gelişmiş ve canlıydı; tarım modern, soylu sınıf da neredeyse yok gibiydi. Buna karşılık güçlü bir burjuvazi var-

20 *Histoire générale des civilisations*, c. IV, s. 153.

dı. Hoşgörüsüyle ünlüydü. Descartes, Hollanda'ya yerleşmişti (1625). *Discours sur la méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciénces* (1637) ve *Méditations me-taphysique* (1641) başlığını taşıyan eserlerini orada yazmıştı. Söz konusu Birleşik Eyaletler, 1609'da İspanya'dan politik bağımsızlığını kazanmıştı; ama bu güçlü ülke karşısında zayıf bir konumdaydı.

1580'den beri İspanya'nın Habsburg Hanedanı tüm İber Yarımadası'nı, tüm Latin ve Orta Amerika'yı, Filipinler'i, Kuzey İtalya'yı, Napoli Krallığı'nı, Sardinya ve Sicilya'yı, bundan başka eski Burgonya Krallığı'nın geri kalanını otoritesi altında bulunduruyordu. Kuzeni Avusturya Habsburg'u sayesinde güçlü bir müttefike de sahipti. Bu ilişki sayesinde Bohemya ve Macaristan da egemenlik alanına dahildi. Fakat bu coğrafi güç yanılsama yaratmamalıdır. Nitekim, 1588'de "Yenilmez Armada"nın mağlubiyeti, gerilemenin başladığını haber veriyordu. Latin Amerika'dan taşınan altın ve gümüş, 1590'dan sonra azalmaya başladı. 1650'de 1550'ye göre iki kat azalmıştı. Sevilla ticareti de küçülmüştü. 1600-1604'te 55 gemi ve 20.000 tondan, 1701-1710'da 8 gemi ve 2500 tona düştü.[21] Savaş harcamaları ağırlaştı; ilave vergiler de yetersiz kalıyordu, bütçe açığı büyüyordu, iç üretim yeterli düzeyde gelişemedi, artık İspanya kralı borç verecek kimse bulamıyor, paranın değeri yok olmaya devam ediyordu; ekonomik faaliyet yavaşlamıştı; nüfus, XVI. yüzyılın sonunda 6 milyona geriledi. Artık İspanya geri dönüşü olmayan bir çöküş dönemine girmişti.[22]

Müttefiki Avusturya İmparatorluğu'na gelince, Otuz Yıl Savaşı'ndan yıpranarak çıkmıştı ve Vestfalya Barışı'nda (1648) önemli ödünler vermek durumunda kalmıştı.

21 Yıllık ortalamalar; P. ve H. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, alıntılayan P. Léon, *Économie et Sociétés pré-industrielles*, c. II, s. 32.

22 Yüzyıl başındaki sanatsal üretim ümit vericiydi: Cervantes'in *Don Kişot*'u (1605) ve El Greco'nun *Meryem'in Göğe Yükselişi* (1614) ve daha sonra Lope de Vega ve Calderon, Velasquez ve Murillo gibi sanatçılar...

Kapitalizme doğru uzun yürüyüş, XVII. yüzyılda İspanya'da veya Avusturya'da değil, asıl Hollanda, İngiltere ve Fransa'da yoluna devam edecekti.

1. Sömürgeci Yayılma ve Hollanda'da Kapitalizm

Ticari ve üretimci kapitalizm canlı, yeni fikirlere açık ve inisiyatif sahibi insanlara samimi yaklaşabilen bir banka ve ticaret burjuvazisinin desteğiyle, Hollanda'da önemli bir gelişme kaydedecekti. Bu gelişme üç sağlam ayağa dayanıyordu.

Birinci ayak, Doğu Hint Adaları (Hollanda) Kumpanyası'ydı.

> Altı ticaret odası bir araya gelip 1602'de Doğu Hint Adaları Kumpanyası'nı kurdular. Her biri kumpanyanın yöneticisi olan yetmiş üç müdür görevlendirildi. Ortak işlerin yönetimi ticaret odaları tarafından atanan on yedi kişilik bir heyet tarafından yürütülüyordu. Bu on yedi kişiden sekizi, ortak harcamaların yarısını üstlenen Amsterdam Ticaret Odası tarafından atanmıştı. Her oda, üyelerinin ticari işlemlerine –Doğu Hint Adaları'ndan gerçekleştirilecek alımlar, altının gönderilmesi, gelen malların satımı gibi– karar veriyordu. On Yediler Heyeti, filonun örgütlenmesinden nereye yollanacağına ve malların taşıma ücretlerine varıncaya kadar, çoğunluk adına karar verme yetkisine sahipti. Kumpanya, Hindistan ticaretinin tekelini denetliyordu. Şirket, sömürgelere *mare clausum* uyguluyordu. Başka bir ifadeyle, Hindistan'ı İngiliz, Fransız ve Portekizlilere yasaklayabiliyordu. Şirketin yetki alanında krala ait yetkileri kullanabiliyor; yerlilerle anlaşma, savaş, barış yapabiliyor, vali tayin edebiliyor, cezai ve sivil yargı yetkisi kullanabiliyordu. Şirket 1670 yılına gelindiğinde Hindistan'da on-on iki bin kişilik bir kara ordusuna, kırk-altmış bin kişilik bir deniz kuvvetine sahipti ve her yıl Avrupa'ya on-on iki milyon mal taşınıyordu. Hisse senetlerinin getirisi %25-30'lara yükseliyordu. O kadar ki, 1670'e doğru hisse senetlerinin değeri üç bin florinden on sekiz bin florine yükselmişti.[23]

23 *Histoire générale des civilisations*, c. IV, s. 245.

İkinci ayak Amsterdam Bankası'ydı. Parasal karmaşadan sorumlu tutulan sarrafların faaliyeti, Amsterdam kenti[24] tarafından yasaklanarak, kambiyo işlemleri tekeline sahip bir banka kuruldu (1609).

> Amsterdam Bankası, her türlü parayı ve üç yüz florinin üstündeki külçeyi mevduat olarak kabul ediyordu. Güvenlik, dışarıdan da mevduat akışını sağlıyordu. Banka, tüccarlara istedikleri ülkenin parasını sağlayabiliyordu. Dolayısıyla, her ülkeden mal satın almaya imkân veriyor ve yabancı tüccarları çekiyordu. Aynı zamanda ödeme bankası işlevi de görüyordu; bu yolla basit bir kayıt işlemiyle ve madenî parayı devreye sokmadan bedava ödenek aktarması yapıyor, mevduat el verdiği ölçüde her türlü mal ödemesini gerçekleştiriyordu. Bu amaçla, değerli, istikrarlı, müşterilere güven veren florin, hesap birimi olarak kullanılıyordu. Amsterdam Bankası, giderek, bir kredi bankası haline geldi. Savaş durumunda Amsterdam kentine, Doğu Hint Adaları Kumpanyası'na avans veriyor, yüzyılın sonunda özel bankalara kredi bile açıyordu. Oysa, ödünç veren ve kambiyo işlemi yapan özel bankalar varlıklarını sürdürüyordu.[25]

Üçüncü ayak da donanmaydı, İngilizler gibi Hollandalılar da Doğu yolu ya da Hindistan için çok sağlam ve silah donanımlı gemiler inşa etmişlerdi. Fakat Kuzey ve Batı Avrupa için *fluitschip*'ler üretmişlerdi; bu gemiler limanlara kolayca yanaşabilen, ince ama yüz tondan dokuz yüz tona kadar değişen ağırlıkta ve hacimli yük taşımaya elverişliydi. Hızlı ödeme yaparak Norveç'ten tahta ve direk sağlayıp onlardan daha ucuza gemi inşa edebiliyorlardı. Makineyle (rüzgârla çalışan testere, vinç...) standart üretim yapabiliyorlardı. Bu gemilerde Hollandalılar "düşük ücretli yabancı işçileri çalıştırıyorlardı;

24 Amsterdam, Anvers'in 1585'te İspanyollar tarafından yıkılışından ve düşüşünden büyük ölçüde yarar sağladı. Amsterdam burjuvaları Anvers'in Hollanda toprağı olmasıyla başlayacak rekabetten korkarak Belçika ile ilişki kurmama yolunu seçtiler. Bkz. Heaton *a.g.e.*, c. I, s. 242, ve Violet Barbour, *Le Capitalisme à Amsterdam au XVIIe siècle*.

25 *Histoire universelle*, La Pléiade, c. III, s. 133-134

zira o dönemde tayfalar işçilerin ayaktakımı durumuna gelmişlerdi. Mürettebat sıkı bir disipline tabiydi, temiz olmak ve azla yetinmek mecburiyetindeydiler."[26] Tek başına Hollanda filosunun kullandığı gemi sayısı, 1614'te İspanyol, Fransız, İngiliz ve İskoç filoları toplamından daha fazlaydı.[27]

Hollanda gemileri 1600'de Japonya'ya, 1601'de de Çin'e ulaşmışlardı. 1621'de Batı Hint Kumpanyası (Hollanda) kurulduysa da, Hollandalılar Amerikan kıyılarında tutunmakta zorlandı. 1630 yılında Pernambuco, Surinam ve Caracas'a, 1632'de de Curacao'ya ayak bastılar. Bir Hollanda Brezilya'sı rüyası 1653'te çöktü ve 1626'da kurulan Yeni Amsterdam, 1664'te İngilizlerin eline geçerek New York adını aldı. Buna karşılık, 1619-1663 arasında Hollandalılar, Uzakdoğu yoluna egemendiler. 1619'da Batavia'ya yerleştiler, 1624'te Amboina'daki İngilizleri katlettiler, 1638'de Nagazaki karşısındaki Deşima adacığını ticarete açtılar, 1641'de Malakal'a yerleştiler, 1652'de Portekiz Burnu'nu ele geçirdiler, 1663'te Aden, Maskat, Koşinşin'e ve Singapur'a yerleştiler. Bu arada 1642'de Tazmanya'ya ayak basmışlardı.

Hollanda, Uzakdoğu'dan karabiber ve baharat ithal ederek (1648-1550'de %66'sını, 1698-1700'de de %23'ünü, aynı tarihlerde sırasıyla tekstilin %14 ve %55'ini), savaş yılları da dahil, İspanya'nın yiyecek ve gereç ihtiyacını sağlayıp[28] (İspanya'nın elde ettiği altın ve gümüşün yarısı Amsterdam'a ulaşıyordu) Java'da şekerkamışı üretimini başlatarak Afrika ve Kuzey Avrupa ile ticaretini artırmıştı ve dünya ticaretinden büyük yararlar sağlıyordu. Anlaşılacağı gibi, kendi sömürgelerine *mare clausum* ilkesini dayatırken başka yerlerde serbest deniz *mare liberum* ilkesini hararetle savunuyordu.

Ticari bir güç olan Hollanda, üretim faaliyetini de geliştirmişti. Leiden'de yün Haarlem'de bez, ipek boyama ve dokuma, bundan başka ipek ipliği; Amsterdam'da elmas işleme, şeker üre-

26 Daha çok İngilizce ya da Fransızca.

27 H. Heaton, *a.g.e.*, c. I, s. 237.

28 K. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade, a.g.y.*, P. Léon, *a.g.e.*, s. 33.

timi, İngiliz çarşafları, biracılık, damıtma, tuz, tütün, kakao hazırlama; Rotterdam'da cıva işleri, optik cam parlatma, mikroskop üretimi, duvar saati ve denizcilik gereçleri, deniz ve kara haritası yapımı, her dilde kitap basımı kotarılıyordu. Hollanda nüfusunun yarısı (iki buçuk milyon kişi) kentlerde yaşamaktaydı.

Bu tür faaliyetleri teşvik eden güçlü bir burjuvazi de ülkeye egemendi. Tacir Louis Trip'in 1674'te bir milyon florinin üzerinde parası vardı; ipekçi Jean de Neufville 1647'de meteliksiz gelmiş, yüzyılın sonunda öldüğünde geriye sekiz yüz bin florin bırakmıştı; 1674'te elli altı burjuva, iki yüz binle dört yüz bin florin arasında, yüz kırkı da yüz ile iki yüz bin florin arasında servete sahipti. Bu burjuvazi ticaret yapıyor, sanayiyi geliştiriyor, "ticaret odalarını" örgütlüyor, sömürgelerdeki şirketleri denetliyor, Leiden'deki üniversiteye nezaret ediyor, Amsterdam Bankası'nın sahibi olarak bu kenti dönemin büyük bir finans merkezi haline getiriyor, Hollanda eyaletinin hegemonyasını tüm Birleşik Eyaletler'e dayatmaya çalışıyordu.

Elbette uzlaşma çatışmayı dışlıyor değildi. Nitekim, diğer eyaletlerinin geleneksel güçlerine sırtını dayayan Orange ailesi, özellikle savaş ve gerilim dönemlerinde kendini dayatıyordu: Özellikle 1619'da Orange Prensi Maurice de Nassau ile Grand Pensionnaire Oldenbarnvelt ya da 1672'de III. Guillaume d'Orange'la Jean de Witt arasındaki çatışmalar gibi...

İngiliz kapitalizminin yükselmesi, Fransız korumacılığı, İngiltere'ye karşı birbiri ardına girişilen üç savaş (1652-1654, özellikle de 1665-1667 ve 1672-1674), 1672'de Fransa'yla yapılan savaş, İspanya'nın mirasını paylaşma savaşı (1702-1714), ekonomik gerilim, XVII. yüzyılın ikinci yarısında sömürge mallarının fiyatlarındaki düşüş sonucu Hollanda kapitalizmi borçlandı, zayıfladı ve nihayet hâkim konumunu kaybetti. Elbette bu durum, Hollanda'nın, XVII. yüzyılın ilk yarısında "üstün bir kapitalist ulus" (K. Marx), daha açık bir ifadeyle, "ticari ve mali kapitalizmin sembolü" (H. Sée) olmadığı anlamına gelmiyordu.

Söz konusu burjuvazinin güçlü geçmişinin tanığı olarak, Rembrandt'ın eserlerinden, *Çuhacıların Temsilcisi* (1661), *Gemi Yapımcısı ve Karısı* (1643), *Altın Tartıcısı* (1639), *Amsterdam Belediye Başkanı Jean Six* (1650'ye doğru) ve yoksul köylü, dilenci ve zenci desenleri hatırlanmaya değer.

2. İngiltere'de Merkantilizmden Liberalizme

Sömürgeci yayılma ve merkantilizm temelinde hükümdarın müttefiki olan İngiliz burjuvazisi, mutlakıyetçiliğe karşı mücadelesinde halkın hoşnutsuzluğunu kullanarak kendi iktidarını güçlendirebildi.

a) Sömürgeci Yayılma ve Merkantilizm

İngiltere'nin sömürge ve deniz gücü daha XVI. yüzyılın sonunda İspanya'ya karşı ağırlığını ortaya koymuştu. XVII. yüzyılda Hollanda'yla karşı karşıya gelmiş, XVIII. yüzyılda da Fransa'yla kapışmıştı.

İngiltere XVII. yüzyılın başından itibaren sömürgeci bir yayılma başlattı, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 1600 yılında Kraliçe Elizabeth'in bir yasasına dayanarak kuruldu. Kuruluşundan beş yıl sonra Hindistan'da, adalarda, Endonezya'da ve Japonya'nın Hirats bölgesinde yirmi kadar şubesi vardı. 1628'de İran'a, 1668'de de Bombay'a kök salmıştı. Bu arada, İngilizler 1625'te Barbados'a yerleşip 1664'te Yeni Amsterdam'ı almadan önce, Québec'i (1629), Jamaika'yı (1655) ele geçirdiler. *Mayflower* hacılarından sonra (1620), başka mülteciler Kuzey Amerika'da koloniler oluşturmuşlardı.

İngiliz dış ticaret hacmi 1610 ile 1640 arasında on kat arttı. Üretim gelişti. 1640'lara doğru bazı maden kömürü üreticileri yılda on ila yirmi bin ton üretim seviyesine ulaşmışlardı ki, yüzyıl önce bu rakam birkaç yüz tonu geçmiyordu. Yüksek fırınlar, demirhaneler, şap ve kâğıt imalathaneleri birkaç yüz işçi çalıştırıyordu. Tekstil imalatçıları ve tüccarları evlerde iplik örücüsü

ve dokumacısı olarak yüzlerce, bazen binlerce insan çalıştırıyorlardı. Bu ticareti ve sanayiyi harekete geçiren burjuvazi, teşviklere ve korumalara ihtiyaç duyuyordu.

Daha 1621'de Thomas Mun, "İngiltere'nin Doğu Hindistan'a Yönelik Ticareti Üzerine Söylev" adlı yazısında, dış ticaretin önemine değiniyordu: Sorun sadece değerli madenleri biriktirmekten ibaret değildir, asıl önemli olan bir fazla elde etmek üzere onu dolaşıma sokmaktır. 1622'deki "Dokumacılık Komisyonu Özel Konsey Raporu" da bu merkantilist ruh halini yansıtıyordu:

> Mütevazı önerilerimiz şunlardır: Dışarıda üretimi engellemek için İngiltere'den, İrlanda'dan, İskoçya'dan yapağı, işlenmemiş deri ve odun kömür ihracatının en sert şekilde cezalandırılması gerekir. Kalitesiz ve hileli boya üretimini önlemek için kurallar konulması şarttır. Her kontlukta boya, çarşaf ve diğer kumaşların üretim hazırlık aşamasını denetleyecek ve kaliteyi güvence altına alacak, yörenin varlıklı ve uzman şahsiyetlerinden bir heyet oluşturulmalıdır (...) Aynı şekilde, ihraç dokumalarımız üzerindeki gümrük vergisi baskısını hafifletmek için, Majestelerinin lütfedip Hollanda Arşidüşesi ve États Généraux ile görüşmesi naçiz dileğimizdir (...) Krallıktaki altın para darlığına gelince, paramızın taşınması yasaklanmalı ve bu yasağa uymayanlar sert bir şekilde cezalandırılmalıdır (...) Fakat, asıl dış ticaret açığımıza çare bulmak gereklidir. Gösterişli ve lüks maddelerin ithalatı ihraç ürünlerimizin toplam hacmini aşarsa, krallığın rezervleri heba edilmiş olur. Zira, dengeyi sağlamak için altın ihraç etmek gerekir.[29]

Gerçekten de, I. Jacques, ardından I. Charles imtiyazlar dağıttı, tekeller oluşturdu, üretimi örgütleyip düzenleyici denetimler getirdi, yün ihracatını yasakladı, Hollanda ve Fransız kumaşlarından alınan gümrük vergilerini yükseltti, o kadar ki, parlamento kararnameleri, cenaze törenlerinde giyilen elbisenin ve kefenlerin yün kumaştan olmasını zorunlu kılmıştı.[30]

29 *A.g.y.*, P. Deyon, *a.g.e.*, s. 93-94.

30 R. Marx, *L'Angleterre des révolutions*, s. 87. Bu düzenlemelere ve imtiyazlara karşı itirazlar kısa zamanda yükseldi; bunun üzerine Sir John Colepeper öfkelendi. *A.g.y.*, *Histoire générale des civilisations*, c. IV, s. 248.

Thomas Mun, 1622 ve 1650'de yazdığı ama 1664'te yayınlanan, *İngiltere'nin Dış Ticaret Yoluyla Zenginleşmesi* başlığını taşıyan eserinde, perspektifi daha da genişletiyordu: "Dış ticaret, hükümdarın zenginliği, krallığın onuru, tüccarların soylu yeteneği, ekmeğimiz ve yoksullarımıza iş, topraklarımızın bereketi, denizcilerimizin okulu, savaşımızın azameti, düşmanlarımızın korkusudur," diye yazıyor ve devam ediyordu: "Eğer İngiltere'nin deniz ve kara kuvvetlerinin zarafeti, bereketi ve gücü dikkate alınırsa, bu krallığın, evrenin efendisi olmaya layık olduğunu söyleyebiliriz. Şu nedenden ötürü ki, dünyada yiyecek ve giyecek bolluğu, savaş ve barış açısından bize benzeyen bir başka ulus var mı? Sadece kendi kendine yetmesi değil, fazla olanı komşularına da sunmayı başarması nedeniyle kutlanmayı hak ediyor."[31]

Ulusal görkem, devletin ve tüccarın zenginleşmesi, dünyaya egemen olma; bütün bunlarda hükümdarla burjuvazi arasında bir uzlaşma temeli bulunuyor.

Ne ki, kolay olmayan bir uzlaşma söz konusuydu. Parlamentonun varlıklı sınıfları ilgilendiren vergiler koyma ayrıcalığına riayet etmemesi halkın hoşnutsuzluğuna neden olacak ve patlak veren büyük bir kitle eylemi 1649'da I. Charles'ın kellesinin uçurulmasıyla sonuçlanacaktı. Cromwell'in oligarşik bir cumhuriyet kurma girişimi diktatörlükle sonuçlanacak, ama "İngiltere'nin, İskoçya'nın ve İrlanda'nın koruyucu Lordunun" iktidarı uzun ömürlü olmayacaktı.

Ekonomik planda Cromwell de merkantilist bir politika izledi. Ama çok daha saldırgan bir politikaydı bu. Kriz karşısında, 1651'de, ilk deniz ulaşımı kararnamesini yayınladı. Buna göre, Avrupa malları ancak İngiliz gemileriyle veya ilgili devletin gemileriyle taşınabilecekti. Afrika, Asya ve Amerika'dan taşınacak mallar da İngiliz gemileriyle, değilse bile sömürge gemileriyle taşınacaktı. Deniz taşımacılığıyla ilgili ikinci bir kararname 1660'ta yayınlandı. Bu düzenlemeye göre, gemi-

31 *A.g.y.*, P. Deyon, *a.g.e.*, *s.* 54-55.

nin kaptanı ve mürettebatın en az dörtte üçü İngiliz olacaktı. Yüzyılın ikinci yarısında Hollanda'ya karşı verilen savaş, buhran döneminde iki ulusal kapitalizm arasındaki düşmanlığın ne kadar keskin olduğunu gösteriyordu.

b) Burjuvazinin Güçlenmesi

Gregory King, 1668'de İngiltere ve Galler ülkesi için yaptığı nüfus ve zenginlik öngörüsünde, XVII. yüzyıl İngiliz toplumunun ilginç bir tablosunu sunuyordu. Tablo I, toplumsal sınıflar itibarıyla sınıflandırılmış ailelerin zenginden yoksula doğru yıllık gelirini gösteriyor.

Tablodan görüldüğü gibi, kırsal kesimin tartışmasız ağırlığı söz konusu. Büyük, orta ve küçük toprak soylularının geliri, esas itibarıyla, kendilerine bağlı köylü kitlesinin emeğinden kaynaklanıyor. Açık bir şekilde tabakalaşmış bir köylü kitlesi, egemen sınıfların ve devletin kullanımına sunulan zenginliğin de başlıca üreticisi durumunda.

Köylü kitlesinin en yoksul katmanlarını, küçük üretici köylüler, ırgatlar ve belediye yardımlarıyla yaşayabilenler oluşturuyordu; bunlar da yeni hayvancılık dalgasından son derece olumsuz etkilenmişlerdi. Daha XVI. yüzyılın ortalarında John Hales şunları yazmıştı:

> İnancım odur ki, bu hayvancılık çalışmaları kötü bir sonuç verecek. Onlar yüzünden tarlalarımıza daha yüksek kira ödüyoruz ve işleyecek toprak bulamıyoruz. Her taraf koyun ve diğer büyükbaş hayvanları yetiştirmek için tutulmuş durumda. Yedi yıllık sürede, etrafımdaki altı bin yarı çıplak bir arazide, iskartaya çıkmış onlarca saban gördüm ki oralarda kırktan fazla insan yaşıyordu. Şimdiyse, sadece tek bir adam ve koyun sürüsü var... Felaketimizin asıl nedeni bu koyunlardır. Onlar eskiden bu ülkede bize her türlü hububatı sağlayan tarımı kovdular. Bugün o tarımın yerinde koyunlar, koyunlar, sadece koyunlar var.[32]

32 *A discourse of the commoweal of this realm of England* (1549), *a.g.y.*, P. Mantoux, *Révolution industrielle au XVIIIe siècle*, s. 143.

TABLO 1
XVII. YÜZYILDA İNGİLTERE'DE SOSYAL SINIFLAR VE GELİRLER

	Aile Sayısı	Aile Başına Yıllık Gelir*	Katmanın Toplam Geliri*
Lordlar	186	2590	481.800
Baronlar	800	880	704.000
Şövalyeler	600	650	390.000
Soylu Delikanlılar	3000	450	1.350.000
Tacirler (deniz ticareti)	2000	400	800.000
Centilmenler	12.000	280	3.360.000
Devlet Görevlileri	5000	240	1.200.000
Tacirler (kara ticareti)	8000	200	1.600.000
Hukukçular ve Kanun Adamları	10.000	140	1.400.000
Devlet Memurları	5000	120	600.000
Zengin Çiftçiler	40.000	84	3.360.000
Donanma Subayları	5000	80	400.000
Ordu Subayları	4000	60	240.000
Yüksek Din Adamları	2000	60	120.000
Bilim ve Serbest Meslek	16.000	60	960.000
Orta Halli Köylüler	140.000	50	7.000.000
Alt Kilise Adamları	8000	45	360.000
Tüccarlar ve Dükkân Sahipleri	40.000	45	1.800.000
Çiftlik Kiracıları	150.000	44	6.600.000
Esnaf	60.000	40	2.400.000
Gemi Tayfaları	50.000	20	1.000.000
Gündelikçi ve Irgat	364.000	15	5.460.000
Askerler	35.000	14	490.000
Yoksul ve Topraksız Köylüler	400.000	6,10s	2.600.000
Serseriler	(30000 kişi)	2	60.000

* Lira olarak.
Kaynak: Peter Mathias, *The First Industrial Nation*, s. 24.

Lupton da 1622'de "Çitler, sürüleri yağlı, yoksul insanları ise çelimsiz yapıyor," diye yazmıştı. XVII. yüzyıl başında yeni köylü ayaklanmaları patlak verdi. *Diggers* ve *Levellers* sözcükleri o dönemde kullanılmaya başlandı. Gerçekten yerel idareleri "kazıp tesviye ediyorlardı."[33]

33 B. Moore, *Les Origines sociales de la dictature et de la démocratie*, s. 23.

Bu derin kitle hoşnutsuzluğu sonucu patlak veren kitle eylemleri ilk defa bir kralı tahtından ediyordu. Köylülerin talepleri ve sebep oldukları çok sayıda karışıklık ve çalkantı söz konusuydu. Ilımlı istekler *Levellers*'lerin (1648) programında ifadesini buluyordu:

> Dileğimiz odur ki, kralın ve lordların her türlü iktidarından uzak bu onurlu meclis, en yüksek otorite olsun. Her yıl milletvekillerinin seçimi için yasalar çıkarsın. (...) Kralların, kraliçelerin, prenslerin, düklerin, kontların, lordların, velhasıl ülkenin tüm yurttaşlarının uymakla yükümlü olduğu yasaları yapsın. (...) Her türlü yargılama yetkisinin lordların elinden alındığı, her çeşit işin tekelcilikten ve istifçilikten arındırıldığı, sübvansiyonlar dışında tüm vergi ve kesintilerin kaldırıldığı bir düzen getirilsin. Bu arada, özellikle son dönemde kamuya ait olup da özel şahıslar tarafından çitlenmiş alanlardaki çevrilmiş kaldırılması veya bunların yoksullara devri (...) dayanılmaz bir yük olan aşarın kaldırılması, sizin ve sizden sonra gelecek meclislerin mülkiyet hakkını ilga etmeyeceğinin güvenceye alınması, aynı şekilde mülkiyet eşitliği ve tüm malların ortak mülkiyeti türünden saplantılara yer verilmemesi...[34]

Kısaca, hali vakti iyi ve orta halli köylülerin, ticaret erbabının ve mahalli ileri gelenlerin özlem ve istekleri, parlamenter demokrasi, özgürlük ve mülkiyet hakkının güvence altına alınması olarak özetlenebilirdi.

Diggers'lerin söylevi daha halkçıydı: "Siz zenginler, ağlayın, zırlayın. Tanrı gelip yaptığınız zulümlerden ötürü sizi cezalandıracak, başka insanların emeğiyle yaşıyorsunuz ama onlara yiyecek olarak sadece talaş veriyorsunuz ve kardeşlerinizden zorbalıkla yüklü kiralar ve vergiler alıyorsunuz. Bakalım bundan sonra ne yapacaksınız? Zira, bundan böyle halk sizin köleniz olmaya-

34 *A.g.y.*, R. Marx, *a.g.e.*, s. 202-203.

cak, bunun için Tanrı'nın nuru onları aydınlatacaktır.[35] Öyle bir ortamdı ki, sanki çiftçinin iliği sömürülmüş, rençberin canı çıkmıştı. Öyle bir zamandı ki, isyanlar ve çığlıklar göğü kaplamıştı.

Bu gelişmelere koşut olarak, değeri zorbalıkla ele geçirmenin yeni bir tarzı gelişiyordu. Bu, tüccarların zanaatkârlar üzerindeki dolaylı baskısı aracılığıyla gerçekleşiyordu. Aşağıdaki yakınma, *Çuhacı Patronun Zevkleri*, XVII. yüzyılın sonundaki duruma tanıklık ediyor:

> Hazineler biriktiriyoruz, büyük servetler kazanıyoruz – Yoksulları mallarından mülklerinden edip, sıkıp suyunu çıkararak – Kesemizi işte böyle dolduruyoruz – ve laneti üzerimize çekmeden önce yün tarama işçisinin ücretini sekiz *groat* [dört penilik gümüş para] yirmi liradan yarım krona düşürüyoruz. Eğer mırıldanmaya kalkarlarsa ve derlerse ki, "Bu çok az," biz de onlara, "Ya bunu kabullenirsiniz ya da iş yok diyeceğiz." Onları işlerin iyi gitmediğine inandıracağız. Hiç bu kadar berbat durumda olmamışlardı ama bizi ilgilendirmez... Biz de düşük ücretle yoksul dokumacıları çalıştırırız. Ücretleri daha düşürmek için olur olmaz hata buluruz. Eğer işler kötü giderse, sonucu hemen göreceklerdir. Ama işler iyi giderse hiçbir şeyden haberleri olmayacak. Onlara çarşafın denizaşırı ihracatının yapılmadığını söyleriz. Artık satmak için de bir çaba içinde olmadığımızı söyleriz (...) Daha sonra sıra iplik eğiricilerine gelecek. Onlara bir kilo yerine üç kilo yün eğirteceğiz. Bize işi getirdiklerinde şikâyet edeceklerdir. Bize aldıkları ücretle geçinemediklerini söyleyeceklerdir. Eğer ipliği azıcık eksik getirirlerse üç peni eksik ödeme yapmaktan çekinmeyiz. İşte paramızı ve toprağımızı böyle sağlıyoruz. Sabahtan akşama bize çalışan insanlar sayesinde. Eğer tüm güçlerini bu işlere harcamasalardı, başkaca bir yargılama olmadan kendimizi asmamız gerekirdi. Tabii yün tarayıcıları, iplik eğiricileri ve keçeciler de. Cüzi bir ücret için canı çıkan iplik eğiricileri sayesinde kesemizi dolduruyoruz. Hay huy etmeden.[36]

---

35 "La Lumière brillant dans le Buckinghamshire", *a.g.y.*, *Histoire générale du socialisme*, c. I, s. 98.

36 *A.g.y.*, P. Mantoux, *a.g.e.*, s. 58-9.

Bu yoksul zanaatkârların, tüccar ve imalatçı için çalışan işçilerin asıl istedikleri şey ne özgürlük ne de demokrasiydi, onlar geçerli uygulamalardan şikâyetçiydiler ve talepleri hep aynıydı: maaşların ya da yevmiyelerin artırılması, çalışma saatlerinin düşürülmesi, dış rekabete karşı korunma...

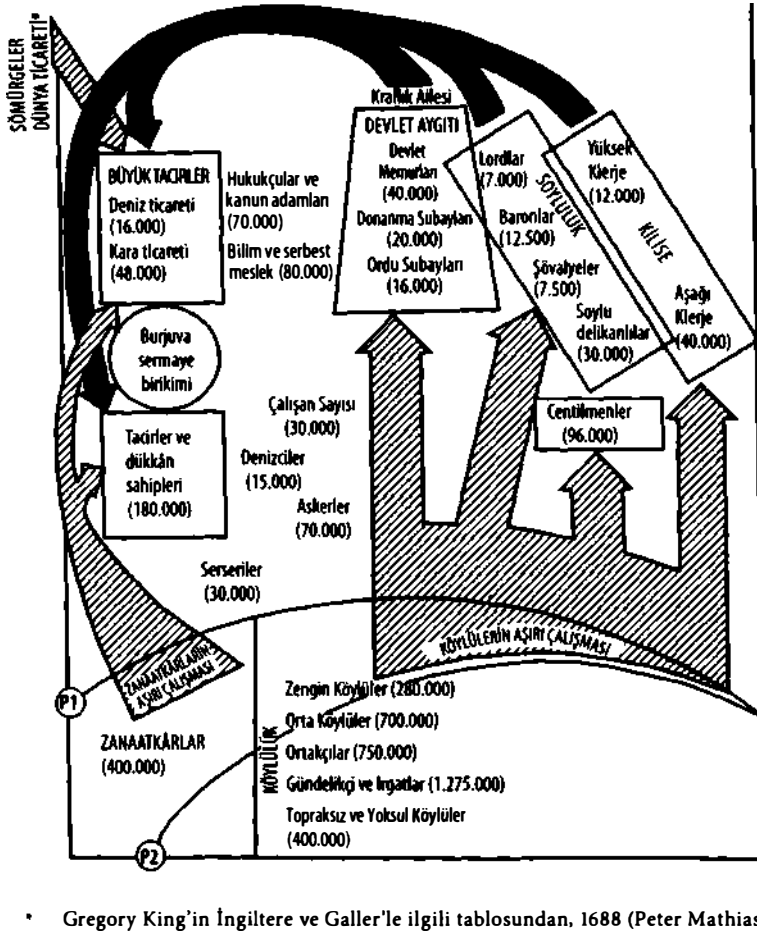
Özgürlük ve demokrasiyi daha çok ticaret ve banka burjuvazisinin üyeleri, hukukçular, kanun adamları talep ediyordu. Serbest meslek erbabı, kırsal kesimin ileri gelenleri, tacirler ve zenginleşmiş çiftçiler ve unvansız soylulardan da destek görüyorlardı.

İşte orada yeni bir toplumsal güç doğmaktaydı ve gücü giderek artıyordu. Cromwell'in ölümünden sonra gelen monarşi onun gücünü küçümseyecekti. Bu sonuncu, mutlakıyetçiliğe eğilim gösterip Fransa'yla ittifak yaparak, Katolik Kilisesi'ne yakınlaşarak durumdan hoşnutsuzluk duyanları artırıyordu. Ve II. Charles'a karşı oluşan muhalefet, sürgün edilen II. Jacques'ın yerine bir vâris bulunmasıyla çatışmaya dönüştü. Parlamento, tacı bir "Haklar Deklarasyonu"na saygılı olması beklenen Guillaume'a sundu: Buna göre, kral yasaları yürürlükten kaldıramayacak, vergi toplayamayacak, parlamentonun onayı olmadan barış dönemlerinde bir ordu oluşturup idare edemeyecekti. Yıl 1689'du.

Mutlakıyet idaresi yıkıldı ama genel seçimlere dayalı bir demokratik rejim söz konusu değildi. Sadece az sayıdaki mülk sahibi (yaklaşık elli bin) parlamentoya girebilecekleri belirleyecekti. Uzunca bir dönem monarşinin uyguladığı merkantilist politikalardan çıkar sağlayan burjuvazi, mutlakıyet idaresine karşı halk hareketini kullanmasını bildi. Ama halk kitlelerine karşı da hâlâ güçlü bir egemen sınıf olan soylularla ihtiyatlı bir iş birliğini ihmal etmedi.

ŞEMA III

XVII. YÜZYILDA İNGİLTERE'DE SOSYAL SINIFLAR VE DEĞERE EL KOYMA

* Gregory King'in İngiltere ve Galler'le ilgili tablosundan, 1688 (Peter Mathias, *The First Industrial Nation*, s. 24.) Parantez içindeki rakamlar her toplumsal katmanın sayılarının toplamını ifade ediyor.

Tablonun açısındaki iki daire yukarıda adı geçen ülkelerin maddi üretiminin iki alanını gösteriyor. (P1) maddi üretimi, (P2) de öztüketim için üretimi gösteriyor. Oklar değerin önemli dağılır, yönlerini gösteriyor.

c) Özgürlük ve Liberalizm

İngiliz burjuvazisi, kuramcı Locke'un şahsında, yüzyılın ortalarında Hobbes[37] tarafından geliştirilen mutlakıyetçi bir devletin gerekliliğine dair savları çürüten, özgürlük, özgür onama, ayaklanma hakkı ve hükümdarın devrilmesinin meşruiyeti düşüncesini bulacaktı.

Locke da Hobbes gibi ilk toplumsal uzlaşmadan hareket ediyor ama karşıt bir konuma ulaşıyordu:

> İnsanları topluluk içinde yaşamaya iten saik, kendi varlıklarını güvence altına alma isteğidir. İşte bu amaçla seçtikleri temsilciler ve oluşturdukları yasama organı sayesinde herkesin mülkünü koruyan yasalar ve kurallar vaaz ederler. Bu yolla her grubun ve üyenin iktidarı sınırlanır ve otoritesi törpülenir, insanların bir sivil toplum anayasası oluşturarak korumak istediği şeyi vizonların yasa koyucuya gönül rızasıyla boyun eğmesini güdüleyen unsuru bizzat yasal organın ortadan kaldırması asla tasavvur edilemez. Ne zaman ki yasa koyucu, halkın iyiliğine halel getirecek bir yola girer ve ona zarar verir, ne zaman ki keyfî bir uygulamayla onları birer köle derecesine indirger, işte o zaman ona karşı savaşa girişme hakkı doğar. Görüldüğü gibi, toplumu ve hükümeti var eden asıl neden, yurttaşların özgür onayı, rızasıdır. Sivil toplumun var olmasının ve kurumlaşmasının nedeni, çoğunluğu temsil edebilecek özgür insanların özgür rızasından başka bir şey değildir. Sadece o, meşru bir hükümetin varlık nedeni olabilir. (...) Halkın rızası olmadan hiçbir yeni hükümet biçimi yaratılamaz.[38]

Bu bütünlük içinde, Locke, başkaldırı hakkını da meşrulaştırıyor:

> Siyasal bir toplumun doğuşunu sağlayan ve onu var eden şey, kendi içlerinden çıkan bir çoğunluk tarafından temsil olunmaya muktedir ve özgür bir grup insanın gönül rızasından başka

37 *Le Léviathan*, 1651.

38 *Essai sur le gouvernement civil*, 1690, *a.g.y.*, R. Marx, *a.g.e.*, s. 286.

> bir şey değildir; yeryüzünde meşru bir hükümetin kurulmasını sağlayacak şey yalnızca ve yalnızca budur. (...) Halkın gönül rızası olmadan hiçbir hükümet biçimi hayata geçirilemez.[39]

Bu kurucu ilke, başkaldırma hakkını da meşru kılar:

> Halk, insanoğlunun tüm müspet yasalarını önceleyen baskın bir yasa uyarınca, ortada belirgin bir talep olmasa bile, daha genel anlamda tüm insanlara ait olan bir hakkı sahiplenir, yani Tanrı'ya havale edilen şeyin ne olduğunu sorgulama hakkını. (...) Yasa karşısında çoklukla kötü muamele gören bir halkın, başındaki tüm melanetten kurtulabileceği bir fırsatın avcundan uçup gitmesine göz yummaktan ve kendisine insafsızca reva görülen boyunduruğu omuzlamaktan başka çaresi yoktur.[40]

Görüldüğü gibi, Locke, sivil hükümeti "doğal devletin olumsuzluklarına karşı gerçek çare" olarak düşünüyor. Hükümdarı yasaların ve sivil toplumun dışına atan mutlakıyetçiliği reddediyor.

Fakat yanılgıya düşmemek gerekir. Tüccar bir aileden gelen hukuk adamı, 1666'da Lord Ashley'in doktoru, 1672'den 1675'e kadar Ticaret Kurulu sekreteri olan, Fransa'yı gezip bir süre Hollanda'da yaşayan Locke, emekçi sınıflarda yönetim yeteneği olduğunu düşünmüyor, yoksullara karşı şiddet öneriyordu; 1679'daki anılarında ve 1699'da Ticaret Komisyonu'na sunduğu raporda bu konudaki görüşü açıkça ortaya çıkıyor: "On dörtle elli yaş arasındaki serseriler, dilenciler de dahil, denize kıyısı olan kontluklarda yaşayanların hizmetinde iş görmek üzere, üç yıl süreyle donanmada veya diğerleri yararına üç yıl çalışma evlerinde çalışmaya mahkûm edilmelidir. On dört yaşın altındaki genç dilenciler de kırbaçlanıp meslek

39 *Second Traité du gouvernement civil*, 1690, *a.g.y.*, J. -J. Chevallier, *Les Grandes Œuvres politiques*, s. 92-93.

40 *A.g.e.*, s. 97.

okullarına konulmalıdır."[41] Ona göre, toplumsal bir uzlaşma yapabilecek olan özgür yurttaşlar soylular, rahipler, yüksek tabaka, ticaret ve finans burjuvazisi, aynı şekilde mallarını yönetmede kendilerini kanıtlamış aydın toprak sahipleriydi; işte hükümet sorumluluğu alabilecek olanlar bunlardır.

Locke'un düşünceleri aydın bir büyük burjuvanın görüşleri olarak görülebilir. Bu düşünceler İngiltere ve Hollanda'nın yönetici sınıfları katında büyük başarı sağlamış, izleyen yüzyılda da Fransız filozof ve hukukçuları nezdinde büyük yankı bulmuştur.

Sivil Hükümet Üzerine Deneme'nin (1691) yayınlanmasından bir yıl sonra, Descartes hayranı bir İngiliz centilmeni olan, Türkiye'de ticaret yapmış, yüksek bürokrat, Londra Belediye Başkanı Sir Dudey North, *Ticaret Üzerine Konuşma* adlı denemesinde, açık bir biçimde merkantilizmden uzak görüşler ileri sürüyordu.

> Ticaret açısından tüm dünya tek bir ulus, tek bir halktır ki, bunun içinde uluslar, bireyler konumundadır. (...) Ticarette ihraç edilen para ulusun zenginleşmesini sağlar. (...) Ticarete ya da kazanca ilişkin ya da bir çıkara karşı alınan her önlem kötü sonuç verir ve kamu yararını zedeler. (...) Ticarette fiyatların yasayla saptanması hiçbir şekilde kabul edilemez, zira fiyat düzeyi kendiliğinden belirlenir ve belirlenmelidir. (...) Bir ulus zenginleştiğinde; altın, gümüş, mücevher ve her türlü yararlı ve arzulanır (...) şey bollaşır. (...) Hiçbir ulus yoktur ki, devlet müdahalesiyle zenginleşmiş olsun, ama ticareti ve zenginliği sağlayan şey, barış, sanayi ve özgürlükten başkası değildir.[42]

Politik özgürlüklerle ekonomik liberalizmin ilanının aynı döneme rastlamasına bakılırsa, çarpıcı bir rastlantı söz konusudur. Artık mutlakıyetçiliğe meydan okuyabilecek kadar güçlenmiş olan burjuvazi, uygulamaya konan hükümet tarzını meşru-

41 *Histoire générale des civilisations*, c. IV, s. 346.

42 *Discourses upon Trade*, 1691, *a.g.y.*, H. Denis, *a.g.e.*, s. 132-133.

laştırma gereğini duyuyordu. Aynı hareket içindeki bazıları da, sahip oldukları kozları dikkate alarak, serbest ticaretin üretim ve ticarette yeni bir atılıma imkân vereceğini düşünüyorlardı.

Tarımı teşvik amacıyla hububat ihracatının serbest bırakılması, 1670'te karara bağlandı. 1703'te Portekiz'le yapılan Methuen Antlaşması'yla Brezilya pazarı açıldı. 1713 tarihli Utrecht Barışı'yla, İspanya İmparatorluğu'nun devasa pazarı İngiltere'ye açılıyor ve 1694'te İngiltere Bankası kuruluyordu.

3. Fransa'da Merkantilizm ve Mutlakıyetçilik

Merkantilizm-mutlakıyetçilik ikilisi, açık bir biçimde, asıl Fransa'da ortaya çıkmıştı. Bu, henüz zayıf bir burjuvazi ile mutlakıyetçi gelişimini XIV. Louis'nin kişiliğinde tamamlamış bir hükümdar arasındaki ittifaktı. Gerektiğinde hâlâ güçlü soylu sınıfına karşı, gerektiğinde sefaletten ayaklanan halka karşı bir ittifak. Soylu sınıfın başkaldırısı (1648-1653), genç XIV. Louis'yi derin bir biçimde sarsacaktı, köylü savaşları (özellikle 1636 ve 1639) ve kent isyanları (1623 ve 1652 arasında sıkça patlak veren), krallığın mali durumunu açık bir biçimde tehlikeye atıyordu. Vergi memurları ve yardımcıları sık sık öldürülüyor, parçalanıyor, çivileniyordu...

Zira kötü hasat veya tarımsal fiyatların düşüşü ve değişik kesintiler –vergiler, kiralar, parasal veya ayni rantlar, ekin vergisi, kilisenin aldığı aşar vergisi– köylüler için katlanılmaz hale geliyordu. Kentlerdeyse, serserilerin sefaleti, dilenciler ve işsizler, ücretlilerin hoşnutsuzluğuyla örtüşüyordu. Nitekim, loncalar kapanıyor, patronlar günlük çalışma süresini on iki-on altı saate çıkarmaya çalışıyor, dahası tatil günlerinin sayısını azaltmak için baskıyı artıyordu. Yok sayılan sendikalar ortaya çıkıyor ve direnme çeşitli biçimler altında örgütleniyordu.

Fransız burjuvazisinin krallığa ve soylu sınıfın hayranlığı devam ediyordu. Maliye, adalet ve polis memurlukları en çok rağbet gören mesleklerdi ve kral bunların satışını ve vergilendi-

ilmesini hızlandırmıştı. Bu arada, tüccarlar ve imalatçılar zenginleşiyordu. Şöyle ki:

> Dokuz milyon serveti olan Nicolas Le Camus, Frankfurt Fuarı'ndan bir seferde iki yüz bin ekü kaldırabiliyordu; çuhacı Claude Parfaict, müstakbel bakanın amcası, kumaş tüccarı Edouard Colbert ve büyük şehirlerdeki daha niceleri, top, silah, güherçile, ipek, halı fabrikalarını, metalürji kuruluşlarını finanse ediyorlardı. Toprak ediniyor, aile üyelerini devlet, belediye ve kilise görevlerine yerleştiriyorlardı.[43]

Bir gün soylu olmak umuduyla, "soylu bir yaşam" sürmeye özeniyorlardı. Fakat soylular onları reddediyordu. Bu yüzden, onlar da bir gün şu ya da bu şekilde karşılık görecekleri umuduyla, yeteneklerini krala sunuyorlardı.

a) Merkantilist İdeal

Montchrestien, yüzyılın başında Fransız merkantilizmini açık bir biçimde dile getiriyordu. Bir eczacının oğlu olan Montchrestien yazılar kaleme alıyor ve soylularla sıkı fıkı oluyordu. 1605'te hasmını düelloda öldürünce İngiltere'ye kaçtı; bir süre Hollanda'da kaldıktan sonra zengin bir dulla evlendi ve bir alet ve avadanlık imalathanesi kurdu. Burjuvazinin zenginliği olmadan devletin de zengin olamayacağı, dolayısıyla kamunun (ekonomik) ve hazinenin (politik) refahının birbirine bağlı olduğu inancıyla[44] 1616'da *Ekonomi Politik Elkitabı*'nı adalet bakanına sundu. Kitap değerli bulundu ve Montchrestien'e baronluk unvanı verildi. "Hiçbir şekilde altın, gümüş, inci ve elmas zenginliği bir devleti zengin ve büyük yapmaz," diye yazmıştı. "Asıl sorun yaşam için gerekli şey-

43 *Histoire générale des civilisatons*, c. IV, s. 153.

44 Bu, parçayı bütünden ayırmadan ekonomiyi de politikadan soyutlamanın mümkün olmadığına yönelik, Aristoteles ve Ksenophanes'in yeterince açık görüşünü doğrular nitelikte. Aslında, mülk edinme bilgisi dedikleri şey, Cumhuriyet için olduğu gibi aile için de geçerlidir. Bkz. H. Denis, *a.g.e.*, s. 898 ve P. Deyon, *a.g.e.*, s. 49.

lerin sağlanmasıdır. Adam olmadan savaş imkânsızdır, para olmadan da adam tutamazsınız, vergi almadan hazinenizde para olmaz, vergi almak için de ticaret şarttır." Onu bu sonuca götüren düşünce de şuydu: "Tüccarlar devlete son derece yararlıdır. Onların kâr ve kazanç kaygısı, çalışma yaşamında ve sanayide belirleyicidir, kamu servetinin önemli bir kısmı onlara bağlıdır. Bu yüzden onların kâr ve kazanç aşkına imkân tanınmalıdır." Elbette ulusal bir tüccar olmaları kaydıyla: "Yabancı tüccarlar bir pompa gibi halkımızın rızkını çalıp krallık dışına taşıyor. (...) Onlar Fransa'nın büyük gövdesine yapışıp en temiz kanını emerek şişen sülüklerdir."

Merkantilist düşünceyi şu cümleyle özetliyordu: "Para gerekli, eğer kendi imkânlarımızla sağlayamıyorsak, o zaman dışarıdan sağlayacağız demektir." Bu amaçla, ulusal ticaretin teşvikini, yabancı tacirlerin ülkeden altın ve gümüş çıkarmalarının engellenmesini, mesleklerin kurallara bağlanıp düzenlenmesini, "Fransa'nın birçok vilayetinde meslek atölyeleri kurulmasını, yaratıcı yetenek ve beceri sahibi saygın kişilerin ayrıcalık tanınarak özendirilmesini" öneriyordu. Bu arada, sömürgeci fetihleri de salık veriyordu. Amaç, yüksek ahlak dersleri ve yüce örneklerle kendilerini kurtuluş yoluna koymamız için bizim egemenliğimiz altına girmeye hazır bekleyen, bize kollarını uzatarak yalvaran, bizi çağıran uygarlık yoksunu bunca barbar halka, yaratıcımız Tanrı'nın adını tanıtmaktı... "Tanrı da onun yüce katına ulaşmak isteyenlere her türlü iyiliği yapmayı vadeder. Asla şüpheye yer yoktur ki, böylesine güçlü bir devletin doğru, haklı ve yardımsever girişimi, Tanrı'nın da onayına mazhar olur ve bu yolla devletimize her yerde büyük ve tükenmez zenginliklerin yolu açılır."

Önce Richelieu, ardından da Colbert bu politikanın hayata geçirilmesi için çalışacaklardı.

b) Merkantilist Politika

IV. Henri'nin katledilip Marie de Médicis'nin kral naipliğine getirilmesiyle krallık iktidarı bir zafiyet dönemi yaşadı. 1624'te Kardinal Richelieu göreve çağrıldı, 1642'ye kadar Konsey'in şefi olarak kaldı. Parlamentoyla anlaşarak büyüklerin kibrini kırıp komplolarını boşa çıkardı. Protestanları acımasızca dize getirdi.[45] Devleti düzene soktu, mutlakıyeti tam anlamıyla ihya etti. Bunlara koşut olarak, Habsburg'ları zayıflatacak çatışmaları körükledi, gerektiğinde Fransa'yı da işin içine soktu. Ülkenin bayındırlığı için olanakları artırdı. Bu amaçla yollar, kanallar, köprüler ve limanlar inşa ettirdi, özellikle yapımevleri ve ticari şirketlerin kurulmasını sağladı. *Anılar* adlı eserinde şöyle yazar:

> Kardinalin denizler konusundaki derin bilgisi, onun o sırada toplantı halindeki ileri gelenler meclisinde temsil edilmesini sağladı. Yalnızca Fransa'da gemiciliği hak ettiği yere getirmek için değil, eski görkemli günlerine döndürebilmek için gerekli, yararlı ve parlak bir dizi öneri sunması böylece mümkün oldu. Fransa'nın denizlerin hâkimi olmak için nasıl elverişli bir konuma sahip olduğunu komşularından örneklerle anlattı. Komşularının nasıl bu amaç için büyük şirketler kurup tüccarları bu işe soktuklarına dikkat çekti. Tüccarların yetersiz donanımlı küçük gemilerle korsanlara yem olduklarını, kaçınılmaz olarak büyük şirketlerin sahip oldukları destekten de yoksun olduklarını, bu yüzden haklarını sonuna kadar korumakta yetersiz kaldıklarına dikkat çekti. Ayrıca bizzat kral da yeterli sayıda gemiye sahip olmadıkça büyük bir şirketin de tek başına yeterli olmayacağını, oysa kralın gemileri saldırıya uğradığında savunulacağını, bundan başka, söz konusu gemilerin savaş halinde de kullanılabileceğini ve böylece kralın komşulardan yardım dilenmekten de kurtulabileceğini söyledi.[46]

45 *Siége de la Rochelle*, 1627-1628: "Édit de grâce" d'Alès, 1629.

46 *Mèmoires du cardinal de Richeliev*, 1627, *a.g.y.*, P. Deyon, *a.g.e.*, s. 94-95.

Kimi girişimler başarısız olsa da -1625'te kurulan Morbihan Şirketi ile 1627'de kurulan ve dünya ölçeğinde bir tekel durumunda olan Nacelle Saint-Pierre- diğerleri başarılı oldu. Cent Associés Şirketi faaliyetlerini Kanada'da, Senegal Cabo Verde'de, Amerikan Adaları'nda (1635), Antiller'de, Doğu Hindistan Madagaskar'da geliştirmişti. 1628'de Cezayir'de bir Fransız ticari acentesi faaliyete geçti ve 1631'de de ilk Fransız konsolosu Fas'a yerleşti.

Richelieu'den sonra koruyucu önlemler alınacaktı. 1644'te tekstile gümrük vergisi, 1659'da da yabancı gemilerin taşıdıkları yüke ton başına elli kuruş vergi kondu.

Ne ki, XIV. Louis ve Colbert döneminde mutlakıyetle merkantilizm, burjuvazi ile Güneş Kral arasındaki evlilik tam olarak gerçekleşecekti. Şüphesiz, hükümdarlık sarayı soylularda kalmıştı ama kral, bakanlarını, danışmanlarını, idari memurlarını burjuvaziden seçiyordu. Le Tellier, Colbert, Louvois ve Barbezieux soyluluk unvanıyla taltif edilip saraya alındı. Böylece yeni bir soyluluk türü yaratılmış oldu. Elbette kadim aristokrasi bu durumu onaylamıyordu. Saint-Simon, bu durumu, "bayağı burjuvazinin saltanat sürmesi" olarak görüyor ve söyleniyordu.

Colbert'in egemenliği altında[47] "ticaret şirketleri kralın orduları, Fransa'nın imalathaneleri de ihtiyat askerleriydi" ve merkantilizm en yüksek seviyede uygulama olanağına kavuşmuştu. Zira, "yalnız para bolluğu bir devleti büyük ve güçlü kılar" ve "krallıkta parayı çoğaltmanın yolu da komşu devletlerden aynı miktarda parayı almaktan geçer." Colbert, Fransa'nın dış ticaretinin Hollanda vesayetinden kurtulması durumunda büyük kazançlar sağlayacağına işaret ediyordu:

> Krallığa büyük miktarda nakit para girişi sağlamanın dışında, kurulacak imalathaneler de bir milyon işsize ekmek kapısı de-

47 Demek ki 1663-1685 yılları arasında. Bu dönemin mimari işaretleri: Saint-Denis ve Saint-Martin kapılarının "zafer tak"ları (1673). Louvre sütunları (1667-1674), Victoires meydanı ve XIV. Louis heykeli...

> mektir. Çok sayıda insan da gemicilik ve liman işlerinde hayatlarını kazanabilecek. Gemi sayısının sınırsız artışı devletimizi de o ölçüde güçlü kılacak. Bana göre, kralın, halkın hayrı ve iyiliği için yapması gereken şeyler bunlardır.[48]

Önce korumacı önlemler alındı: Yabancı gemilerden nakdî vergi kesintisi, 1664 ve 1667 tarihli gümrük vergileri gibi.

Koruyucu önlemleri üretimi teşvik edecek önlemler izledi. Ve Colbert 1663'ten başlayarak:

> (...) Fransa'nın kaynak potansiyelini ortaya çıkaracak kapsamlı bir araştırma başlattı. Her bölgenin tarımsal, ticari, sınai imkânlarıyla, alınacak önlemler, uygulanacak yöntemler ve halkın eğilimleri saptandı. Elde edilen bilgiler ışığında, Colbert, nelerin nerede üretileceğine dair bir plan hazırlattı. Üretim eksikliği de dışarıdan sağlanacaktı. Özellikle, Fransa'da henüz bilinmeyen, örneğin tığdan on kat daha hızlı çorap örebilen makine gibi şeyler. Almanya ve İsveç'ten teknisyenler ve demir işçileri, Hollanda'dan çarşaf ustası, ayrıca nakış, süsleme ve cam işleri için Venedik'ten, ipek için Milano'dan ustalar getirilecekti. Bu iş için her ülkedeki konsolosluklar harekete geçirilecekti. Bu tür uygulamaların en çok bilineni, yirmi yıllık imtiyazla Abbeville'e yerleşip kendi personeliyle çarşaf üretimine başlayan Zelandalı Josse Van Robais de Middlebourg'du.[49]

Bu bütünlük içinde dört yüzden fazla imalathanenin kurulması sağlandı. Bunlar birden çok zanaat merkezini bir araya getiren ve topluca imtiyazlardan yararlanan "kolektif" imalathanelerdi: Sedan ve Elbeuf çarşafhaneleri, Troyes tuhafiyecileri, Saint-Etienne silah imalathanelerinin yanı sıra özel teşebbüs olan (Abbeville'deki Van Robais) "özel" imalathaneler, birçok bölgede şubeleri olan büyük şirketler. Özellikle de madencilik alanındaki büyük demir-çelik imalathaneleri (demirhaneler, top, çapa, silah üreten Compagnie Dallier de la Tour). Nihayet

48 *Lettres, mémoires et instructions*, de Colbert, *a.g.y.*, P. Deyon, *a.g.e.*, s. 100-101.

49 *Histoire universelle*, c. III, s. 142.

hükümdara ait kraliyet imalathaneleri: Gobelins, Sèvres, Aubusson, Saint-Gobain ve bu arada tersaneler ve top fırınları. Verilen imtiyazlar (üretim ve satış tekeli, vergi muafiyeti, finansman kolaylığı) karşılığında çok sıkı denetim, (norm, kalite, miktar) söz konusuydu. Bu politikalar sonucunda hem lüks malların ve ihracat mallarının (halı, porselen, cam, lüks kumaşlar) hem temel üretim dallarının (siderürji, kâğıt, silah) hem de gündelik tüketim mallarının (yün ve keten kumaş, çarşaf) geliştirilmesi mümkün oldu.

Aynı zamanda hoyratça bir imalat disiplini de yerleşecekti. Hastanelere kapatılmış dilenciler bir meslek öğrenmek zorundaydılar; boş gezerler, bekâr kızlar, manastırların personeli, imalathanelerde çalışmaya mecbur edilebiliyorlardı; çocuklar çıraklık eğitiminden geçmek zorundaydı, işçiler için sabah dua, çalışma süresinde de sessizlik ve ilahi söylemek zorunluydu. Hata yapıldığında kırbaç veya boyunlarına demir halka geçirme cezası veriliyordu. On iki ile on altı saatlik iş günü, düşük ücret, isyan halinde hapis cezası tehdidi söz konusuydu.

Sıra dış ticaret politikasına gelmişti.[50] Doğu Hindistan Kumpanyası'na (1664) Hint ve Pasifik okyanuslarında elli yıllık sefer ve ticaret imtiyazı tanındı. Ne ki, vasat bir performans ortaya koyabildi. Ancak, izleyen yüzyılda başarı grafiği yükselecekti. Doğu Kumpanyası, (Compagnie du Levant, 1670), sübvansiyonlardan ve çarşaf ile şeker imalathaneleriyle yapılan anlaşmalardan yararlanıyordu, kısa bir başarılı dönemin ardından, Marsilyalı ve Hollandalı tüccarların rekabetiyle sarsıldı ve 1680'de faaliyetine son verdi. Fransa'nın dünyadaki etkinliği arttı. Saint-Domingue (1665), Mississippi Vadisi (1673), Pondichery (1674), Fransa'nın egemenliği altına sokuldu.

Böylece, genel ekonomik buhran koşullarında ve güçlü Hollanda ve İngiliz ticari kapitalizmleri karşısında, krallık

50 Colbert, "Ticaretin maliyenin kaynağı, maliyenin de savaşın siniri olduğunu" yazıyordu.

devletinin girişimleri sayesinde, Fransa'da mütevazı ama sağlam bir üretimci ve sömürgeci kapitalizmin temelleri atılabildi. Mutlakıyetçi krallık imalat sanayinin gelişmesini ve dış ticareti kapsamlı ve kararlı bir şekilde destekledi. İşte Fransız burjuvazisi böylesi bir devlet korumasında oluşacak ve onun izini de uzun süre taşıyacaktı...

c) Merkantilizm Tartışma Konusu

Fakat çok geçmeden tartışmalar da başladı. Önce çıkarları zarar görenler itiraz etti: İmalat sanayiinden rahatsız olan imalatçılar, Nantes, Rouen ve Marsilya'nın büyük ticaret kumpanyalarının rekabetinden, İngiliz ve Hollandalıların misillemesinden gocunan Nantes, Rouen ve Marsilyalı tüccarlar. 1668'de, *Tarihe Geçecek Anılar'da* şöyle deniyordu:

> ... Bay Colbert, Fransızları bütün öteki halkların önüne geçirmek isterken (ki başlarında da kendisi vardı) onların da kendi hesaplarına aynı şeyi başka türlü yapmak istedikleri gerçeğini dikkate almıyor. Açıktır ki, bizim ülkemizden sağladıkları şeyleri başka yerlerden elde etmenin yollarını bulacaklardır. Zira, bugün Fransa'daki bunca buğday ve şarap bolluğuna rağmen Çektiğimiz para sıkıntısının ve darlığın nedenlerinin başında, Hollandalıların daha önceki gibi ürünlerimize talip olmamaları gelmektedir. Bunun da nedeni bizim ticaret anlayışımızdır, karşılık olarak kendilerinden hiçbir şey almayacağımızı düşünüyorlar. (...) Bir dizi olumsuzluğu bertaraf ettikten sonra eski duruma dönmeliyiz. Nitekim herkesle ilişkiyi keserek varlığımızı sürdürmek imkânsız bir şeydir.[51]

Boisguilbert, yüzyılın sonunda kırsal kesimdeki gelir kaybına ve köylü sefaletine dikkat çektikten sonra, "akıl almaz derecede belirsizlik yaratan" vergilere ve krallığa giriş ve çıkışlardaki "gümrük ve yardımlara" dikkat çekiyordu. (*Le Détail de la France,* 1695). 1707 tarihli, *Le Factum de la France* başlığını ta-

51 *A.g.y.*, P. Deyon, *a.g.e.*, s. 102-103.

şıyan denemesinde de, genelleştirilmiş bir ticaret sisteminde faaliyetlerin karşılıklı bağımlılığı sorununun bilincine varıyordu;

> Bir ilkenin varlığını kabul etmek gerekir ki, her ne olursa olsun, bir yöredeki tüm meslekler sadece karşılıklı ihtiyaçlarını karşılamak için değil, ama bizzat varlıklarını sürdürebilmek için de birbirleri için çalışmak durumundadırlar. Herkes komşusunun mahsulünü ya da emeğinin ürününü satın alırken, satıcının da hemen ve aynı şekilde hareket edeceğinden, açıkça ifade etmese de, bunun kesinlik derecesinden emindir. Elbette bazen birden çok el ve meslek araya girebilir ama bu, durumu değiştirmez. (...) Tanrı bu hakikati teslim edecek ve dışarıdan gelecek her müdahalenin işin doğasına ters düştüğüne hükmedecektir. Her türlü ticarette almak da satmak da eşit derecede bir zorunluluktur. Ve bütün pazarların yegâne arzusu kâr kaygısıdır. Bu kural hem alıcı hem de satıcı için geçerlidir. İşte bu denge ve eşitlik sayesindedir ki, herkes ona uyar ve onu benimser. (...) Kamusal sefaletin başlıca nedeni, kutsal sayılması gereken bu yasaya karşı gelmek ve bu gerçeğin bilincine varmamakla ilgilidir.[52]

M. de Vauban'ın Siyasi Vasiyeti (1712) adlı eserinde de fiyat ve dış ticaret serbestisi talep ediyordu.

52 *A.g.y.*, H. Denis, *a.g.e.*, s. 135-136.

1. Bölümün Özeti

Kapitalizme doğru giden birkaç yüzyıllık "uzun yürüyüşün" sonunda artık değere el koyma esasına dayalı bir sosyal egemenlik ilişkisi olan sermaye, olgunlaşmış biçimiyle henüz hiçbir yerde ortaya çıkmış değildi. Olsa olsa, sonraki gelişmeler ışığında bir "tefeci kapitalizminden", "ticari kapitalizmden", "tüccar kapitalizminden", dahası bir "imalat kapitalizminden" söz edilebilirdi.

Kapitalizmin gelişmekte olduğu Avrupa toplumsal oluşumlarında artık emeğe el koymanın başat biçimi "haraç"tı ve bu da köylülerin soylulara, kiliseye ve krallık devletine ödediği değişik rant biçimlerinden başka bir şey değildi.

Buna, Amerikan hazinelerinin yağmalanması sonucu gerçekleşen zenginlik akışı, Afrika köle ticaretine dayalı aşırı köle emeği sömürüsü, Amerika'da köle emeğine dayalı zorunlu çalışma, aynı şekilde köle emeğine dayalı maden ve tarımsal üretimin devreye sokulması, özetle, Afrikalıların ve Amerikalıların hoyratça sömürüsü ekleniyordu.

İşte Avrupa burjuvazilerini palazlandıran başlıca iki değer kaynağı bunlardı; ya mal ticareti ($A \rightarrow M \rightarrow A'$) ya da doğrudan para ticareti ($A \rightarrow A'$), söz konusuydu.

İmalathanelerin kurulması, tüccar imalatçıların kendi yasalarını zanaatkâr emekçilere dayatmaları ve ilk imalathaneler, tüm üretim sürecini örgütlemeye yönelen yeni bir üretim tarzının filizlenmekte olduğunun habercisiydi. Üretim (P), ilave bir değer elde etmek ve sonuçta bir kâr sağlamak amacıyla, $\Delta A = A' - A$ (M'nin M''ne dönüştürülmesi) yoluyla yapılıyordu. Bu süreci şu formülle özetlemek mümkündür: $A \rightarrow M \rightarrow P \rightarrow M' \rightarrow A'$. Fakat henüz el yordamıyla yürüyen, çekirdek halinde ve (hem sektö-

rel hem de coğrafi olarak) yöresel düzeyin ötesine geçmemiş bir oluşum söz konusuydu.

Bu farklı değer kaynakları, özellikle de ilk ikisi, iki tür önemli birikim biçimini mümkün kılıyordu:

- Devlet tarafından gerçekleştirilen birikim (yollar, kanallar, limanlar, donanma ve aynı zamanda krallık imalathaneleri).
- Burjuvazi tarafından gerçekleştirilen birikim (para, kıymetli madenler, elmas, mallar, gemiler ama aynı zamanda üretim araçları ve imalathaneler).

Feodal toplumun ve feodalizm sonrası toplumun egemen sınıfına –soyluluk– karşı yükselmekte olan sınıf, banka ve ticaret burjuvazisi; çokluk, hükümdarla iş birliği stratejisi izledi, bunu bir çeşit "merkantilist uzlaşma" olarak adlandırmak mümkündü. Önce "hükümdarın zenginliğini" ön plana çıkardı, daha sonra da devletin zenginliğiyle tacirlerin zenginliğinin çakışması sonucu, yabancı rakiplere karşı korumacı politikaları, ticari ve sömürgeci yayılmayı, üretimin gelişmesini sağlayacak uygulamaları olası kıldı.

Burjuvazi, kendisini dünya pazarına egemen olacak kadar güçlü hissettiğinde merkantilist savları terk ederek serbest ticaretin erdemlerini ön plana çıkaracaktı. Aynı şekilde, mutlakıyete karşı yeterince güçlendiğinde de kendisini yeni fikirlerle, özgürlük ve özgür onamayla teçhiz ederek küçük burjuvazinin ve emekçi halk kesimlerinin desteğini alırken, köylü ayaklanmaları ve halkın hoşnutsuzluğu karşısında da soyluluğun "aydın" kesimlerinin desteğine başvurmakta sakınca görmedi.[53] Her iki durumda da devlet aygıtının üst katlarında mevcuttu (büyük

53 Güçlü ve fetihçi Hollanda kapitalizmi serbest rekabetçi ve küreselciydi. Kendisini ortaya koymak durumunda olan İngiliz kapitalizmiyse, milliyetçi ve korumacıydı. Burjuvazi, monarşinin müttefiki olarak, merkantilist bir siyaset benimsemişti; bir kere yeterli başarı sağlanınca, artık serbest rekabetçi ve liberalizm yanlısı fikirler boy gösterebilirdi. Benzer bir durum, yarım yüzyıllık gecikmeyle, Fransa için de söz konusu olacaktı...

memurlar, idari memurlar, nüfus memurları) ve bu yolla devlet işleri hakkında bilgi ve deneyim sahibi olmuştu.

Dikkate değer olan husus, kapitalizmin doğuşunda devletin önemli bir rol oynamış olmasıdır. Aynı şekilde ve ona bağlı olarak, kapitalizmin oluşmasında ulus devlet olgusu önemli bir yer tutmuştur. Burjuvazi olmadan kapitalizm mümkün değildi, ama burjuvazi de ulus devlet ve ulus gerçeği ortamında güçlenecekti. Ve işte böylesi koşullarda gerekli iş gücü yaratıldı, biçimlendi ve uygun hale sokuldu. Nihayet, egemen kapitalizm ve muzaffer burjuvazi için coğrafi hareket alanı bütün dünyaydı. İhtiyacı olan iş gücünü, sattığı, yağmaladığı temel malları ve mal trafiğini dünya ölçeğinde buluyordu.

Kapitalizm, doğuşundan itibaren, hem ulusal hem evrensel, hem özel hem devletçi, hem rekabetçi hem de tekelciydi...

Dönüştürücü bir güç olarak kapitalizmin ne olduğu henüz pek bilinmiyordu. Avrasya'nın başlıca uygarlıkları, Avrupa'nın batısında ortaya çıkan değişimlerden henüz pek etkilenmiş değildi. Buna karşılık, Amerika'nın eski uygarlıklarının toplumları, okyanustan gelen fetihçiler tarafından akıl almaz vahşilikte bir yıkıma uğratılmışlardı. Afrika toplumları da köle ticaretinin yoğunlaşmasından olumsuz etkilenmişti. Fakat hâlâ doğmakta olan kapitalist olgunun veya sürecin, kazanç hırsı mı, zenginlik açlığı mı, yoksa fetih iştahı mı olduğu henüz belirsizliğini koruyordu.

Avrupa'da bile asıl dönüştürücü güç devletti. Kapitalizm onun sayesinde ve onun çevresinde oluşmuştu. Ulusal birlik, parasal bütünleşme ve yasal uyum, askerî güç ve nihayet bir ulusal ekonominin tezahürü, devlet sayesinde mümkün olmuştu. Elbette bilimsel ve teknik ilerlemelerin rolü de önemsiz değildi. Bu, özellikle gemi ulaşımı (navigasyon), silah ve daha sonra manifaktür ve tarımsal üretim için geçerliydi.

Lakin kimse eski mantıktan yeni bir kompleks mantığın doğmakta olduğunu göremiyordu. Elbette eski mantık da bu günden yarına yok olmayacaktı... Zira, ticaret, meta mantığı, küçük meta üretimi, etkinlik kaygısı, kazanç hırsı, kişisel ve ailesel zenginleşme henüz eski tarzlarda varlığını sürdürüyordu. Bununla birlikte, bir yanda varlığını sürdürme ve egemen güçlerin talep ettiği haracı ödeme zorunluluğu, öte yanda başkalarının iktidarını güçlendirme ve zenginliğini artırma, toplumların kurucu/belirleyici iki motivasyonu olmaya devam ediyordu. Verimli yatırımlarda (banka, ticaret, manüfaktür) değerlendirmek üzere para kazanma arzusunda olanlar, henüz az sayıdaki para sahibi ve tacirlerdi. Eski yaygın servet edinme tarzından net bir kopuş, belirgin bir ayrışma söz konusu değildi.

Bununla birlikte, modern dünyayı şekillendirecek iki uyum biçimlenmekteydi. Bunlardan birincisi, ulusal topluluk yararına projeler geliştiren devlet; ikincisi de para ve meta ilişkilerinin gelişmesiydi ki, XVII. yüzyılın sonu, XVIII. yüzyılın başında, North ve Boisgilbert'in yaptıkları gibi, her biri kendi tarzında yol alıyorlardı. Lakin bugün bizim için Thomas Moore'un şu parıltılı önsezisini hatırlamamak mümkün değil: "*Her şeyin yegâne ölçüsünün para (...) olduğu yerde, adaletin ve refahın hüküm sürmesi imkânsız değil midir?*"

2

Üç Devrimin Yüzyılı (XVIII. Yüzyıl)

Aydınlanma yüzyılı, Fransız düşüncesi, aydın despotluk: işte XVIII. yüzyılın temsil ettiği başlıca kavramlar. Ticari mübadelenin, özellikle de dünya ticaretinin yaygınlaştığı,[1] imalat sanayi ve tarımsal üretimin hızlandığı,[2] fiyatların tırmanışa geçtiği,[3] nüfusun arttığı bir yüzyıl.[4] Özellikle yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bütün bu gelişmelerin eş zamanlı olarak ortaya çıkan iki sonucu, zenginliğin artması[5] ve yoksulluğun çoğalmasıydı.

---

1 Fransa'nın dış ticaretinin değeri, XV. Louis'nin ölümünü izleyen 1716-1720 yıllarıyla 1751-1755 arasında 3.2 kat arttı. Daha sonra, bu dönemle 1787-1789 aralığında ikiye katlandı. Bu süreçte meta üretiminin payı %10'dan %20-25'e yükseldi. (J. Marezewski, "Some aspects of economic growth", *Economic development and cultural change*, c. IX, sayı 3, s. 372). İngiliz dış ticareti 1700-1709 ile 1750-1759 aralığında ikiye katlandı; daha sonra, 1795-1804 döneminde 2.6 kat artış kaydetti. (Ph. Deane ve W. A. Cole, *British economic growth (1688-1959)*, s. 48.)

2 Sabit fiyatlarla İngiliz milli geliri 1688'de 50 milyon sterlinden 1770'te 139 milyon sterline yükseldi. (P. Bairoch, *Révolution industrielle et sous-dévéloppement*, s. 271.) Fransa'da meta üretimi 1701-1710 ile 1781-1790 arasında 2/3 oranında arttı. (P. Léon, *a.g.e.*, s. 202.)

3 Avrupa'da tarımsal fiyatlardaki artış özellikle belirgin, "sömürge ürünleri" fiyatlarındaysa daha düşük. (C. E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe* ve W. Beveridge, *Prices and wages in England from the 12th to the 19th century*).

4 Avrupa'nın nüfusu yüzyılın başında 120 milyondan yüzyılın sonunda 190 milyona yükseldi. *(Histoire universelle*, c. III, s. 234)

5 Arnoult'ya göre, "tedavüldeki para" Fransa'da 1715'te 731 milyon franktan 1788'de 2 milyon franga yükseldi. (P. Léon, *a.g.e.*, s. 202.)

Hollanda'da kapitalizm zayıflarken, büyük ölçüde tarıma dayalı sarayın ve seçkinlerin hâlâ etkin olduğu Fransa bocalama halindeyken ve Prusya'da "aydın despotlar" eski merkantilist reçeteleri benimserken, söz konusu yüzyıl, İngiliz kapitalizminin güçlendiği yüzyıl olmuştu. Elbette kapitalizm henüz büyük ölçüde sömürgeciydi, ticariydi ve imalat aşamasının ötesine geçmiş değildi; ama Amerikan sömürgelerinin bağımsızlaşmasına, kırsal kesimde ortaya çıkan yeni çitleme dalgasının yarattığı proleterleşmeye, kümülatif sermaye birikimine, teknik gelişmelere ve nihayet XIX. yüzyılda ortaya çıkacak olan büyük Sanayi Devrimi'ne uyum sağlayabilecek durumdaydı.

Dolayısıyla, ticari ilişkilerin ve kapitalizmin neden olduğu çelişkilerin keskinleştiği bir yüzyıldı. Sömürgeci egemenliğin çelişkileri, Fransa'yla İngiltere arasındaki savaşlar, Amerika'daki sömürgelerin bağımsızlıklarına kavuşması, Fransa'da 1789'da bir devrime dönüşen burjuvazi-soylular çelişkisi, ticari mübadelenin artmasıyla imalat üretiminin sınırlı kalması arasındaki çelişki... İşte İngiltere'de Sanayi Devrimi bütün bunların arasında boy verecekti.

Sömürgeci Egemenlik, Büyük Güçler Arasındaki Düşmanlıklar ve Amerikan Devrimi

XIV. Louis tarafından sürdürülen savaşlar Fransa'yı güçsüz bıraktı. Buna karşılık, İngiltere, 1703 ve 1713 antlaşmalarından kârlı çıktı, söz konusu antlaşmalar ona Brezilya ve İspanya imparatorluklarının pazarlarını açıyordu. Bu arada, büyük bir deniz üstünlüğü de sağladı.

Sömürgelerin yağmalanması ve sömürüsü yoğunlaştı. 1720-1780 aralığında İspanyol Amerikası'ndaki ve Brezilya'daki altın üretimi yılda ortalama yirmi tona ulaştı. Oysa geçen yüzyılda ortalama yıllık üretim on ton düzeyini hiç aşmamıştı. Zenci köle emeğine dayalı şeker üretimi de önemli bir zenginleşme

kaynağıydı. İngilizler Barbados ve Jamaika'da, Fransızlar Saint-Domingue ve Guadeloupe'ta, Portekizliler de Brezilya'da şeker üretimine hız vermişlerdi.[6] Köle ticareti de çok yüksek seviyelere ulaşmıştı: Yüzyılın tamamında yıllık ortalama elli beş bine çıkmıştı ve bu rakam XVI. yüzyılda yıllık ortalama iki bindi; bazı dönemlerde yılda yüz bine kadar yükseldiği olmuştu. Köle ticaretine katılan armatörlerden biri, dönemin ilerici fikirlerine inanmış ve gemilerine de *Voltaire, Rousseau, Toplumsal Sözleşme* adlarını vermişti.[7] Şiddet kullanarak ve trampayla[8] toplumlarından ve topraklarından koparılan milyonlarca Afrikalı ve hiçbir ödeme yapılmadan çalıştırılan, çoğu çalışma gücünü yeniden üretecek bir ücret bile alamayan ve bir iki yılda takatsiz kalan insanlar... İşte Avrupa'nın XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki burjuva varsıllığının temelinde yatan ve asla unutulmaması gereken (ama Batı düşüncesinde sözü edilmeyen) gerçek budur.

Hâkimiyet altındaki Latin Amerika, Afrika'nın da *periferi* durumuna getirilerek plantasyonlar için serf emeği deposuna indirgendiği koşullar altında, Batı Avrupa burjuvazisinin zenginleşmesinde çok önemli rol oynadı.[9] Gerçekten de, zenci kölelerin ve Güney Amerika halklarının zora dayalı çalışması, çok büyük miktarda artık değerin üretilmesini sağladı. Söz konusu artık değere ya para olarak asıl tüccarlar, imalatçılar, İngiliz bankacı ve para babaları tarafından ya da Avrupalılar ve Kuzey Amerika'daki koloniler tarafından el kondu. El koyma ya doğru-

6 Metropole doğru legal şeker ithalatı (bin ton olarak yıllık ortalama):

	Fransa	İngiltere	Portekiz
1741-1745	65	41	34
1766-1770	78	74	20

A. G. Frank'ın, *L'Accumulation mondiale*, (s. 212) adlı eserine göre.

7 M. Goulart'a göre, 1500-1851 aralığında Brezilya'ya taşınan Afrikalı sayısı 3.5 milyondu; Pitman'a göreyse, 1680-1786 arasında İngiliz kolonilerine (13 koloni ve Antiller) 2.1 milyon köle ithal edildi. (F. Mauro, *L'Expansion Européenne.*)

8 Ousmane'nin filmi *Ceddo*'da olduğu gibi.

9 S. Amin, *Sous-Développement et Dépendance en Afrique noire.*

dan ya da sanayi ürünleri (kumaş, silah...)[10] veya taşıma hizmeti karşılığında gerçekleşiyordu.

Söz konusu trafik, bir yandan Avrupa'da özel kişilerin zenginleşmesini sağlarken, diğer yandan da başta Asya olmak üzere dünyanın geri kalanından yapılan satın almaları artırıyordu.[11]

Bu genel hareket ortamında, mevcut ticaret şirketleri çok büyük kârlar sağlayarak faaliyetlerini geliştiriyorlardı.[12] Yeni şirketler de kuruldu: United Company (Yeni İngiliz-Hindistan Şirketi, 1709), İngiliz Güney Denizi Şirketi (1710), Fransız Occident Şirketi (1717), Ostende Şirketi (1722), Hindistan-Fransız Şirketi 1723'te yeniden yapılandırıldı. Kuzey Amerika'da İngiliz kolonileri oluşturuldu: 1729'da Carolina, 1732'de Georgia, 1718'de New Orleans kuruldu. Fransızlar yavaş yavaş Mississippi Vadisi'nden yukarıya doğru çıktılar. Dupleix 1730'da Chandernagor'un, 1742'de de Fransız Hindistanı'nın valisiydi ve bu dönemde Fransız Şirketi acente sayısını artırmış, aktif bir politika izliyordu. Bu dönemde Fransız kumaşları İngiliz kumaşlarıyla rekabet edebiliyordu. Ve Fransız tüccarları İngiliz tüccarlarını engelliyorlardı. Malta Adası, Fransız ticaretinin Akdeniz'deki önemli bir durağı haline gelmişti.

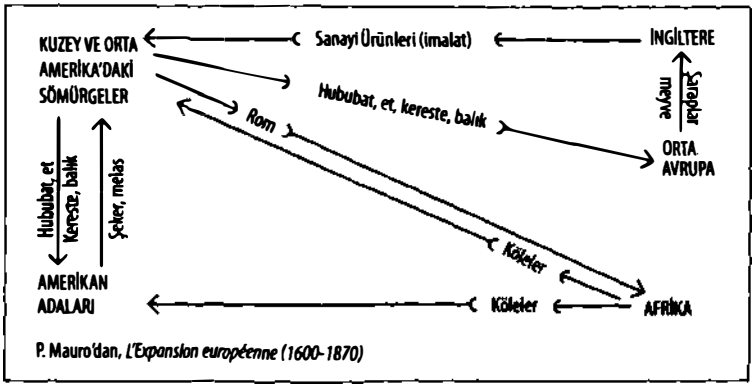
10 1700-1750 aralığında, İngiltere'de ihracata yönelik sanayi ürünleri üretimi 3.8 kat artış kaydederken, ulusal pazar için üretim yapan sanayi sadece 1.4 oranında büyüdü. (Ph. Deane ve W. A. Cole. *A.g.e.*, s. 59.)

11 İngiltere'de çay tüketimi genelleşip yüzyıl boyunca ithalat hacim olarak 70 kat artarken, fiyat düşüşleri yüzünden değer olarak sadece 16 kat artış göstermişti. (Léon, *a.g.e.*, s. 186.)

12 Kâr oranı %100'e, kimi zaman %200'e kadar çıkıyordu.

ŞEMA IV

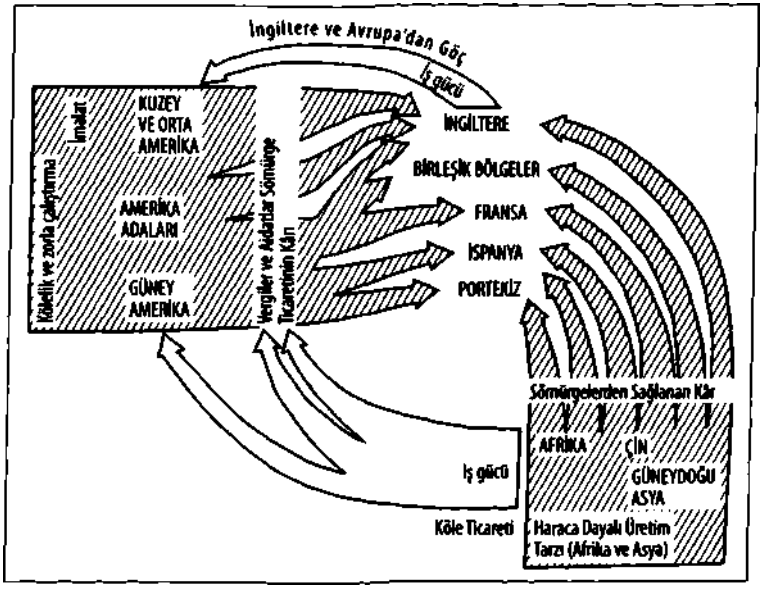
XVIII. YÜZYILDA İNGİLTERE'NİN AMERİKA'DAKİ SÖMÜRGELERİYLE TİCARETİ

P. Mauro'dan, *L'Expansion européenne (1600-1870)*

ŞEMA V

XVIII. YÜZYILDA DÜNYA ÖLÇEĞİNDE DEĞERİN ELE GEÇİRİLMESİ

İngiliz tüccar ve imalatçıları Fransa'nın dünya ölçeğindeki bu yayılmasını durdurmanın zamanının geldiğini düşünüyorlardı.

Ne ki, İngiltere önce 1739'da imparatorluğunda İngiliz tacirlerinin faaliyetini sınırlamaya çalışan İspanya Krallığı'na saldıracaktı; zira İspanya Krallığı kendi imparatorluğu dahilinde İngiliz tüccarlarının faaliyetlerine kısıtlamalar getirmeye çalışıyordu. Derken, Avusturya'nın miras savaşı denilen savaş patlak verecekti (1740-1748). Fransa ve İspanya, çöküş halindeki Prusya'nın da desteğiyle, İngiltere ve Avusturya'ya karşı savaşa giriştiler. Savaş, aslında hiçbir temel sorunu çözmeyen Aix-la-Chapelle Barışı'yla sona erecekti. Fransız kamuoyu, kimi kısmi zaferler kazanılsa da, aslında savaşın bir yenilgi olduğu ve "Prusya Kralı için savaşıldığı" düşüncesini taşıyordu; Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileri için küçük Fransız kolonisinin sahip olduğu geniş alanı daraltmak mümkün olmamıştı; İngiliz tüccarları için Fransız rekabeti tehditkâr olmaya devam ediyordu.

Bu sonuncular, 1756'da başbakan olan Pitt'in kişiliğinde güçlü bir desteğe kavuşacaktı: "Eğer ticaret tehdit altındaysa," diyordu Pitt, "geri çekilmek mümkün değildir; iki yoldan biri söz konusudur, ya kendinizi savunacaksınız ya da yok olacaksınız." 1754'te Fransızlarla İngilizler Ohio Vadisi'ndeki sınır çatışmalarında karşı karşıya geldiler. 1755'te İngiliz donanması, Kanada'ya takviye taşıyan Fransız konvoyuna saldırdı; daha sonra da üç yüz Fransız gemisini ele geçirdi. "Yedi Yıl Savaşları" olarak bilinen koloni savaşında İngilizler kesin başarı sağladılar, Fransızların savunmaya yeteri kadar önem vermedikleri bu savaşın sonunda İngilizler, 1757'de Kalküta ve Chandernagor'u, 1758'de Louisbourg ve Fort-Duquesne'i, 1759'da Québec'i, 1760'ta Montreal'i ve 1761'de de Pondichéry ve Mahé'yi ele geçirdiler. İngiltere, 1763 Paris Antlaşması'yla imparatorluğunu önemli ölçüde genişletmeyi başaracaktı. Fransa'dan Kanada'nın tamamını ve Louisiana'nın Mississippi doğusundaki bölümünü, İspanya'dan da Florida'yı aldı. Bundan başka, Antiller'in ötesin-

deki birçok adayı da imparatorluğuna dahil etti. Dominik, Saint-Vincent, Tobago, Grenada ve Grenadines Adaları... Afrika'da Saint-Louis ile Senegal'deki Fransız karakollarını ele geçirdi. Ve nihayet Hindistan'da da yeni toprakları ilhak edecek rahat bir konuma ulaştı.

Böylece, İngiltere için dünya ölçeğinde üstünlük dönemi başlıyordu. İngiliz kapitalizmi, genişlemiş topraklar üzerinde, pazarlarını genişletme, hâkimiyetini pekiştirme ve sermaye birikimini örgütleme olanağına kavuşuyordu. Zaten sömürgeler de o amaca hizmet etmiyor muydu? Üstelik bundan doğal ne olabilirdi ki?

> Koloniler, yararlandıkları refahtan ötürü anavatana olan yükümlülüklerini asla unutmamalılar. Ona olan minnet borçları nedeniyle ona sıkı sıkıya bağımlı olmaya ve kendi çıkarlarını onun çıkarlarının önüne geçirmemeye özen göstermeliler. Bu gerekliliğin sonucu olarak,
>
> 1. metropolün ürünleri için en büyük pazar imkânını sağlamalı;
>
> 2. metropolün çok sayıda imalatçı, tüccar, zanaatkâr ve gemicisine iş imkânı yaratmalı;
>
> 3. ihtiyacı olan azami araç-gereç ve malzemeyi ona sağlamalıdır.[13]

Her ne kadar Kuzey Amerika'nın güneyi, esas itibarıyla, tarımsal ve köleye dayalı[14] işlevlerle değerlendirilmişse de, kuzeydoğu, üçlü bir işleve sahipti: Tarım, ticaret (ticaret üçgenine dahil olarak) ve imalat (tarımsal ürünlerin dönüşüme uğratılması ama aynı zamanda demir, ağaç vb.). Gemi yapımcılığı, geçen yüzyılın deniz taşımacılığı düzenlemesinden önemli ölçüde yararlanmıştı.[15] Nihayet batıya doğru yayılma ikili bir engelle kar-

13 Postlethwayt, *Britain's commercial interest explained*, 1747, alıntılayan H. Sée, *Les Origines du capitalisme moderne*, s. 118.

14 Kölelerin sayısı beş yüz bindi ve bu, bölge nüfusunun %40'ına eşitti. A. G. Frank, *a.g.e.*, s. 185.

15 L. A. Harper, 1776'da İngiliz filosunun üçte birinin sömürgelerde inşa edildiğini ileri sürüyor. Alıntılayan A. G. Frank, *a.g.e.*, s. 185.

şılaşıyordu: Bunlardan birincisi, Fransızların ve İspanyolların varlığıydı ve bu engel, daha önce de değindiğimiz gibi, 1763'te ortadan kaldırılmıştı, ikincisi de yerli halkın mevcudiyetiydi ve bunlara karşı Amerikan kolonileri sürekli gerilla hareketi geliştiriyordu (öldürülen her yerli için prim ödenmekteydi). Ancak bunun, Georgia ve Karolina bölgelerinde 1759 ve 1761'de Cherokee'lere karşı olduğu gibi, gerçek savaşa dönüştüğü de oluyordu. Böylece, Amerikan "göçmenleri" arasında, köleci güneydeki değişik bölgelerde ve farklı yoğunluklarda olmak kaydıyla, bir tarım aristokrasisi, koloni kurmaya dayalı köylülük (bunlar çok zor koşullarda yer yurt sahibi olma mücadelesi veriyorlardı), bir ticaret ve imalat burjuvazisi, kent küçük burjuvazisi ve sürekli yenilenen toplumsal katmanlar, nihayet, liman ve kent işçileri içeren bir sınıf yelpazesi söz konusuydu.

Kuzey Amerika kolonileri, tüm öteki kolonilerde olduğu gibi, sadece metropolle ticaret yapmak zorundaydı. Metropol, satın alma ve satma tekeline sahipti. Britanya Hükümeti, mali durumunu düzeltmek üzere şeker (1764) ve pul (1765) vergisi koydu. İngiliz burjuvazisinin geleneğine sadık Amerikan burjuvazisi, kendisinin de vergi koyma temel hakkına sahip olduğu, İngiliz Parlamentosu'nda temsil edilmediklerine göre de kendi oylarıyla konmamış bir vergiyi ödemelerinin söz konusu olamayacağı düşüncesiyle hareket ediyordu. 1766'da büyük ölçüde tatmin olmuşlardı ama ikinci Pitt hükümeti kâğıt, cam, cıva ve ithal çaya vergi koyunca, Amerikalı tüccarların buna cevabı boykot ve kaçakçılık olacaktı. Çay dışındaki vergiler, Lord North tarafından 1770'te kaldırıldı. Fakat çay stoğu fazlasının doğrudan doğruya Doğu Hindistan Şirketi tarafından (hükümetin onayıyla) satılmak istenmesi barutu ateşlemeye yetti. 1773'te üç geminin yükü Boston Denizi'ne döküldü. 1774'te Boston ve Massachusetts'i Ohio ve Québec'e kadar kuzeybatıya bağlayan bölgede İngilizler tarafından askerî yönetim ilan edildi.

1774'te on üç koloninin temsilcilerinin katıldığı ilk kıta kongresi yapıldı. İkinci kongre 1775-1776'da Kanadalıların desteği

olmaksızın ve Fransa'nın desteğini alma umuduyla yapıldı ve 4 Temmuz 1776'da büyük ölçüde Avrupa felsefesinden etkilenen *Bağımsızlık ve İttifak Bildirisi* kabul edildi:

> Aşağıdaki bizatihi gerçekleri kabul ediyoruz: Tüm insanlar eşit ve yaratıcıları tarafından vazgeçilmez, başkasına devredilmez haklarla yaratılmışlardır, bu haklar arasında yaşama hakkı, özgür yaşama ve mutlu olma hakkı bulunmaktadır. Hükümetler bu hakları güvence altına almak için kurulurlar ve iktidarları yönetilenlerin onayına dayanır. Her ne surette olursa olsun, bir hükümet tarzı bu amacı ortadan kaldırdığında, halkın onu lağvetme, değiştirme veya yerine yeni bir hükümet oluşturma hakkı saklıdır.[16]

Bağımsızlık Savaşı altı yıl sürdü. Amerikalılar, Fransızların ittifakından yararlandı (1778), daha sonra İspanya (1779) ve Hollanda (1780) savaşa katıldı. Amerika'daki eski sömürgelerinin bağımsızlıklarını kazanmasına yardım etmek, Avrupa'nın başlıca güçlü devletini zayıflatmak için bir fırsat sayılmıştı. Bağımsızlık bir kere sağlanınca, XVI. Louis, Versailles Antlaşması'yla Tabago ve Sainte-Lucie adalarını geri almıştı ve Senegal'de eski duruma dönülmüştü, Birleşik Devletler'e on iki milyon lira bağışta bulundu ve ayrıca ekonominin yeniden inşası için altı milyon da ödünç verdi.

Böylece, ilk sömürgeleştirme girişimi bağımsızlıkla sonuçlanıyordu. Diğerleri başarısız oldu: Peru'da Tupac Amaru (1780-1781), Fransız Devrimi'nin büyük sarsıntı yarattığı 1791-1795 yıllarında da Toussaint Louverture'ün Saint-Domingue'deki isyanı. Napoléon savaşları, İspanya'nın işgali ve zayıflaması sonucu Amerika'daki sömürgelerin ayaklanması, yeni bağımsızlık dalgasının yolunu açacaktı: Arjantin (1816), Kolombiya (1819), Peru, Meksika, Venezüella (1821) bağımsızlıklarına kavuştular.

Böylece, daha doğuşunda ve ticaretle imalata dayalı ilk gelişme döneminde kapitalizm, ulusal bir karaktere sahipti; ticari düşmanlıklar ve savaşlar esastı; ama aynı zamanda da evrenseldi;

16 *A.g.y., Histoire générale des civilisations*, c. V, s. 329.

çünkü egemenlik altındaki bölgelerden zorla servet ve zenginlik sağlıyordu. Fakat geliştikçe kendisine hasım güçleri de ortaya çıkarıyordu, Amerika'da ilk sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarında olduğu gibi, ki daha sonra orada kapitalizm yeni ve büyük bir gelişme gösterecekti, nihayet emperyalizme doğru evrilecekti.

Fransa'da Burjuvazi Soyluluğa Karşı: İdeolojik Mücadeleden Devrime

> Birkaç yıldan beri yaptığım araştırmalar, son zamanlarda ülke nüfusunun neredeyse onda birinin dilenci durumuna geldiğini açıkça ortaya koyuyor. Geriye kalan onda dokuzun beşi de dilencilere sadaka veremez durumda, bu insanlar da aynı sefil duruma düşmüş haldeler. Kalan onda dördün üçü de rahat ve huzur içinde sayılmaz, ya borca batmış durumdalar ya da mahkemelerle başları dertte. Geriye kalan onda bire gelince, ben bunlara soyluları, yargıçları, kilise adamlarını, laikleri, tüm yüksek soylular sınıfını, seçkinleri, askerî kesimi ve sivil memurları, büyük tüccarları, rantiyeleri ve tuzu kuru burjuvaları da dahil ediyorum, yüz bin aile bile etmiyorlar. O kadar ki, güçlü ve rahat olanların büyüklü küçüklü on bin aileyi geçmediğini söylersem yalan söylemiş sayılmam.[17]

1. Burjuvazi Soylulara Karşı

Halinden pek memnun olan on bin aile. Bunlar yüksek soylularla[18] (saray erkânına dahil olan, ödenek ve vergiler gibi en büyük ayrıcalıklardan yararlanan ve XVIII. yüzyılın eşiğinde üç veya dört bin aile), yargıçlar sınıfıydı (idare memurları, danıştay üyeleri ve parlamenterler); öte yandan, büyük banka sermayedar-

17 Vauban, *La Dime royale*, 1707. *A.g.y.*, *Les Écrivains témoins du peuple*, Éd. J'ai lu, 1964, s. 71.

18 Başpapaz Coyer 1756'da soylu sınıfın 90 bin aileden oluştuğunu, bunun da yaklaşık 400 bin kişi demek olduğunu ileri sürüyor. Bunların en büyük bölümü, toprak mülkü sayesinde rahat bir yaşam sürüyordu. Diğer taraf ise yoksullukla yüz yüzeydi. (H. Sée, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, s. 725). Bölgelere göre soylular, toprakların %11 ile %40'ına sahipti; *a.g.y.*, s. 14.

ları, deniz ticaretiyle ilgili büyük tüccarlar ve imalatçılar, henüz Fransız toplumunda yeterince güçlenememiş olsa bile, avukatlar, hukuk adamları, salon edebiyatçıları ve finans uzmanları katında ateşli ve kıpır kıpır fikirlere sahip müttefikler bulabiliyordu.

XIV. Louis'nin ölümünden sonra, uzunca bir zamandan beri devlet işlerinden uzaklaştırılmış olan soylular geri gelmişti ve kral naibi Philippe d'Orléans, soylulardan ibaret ve bakanlar yerine hükümet işlerinin bir bölümünü üstlenecek yedi konsey oluşturdu. Ne ki, söz konusu konseyler, entrikalar, devamsızlık ve işi baştan savma yüzünden başarılı olamadı. Sonuç yeniden mutlak monarşiye dönüştü ama hükümdar danışmanlarını özellikle soylular arasından seçiyordu.

Dahası, parlamento üyelikleri, yüksek memurluklar, yüksek yargı, soylu sınıfından gelmeyenlere ve kilisenin üst düzey adamlarına kapanmıştı. Öte yandan, orduda subaylık kariyerine geçiş küçümsendi, horlandı, buna karşı mesafeli davranıldı. Sonuç, soylu sınıftan olanlarla olmayanlar arasındaki uçurumun daha da büyümesi oldu. Buna rağmen, soyluluktan gelmeyenlerden bir kesim, işlerini genişletip zenginleşmeyi sürdürdü. Law'un girişimi (1716-1720) ve iflası yeni bir ivme yarattı. 1724'te Paris Borsası kuruldu. Kardinal Fleury'nin liberal politikası (1726-17437) tacirlerin faaliyetini kolaylaştırdı. Krallık angaryasından fırsat buldukça yolların iyileşmesi sağlandı; Köprüler ve Yollar Okulu 1735'te, mühendis okulları da 1750'lerde açıldı. Sömürge ve köle ticaretinin gelişmesiyle, Bordeaux, Nantes, Le Havre büyüdü ve bu kentlerde tüccarlar, armatörler, şeker imalatçıları, tekstil üretimi gelişti. Marsilya, Doğu'yla ticareti sürdürürken sömürge ticaretine de aktif bir biçimde katılıyordu. Henüz imalat üretimi küçük adacıklarla sınırlıydı. Örneğin, Reims'de yünlü kumaş üretiminin yarıdan fazlası az sayıdaki imalat atölyesinde gerçekleştiriliyordu. Esasen, "tüccarlar, işçilerin çalışmasını gözetim altında tutmak ve ulaşım giderlerinden tasarruf sağlamak için, onları aynı çatı altında toplamalıydılar."

Güneydeki birçok imalat merkezi için de benzer bir durum söz konusuydu.[19]

Zanaatkâr üretimi ve tüccarlar tarafından organize edilen evde üretim, hâlâ hâkim üretim olmayı sürdürüyordu. Örneğin:

> Brötanya'daki bez üretimi bütünüyle kırsal bir karaktere sahipti ve aile üretimiydi. Söz konusu üretimi, küçük toprak sahipleri, çiftçiler (ki çoğunlukla hizmetçilerini çalıştırıyorlardı) ve işsiz kaldıkları aylarda gündelikçiler gerçekleştiriyordu. Dokumacıların ücretleri çok düşüktü ve kâr çoğunlukla üretimi toplayan ve genellikle ham maddeyi de sağlayan fabrikatörlere, yani tüccarlara gidiyordu. Tarımın daha müreffeh olduğu Doğu Normandiya, la Picardie, la Flandre gibi bölgelerde kırsal endüstri alanında çalışanlar, çok az toprağa sahip olan, dolayısıyla ürettikleriyle geçinemeyen köylülerdi. Doğu Normandiya'da, Rouen Parlamentosu, 1722'den itibaren köylülerin tarımsal üretimi bırakıp iplik eğirme ve tarama işine geçtiğinden ve bunun tarımsal üretime verdiği zarardan şikâyet ediyordu. İplik eğiricisi ve dokumacısı olmayan bir tek Normandiya köyü yoktu. Rouen imalathanelerinde yüz seksen bin kişi çalışıyordu.[20]

Bazen, öbeklenmiş üretimle ev üretimi bir arada yapılıyordu.[21] On iki yünlü dokuma, krallık imalathanesi olarak öbeklenmiş atölyelerde hazırlanıyor ama iplik ve dokuma işi köylüler tarafından evlerde gerçekleştiriliyordu. Abbeville'de, *Van Robais*'ler atölyede bin sekiz yüz, evlerde de yaklaşık on bin işçi çalıştırıyorlardı. Aynı şekilde, demirden çiviler, sobalar; küçük kazanlar, çokluk köylüler tarafından evlerde yapılıyordu.

Kaç kişiydiler? Beş yüz bin mi yoksa bir milyon mu? Tahmin etmek zor ama rakamlar mevsimlere ve konjonktüre göre değişiyordu...

Kentlerde çalışabilir durumdaki işçiler, tüccarlar için çalışmaya hazır zanaatkârlar, mevsimlik çalışmak isteyen köylüler

19 H. Sée, *Les Origines du capitalisme moderne*, s. 139.

20 H. Sée, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, s. 36-37.

21 Bkz. *Histoire générale des civilisations*, c. V, s. 132 ve *Histoire universelle*, c. III, s. 298.

arasındaki rekabet kızışıyordu. Tüccarlar da çalışma koşullarını ağırlaştırmaktan geri kalmıyorlardı. Ve çalışma süresi uzuyordu: "İmalat işçisi," diyordu Başpapaz Berthelon, "aldığı yetersiz ücreti telafi etmek için hep şafakta işbaşı yapıyor ve çalışma gününü gece yarısına kadar uzatıyordu."[22]

Kırlarda serseriler, dilenciler, kadın erkek işsizler, düzenli bir gelire sahip olmayanlar, istikrarlı olmayan bir hazır iş gücü kaynağıydılar: "Hiç kimseye tabi olmayan, akıbetleriyle ilgilenecek herhangi bir koruyucudan ve bir gelirden yoksun bu dağınık gündelikçiler, açgözlülerin zenginleşmesine hizmet eder durumdaydılar." Bunlara, kötü hasat yıllarında sefalet sınırında yaşayan yoksul köylüler de katılıyordu. Örneğin, 1710 kışında, "kadınlar, erkekler, büyük küçük çocuklar, elleri ve suratları toza toprağa batmış halde, midelerine indirecek küçük kökler bulabilmek için tırnaklarıyla toprağı eşeliyorlardı. Biraz daha beceriksiz olanları açlıktan hayvanlarla birlikte ot yiyorlardı. Tamamıyla çaresiz olanlar da büyük yollara yatmış ölümü bekliyorlardı."[23] Argenson Kontu 1739'daki anılarında şunları yazmıştı: "Bir yıldan beri yoksulluk görülmemiş bir şekilde ta krallığın göbeğine kadar nüfuz etti, insanlar açlıktan ot yiyor ve böcekler gibi ölüyor. (...) Orléans Dükü, Konsey'de bir tutam eğrelti otu göstererek, 'Baylar, işte bugün tebaanızın yediği ekmek budur,' demişti."[24]

Zaman zaman hoşnutsuzluk isyana dönüşüyordu ama hemen başı eziliyordu.

Böylece, bir yanda kral ve saray çevresinde gücünü artıran, ayrıcalıklarını kıskançlıkla koruyan, her türlü devlet olanağından yararlanan bir soylular sınıfı, diğer yandaysa, sömürge ticareti ve sanayi üretimindeki artışla zenginleşip güçlenen ama devlet işlerinin dışında kalmaktan rahatsız bir burjuvazi söz konusuydu.

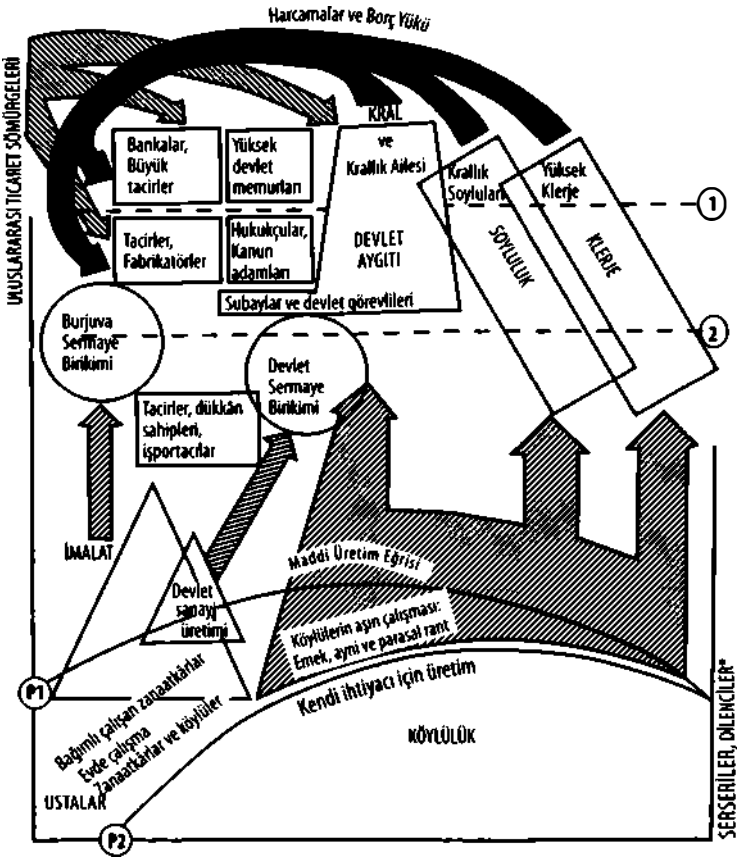
22 *A.g.y.*, H. Sée, *La France...*, *a.g.e.*, *s.* 139.

23 *Régistre paroissial de Lain.* (Yonne), *a.g.y.*, *Les Écrivains témoins du peuple*, *s.* 67.

24 *A.g.y.*, *Les Écrivains témoins du peuple*, *s.* 89.

ŞEMA VI

XVIII. YÜZYILDA FRANSA'DA SOSYAL SINIFLAR VE DEĞERİN ELE GEÇİRİLİŞİ

Vauban'a göre (1) no'lu çizginin üstündeki on bin ailenin "hali vakti çok iyi," (2) no'lu çizginin üstünde kalan (ki nüfusun onda biri) yüz bin aile de "iyi" durumda. (P1) maddi üretim alanı, (P2) de öztüketim için yapılan üretim alanı.

* Vauban'a göre serseriler ve dilenciler, nüfusun onda birini oluşturuyordu.

İşte, çok biçimli bir karşı çıkış akımını yaratan bilginlerin buluşları ve filozofların fikirleri bu lüks salonlarda, danteller ve altınlar içinde boy veriyordu.

2. İdeolojik Yoğunluk

Tanımak, gözlemlemek, açıklamak, anlamak, şüphe etmek, keşfetmek... Ölçüyü kaçırmamak koşuluyla neredeyse her şey söylenebiliyordu.

Bu, maddeyi ve doğayı gözlemlemek için istisnai bir hayranlık dönemiydi.

> Hayvan, bitki, taş koleksiyonlar ve fizik laboratuvarlarının sayısı günden güne artıyordu; dükler, yargıçlar, rahipler, hekimler, hanımefendiler, dinî tarikat mensuplarının böyle bir sürü ilgi alanı vardı. XV. Louis'nin de benzer merakları ve uğraşları söz konusuydu. Buffon, kral yazı odasını ve XIII. Louis'nin başlattığı krallık botanik bahçesini geliştirdi, seralar kuruldu. Botanik bahçelerinin sayısı iki kata çıkarıldı, eğitim amaçlı bir amfiteatr inşa edildi. (...) Halka açık dersler doğa bilimlerine olan ilgiyi artırdı. 1734'te, Paris'te, rahip Nollet, sadece deneysel fizik dersleri veriyordu. (...) 1753'te, kral, onun adına Navarre Koleji'nde sadece deney amaçlı bir fizik kürsüsü açtı. Bu ders gönüllüler içindi ve Nollet'nin altı yüz öğrencisi vardı. Krallık Botanik Bahçesi'nde kimyager Rouelle, peruka ve dantelli bir kollukla dersler veriyordu. Dersi öylesine kendinden geçerek veriyordu ki önce perukasını ve kolluğunu çıkarıyor, ardından ceketini de çıkarıp dersi gömlekle sürdürüyordu; coşkusu ve tutkusu dinleyicilere sirayet ediyordu elbette. Bazı önemli eserlerin basitleştirilmiş baskıları hızla çoğalıyordu. Rahip Pluche'ün *Doğanın Temsili*, rahip Nollet'nin *Deneysel Fizik Dersleri* (1748), Buffon'un *Doğal Tarih'i*, Priestley'nin *Elektriğin Tarihi* (1775) adlı eserleri ve daha bir dizi kitabın kısaltılmış çeşitlemesi, sözlükler, sürekli güncellenip yeniden basımı yapılan elkitapları hızla artıyordu.[25]

Bu, aynı zamanda bir bilimsel araştırma ve buluşlar dönemiydi: D'Alembert mekaniğin ilkelerini sistemleştirdi (1743), Lavoisier havanın (1770-1771) ve daha sonra suyun bileşimini çözümledi (1783), Berthollet kloru incelemiş (1772), Lagrange ise analitik mekaniğin ilkelerini kurmuştu (1787).

25 *Histoire générale des civilisations*, c. V, s. 11.

İşte böylesi bir ortamda filozofların fikirleri filizleniyordu[26]: Gerçeklik, kesinlik, akla uygunluk; yüce bir varlık ya da "çok güçlü ve çok zeki" bir Tanrı tarafından konmuş ilahî yasalara göre işleyen, mekanik düzenliliğe sahip ve hayranlık uyandıran bir evren;[27] doğa yasalarına tabi bir dünya, bir doğal hukuk, keşfedilmeyi bekleyen bir doğal ahlak, mutluluk, haz, egoizm, faydacılık ama aynı zamanda bağışlama ve hoşgörü, bir tür hümanizm... Daha sonra ilerleme düşüncesi kendisini dayatacaktı.[28] Buna göre, insanlığın ilerlemesi, bireylerin entelektüel arayışlarının ve zihinsel gelişmesinin, kısaca aydınlanmanın ürünü olabilirdi. Saray erkânı arasında, finans çevrelerinde, hukukçular arasında boy atan yeni fikirler, Fransızca düşünüp Fransızca konuşan tüm Avrupa aristokrasisi üzerinde etkili oluyor, böylece aydın, despotların saraylarında kök salıyordu.

Ansiklopedi, (1751-1764) Aquinolu Aziz Thomas'ın eseri *Summa Theologiae*'nın yerini alması öngörülen felsefi ve bilimsel bir harmandı ve avukatlar, hekimler, profesörler, rahipler, akademisyenler, sanayiciler, imalatçılar ve daha birçok resmî sıfatlı zevatın katılımı ve katkısıyla hazırlanan bu eser, büyük aydın burjuvaziye hicap ediyordu ve bir burjuva yapıtıydı.[29]

Kilise, biri 1752'de diğeri de 1759'da olmak üzere, *Ansiklopedi*'yi iki kere mahkûm ettiyse de onun kısıtlı bir kamuoyu tarafından okunmasını ve başarılı olmasını engelleyemedi.

---

26 Birkaç hatırlatma: Voltaire, *Histoire de Charles XII* (1731), *Lettres anglaises* (1734), *Le Siècle de Louis XIV* (1751), *Essais sur les mœurs* (1756), *Dictionnaire philosophique* (1764); Diderot, *Pensées philosophiques* (1746), *Lettre sur les aveugles* (1758); *Discours sur les sciences et les arts* (1750), *Discours sur l'origine de l'inégalité* (1754), *Lettre à d'Alembert* (1758), *Le Contrat social* (1762).

27 İçlerinden bazıları materyalist ve dinsizdirler: La Mettrie, *L'Homme machine* (1747); Helvetius, *De l'esprit* (1758); le baron d'Holbach, *Système de la nature* (1770); Diderot...

28 Turgot'dan (*Discours sur l'histoire universelle*, 1750) Condorcet'ye (*Esquisse du tableau des progrès de l'esprit humain*).

29 *Histoire générales des civilisations*, c. V, s. 75.

a) Demokrasi, Özgürlük, Genel İrade

İngiliz Devrimi'nden, Hobbes ve Locke'un eserlerinden esinlenen, krallığın dayanağı soyluların özlemleriyle beslenen, büyük burjuvazinin hükümdarca fikrinin sorulduğu ve devlet yönetiminde etkili olduğu, iktidar, siyasi rejim, yasalar ve hukuk, toplum yararı, toplumsal uzlaşma ve genel iradeye ilişkin fikir tartışmalarının durdurak bilmediği bir dönem söz konusuydu.[30]

Montesquieu, *Kanunların Ruhu* (1748) adlı eserinde, cumhuriyetçi, monarşik ve despotik hükümet biçimlerini titizlikle ele alıp bir süzgeçten geçiriyordu. Demokratik bir cumhuriyette "egemenin iradesi, egemenin kendisidir." Ama Montesquieu, hemen ardından, bugün doğrudan demokrasi olarak bilinen şeyin sınırlarını çizmekte gecikmiyordu: "Demokrasilerde halk, duruma göre hükümdar, duruma göre de tebaadır. (...) Egemenlik gücüne sahip bir halk, yapmak istediği her şeyi yapabilir. (...) Ve kendi yapamadıklarını da bakanlar vasıtasıyla gerçekleştirir. Halk, egemenliğin ne kadarını, kime emanet edeceğini gayet iyi bilir. Ne ki, işleri yürütebilir, neyin nerede olduğunu bilebilir ya da fırsatları değerlendirebilir mi? Hayır. Bunları yapamaz."[31] Çağının birçok aydın düşünceli insanı gibi ve İngiliz parlamenter monarşisinden de etkilenmiş biri olarak Montesquieu, halk, soyluluk ve hükümdardan oluşan güçlerarası dengeden yanadır ve yasama, yargı ve yürütmenin birbirinden ayrılmasını önerir. Asla hayalperest değildir. "Gökyüzü dünyadan ne kadar uzaktaysa, tam eşitlik ilkesi de aynı derecede aşırı bir hayal ürünü olabilir." Asla ikiyüzlü de değildir: "İnsan bir şeyi olmadığı için değil, çalışmadığı için yoksuldur. (...) Sadece ihtiyaçları karşılamak üzere harcama yapılan ve iyi işleyen bir demokraside, herkes ihtiyacı olana kavuşur." Sefaletin sürmesi durumunda, "devletin ya halkın acı çekmesini önlemek için ya da halkın isyanını engellemek için ama her surette yardım elini uzatması gerekir."[32]

30 Montesquieu, *L'esprit des lois*, 1748; Helvetius, *De l'esprit*, 1758; Rousseau, *Le Contrat social*, 1762.

31 Montesquieu, *L'esprit des lois*, 1748, Éd. Garnier, 1949, c. I, s. 11-13.

32 *A.g.y.*, M. Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, c. I, s. 127-128.

Demokrasi, özgürlük, toplumsal uzlaşma: bu yeni fikirler, J. J. Rousseau'nun şahsında hararetli bir propagandacıya kavuşacaktı: *Toplumsal Sözleşme*'nin[33] birinci bölümü, "İnsan özgür doğar ve bu vazgeçilmezdir," cümlesiyle başlar. "Özgürlükten vazgeçmek, insan olarak var olmaktan, insanlık haklarından ve ödevlerinden vazgeçmektir. Böylesi bir feragat, insan doğasıyla bağdaşmaz. Böyle bir şey her türlü eylemin ahlaktan, her türlü istencin de özgürlükten soyutlanması demektir. Her bireyin ortak gücünü ve her üyenin malını koruyup savunacak, böylece herkesi herkese bağlayan ama sonuçta kendi kendisine itaat eden ve önceden olduğu kadar da özgür bir ortaklaşmacı yaşam biçimi bulunmalıdır. İşte, *Toplumsal Sözleşme*'nin çözüm bulmak istediği temel sorun budur. (...) Toplumsal uzlaşmayla insan doğal özgürlüğünü ve sınırsız haklarını, yapmak ve ulaşmak istediği her şeyi kaybeder. Kazandığıysa, sivil özgürlük ve sahip olduğu her şeyin mülkiyetidir."[34]

Rousseau halk egemenliği ve genel iradeyi, bozulmaz, bölünmez, asla vazgeçilmez bir şey olarak görüyor. Bu arada, "genel uzlaşma sınırını aşmamak kaydıyla", bunları "mutlak", "kutsal" ve "dokunulmaz" sayıyor. Egemeni hükümetten ayırıyor: "Hükümet, halka verdiği emirleri egemenden alır ve devletin dengeli olabilmesi, her şeyin ödünlenmesini gerektirir. Kazançlar arasında eşitlik varsa, bu, hükümetin gücü demektir. Vatandaşlar aynı zamanda hem egemen hem de tebaa konumundadırlar."[35] O da, tıpkı Montesquieu gibi, basit (demokrasi, aristokrasi, monarşi) ve karmaşık hükümet biçimlerini inceler; koşulların farklılığı nedeniyle, "her tür hükümet biçimi her ülkeye uygun düşmez."

33 J.-J. Rousseau, *Du Contrat social et autres œuvres*, Éd. Garnier, 1957, s. 236. Rousseau ilk başta, yöneticilerimizin üzerinde derin derin düşünmesi gereken şu cümleyi kuruyordu: "Eğer hükümdar ya da kanun koyucu olsaydım, ne yapmak gerektiğini söylemekle vakit kaybetmez, ne gerekiyorsa yapar ya da susardım." *A.g.e.*, s. 235.

34 *A.g.e.*, s. 239, 243 ve 247.

35 *A.g.e.*, s. 249 ve 273.

Demokrasi onu büyüler: "Eğer tanrıların bir halkı olsaydı, demokratik biçimde yönetilirdi. Böylesi mükemmel bir hükümet insanlara uygun değildir." Şöyle devam eder: "Kavram gerçek anlamda ele alınırsa, hiçbir zaman gerçek bir demokrasi var olmadı ve hiçbir zaman da var olmayacak. Çoğunluğun yönetmesi, azınlığın da yönetilmesi doğa düzenine aykırıdır. Halkın kesintisiz bir şekilde kamu işleri için toplanması düşünülemez; dolayısıyla, hükümet biçimi aynı kalmak koşuluyla bu işlerin komisyonlarca yapılması gerekecektir."[36]

Mutlakıyetçiliğe düşman olan Rousseau, demokrasiyi (ki bize göre, sözü edilen, doğrudan demokrasidir) küçük devletler için öngörüyor,[37] başka durumlar içinse, ehvenişer saydığı seçime dayalı aristokrasiyi (bir bakıma bugünkü temsilî demokrasi) öngörüyor.

Aslında bu sorunu bütünüyle çözmüş sayılmaz. Nitekim, Mirabeau markisine yazdığı 1767 tarihli bir mektupta "yasanın insanın üstünde olacağı bir hükümet biçiminin olanaklılığı" konusunda emin olmadığı izlenimini veriyor. Eğer bu mümkün değilse, "...o zaman karşı uca geçip insanı mümkün olduğunca yasanın hükmüne tabi kılmak, onu olası en keyfî despotizme terk etmek gerekecek; bana kalsa, despotun Tanrı olmasını isterdim. Kısaca söylersek, en yalın demokrasiyle en gelişkin Hobbesçu hükümet arasında bir orta yol bulunabileceği kanaatinde değilim; zira insanlarla yasalar arasındaki sürekli çatışma ortamı, devleti sürekli bir savaş alanı haline getirecektir, bu da siyasi rejimlerin en berbatıdır."[38]

Halk egemenliği, genel irade, özgürlük... Artık burjuva devriminin büyük temaları yerlerini almışlardı. Halk iktidarı, doğrudan demokrasi, özgürlük gibi halk hareketinin önemli temaları da. Zenginlik, eşitlik, mülkiyet gibi kavramlara ilişkin tartışmalar da gündemdeydi.

---

36 *A.g.e.*, s. 280-281.

37 "Devlet büyüdükçe özgürlük küçülür," diye yazmıştı, *a.g.e.*, s. 274.

38 *A.g.y.*, J.-J. Chevallier, *a.g.e.*, s. 172.

b) Eşitlik ve Mülkiyet

Henüz kapsamı belirlenip adı konmasa da, gelişen ticari kapitalizm gerçeği karşısında, gerçekte ise hem kırsal kesim ve kentlerde yüzünü iyice gösteren yoksulluk ve sefalet hem de bazılarının aşırı servetler edinmesi karşısında kimileri öfkelenmekteydi. Bazıları büyüleyici ütopik geleneğe sarılıyordu[39]; kimileri de merhamete gelip yardımseverliği salık veriyordu.[40]

Ansiklopedi 'ye "ekonomi politik" (1755) maddesini yazma görevi verilen Rousseau, zenginin yoksula önerdiği toplumsal uzlaşmayı şu çarpıcı sözlerle özetliyordu:

> Bana ihtiyacınız var zira ben zenginim, siz ise yoksulsunuz. O halde gelin aramızda bir anlaşma yapalım; sizin bana hizmet etme şerefine nail olmanıza izin vereceğim ama bir şartla, sizi çalıştırabilmem için elinizde ne kaldıysa onu da bana veriniz.[41]

Tüm eserlerinde ve hayatı boyunca, zenginleri ve zenginliği hep kınadı. Bayan Francueil'e yazdığı (1751) ve çocuklarını neden kimsesizler yurduna bıraktığını anlattığı mektubunda, "Bu, zenginlerin devletidir. Benden çocuklarımın ekmeğini çalan sizin devletinizdir," diyordu. Zenginler, insanlık dışı bir varlık olduğu için, eğitmek üzere Émile'i onların arasından seçmişti: "Böylece, fazladan bir adamımız daha oluyor. Bu, bir yoksulun tek başına adam olmasından yeğdir."

Zenginler, "kârın çalışmamanın karşılığı olmaması gerektiğini asla kabul etmiyorlar, tembel ve insafsız bir zevk düşkünü, yorgun ve bitkin düşmüş bir milyon sefilin alın teriyle semirip zenginleşiyor." Rousseau itirazını sürdürüyor: "Bizim toplumumuzda, zenginlik daha büyük bir servet biriktirmeyi kolaylaş-

39 Morelly, *La Basiliade*, 1753; *Le Code de la nature*, 1755.

40 Yüzyıllardan beri "Tanrı'nın herkesin rızkını verdiğini" söylemek âdettir. Bugün, bu düşünce başka biçim altında varlığını sürdürüyor. Şimdilerde de zenginin "iş verdiği", "istihdam yarattığı" söyleniyor.

41 *A.g.y.*, A. Chabert, "Rousseau économiste", *Revue d'histoire économique et sociale*, 1964, no. 3, s. 349.

tırıyor (...) ve hiçbir şeye sahip olmayanın bir şeyler elde etmesi imkânsız."[42] *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* başlığını taşıyan eseri (1754) şu sözlerle son buluyor: "Nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bir avuç insan zenginliği cebe indirirken, çoğunluğun yaşamak için gerekli olandan yoksun olması, açıkça doğa yasasına aykırıdır."[43]

Söz konusu eserde Rousseau, mülkiyetle eşitsizlik arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koyuyor:

> Bir toprak parçasını çitle çevirip burası bana aittir diyen ve buna inanacak sıradan insanlar bulan ilk kişi, uygar toplumun da ilk kurucusu olmuştur. Biri çıkıp da kazıkları söküp, sınırları ortadan kaldırıp, hemcinslerine, "Sakın ola ki bu yalancıyı dinlemeyin, eğer toprağın ve kazancın herkese ait olduğunu unutursanız, bu, sizin sonunuz olur," diyebilseydi, insanlığı bunca cinayet, savaş, sefalet ve iğrençlikten kurtarmış olurdu. Açıkça görüldüğü gibi, iş o hale gelmiş durumda ki, artık eskisi gibi devam etmesi mümkün değil.[44]

Buna rağmen, Rousseau özel mülkiyetin lağvedilmesini öngörmüyor. Zira, *Ansiklopedi*'ye yazdığı "Ekonomi Politik" maddesinde de işaret ettiği gibi, "mülkiyet hakkı yurttaşların sahip olduğu hakların en kutsal olanıdır." Ne ki, miras hakkının ve vergiler yoluyla özel mülkiyetin sınırlandırılmasını öneriyor:

> Hayatın zorlayıcılığı eşitliği ortadan kaldıran sonuçlar doğurduğuna göre, yasamanın gücü eşitliği sağlayıcı yönde işlemelidir. Bu nedenle, hükümetin en önemli görevi, bu aşırı servet dengesizliğinin üstesinden gelmek olmalıdır. Elbette bunu yaparken insanların servetine el koyma yoluna gitmemelidir, servet biriktirmelerini engelleyecek araçları devreye sokmalıdır. Tabii yoksullar için hastaneler kurarak değil, yurttaş olma haklarını güvenceye alarak yapmalıdır bunu.[45]

42 *A.g.y.*, A. Lichtenberger, *Le Socialisme au XVIIIe siècle*, Alcan, 1895, s. 147.

43 *Discours... a.g.y.*, *Du Contrat social... a.g.e.*, s. 92.

44 *A.g.e.*, s. 66.

45 *A.g.y.*, H. Denis, *a.g.e.*, s. 233.

Mably Başpapazı Condillac, özel mülkiyetin eleştirisini sürdürüyordu: "İnsanlığın başına bela olan kötülüklerin başlıca sebebi nedir? Malların özel mülkiyeti."[46] Ayrıca fizyokratlara karşı çıkıyordu:

> Toprak mülkiyeti zenginliklerin yeniden üretimine sunulduğunda hayırlı sonuçlar verecekken durum hiç de böyle değildir. Bu büyük bolluğun, zenginleşmek için insanları adaletsizliğe, silaha ve hileye davet ettiği sürece, bir anlamı var mıdır? Açgözlülüğün, gururun, ihtirasın bilinmediği bir toplumda, en son yurttaşın bile, günümüzde en zengin mülk sahiplerinin olduğu kadar mutlu olacağından gerçek anlamda kuşku duyulabilir mi?[47]

Onları Spartalılar ve Paraguay yerlileriyle olumsuzlar: "Her şeyin sahibi olan devlet, insanlara ihtiyacı olan şeyleri sağlar. İtiraf ediyorum ki, beni tatmin eden ekonomi politik budur (...)"[48]

Ne ki, Diderot, "İnsanlar arasındaki yoksunluk kimilerini çalışmaya mecbur ederken, başkaları da çalışanların alın teri ve zahmetine dayanarak servetini artırır," derken bireyin özel mülkiyet sayesinde korunduğuna işaret eder.[49]

İnsan soyunun mutluluğu sorunuyla ilgili olan Helvetius,[50] eleştirisini sürdürür: "Birçok ulusta sadece iki yurttaş sınıfı var: Biri yaşamak için gerekli olandan mahrum, diğeriyse sefahat içinde yüzüyor. Birinciler, ihtiyaçlarını ancak aşırı çalışma sayesinde karşılayabilirler." Birilerinin zenginliğini azaltmak ve diğerlerininkini artırmak için hükümete çağrıda bulunur: "Tüm yurttaşların bir serveti var mı? Herkes az ya da çok ama belirli

46 *Des droits et des devoirs des citoyens*, 1758, *a.g.y., Histoire générale du socialisme*, c. I, s. 243.

47 *Doutes proposés aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et essentiel de sociétés politiques*, 1768, alıntılayan H. Denis, *a.g.e.*, s. 237.

48 *Doutes...*, alıntılayan A. Lichtenberger, *a.g.e.*, s. 229.

49 Principes de la philosophie morale, *a.g.y., Histoire générale du socialisme*, c. I, s. 159.

50 *De l'homme*, 1772, *a.g.y., Histoire générale du socialisme*, c. I, s. 161.

bir yaşam rahatlığına sahip ve yedi sekiz saatlik bir çalışmayla kendilerinin ve ailelerinin ihtiyaçlarını rahatça karşılayabiliyor mu? Eğer öyleyse olabildiğince mutlu sayılırlar." Bir başka aydın düşünceli kişilik olan ve dinin yerine doğa ahlakını koymanın aşırı bir taraftarı olarak görülen d'Holbach,[51] lüks üretimin vergilendirilmesini, yoksulların çalışarak geçinebilmelerini sağlamak için ve zenginliğin az sayıda insanda toplanmasını önlemek üzere hükümeti sorumluluk almaya çağırır. Yerliler için, atölyeler dışında, "ekilmeyen tüm alanların kamu yararına kullanılmasını, onların kendileri ve toplum yararına kullanacak olanlara verilmesini," önerir.

Bir başpapaz, salon adamı ve Diderot'nun dostu olan ve *İki Hindistan'ın Felsefi Tarihi*'nin (1770) yazarı olarak ünlenen Raynal da, eşitsizlik ve zenginliği mahkûm ediyordu: "Lüksü ayakta tutan ve ahlaki çöküntüye sebep olan altın bolluğundan ve yasaları küçümsemekten korkunuz; küçük bir azınlığın zenginliğine ve büyük çoğunluğun sefaletine neden olan eşitsiz zenginlik dağılımından korkunuz; zira birilerinin alçalmasının, diğerlerinin küstahlaşmasının kaynağında söz konusu dengesizlik vardır." Ve şu formülü ileri sürüyordu: "Her yerde zengin yoksulu sömürüyor." Mirasın yasaklanmasını öneriyor ve daha da ileri giderek şunu yazıyordu: "Gerekirse şu zengin kalleşleri asın ve haysiyetinizi koruyun."[52] Bu itiraz, avukat ve reklamcı olan Linguet ile açıklık kazanıyordu: 1767'de *Sivil Yasalar Kuramı veya Toplumun Temel İlkeleri* adlı eserini, 1777 ile 1791 arasında da, birkaç kesintiye uğramakla birlikte, *Siyasi, Sivil ve Edebî Yıllığı'nı* yayınladı.

Toplum ve mülkiyet aynı şiddet temeline dayanıyor: "Açgözlülük ve şiddet, toprağı zorbalıkla ele geçirdi, o kadar ki, bugün mülk sahibi olmak en acımasız gasba ve zorbalığa uzanı-

51 *Éthocratie ou le gouvernement fondé sur la morale, a.g.y.*, A. Lichtenberger, *a.g.e.*, s. 267.

52 *Histoire philosophique des deux Indes, 1770*, alıntılayan M. Leroy, *a.g.e.*, s. 234.

yor." Kestirmeden söylemek gerekirse, mülkiyet fikri "ruhları ele geçirdiği andan itibaren (...) onu güdükleştirdi, maddileştirdi. Ve ruhları, kâr dürtüsü dışında her şeye kapattı." Linguet, kölelerin ve serilerin mirasçısı olan, dönemin gündelikçi işçilerin akıbetine ilişkin incelemesinde de, işçilerin atalarının durumundan da kötü bir kadere mahkûm oldukları tespitine varıyordu:[53]

> Sefalet belirtisi olan paçavra giysiler altında inliyorlardı. Hiçbir zaman emeklerinin ürünü olan bolluktan paylarına düşeni almıyorlardı. Zenginlik ancak lütfedip hediye vermek istediğinde onları hatırlıyordu. En aşağılayıcı muamelelere maruz kalıyorlardı. (...) Aslında onlar serilerin yerini alan aramızdaki hizmetçilerdir ve açık bir ifadeyle büyük nüfus kitlesini oluşturmaktadırlar. O halde, köleliğin lağvedilmesiyle bu insanların yaşamında neyin değiştiğinin incelenmesi gerekir. Büyük bir acı ve açıklıkla diyorum ki, kazandıkları yegâne şey, her an açlıktan ölme tedirginliğidir. İnsanlığın son halkasını oluşturan köleler ve serfler, hiç değilse böylesi bir bedbahtlıktan yoksundular. Sefalet onları zenginlerin ayağına düşürdü ve onları zenginleştirmek için bile izin almak durumundalar.

İşte, "özgürlüğün" el işçilerine dayattığı gerçek bu. Köleliğe karşı olduklarını söyleyen zenginlerin tumturaklı sözleri, yırtıcı kuşun yakaladığı bir güvercini pençeleriyle parçalarken çıkardığı sese benziyor.

Yine de, Linguet bir hayalperest değildi. Bir devlette herkesi mutlu etme isteği, politikada yanlış bir şeydir ve bu, kimyada felsefe taşı aramak kadar abestir.[54] İktisatçılar zenginliği artıracaklarını söyleyerek bizi aldatıyorlar. "Zira, bir halkın zenginliğini artırmanın sırrı, sefillerin sayısını artırmaktan başka bir şey değildir." Esasen "ücretlinin" yaşam kaynağı zenginlik değil, asıl "ücretlinin yaşamı" zenginlerin servetidir: "Böylesi bir mantık, dereyle nehir arasındaki ilişkiyi tersinden almak gibi bir sonu-

53 *Théorie des lois civiles*, Amsterdam, 1767, alıntılayan A. Lichtenberger, *a.g.e.*, s. 291-296 ve 303.

54 *Lettre sur la théorie des lois civiles*, Amsterdam, 1770, *a.g.e.*, s. 293.

ca götürür. Nehir dereyi yaratmaz ama dere nehri yönlendirir."[55] Gündelikçi, "serbest" pazar tuzağına yakalanmış durumdadır: "Satabileceği yegâne şey, kollarının gücüdür ve ondan iki ya da üç gün vazgeçilebilir, ama ona satılan ekmekten yirmi dört saat bile vazgeçilemez."[56] "Belki talihsiz bir ironidir, ama işçiler özgürse de kaderlerinin efendisi değillerdir. Ama efendinin en zorbasına, en korkuncuna sahipler. (...) Yoksul asla özgür değildir ve ülkenin her yerinde hizmetkârdır. Sadece tek bir adamın emrinde değiller, ama genellikle herkesin emrindeler." Öyle görünüyor ki, Linguet, États Généraux öncesinde dördüncü dünyanın dileklerinin tercümanı olmak istiyordu: "Fransa'da genel reformlar yapmak üzere meclis toplanmışken, en kötü muameleye maruz kalan ve sesini duyurmak için hiçbir imkâna sahip olmayan en kalabalık sınıfın sızlanmasına tercüman olacak birileri çıkmalıdır."[57]

Bir yanda Linguet kollarının gücünden başka satacak bir şeyleri olmayan proleterlerin (el işçisi, gündelikçi, hizmetli) yaşam koşullarını inceleyip bu duruma karşı çıkarken, diğer yanda da Fransa'da Turgot ve fizyokratlar, İngiltere'de Adam Smith, "avansın", yani net üründen bir kısmının sermaye birikimi için ayrılmasının gereğine işaret ederken her biri de kapitalizmin bir veçhesini ifşa ediyordu.

c) İktisatçıların Fikirleri

Voltaire, kışkırtıcı bir üslupla, temel soruyu soruyordu: "Nasıl yani? Halkın bağrında yerinizi alalı beri henüz bütün yoksulları bütün zenginler hesabına çalışmaya mecbur edecek sırra eremediniz mi?"[58] Şüphesiz, bu, kapitalizmin uygun bir tanımıdır: Zenginleri her seferinde daha çok yoksulu çalıştırmaya mecbur eden bir sistem...

---

55 *Réponse aux docteurs modernes*, Londra, 1771, *a.g.e.*, s. 294 ve 299.

56 *Du pain et du blé*, Londra, 1774, *a.g.e.*, 300.

57 *Annales*, c. XIII, 1788, *a.g.e.*, s. 297 ve 302.

58 *A.g.y.*, M. Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique*, s. 63.

Bu mantığa karşı Rousseau, sosyalist düşünceye de gönderme yapan işçi haklarını gündeme getiriyordu:

> Doğmakta olan mülkiyet düşüncesini el emeğinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. İnsan emeğinin ürünü olmayan bir şeye sahip olmak mümkün olmadığına göre, daha çok mülkiyet daha çok emek ürünü olabilir. Çiftçiye ektiği toprağın ürününe sahip olma hakkını veren, onun sarf ettiği emektir. Bu, aynı zamanda, iki hasat arasında ve yıldan yıla ihtiyacı olan sermayenin de yegâne kaynağıdır.[59]

Yüzyılın ikinci yarısı üretim sorunu etrafında büyük bir tartışmaya tanık olacaktı. Nasıl daha iyi üretilebilir? Bir "net ürün" ortaya çıkarmak için daha çok nasıl üretilebilir? Üretici olan kimdir? Sermaye birikimi için bir fazla ortaya çıkarmanın yolu nedir? Bunlar, filozoflar, iktisatçılar arasında özellikle ilgi ve inceleme konusu olan sorulardı.

Quesnay, fizyokratik okulun tartışmasız lideriydi. Hali vakti yerinde bir köylü ailesinin oğlu olarak 1694'te Versailles yakınlarında doğdu. Öğrenme tutkunuydu. Cerrah olarak Nantes'a yerleşti ve tıp alanında birçok kitap yayınladı. 1748'de kraliyet doktoru olarak Bayan Pompadour'un hizmetine girdi. 1752'de soyluluk unvanını kazandı ve 1755'te Nivemais'de bir malikâne satın aldı.

Fransa, gerek nüfus gerekse de üretim bakımından, esas itibarıyla bir tarım (toplam üretimin dörtte üçünden fazlası) ülkesiydi. Oysa, Hollanda ve İngiltere, yeni tarımsal üretim yöntemlerini benimsemiş durumdaydı. Fransız tarımı daha çok geleneksel yöntemlere dayalıydı: Topraklar çakıl taşıyla kaplıydı, çalışma baştan savma ve ekim gecikmeli olarak yapılabiliyordu. Bütün bunların sonucunda verim de düşüktü. Nadas, toprağın yarısını işe yaramaz hale getiriyordu. Sadece ekilebilir alanların üçte ikisi, bazen daha da azı, kullanılabiliyordu. "Büyük toprak sahip-

59 *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, 1754, *a.g.y.*, *Du contrat social...*, *a.g.e.*, s. 75.

lerinin ihmali, aşırı vergilerden beli bükülen köylülerin ataleti, haberleşme, özellikle de yolların yetersizliği, hububat ticaretine konmuş engeller ve yetiştirilecek ürünlere ilişkin kısıtlamalar, tarımın yetersiz gelişmesinin başlıca nedenlerinden bazılarıydı."[60]

Ansiklopedi'ye (1757) yazdığı "çiftçiler" maddesinde Quesnay, toprak kiralama yönteminin yarıcılıktan üstün olduğuna, toprak işlemede de öküz yerine at kullanmanın daha avantajlı olduğuna işaret ediyordu. "tahıl" maddesinde de her türlü hububat üretiminin genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra, verimli bir üretimin nasıl olabileceği üzerinde duruyor ve farklılığı bir tabloyla özetliyordu.

KRALİYETİN MEVCUT ÜRÜNLERİ İLE VERİMLİ ÜRETİM ÜRÜNLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI*

	Mevcut Ürün	Verimli Ürün	Fark
Mülkiyet sahipleri için	76.500.000	400.000.000	323.500.000 4/5'ten fazla
Beden başına	27.000.000	165.000.000	138.000.000 5/6'dan fazla
Çiftlik sahipleri başına	27.500.000	165.000.000	137.500.000 5/6'dan fazla
Aşar başına	60 000 000	155.000.000	105.000.000 2/3'ten fazla
Maliyet giderleri için	415.000.000	930.000.000	515.000.000 5/9'dan fazla
Maliyet giderleri düştükten sonra ürün	178.000.000	885.000.000	707.000.000 4/5'e yakın
Toplam ürün	595.000.000	1.815.000.000	1.220.000.000 2/3'ten fazla

* F. Quesnay, "Grains" (1757), *a.g.y., François Quesnay et la physiocratie*, INED, 1958, c. II, s. 478.

Ekonomik Yönetime Dair Özdeyişler'i formülleştirmeden önce, "gelirin, emeğin ve toprağın mahsulü"[61] olduğunu yazmıştı. Daha orada, temel fikirleri sayılan, sadece toprağın verimli, sanayinin ise verimsiz ve kısır olduğu, dış ticaret yoluyla zenginleşme fikrini yadsıdığına dair düşüncelerini açıklamıştı.

Quesnay tarafından yazılan "insan" maddesi, 1757'de kaleme alınmıştı, ama hükümet desteği çekildiği için *Ansiklopedi*'de

60 H. Sée, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, s. 34-35.

61 *A.g.e.*, s. 484.

yayınlanmamıştı. Söz konusu yazıda, zenginliğin kaynağının tarım olduğuna dair düşüncesine açıklık getiriyordu:

> Kendimizi aldatmanın âlemi yok. Sadece işçilik gideri karşılanan küçük bir lüks mal ticaretinden bir şey çıkmaz. Biz gayrimenkul zenginiyiz, o halde topraklarımızın verimliliğini artıralım; hububat, şarap, kenevir, yünlü dokumalarımızı satalım. Ürünler gerçek anlamda zenginliği artıracaktır. Her yıl yenilenerek artan bu ürünler, her türlü imalat ve sanayi üretimini mümkün kılacaktır. Zira bolluk, zanaatların ve lüksün anasıdır.[62]

Bu düşünce, *Ekonomik Tablo*'nun (1758-1759) değişik basımlarında ve Mirabeau ile ortak kaleme aldıkları *Tarım Felsefesi*'nde (1763) ve aşağıdaki satırlarla başlayan *Ekonomik Tablonun Aritmetik Formülünün Çözümlenmesi*'nde (1766) belirginleşiyordu:

> Ulus, üç yurttaş sınıfından oluşur: Üretici sınıf, mülk sahibi sınıf ve kısır sınıf. Toprakları ekerek yıllık ulusal zenginliği yaratan üretici sınıftır. Tarımsal üretimin yapılabilmesi için gerekli avansı sağlayan, her yıl toprak sahiplerinin geliri olan kirayı ödeyen de odur. Tüm öteki çalışmaların ve harcamaların satış aşamasına gelinceye kadarki kaynağı odur. İşte bu satış sonucundadır ki, ulusun zenginliğinin yıllık yeniden üretim değeri ortaya çıkar. Mülk sahibi sınıf, hükümdar, toprak sahipleri ve vergiyle yaşayanlardan oluşur. Bu sınıf, üretici sınıfın sağladığı gelir veya net ürün sayesinde var olabilir. Üretici sınıf yıllık üründen yeniden üretim için gerekli olanı ayırıp yıllık avansları ödedikten sonra geri kalanı mülk sahibi sınıflara aktarır. Kısır sınıf, tarım dışındaki tüm işlerle meşgul olan yurttaşları kapsar. Bunlar, gelirlerini üretici sınıfın yaptığı ödemelerden, bir de kendi geliri de üretici sınıfın emeğine dayanan toprak sahiplerinden sağlarlar.[63]

Zenginliğin dolaşımının çözümlemesi; zenginliğin sınıflara, üretim kullanıma bağlı çözümlemesi; net ürünün değerlendirilmesi, başka bir deyimle kullanıma hazır bir artık sorunu, "kre-

62 *A.g.e.*, s. 559.

63 *A.g.e.*, s. 793-794.

dilerin" (avansların) rolünün önemi veya genişletilmiş yeniden üretim için toprak varlığının iyileştirilmesi – işte Quesnay'nin üzerinde durduğu başlıca sorunlar. Aslında yaşadığı dönem dikkate alındığında bunda bir saçmalık yoktu, zira o dönemde;

- esas itibarıyla tarıma dayalı bir ülke olan Fransa'nın daha önce İngiltere ve Hollanda'da denenmiş yöntemler uyguladığında üretimi önemli ölçüde artırması mümkündü;
- Fransa'da kapitalizm, ticari ve kolonyal karakterini büyük ölçüde koruyordu ve henüz imalat aşamasına gelmiş değildi.

Krallığın yüksek memuru olan Turgot –genel murakıp olmadan önce idare memuruydu– seyahatlerinde eşlik ettiği Gournay'den etkilenmiş ve *Ansiklopedi* için "fuar" ve "vakıf" maddelerini yazmakla görevlendirilmişti. Voltaire'le (1760), Du Pont de Nemours'la (1763), Adam Smith'le (1764) tanıştı ve 1766'da *Zenginliğin Oluşumu ve Bölüşümü* adlı eserini yayınladı.

Fizyokratik düşünceden büyük ölçüde etkilenmişti: "Toprak her zaman tüm zenginliklerin ilk ve tek kaynağı olmuştur."[64] Ne ki, Quesnay'nin doktrinci düşüncesine sahip olmamakla birlikte ekonomik gerçekliği de yeterince tanıyan biri olarak şu soruyu soruyordu:

> Bir devletin zenginliğini oluşturan nedir? Eğer, üzerinde yaşayanların sayısı değilse, toprağı değerli yapan nedir? (...) Eğer çalışma (emek) gerçek değerse ve para sadece bir işaretten ibaretse, en zengin ülke en çok emek harcanan ülke değil midir? Çok sayıda insandan birinin diğerine iş imkânı yarattığı ülke en zengin ülke değil midir?[65]

Ne ki, bunların hepsini de aynı kefeye koymuyordu:

Her kim ki bir tabakhane atölyesi görse, bu işin altından bir ya da birkaç yoksul adamın kalkmasının mümkün olmadığını teslim edecektir. Deriyi, kireci, meşe kabuğu tozunu, araç gereci

64 *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, 1766, *a.g.y.*, Turgot, *Textes choisis*, Dalloz, 1947, s. 106.

65 *Questions importantes sur le commerce* (1755), *a.g.e.*, s. 261.

sağlayıp, gerekli binaları inşa edip bir tabakhaneyi nasıl faaliyete geçirebilir ve derilerin satımına kadar geçecek birkaç aylık sürede neyle yaşayabilirler? (...) Üretim için gerekli olan çalışma araçlarını, girdileri, malın hazırlanmasında kullanılan gereçleri kim bir araya getirecek? Kanalları, halleri, her türlü binayı kim yapacak? Deriler satılıncaya kadar çok sayıda işçiyi kim doyuracak? Zira her bir işçi tek başına bir deri üretemez ve bir deri de bir işçiyi yaşatmaya yetmez. Öğrencilerin ve çırakların eğitim masraflarını kim karşılayacak? Eğitimleri boyunca onların ihtiyacını kim sağlayacak ve yaşlarına uygun olarak yetişkinlikleri oranında kolay işlerden daha büyük beceri isteyen işlere geçişte gerekli yaşam aracını kim sağlayacak? Olsa olsa, sermaye sahipleri veya menkul değer sahipleri işçileri istihdam edebilir, bina yapımına, ham madde alımına para ayırabilir. Ancak onlar derilerin satılmasına kadar geçecek sürede bekleyebilir. Ne ki, satıştan sadece harcadıklarını karşılaması değil, aynı zamanda yeterli bir kâr da sağlaması gerekir. Aksi halde, aldığı risk, ortaya koyduğu beceri bir anlam taşımaz. Aynı sermayeyle toprak edinip hiçbir risk almadan aynı kazancı sağlamak mümkünken bir işe girişmesinin anlamı olmazdı. Sermayeyi harekete geçirerek ürettiklerini sattıkça ve ilave gelir elde ettikçe yeni alımlara girişip işini büyütecek ve bu akım temelinde fabrikasını büyütecektir. Kâr arttıkça tasarruf ettiğini yeniden üretime sokacaktır. Her seferinde daha çok harcama yapıp daha çok kâr elde etme yoluna gidecektir.[66]

Turgot, daha 1766'dan başlayarak, tarımda kapitalist gelişmeyi dışlamadan, imalat kapitalizminin gelişme perspektifini olası görüyordu. Bu temelde, sınıf çözümlemesini daha da ileri götürüyordu: "Sınai üretici sınıf, iki alt takıma ayrılır: İmalatçı girişimciler, ustalar, fabrikatörler, tüm büyük sermaye sahipleri; bunlar verdikleri avanslar sayesinde sermayelerini değerlendirenlerdir; ikinci takım, el hünerleri dışında bir malı olmayan ve sadece gündelik kazançlarıyla yaşamlarını sürdüren ve ücretten

66 *Réflexions (...) a.g.e.*, s. 111.

başka da bir geliri olmayan sıradan zanaatkârlardır."[67] "Çiftçi üretici sınıfı da, sanayi sınıfı gibi iki takımdan oluşuyor: Her türlü ön ödemeyi yapabilen girişimciler veya kapitalistler ve sıradan ücretli işçiler."[68] Bu formülleştirmeye rağmen, Quesnay'den çok Marx'a yakın olduğu söylenebilir. Ve nihayet, "sınırsız kollara ayrılan, daha açık söylenirse, derecelenmiş bir tacirler mesleğini" bu listeye ekler.[69]

Turgot sadece bir imalatçı kapitalist gelişmenin tanığı değil, aynı zamanda savunucusuydu. Düşük faiz haddinden yanaydı: "Tüm işletmeleri harekete geçiren, sermaye bolluğudur. Düşük faiz haddi de sermaye bolluğunun hem göstergesi hem de sonucudur."[70] Müdahaleciliğe ve korumacılığa karşıydı: Beslenme, iyi ahlak ve eğitim konusunda, "İnsanlar hiçbir sorumluluk, yükümlülük altına girmeden hep talep eder ve alır durumda mı olmalılar?" diye soruyordu. "İnsanlar sizin onlara sağladığınıza son derecede bağlıdır, *bırakınız yapsınlar*, işte tek büyük ilke."[71] Ekonomik özgürlüğü salık veriyordu; zira, "Herkes kendi çıkarını o çıkara bütünüyle yabancı bir başkasından daha iyi bilir. (...) Öyleyse, kendi başına bırakılmış ticarette, özel çıkarın genel çıkarla rekabete girmesi imkânsızdır."[72]

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında[73] yaygınlık kazanan bu fikirleri "işbaşında olduğu" 1774-1776'da uygulamayı da denemişti. Hububat ticareti serbestliğine ilişkin kararname 1774'te çıktı. Daha önce 1763 ve 1770'te de çıkmış, ama yürürlükten kaldırılmıştı. 1776 tarihli ferman, lonca düzenlemelerini yasaklayıp isteyen herkesin her türlü mesleğe girmesine olanak verdiği halde,

67 *A.g.e.*, s. 112.

68 *A.g.e.*, s. 114.

69 *A.g.e.*, s. 116.

70 *A.g.e.*, s. 132.

71 *Encyclopédie*'nin "kuruluş" maddesi, 1757, *a.g.e.*, s. 177.

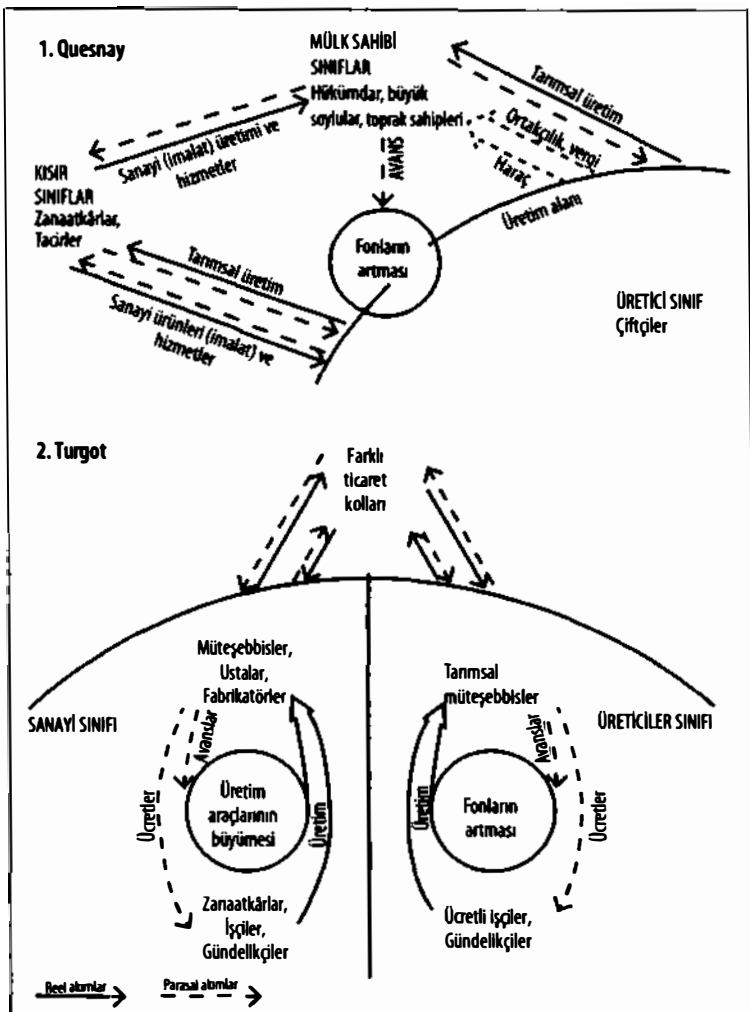
72 Éloge *de Vincent de Goumay*, 1759, *a.g.e.*, s. 147.

73 Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, 1767; Du Pont de Nemours, *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle*, Bigot de Sainte-Croix; *Essai sur la liberté du commerce et de l'industrie*, 1775.

çok sert tepkiyle karşılanacak ve işlemez duruma gelecekti. Daha sonra, 1786'da İngiltere'yle, 1787'de de Rusya'yla ticaret anlaşmaları imzalanacaktı.

ŞEMA VII

QUESNAY VE TURGOT'YA GÖRE SOSYAL SINIFLAR VE NET TÜKETİM

Quesnay'nin şeması, tarımsal kapitalizmin gelişme perspektifi doğrultusunda zenginliklerin üretimini ve dolaşımını, XVIII. yüzyıl Fransa'sında gözlendiği gibi çok iyi tasvir ediyor.

Turgot'nun şeması, tarımdaki kapitalizmin gelişmesine dair bu perspektifi yeniden ele alır; ancak onu Quesnay'nin göz ardı ettiği bir dönemin gerçekliğiyle -imalat kapitalizminin gelişimiyle- doğru orantılı olarak tanımlar.

Fikirlerin kaynaşma dönemi olan XVIII. yüzyıl Fransa'sında aşırı çeşitlilikte ideolojik araçlar söz konusuydu: monarşiye karşı (toplumsal uzlaşma, halk istenci, demokrasi), soyluluğun ayrıcalıklarına karşı (özgürlük, eşitlik), köylüleri ve kentlerin zanaatkârlarını bir araya getirmek için (özgürlük, eşitlik, mülkiyet), imalatçıların ve tüccarların isteklerine cevap vermek üzere (özgürlük ama aynı zamanda üretim ve ticaret)...

Burjuvaziyle soyluluğun uzunca bir zaman sürecek olan hesaplaşması, yüzyılın sonunda sonuçlanacaktı. Burjuvazi işin başında köylü hoşnutsuzluğuna ve halk hareketine dayanacak, soyluluk ve kilise içi katmanlar arasından da müttefikler bulacaktı.

1789'daki büyük devrim hareketiyle, yükselen burjuvazinin temel özlemleri gerçekleşecekti: ayrıcalıkların lağvedilmesi, lonca sisteminin koyduğu sınırların ortadan kaldırılması, ticaret kumpanyalarının imtiyazlarına son verilmesi, maden şirketlerinin tekelinin kaldırılması...

İlk meclis toplantısına alınmayan ve bir şikâyet kaleme alan işçilerin "yoksullar defterinde" "ücretler aşırı ve ölümcül lüks kriteri dikkate alınarak, tamahkârlık ve açgözlülük esasına göre hesaplanmamalıdır. Çalışkan ve faydalı insanların korunmasını Anayasa, zenginlerin servetinden daha az kutsal saymamalıdır..." ibaresi yer alıyordu.[74] Le Chapelier yasası (1791) işçilerin dernekleşmesini yasaklamış, ustalar ve işçiler için örgütlenme yasağı getirmiş, "sözde ortak çıkarları (...) için istişare edip ka-

74 *A.g.y.*, E. Levasseur, *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France*, c. II, s. 855.

rarlar almalarını" yasaklamıştı.[75] Zanaatkâr ve işçilerin her türlü ortak toplantısı veya kışkırtması ayaklanma sayılıp cezalandırılacaktır. Artık soyluluğa karşı zaferi güvence altına alındığına göre, burjuvazi emekçi sınıflardan kendini sakınabilirdi.

İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin Şafağı

> Hindistan'la ticaretin ücretleri düşürmeden, daha az emekle mal üretimine imkân vermesi ve fiyatların aşağı çekilmesi, asla bir paradoks sayılmamalıdır. Eğer daha az emek harcanarak mal üretilebiliyorsa, fiyatları da doğal olarak düşük olacaktır (...) Hindistan ticareti her hâlükârda İngiliz sanayiine daha çok beceri, daha çok düzenlilik ve uygunluk sağlayacaktır. Esasen, işe yaramaz ve verimsiz sanayileri ortadan kaldıracaktır. Oralarda çalışanlar ya daha kolay veya daha basit işler bulmaya yönelecekler ya da daha karmaşık sanayilerde özel veya yetişkinlik gerektiren işlerde çalışacaklardır. Zira işçilerin kolayca öğrenip, özenle uygulayabileceği işler daha büyük yetkinlik gerektiren işlerdir. Dolayısıyla Hindistan'la ticaretin şu sonuçları olacaktır: Bir bütünlük oluşturan zor ve karmaşık işler bir tek işçinin kabiliyetine bırakılmak yerine, birden çok yetişkin işçi tarafından gerçekleştirilecektir. (...) Nihayet Doğu Hindistan'la ticaret, bizimkilerden daha ucuza malzeme sağlayarak, bizi eskisinden daha az işçi kullanarak ve daha az maliyetle üretmemize imkân verecek yöntemler ve makineler keşfetmeye ve sonuçta sanayi ürünlerimizin fiyatını düşürmeye zorlayacaktır...[76]

Considerations upon the East India Trade, başlığını taşıyan anonim bir metinden (1701) yapılan yukarıdaki alıntı tam bir ileri görüşlülük örneğidir.

Gerçekten yüzyılın başında İngiliz üretimi hâlâ ve önemli ölçüde tarım ve zanaat aşamasında bulunuyordu. Ağaç, ya-

75 *A.g.y., Histoire économique et sociale de la France,* c. III, s. 12.

76 *A.g.y.,* P. Mantoux, *a.g.e.,* s. 123-125. Bkz. T. S. Ashton, *La Révolution industrielle, 1760-1830,* H. Heaton ve P. Léon, *a.g.e.*

kıt olarak kullanılıyordu; ama aynı zamanda deri tabaklamada (tekstil ve cam üretiminde potas, gemilerde katran) olarak kullanılıyordu. Yetersiz kaldığındaysa tüm bu işler aksıyordu. Yarı köylü ve kullandıkları alet edevatın sahibi durumundaki çok sayıda zanaatkâr, kumaş, bıçak (Sheffield), silah, hırdavat, biblo (Birmingham), iğne (Bristol) giderek daha çok üretici-tüccar ham maddeleri işlemeye yöneliyordu.

Böyle bir ortamda dönüştürmenin mayası daha önce gördüğümüz ve büyük ölçüde kolonilerin sömürüsüne dayanan dünya ticareti olacaktı.

1. Koloni Sömürüsü ve Dünya Ticareti

XVII. yüzyılın sonunda Hindistan Şirketi sert eleştirilere maruzdu. 1688 devriminden sonra imtiyazsız şirketler (*İnterlopers)* bu şirketin tekel olmaktan çıkarılması için harekete geçmişler ve 1698'de rakip bir şirket kurmuşlardı. 1702'de varılan bir anlaşma sonucu iki şirket birleşerek (1708), *United Company* adıyla yeni bir şirkete dönüştü (1709).

> İşte o dönemde, Restorasyon'un başından itibaren çay İngiltere'ye sokuluyor ve düzenli ithal edilmeye başlanıyordu. Aynı şekilde, çoktandır Hollandalıların beğenisini kazanan ve Kraliçe Marie tarafından moda haline getirilen Çin porselenleri saray çevresinde ve İngiliz yüksek sosyetesinde revaçtaydı. Aynı şekilde, isimlerinden bile Doğu kökenli olduğu hemen belli olan Hindistan'ın, İran'ın pamuklu kumaşları, hasse bezi, muslin ithalatı o kadar yaygınlaşmıştı ki, yünlü kumaş üreticilerini korkutuyordu. Hindistan ticareti çok çeşitli ürünleri kapsayıp değişik biçimler alarak, İngiltere'nin zenginliğinin vazgeçilmez bir unsuru haline geldi.[77]

İngiltere Bankası'nın kuruluşu da aynı yıllara rastlıyordu (1694). Bankanın kuruluş öyküsü bir grup finansörün krala Flandre Savaşı'nı finanse etmek üzere, (%8 faizli) bir milyon

77 P. Mantoux, *a.g.e.*, s. 83-84.

beş yüz bin sterlin borç vermesiyle başladı. Karşılık olarak, *Corporation* adını alma, mevduat kabul etme, ticari işlemlere iskonto uygulama, tek kelimeyle her tür türlü bankacılık işlemini yapmaya hak kazanıyordu.[78] 1708'de İngiltere ve Galler Ülkesi'nde kâğıt para emisyonu tekeline de kavuşuyordu; ama yüksek aristokrasiye bağlı Londralı finans çevrelerinin geleneğine bağlı kalarak, daha çok dünya ticaretiyle ilgiliydi. Mevduat kabul edip (özellikle de ticaret şirketlerine ve devletlere) borç veriyor, kambiyo işlemleri yapıyor ve tüm dünyada ödemeleri sağlıyordu. İmalatçı-tüccar[79] ve sanayicilerin daha mütevazı kredi ihtiyacınıysa, ekseri imalatçılar tarafından kurulan –aralarında Llyods ve Barclays'ın da bulunduğu– taşra bankaları tarafından karşılanıyordu. Londra piyasasında 1725'te 24, 1770'te 42, 1786'da 52, fakat 1755'te 12 banka vardı. Taşra bankalarının [*Country Banks*] sayısı da 1776'da 150'den 1793'te 400'e çıkmıştı.[80]

Ticari genişleme çok güçlüydü. Bir yüzyıllık dönemde ticarete konu olan malların değeri 5.5 kat artmıştı. Oysa, milli gelir sadece 4 kat artış göstermişti. İngiliz ticareti dünyada birinci sıradaydı. İhraç malları ticareti (mamul ürünler, maden kömürü ve giderek önemi azalmakla birlikte buğday); başka ülke tüccarları hesabına kömür taşıma araçları, mağaza ticareti. Hindistan'la Amerika arasındaki yoğun ticaretin kalbini de Akdeniz ve Baltık Avrupa'sı oluşturuyor ve tüm İngiltere'yi dönüşüme uğratıyordu.

> Ticaret üçgeninin, deniz ticaretinin gelişmesi, dolayısıyla gemi yapımcılığının gelişmesi, liman kentlerinin hızlı büyümesine neden oldu. (...) Köle ve şeker ticareti sayesinde Bristol, XVIII. yüzyılın ilk üç çeyreğinde İngiltere'nin en büyük ikinci kenti durumuna geldi. Köle ticaretini Bristol'a kaptırdığında da ticaret üçgenine sırt çevirip, doğrudan şeker ticaretinde yoğunlaştı.

78 *A.g.e.*, s. 81.

79 T. S. Ashton, *La Révolution industrielle, 1760-1830*, s. 131.

80 P. Léon, *Économies et Sociétés pré-industrielles, 1650-1780*, c. II, s. 315.

> (...) İskoçya'ya sömürge ticareti yetkisi ancak 1707'de *Union Act*'e verildi. Bu yetki sayesinde kent XVIII. yüzyılda refaha kavuştu. (...) Manchester'in gelişmesi deniz ticaretine ve dünya pazarına açık Liverpool'un gelişmesine sıkı sıkıya bağlıydı. Köle ticareti sayesinde Liverpool'da biriken sermaye ülkenin içerlek bölgelerini, bu arada Manchester'ı besliyordu. Manchester'ın Afrika'ya dönük sanayi ürünleri Afrika kıyılarına Liverpool'un köle tüccarları tarafından taşınıyordu. (...) Afrika'ya taşınan mallar arasında ateşli silahlar önemli bir yer tutuyordu. Birmingham silah ticaretinin merkezi durumuna gelirken, Manchester da pamuklu dokuma merkezi haline gelmişti.[81]

Ticaretin gelişmesiyle ulaşım araçlarının iyileştirilmesi de zorunlu hale geldi. Yüzyılın ortasından başlayarak, yol şebekesini iyileştirme çalışmalarına hız verildi. Üstelik Fransa ve başka Kıta Avrupa'sı ülkelerinde olduğu gibi angarya temeline değil, yöresel grupların, (büyük toprak sahipleri, tüccarlar, kilise adamları ve çiftçilerin) inisiyatifine dayanıyordu. Yol yapımı duruma göre krediyle ve/veya kullanıcılardan alınan parayla finanse ediliyordu. Semerli taşımanın yerini atların çektiği arabalar alıyordu. Eşantiyonla sipariş alan tüccarlar fuar tüccarlarıyla rekabet ediyorlardı. Asıl, kanalların açılması gündemdeydi. Leeds, Wakefields ve Halifax, dokumacılarının isteği üzerine l'Air ve Calder ulaşıma uygun hale getirildi. Trent ve Derwent boyunca sürdürülen çalışmalar Derby ve Nottingham da sanayinin gelişmesini hızlandırdı. 1720'lere doğru Mersey kanalının açılmasıyla da, Liverpool'la Manchester arasındaki ticaret kolaylaştı. Nehirler üzerindeki diğer çalışmalar ve kanalların birbirine bağlanmasıyla, önce Liverpool'a daha sonra da Manchester'e doğru kömür taşımayı kolaylaştırarak, maliyetleri yarı yarıya düşürdü. Yüzyılın sonuna doğru gelişmiş bir kanallar ağı, çeşitli faaliyet alanları arasındaki mal dolaşımını kolaylaştırdı.

81 Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, *a.g.y.*, A.-G. Frank, *a.g.e.*

Daha çok satmak için daha çok üretme sloganı, İngiltere'nin içine girdiği sarmalı özetliyordu ve tarımda olsun, madencilikte olsun, ulaşım faaliyetinde olsun, büyük altüst oluşlara davet ediyordu.

2. Kapitalist Üretimin Ortaya Çıkışı: Fabrika

Çitleme faaliyeti XVIII. yüzyılda, özellikle de 1770'ten sonra ivme kazandı. Ve daha çok parlamento tarafından çıkarılan yasalara *(enclosure act)* dayalı bir biçimde devam etti. Komünlere ait topraklarda yaşayan *squatters* [işgalciler] bulundukları yerlerden kovuldu, çok küçük toprak parçalarının sahibi olan yoksul köylüler çitleme masraflarını karşılayamaz ve kendilerine verilen verimsiz topraklarda da yaşayamaz duruma geldiler; hayvancılığa devam edemez duruma gelen diğerleri gibi onlar da topraklarını büyük toprak sahipleri komşularına satmak zorunda kaldılar. Böylece, "zenginler gücünü artırırken, sefaletten yoksulların canı çıkıyor"[82] deyişi sıkça duyulacaktı... Toprak aristokrasisinin baskısıyla, özellikle de Lord Townshend başta olmak üzere, büyük toprak sahipleri; bataklıkların kurutulması, demir saban, ırkların melezlenmesi ve ayıklanması, nöbetleşe ekim gibi modern tarım ve hayvancılık yöntemlerini uygulamaya koydular.

Tarımsal mülkiyet ve işletmecilik alanında ortaya çıkan bu değişiklikler, yaşamak için gerekli olandan yoksun bir emekçi bolluğu ortaya çıkardı. İşte onların sayesinde sanayi ve madencilik üretimini artırmak mümkün olacaktı.

---

82 "Ovanın dingin ve zarif köyü oyunların bitti,
güzellikler uçup gitti;
Koruluğuna bir tiranın elinin ağırlığı çökmüş...
Tek bir efendi her şeyi gasp ediyor (...)
Soyguncudan titreyip geri çekilen,
çocukların ülkeyi terk edip uzaklara gidiyor (...)
zenginler korumasız bu toprağı paylaşıyor;
ekilmeyen komünal toprakları da (...)"
(Oliver Goldsmith, "The deserted village", *a.g.y.*, P. Mantoux, *a.g.e.* s. 171.)

Odun yetersizliğinin neden olduğu ivme ve ulaşım giderlerinin düşmesiyle yüzyılın ilk yarısında maden kömürü üretimi (2.5 milyon tondan 5 milyon tona çıkarak) ikiye katlanacaktı. Yüzyılın ikinci yarısında da (1800 yılında 10 milyon tona çıkarak) ikinci defa katlanacaktı (ki bu Avrupa üretiminin üçte ikisine eşitti).[83] Ücretli emekçi sayısı artıyordu ama İskoçya'da en azından 1775'e kadar yasal olarak ama fiilen yüzyılın sonuna kadar maden kömürü (ve tuz ocağı) işçileri serf statüsündeydiler. Maden ocağına (veya tuz ocağına) bağımlıydılar. Ocaklarla birlikte alınıp satılırlardı ve yakalarında mülk sahibinin adının yazılı olduğu bir kolye taşırlardı.[84]

Endüstriyel üretim faaliyetinde zanaat üretim tarzı önemli olmaya devam ediyordu ve diğer üretim tipleriyle rekabet halindeydi. Eve iş verme bağımsız eski zanaatkârları ve köylü emeğini de kapsayacak tarzda genişliyordu ve İngiliz imalat üretiminin hâkim biçimini temsil ediyordu. Üretici-tüccar simsarları aracılığıyla, "ya doğrudan iplik eğiricilerine ve dokumacılara malzeme dağıtılıyor ya da dağıtılmak üzere kır kesimindeki üreticilere bırakılıyordu..."[85] İngiltere'de geleneksel üretim yöntemlerine göre işçileri bir mekâna toplamak olan imalat üretimi hiçbir zaman önemli bir gelişme kaydetmedi. En azından hiçbir zaman hâkim biçim haline gelmedi. Buna karşılık yüzyılın ikinci yarısında önce yavaş bir tempoyla daha sonra hızlanarak gelişen fabrika sistemi oldu.

Bütün bir dönem boyunca teknik buluşlar alanındaki iyileşmeler üretimi artırma kaygısına dayanıyordu. Yüzyılın başında John Lombe, Livourne'da İtalyan ipek dokuma makinesinin sırrını çalarak bir fabrika kurdu (1717) ve on dört yıllık imtiyaz alarak üretime başladı. Aynı dönemde Coalbrookdale'de demir dökümhanesi sahibi Darby'ler; toz, kok ve bataklık kömürünü

83 H. Heaton, *a.g.e.*, s. 93.

84 P. Mantoux, *a.g.e.*, 55-56.

85 T. S. Ashton, *a.g.e.*, s. 41-42.

karıştırıp güçlü bir körük kullanarak dökme demir, üretimini geliştirdiler. Madenlerde de buharlı hava pompalarıyla suyu boşaltmayı gerçekleştirdiler. 1773'te dokumacı John Kay daha çok ve daha büyük parçalar üretebilen "hareketli mekiği" keşfetti. Evi, kızgın zanaatkârlar ve işçiler tarafından yıkıldı ama hareketli mekik kullanımı yirmi beş yıl sonra artık yaygınlaşmıştı. Aynı şekilde Darby'ler 1760'ta İngiltere'de yaygınlaşacak olan koktan eritme demiri 1735'te üretmeyi başardılar. Sheffield yöresinin saatçisi, Huntsman, 1749'da küçük miktarda da olsa eritilmiş çeliği üretmeyi başarmıştı.

1730'dan 1760'a kadarki sürede demir üretimi %50 arttı (tarımsal üretim alet edavatı olarak ama aynı zamanda imalat amacıyla). 1740-1770 arasında pamuk tüketimi %117 arttı; ne ki, dokumanın gelişmesi bir iplik açığı ortaya çıkardı: 1764'te dokumacı James Hargreaves, *spinning jenny*'yi devreye soktu ki söz konusu olan elle çalışan ve aynı anda birden çok ipliği eğiren gelişmiş bir çıkrıktı. 1767'de iğneci işçi Thomas Highs, ve 1768-1770'te de kuaför Arkwright, *Waterframe*'i kullanarak kullanım suyu enerjisiyle çıkrıkları çalıştırdı. *Spinning Jenny* ev işçileri arasında yayıldı, bağımsız zanaatkârların makineleri kırması ve öfkeli protestolara rağmen (1777-1779), ev işçileri arasında yaygın kullanıma ulaşacaktı. Bu iki buluşu birleştirerek, iplikçi ve dokumacı Compton, 1779'da *mule Jenny*'i devreye soktu. Artık iplik fabrikaları su yataklarına kurulabilirdi.

Buna paralel olarak, tekniği küçümsemeyen bir bilim adamı olan Watt, 1760'lı yıllarda basit işlevli buhar makinesini harekete geçirdi. Söz konusu motorlar 1775'lere doğru sanayide kullanılmaya başlandı. Demir üretimi arttı: 1776'da ilk demir ray üretildi (madenlerde kullanımı yaygınlaştı). 1779'da ilk demir köprü, 1787'de de inanmak istemeyenlerin müstehzi tavırlarına rağmen ilk demir gemi inşa edilecekti. 1783'te usta Henry Cort ve kalfa Peter Onions kömürsüzleştirerek, dökme demiri elde ettiler.

Watt, 1783'te çift etkili buhar makinesini gerçekleştirdi ve 1785'te buharla çalışan ilk iplik fabrikası faaliyete geçirildi. İplik üretimi artmış ve iplik bollaşmıştı ama bu sefer de dokuma yetersiz kalıyordu. Bir Protestan papazı olan Cartwrigh, mekanik dokuma tezgâhını gerçekleştirdi ve yüzyılın sonuna doğru kullanımı yaygınlaştı. Bu gelişmelere paralel olarak tekstil üretiminin başka alanlarında da (çırçır makinesi, tarama makinesi, beyazlaştırma, boyama vb.) teknik ilerlemeler sağlanırken başka endüstri alanlarında da (kâğıt, doğrama, kereste vb.) gelişmeler olmaktaydı.

İşte böylesi bir ortamda yeni bir üretim biçimi olan fabrika faaliyete geçiyordu.

Fabrika enerji (ısıtmak için taş kömürü, makineyi çalıştırmak için de akkömür) ve makineyle çalışıyordu. Yüzyılın sonuna doğru Watt tarafından 1765 ile 1775 aralığında tasarlanıp faaliyete geçirilen buharlı motorlar makineleri çalıştırmak için kullanılacaktı (1800 yılında kullanılan makine sayısı yaklaşık beş yüz kadardı). Bu enerjiyle harekete geçirilen makine sistemi sonucunda zorunlu olarak üretim organizasyonu, çalışma düzeni değişiyor ve makineleri kullanan işçilerde de yeni bir çalışma disiplini ortaya çıkıyordu. İplik fabrikaları inşa ediliyor, birkaç yüz işçi çalışan, briketten dört-beş katlı binalar inşa ediliyordu, demir ve döküm fabrikaları çok sayıda yüksek fırını ve demirhaneyi bir araya getiriyordu.

Eski zanaatkârlar ve evde iş yapanlar için bu fabrikalarda çalışmak tiksindiriciydi, zira "hiçbir esnekliğin olmadığı bir çarkın dişlisi durumuna düşüp, acımasız ve ruhsuz bir mekanizmaya tabi oluyorlardı. Bir fabrikaya girmek, kışlayı ya da hapishaneye girmek gibi bir şeydi."[86] İşte, ilk sanayiciler kırlardan kovulmuş bu sefil proletaryadan gerekli iş gücünü sağlayacaklardı:

> Başlangıçta, fabrikaların kullandığı iş gücü, çok farklı ve uyumsuz unsurlardan oluşuyordu: büyük mülklerin genişle-

86 P. Mantoux, *a.g.e.*, s. 430.

> mesi sonucu köylerinden kovulan köylüler, terhis edilen askerler, bucaklardan yardım alan yoksullar, nihayet her sınıftan ve meslekten artakalanlar. Bu deneyimsiz, ortak çalışmaya yatkın olmayan personeli, fabrika sahibi eğitmek, hazırlamak ve özellikle de disipline sokmak durumundaydı. Onları hareketlerinde düzenli ve kesin bir parçası haline geldikleri ağaç ve metal gibi bir kalıba sokuyordu. Küçük atölyelerde geçerli sallapatilik yerini çok katı kurallara bırakıyordu: İşçilerin girişi, yemek zamanı çıkışları çan sesiyle oluyordu. Fabrikanın içinde herkesin yeri ve yapacağı iş kesin olarak belirleniyor ve hep aynı işi yapıyorlardı; her biri, onları itaate zorlayan, ceza ya da işten atılma tehdidi altında, bazen dayak bile atan bir ustabaşının gözetiminde düzenli ve aralıksız çalışmak zorundaydılar.[87]

Tekstil iş gücünü, özellikle bucaklardan yardım gören çocuklar ve kadınlar oluşturuyordu. Örneğin 1789 yılında Arkwright'ın Derbyshire'deki üç atölyesinde çalışan 1150 işçinin üçte ikisi çocuktu.[88]

Böylece İngiltere'de üretimin kapitalist dönüşümü başlıyordu ve daha sonra "Sanayi Devrimi" olarak adlandırılacak olan veçhesi de belirginleşiyordu: Kolonyal hâkimiyet, dünya ticareti, ticari kapitalizme eşlik eden ticaretin gelişmesiyle temel malların bollaşması (çay, şeker, pamuk) ve pazarların genişlemesi (tekstil, sanayi ürünleri); çitlemeler ve tarımda ortaya çıkan ilk modernleşme, yaşadıkları yörelerden koparılmış ve çalışmaya hazır bir proletarya, üretime uygulanan bilimsel ve teknik buluşların bir kartopu gibi büyümesi, özellikle ticaret ve tarımdan kaynaklanan yatırılabilir sermayenin varlığı fabrikaların kurulmasını sağladı. Üretim hızla artıyor[89], ücretli emek genişliyor, işçiler örgütleniyor ve mücadele güçleniyordu.

87 *A.g.e.*, s. 391-392.

88 T. S. Ashton, *a.g.e.*, s. 151.

89 Darby'ler 1717'de 5-6 yüz ton, 1790'da 10-14 bin ton üretiyorlardı. İngiltere'ye ithal edilip işlenen ham pamuk 1781'de 5 milyon sterlin'den 1789'da 33 milyon sterline, 1802'de 60 milyon sterline yükseldi.

Devlet de korumacı önlemlerle, ayrıcalıklar tanıyarak ve merkantilist politikaların gereği tekeller oluşturarak, ticari ve sömürgeci yayılmaya askerî ve siyasi destek sağlayarak, yoksulları zapturapt altına alıp işçi isyanlarını ezerek üzerine düşeni yapıyordu. 1769 tarihli yasa, bilinçli olarak makineleri ve makinelerin bulunduğu binaları tahrip etmeyi ağır suç sayıyor [*felony*] ve suçlular için ölüm cezası öngörüyordu. 1779'da Lancaster'a, 1796'da da Yorkshire'a askerî birlikler sevk edilmişti. 1799 tarihli yasa da işçilerin ücretleri artırmak, çalışma sürelerini azaltmak, velhasıl iş ve çalışma koşullarında iyileşme sağlamak amacıyla örgütlenmelerini yasaklıyordu.[90]

Bu ayrışık, çeşitli, aktif hareketin merkezinde geleceğin burjuvazisi oluşmaktaydı: Ticari işletmeleri ve tarımsal işletmeleri ve madenleri harekete geçiren aristokrasinin üyeleri; başarılarını toprak satın alarak gösteren büyük tüccarlar ve büyük para babaları, önce imalatçı daha sonra fabrika sahibi olan tüccarlar; bankacılığa geçen imalatçılar ve tacirler; ülkenin işlerini çekip çevirir duruma geliyorlardı. Kanun adamları, mahalli eşraf, zengin çiftçiler, kilise ve üniversitenin adamları, velhasıl oy hakkına sahip dört yüz elli bin şahsiyet; işte parlamentodaki oylamalar onların çıkarlarını yansıtıyordu *(enclosure act,* yoksullar yasası, işçi karşıtı yasalar). Bunların ağırlıkları o kadar büyüktü ki, ülke politikası iki kralın, I. George (1714-1727) ve II. George (1727-1760) elinden çıkmıştı. Anayasal monarşi altında geleneksel aristokrasi ve yükselen burjuvazi iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Bu durumu Pitt şu ünlü formülle özetlemişti: "İngiliz politikası demek, İngiliz ticareti demektir."

3. Ekonomi Politiğin ve Liberalizmin Gelişmesi

Liberal düşüncenin gelişmesi ve yeni ekonomik gerçekliğin bilincine varılması; ikili hareketin bu iki veçhesi birbirine bağlıydı.

90 P. Mantoux, *a.g.e.*, s. 419 ve 468.

Genel olarak *Ticaretin Doğası Üzerine Deneme* başlığını taşıyan eserinde, Richard Cantillon, (1734'te yazılıp 1755'te yayınlanmıştır), merkantilist düşünceden kopuşu büyütüyordu: "Devletlerin gücünü oluşturan çok büyük parasal zenginlik devam ettiği sürece yavaş yavaş ama doğal olarak yoksunluğa götürür," diyordu. Büyük toprak sahiplerinin rolünü yücelterek, fizyokratik düşüncenin zeminini hazırlıyordu. David Hume da *Ekonomi Denemeleri*'nde (1752), zenginliğin değerli maden bolluğuyla mümkün olamayacağını zira bunun fiyat artışlarına neden olarak ticaret dengesini bozduğunu ileri sürmüştü. O, öncelikle, "devletin gücü ve tebaanın zenginliği ve mutluluğu için dış dünya ile ticaretin yararları üzerinde duruyordu."

> Ulusun emek miktarını artırır ve hükümdar uygun gördüğü kadarını da devlet hizmetlerine yönlendirebilir. Dış ticaret ithalat yoluyla yeni imalatların ihtiyacı olan ham maddeleri sağlar, ihracatla da ülkede tüketimi mümkün olmayan malların üretimini sağlayarak o mallarda içerilen emeğin değerlendirilmesine imkân verir. Kısaca, bol miktarda ithalat ve ihracat yapan bir krallık daha çok sanayiye sahip olur, sonuç olarak ince ve lüks işlerde çalışma olanağı doğar ki, krallık sadece ulusal imkânlarla sınırlı kalmaktan kurtulur. Dolayısıyla, daha güçlü, daha zengin ve tabii daha mutlu olacaktır.[91]

Liberal mantığı karikatürize eder tarzda vurgulayarak, insanları kontroller ve düzenlemeler değil, çıkarlar yönetmelidir, diyor: "İnsanlara doymak bilmez açgözlülüklerini, sınırsız ihtiraslarını tatmin etme yolu açılmalıdır, böylece kusurları toplum yararına sonuçlara dönüşebilir (*Parlamentonun Bağımsızlığı*, 1741)." Newton'un evrensel çekim perspektifinde yer alarak ve yerleşmekte olan farklı bireysel çıkarların ve egoizmlerin karşılıklı çekimi sonucunda toplumsal uyumun sağlanacağı düşüncesini ileri sürüyordu.

91 *A.g.y.*, H. Denis, *a.g.e.*, s. 142.

Bu konuda Adam Smith daha açıktır. Smith, hocası olan David Hume'un, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de (1759) geliştirdiği düşünceleri sürdürüyor. *Ahlaki Duygular Teorisi* başlığını taşıyan eserinde (1759), bireysel çıkar arayışı temeline dayalı toplum düzenini meşrulaştırmaya girişiyor; sempati kavramının altını çizip derinleştiriyor, insanların yararlandığı ve büyüklük ve zenginlikten sağladıkları tatmini doğruluyor:

> Doğanın bizi bu konuda aldatması bile mutludur; çünkü böylece düştüğümüz yanılsama, etkinliğimizi kamçılamakta ve bizleri sürekli hareket halinde tutmaktadır. Bizleri toprağı bin bir tarzda işlemeye, kulübeler yerine evler yapmaya, koca koca kentler kurmaya, bilim ve sanatları yepyeni buluşlarla yetkinleştirmeye sürükleyen, hep bu yanılsamadır.[92]

Böylece, evrensel uyumun güvencesi "görünmez el"i Tanrı'nın yeni serüveni olarak öne çıkarıyordu;

> Görünmez bir el onları hayat için zorunlu nesneleri bölüşmeye iter sanki; öyle ki, yeryüzü insanlara eşit paylarla verilmiş olsaydı, bu bölüşme bundan farklı olmazdı. Böylece zengin, hiç niyeti olmadığı halde ve farkına bile varmaksızın, toplumsal çıkara ve insan türünün çoğalmasına hizmette bulunmaktadır. Tanrı şu yeryüzünü bir avuç zengin adam arasında âdeta bölüştürürken, kendilerine pay ayırmayı unutmuş gözüktüğü kişileri ihmal etmiş değildir aslında; ve yoksullar da, böylece, yeryüzünde yetişen her şeyden pay almaktadır.[93]

Yaşadıkları trajik sefalete gözlerini kapayarak, yoksullarla ilgili şunları yazmaktan da çekinmiyor:

> Gerçek mutluluğu meydana getiren şeyler bakımından yoksullar, kendi üzerlerinde yer almış gözükenlerden hiç de aşağı değildirler. Vücut sağlığı ve ruh huzuru bakımından toplumun bütün sınıfları, aynı düzeydedir; ve bir çit boyunca güneşte ısınan dilenci, aslında, dünyanın bütün hükümdarlarının arayıp

92 *A.g.e.*, s. 177.

93 *A.g.e.*, s. 177.

da bulamadığı o barışa ve tasasızlığa, âdeta kendiliğinden sahiptir.[94]

Genç bir centilmenin eğitimini üstlenip Avrupa'da seyahate çıkıyor (1765-1776). Voltarie, Quesnay, Turgot, d'Alembert ve Helvetius'la tanışıyor; sanatçıların toplantılarına katılıyor. Ve on yıl sonra, *Ulusların Zenginliği* adını taşıyan eserini yayınlıyor (1776).

Tüketicilerin çıkarı adına merkantilist sistemi reddediyor. İncitici bir üslupla Quesnay'ye "aşırı hayalci hekim," diyor, fizyokratların ekonomi bilimine katkısının önemine işaret etmekle birlikte, onların "zanaatkârlar sınıfını, imalatçıları ve tacirleri bütünüyle kısır ve verimsiz" saymalarını başlıca hata olarak değerlendiriyor. "Basit ve kolay doğal özgürlük sistemini" öneriyor.

> Yasaları ihlal etmemek kaydıyla herkes, kendi özel çıkarları doğrultusunda hareket etmekte bütünüyle serbesttir ve emeğiyle sermayesini başka sınıfların insanlarıyla rekabet içinde ve en uygun tarzda kullanabilir. Böylece hükümdar da her seferinde içinden çıkması mümkün olmayan ve onu kaçınılmaz olarak sayısız yanılgılara itecek bir yükten kurtulmuş olur. Zira dışarıdan müdahaleyle herkesin çıkarını gözetip gerçekleştirecek, insanları hem kendileri hem de toplum çıkarına uygun işlere yöneltecek ne bir sağduyu ne de bilgi, velhasıl bir "kâhya" mümkün değildir.[95]

Böyle bir sistemde:

> Hükümdarın üç ödevi olacaktır (...): Toplumu dışarıdan gelecek her türlü şiddet ve saldırıya karşı savunmak (...), toplumun her bir üyesini diğerlerinden gelebilecek yasa dışı şiddet ve baskıya karşı olabildiğince korumak (...), bazı kamu kurumları ve tesisleri kurup bakımını üstlenmek.[96]

Merkantilizmden ne kadar çok uzaklaşıldığı ortada...

94 *A.g.e.*, s. 178.

95 A. Smith, *Textes choisis*, Dalloz, 1950, s. 275.

96 *A.g.e.*, s. 275.

Daha sonra Smith, yaşadığı dönemin gerçeğini gözlemleyip tahlile yöneliyor. Bir toplu iğne fabrikasındaki işbölümünü ayrıntılı bir şekilde resmediyor ve işbölümüyle makineleşme ve pazarın genişlemesi arasındaki ilişkiyi ortaya koyuyor: "İşi kolaylaştırıp üretim süresini kısaltan makinelerin keşfi işbölümü sayesinde mümkün olmuştur."[97] Fakat bir perspektif yanılgısına da düşmüyor: Zira onun kafasında büyük sanayi olmadığı gibi buhar ve makine sistemine dayalı sanayi sistemi de yer almıyordu.

Smith'in dünyası, imalat kapitalizmi sınırının ötesine geçmiyordu; "fabrika" olarak gördükleri (çivi, toplu iğne), bir arada çalışan her işçinin "el attığı" üretimle sınırlıydı ve dikkate aldığı meslekler zanaat aşamasındaki işlerdi (keçecilik, iplikçilik, dokumacılık, boyacılık, terzilik, kunduracılık, duvarcılık, doğramacılık, marangoz, mobilya, bıçakçı, kilitçilik...); ticaretle uğraşanları kapsıyordu (bakkallar, eczacı, kasap, fırın, mücevher işleri ve kuyumculuk, berberlik...); taşıyıcılar (arabacılar, hamallar, posta arabası, gemi tayfası...); çiftçiler, çobanlar, oduncular.

Daha eserinin başında emeğin önemine dikkat çekiyor: "Ulusun bir yıllık çalışması, yaşam için gerekli ve yaşamı kolaylaştıran her türlü aracın esasını teşkil eder ve bunlar ya emeğin doğrudan sonucudur ya da bu emeğin ürünleri karşılığında başka uluslardan satın alınmıştır."[98] Emek, "ticarete konu olan her türlü malın değerinin gerçek ölçüsüdür."[99] Eğer aileyi geçindireceklerse, karı ve kocanın çalışmasının "onların yaşamı için zorunlu olandan fazlasını sağlaması gerekir."

Üretken emek ("ki, uygulandığı nesneye bir değer katar") ve üretken olmayan emekle ilgili düşünce, Smith'in sermaye birikimi tahliline sıkıca bağlıdır. Zira Smith'i asıl ilgilendiren sermayedir.

Smith'in gözünde söz konusu sermaye bir çeşit toplum ölçeğinde bir işleyişe sahiptir:

97 *A.g.e.*, s. 51.
98 *A.g.e.*, s. 39.
99 *A.g.e.*, s. 70.

Sermaye:

> 1. topluma ihtiyacı olan ürünü ve yıllık tüketim için gerekli olanı sağlamak için kullanılabilir, ya da
>
> 2. toplumun hemen kullanacağı veya tüketeceği gayrisafi hasılayı hazırlamak veya üretmek amacıyla kullanılabilir, ya da
>
> 3. ham maddeleri ve/veya üretilmiş malları bol oldukları yerlerden kıt oldukları yerlere taşımak üzere kullanılabilir ve nihayet,
>
> 4. bu ürünlerin her birini tüketicinin kullanabileceği büyüklükte parçalara ayırarak, insanların gündelik kullanımına uyumlu hale getirmek üzere harekete geçirilebilir.
>
> Ekim, toprağın iyileştirilmesi ve işlenmesi, madencilik ve balıkçılık alanındaki kullanım birinci, her türlü imalat ikinci, toptancılar üçüncü ve nihayet perakendeciler de dördüncü tarz sermaye kullanımına örnektir.[100]

Bu sermaye, nasıl işlediğini de ortaya koyuyor: Ürün sahibi "sermayenin bir bölümünü üretim için gerekli sabit sermayeye ve üretim araçlarına tahsis eder, işletme sermayesinin bir kısmını ham madde alımında kullanır, fakat söz konusu sermayenin en büyük bölümü her yıl işçilere ödenen kısımdır."[101]

Aynı zamanda sermayenin genel mantığının, başka bir ifadeyle sermaye birikiminin de farkındadır. (Geçerli) ticaret dengesi ölçütünü reddederek, bir başka "dengeye" dikkat çekiyor ki, bu sonuncu "denge" ulusun refahına veya çöküşüne uygunluğu esasına göre değerlendirilebilir:

> Bu yıllık üretimle yıllık tüketim arasındaki farktır. Daha önce de gördüğümüz gibi, eğer değişime (ticarete) konu olan yıllık mal üreteme yıllık tüketimi aşarsa, sermaye bu fazlalıkla oran-

100 *A.g.e.*, s. 214.

101 Çiftlik sahibinin sermayesinden söz ettiğinde, ileride eleştirdiği fizyokratik fikirler yeniden ortaya çıkıyor. Eşit miktardaki hiçbir sermaye, çiftçi kadar üretici işi harekete geçiremez. Sadece çiftlik uşakları değil, iş hayvanları ve arabaları da üretici konumundadır. Zaten toprak ekiminde doğa insanla birlikte çalışır ve hiçbir harcama gerektirmez, ürettiği değer işçinin pahalı üretiminden daha az değerli değildir. (*A.g.e.*, s. 217)

> tılı olarak büyür. Bu durumda toplum geliriyle yaşar ve her yıl tasarruf ettiği miktar doğal olarak sermayeye eklenir. Ve tekrar yeni bir artık yaratmak üzere üretim sürecine dahil olur.[102]

Daha sonra da bu ölçüte göre faaliyetleri sınıflandırır:

> Tarımdan sonra sermaye en çok verimli emeği kullanan imalat sanayiine ve yıllık üretime en büyük değeri katar. İhracat alanında harcanan sermaye üçü içinde en az etkili olandır (...) Böylece gelişmekte olan bir toplumda sermayenin büyük bölümü eşyanın doğasına uygun bir yol izleyerek, önce tarıma, daha sonra imalata ve son olarak da dış ticarete yönelir.[103]

İmalat kapitalizminin gününü doldurduğu, fabrikalarıyla sanayi kapitalizminin mayalandığı bir dönemde Adam Smith, "hükümdarı ve halkı zenginleştirecek olan" verimli emeğe dayalı sermaye birikiminin tahlilini yapıyordu. Aydınlanma felsefesinden, doğal yasalar ideolojisinden ve evrensel uyum düşüncesinden etkilenen Smith'in, piyasa sayesinde işleyen "doğal özgürlük sistemine" güveni tamdı. Üreticilerin ve tüccarların aralarında anlaşmalar yapmasına karşıydı: "Aynı meslekten insanlar arada bir de olsa dinlenmek veya eğlenmek üzere bir araya geldiklerinde müşterilerine karşı bir komplo ya da bir şekilde fiyatları yükseltici sonuç ortaya çıkıyor."[104] "Çalışma özgürlüğü"nü kısıtlayan her türlü müdahaleye karşıdır: "Yoksulun varı yoğu ellerinin gücü ve becerisidir; kimseye zarar vermediği sürece bu gücü ve becerisini kendi isteği doğrultusunda kullanmasına engel olmak, bu basit özelliğe karşı açık bir ihlaldir. Bu hem işçinin hem de işverenin meşru özgürlüğüne karşı apaçık bir zorbalıktır."[105] Bu da mevcut eşitsizliği kabullenip savunmaya götürüyor. "Sivil hükümetin varlık

102 *A.g.e.*, s. 264.

103 *A.g.e.*, s. 221.

104 *A.g.y.*, T. S. Ashton, *a.g.e.*, s. 168.

105 P. Rosanvallon, *Le Capitalisme utopique*, s. 73.

nedeni mülk sahiplerinin mülkünü güvence altına almaktır. Aslında bunun gerçek tezahürü zenginleri yoksullara karşı korumaktan ibarettir."[106]

Liberal ütopyanın ifadesinde Thomas Paine daha da ileri gidiyor. *Sağduyu*'da (1776), toplumla devlet arasındaki ayrımı şöyle ifade ediyor: "Toplum ihtiyaçlarımızın, devletse zaaflarımızın ürünüdür (...) Her hâlükârda toplum, Tanrı'nın bir lütfudur, oysa en iyi devlet bile zorunlu kötülüktür." Eğer, devletler cumhuriyet idaresine yaklaşırlarsa, bunun hükümdarın işlerini azaltmak gibi bir sonucu olabilir. 1791'de yayınlanan *İnsan Hakları*'nda Paine, genelleşmiş bir piyasa toplumunda devletin ortadan kaldırılmasının gereğine işaret eder.

> Karşılıklı bağımlılık ve çıkar ortaklığı, toplumu bir arada tutan büyük zinciri oluşturur. Büyük toprak sahiplerinin, çiftçilerin, imalatçıların, tüccarların birbirine yardımı sayesinde tüm faaliyetler gelişir. Ortak çıkar, aralarındaki ilişkiyi düzenler ve yasa işlevi görür (...) Kısaca toplum kendiliğinden hükümete düşen tüm işlevleri gerçekleştirir. (...) Çıkarların milyonlarca koldan kesintisiz akışı topluma can verir ve bireyin güvenliği ve refahını en iyi hükümetten bile daha iyi gerçekleştirir.[107]

Devletin ortadan kaldırılmasını öngörüp o yönde bir talepte bulunmasalar da, yönetici sınıf, kapitalist burjuvazi, bu düşüncede bitip tükenmez bir ideolojik malzeme bulacaktı. İşte o devlet adamlarından biri olan başbakan William Pitt, 1776'da parlamentoda şunları söylüyordu:

> Kamu müdahalesinin sanayinin gelişmesini engellediğini, böylece en iyi niyetlerin felaketle sonuçlandığını farz edin (...) Sanayi, iç ve dış ticaret olsun, her zaman kendiliğinden dengeye kavuşur, kendiliğinden işleyişi bozup mutlu sonuçları engelleyen yapay tedbirlerden de zarar görür.[108]

106 *A.g.e.*, s. 86.
107 *A.g.e.*, s. 145-146.
108 Mantoux, *a.g.e.*, s. 412-3.

2. Bölümün Özeti

Fabrikayla birlikte XVIII. yüzyıl, kendine uygun üretim tarzıyla kapitalizmin yerine yerleştiği yüzyıl oldu.

Fakat bunu iki temel kaynaktan beslenen zenginlik birikimi sayesinde gerçekleştirecekti:

- Köylü emeğine geleneksel zorbalık yöntemiyle el koyma,
- Farklı biçimlerde tezahür eden aşırı kolonyal sömürü; yağma, zorunlu çalışma, köleleştirme, eşit olmayan değişim, haraç ve kolonyal vergiler...

Pazarların (iç ve dünya pazarı) gelişmesi, ticaretin genişlemesi, üretim artışını gerektirdi: Önce geleneksel biçimlerde (imalat, evde çalışma), daha sonra yeni teknikler ve enerji kaynaklarına dayalı fabrikalar sayesinde. Orada, henüz sınırlı olmakla birlikte hızla gelişen bir üçüncü değer kaynağı bulunuyordu.

Böylece, para akımının (A →A′) yanında küçük meta üretimi (M*a* → A → M*i*) bunlara eşlik eden eşit olmayan değişim (A → M → A′) ortamında sermayeyi değerlendirecek örgütlenmiş üretim boy veriyordu:

$$A \rightarrow M \begin{cases} mp \\ \\ ft \end{cases} \rightarrow P \rightarrow M' \rightarrow A'$$

Bir miktar para A, sahibi imalatçı, bu parayla üretim için gerekli malları (üretim araçları mp ve iş gücü ft) satın alır, bunları üretim amacıyla P düzenler, sonuçta daha yüksek değer "taşıyan" bir mal M′ üretir ki, bu sonuncunun değeri M'nin değerinden büyüktür. Bu malların satışı ona A′= A + Δ A şeklinde ifade edilebilecek bir miktar para sağlar.

İmalatın başlattığı bu evrimi fabrika tamamlamıştır. Bu da nüfus artışı ve tarımsal üretimin modernleşmesi sonucu ortaya çıkan emek bolluğu sayesinde kolaylıkla gerçekleşecekti.

O noktadan itibaren ve her ne kadar bir önceki yüzyıldaki alanlarda (yollar, kanallar, limanlar, deniz filosu, yönetim araçları) kamu birikimi önemini korumaya devam etse de, burjuva birikimi belirgin bir değişime uğruyordu ve şüphesiz, özel servete ve mal stoğuna dayanmakla birlikte; giderek verimli (üretici) sermaye biçimini alıyordu (ham maddeler, makineler, fabrikalar).

Quesnay, Turgot, Smith gibi dikkatli kafalar yerleşmekte olan yeni üretim mantığını kavramaktaydılar. Verimli emek (çalışma) bir "net ürün" ortaya çıkarıyordu ki, bir "avans" olanağı doğuyor ve üretimin temellerini genişletip geliştirmeye imkân veriyordu.[109]

Bu hareketin temelinde, banka ve ticaret sermayesi, zenginleşmiş imalatçılar, İngiltere'de soyluluğun bir kesimini de içeren sınıflara dayanan burjuva sınıfı bulunuyordu. Ve bu yeni sınıfın her yerde dilden düşürmediği tek sözcük de özgürlüktü.

İngiltere'de devlet işlerine bulaşmış olan bu sınıf için özgürlük, daha çok ekonomik özgürlüktü: Ticaret yapma özgürlüğü, üretim özgürlüğü, en düşük ücreti ödeme özgürlüğü... Ve tabii, işçilerin örgütlenmesine ve ayaklanmalara karşı korunma özgürlüğü.

Devlet işleri dışında kaldığı Fransa'daysa, daha çok siyasi özgürlük anlamına geliyordu bu. İmtiyazların yok edilmesi, anayasa, yasallık, bu arada ekonomik liberalizm istekleri de mevcuttu.

Fransız ve Amerikan devrimleri ve "Sanayi Devrimi'nin" tezahürüyle, artık kapitalizmin karşı konulamaz yükselişinin simgelediği yeni bir tarihsel dönem başlıyordu.

---

109 Daha sonra Marx, onu "emeğin sermayeye formel tabiyeti" olarak tahlil edecekti: Teknikler zanaat ve manüfaktür düzeyinde kalmaktaydı. Artık değeri koparmanın [el koymanın] başlıca tarzı, çalışma süresini uzatmak ve çalışmayı yoğunlaştırmaktı. Bkz: K. Marx, *Un Chapitre inédit du Capital (Kapital*'in yayınlanmamış bölümü*)* Paris, Union générale d'éditions, 10/18, 1971.

Aynı zamanda piyasa dünyasının genişlemesi (dünya ölçeğinde de), yeni teknikler ve üretim alanındaki yeni örgütlenmeler, özellikle İngiltere'de toplumdaki dönüşümün önem kazanmasıyla, kapitalizmin dönüştürücü yeteneği de büyüdü.[110]

Fakat ve her ne kadar sürecin her bir veçhesi görünür olsa da, bir bütün olarak hareketi, devinimi, olup biteni çağdaşların yetkin bir tarzda açıklayabilmeleri mümkün değildi. Tarihte daha önce de benzer durumlar vuku bulmuştu. İşte pazarların genişlemesi, teknik ilerleme ve sosyal değişim gibi şeyler önceki dönemlerde de yaşandığına göre? Velhasıl hiçbir şey, insan toplumlarının uzun tarihinde köklü kopuşa neden olacak bir dönüşümü öngörmeyi mümkün kılmıyordu.

Devlet, Avrupa'daki dönüştürücü güçlerin tartışmasız en etkili olanıydı. Bir dünya pazarı oluşturarak, üretim alanında yenilikleri cesaretlendirip destekleyerek, alevlenen sosyal protestoları bastırıp kamu düzenini sağlayarak, fetihleri örgütleyip dünya egemenliğini tesis eden bir aktör olarak devlet, Avrupa toplumlarındaki dönüştürücü güçlerin en etkin olanıydı. Bilim birçok bakımdan aydın düşünceleri büyülemekteydi... Fakat, anlık etkilerinden çok, onca övgüye mazhar oluşunun nedeni, ilerlemenin taşıyıcısı oluşu ve gelecek vaadiydi... Sermaye ve sermayedarlara gelince, bazı iktisatçılar onları önemsiyor ve öyle takdim ediyorlardı ama hiçbiri üretimin, pazarların, toplumların ve ait oldukları dünyanın devasa alt-üst oluşunu hayal bile edemiyorlardı...

110 Pasaj 1999'da yazıldı.

3

Sanayi Kapitalizminin Karşı konulamaz Yükselişi (1800-1870)

Üç yüzyılda kat edilen mesafe açıkça görülüyor. 1500 yılında Tanrı ve kral adına sefere çıkan silahlı güçler Amerika'nın geniş bölgelerini fethettiler, katliamlar yaptılar ve devasa hazineleri Avrupa'ya taşıdılar. XVIII. yüzyılın sonundaysa, Doğa ve Özgürlük adına akılları fikirleri zenginliğin sırrını çözmekte olan iktisatçılar sermaye birikiminin koşullarını tahlil ediyorlardı.

Başlangıçta söz konusu olan prensin zenginliğiydi; sonra krallığın maliyesi ve özellikle ihracat yoluyla ulusun zenginleşmesi; daha sonraysa, aynı perspektifi takip ederek milli çalışmanın ve bir fazlalık yaratarak geniş çaplı üretime imkân veren imalatın önemi vurgulanıyordu.

Hem feodaliteye hem de başka krallara karşı yürütülen büyük miras savaşları sonucu kral çevresinde ulusal birlik gerçekleşti. Yükselen sınıf gelişebilmek için önce soyluluğa karşı kralın otoritesinin arkasına gizlendi; en ileri ve en güçlü kesimleri liberal düşünceyi benimsemeden önce, öz çıkarını gerçekleştirmek üzere merkantilist fikirleri kullandı. XVIII. yüzyılın sonundaysa krala karşı ulus düşüncesi ön plana çıkmıştı.

Tanrı ve soyluluk, feodaliteden gelen din ve düzen fikri toplumsal bir tutkal işlevi görüyordu. Reform hareketiyle birlikte Tanrı fikri tartışılır hale geliyor, filozofların gayretiyle de soyut-

lanıp dağılıyordu. Kralla burjuvazi arasında sıkışan soyluluksa, ayrıcalıklarını ve gücünü kaybediyordu. Toplumsal uzlaşma, siyasal rejimler ve demokrasi konusundaki düşünceler, burjuvaziye denetleyebileceği kurumlar ve meşrulaştırıcı hükümet biçimleri oluşturma yolunu açıyordu. Artık bir krala gereksinimi kalmamıştı.

Sömürgeci egemenlik, yağma, köle ticareti ve baskı altına alınan yerli halkların sömürüsü, bütün bir dönem boyunca sömürgeci ülkelerin temel zenginlik kaynağını oluşturdu. XVI. yüzyılda zenginlik önce krallığın kasasından geçerken; XVIII. yüzyılda ticari kumpanyaların ve finans kuruluşlarının işi haline gelmişti. Fakat Avrupa'dan gelenlerin oluşturduğu kolonilerle, Avrupa burjuvazisi arasında çıkar çatışması da keskinleşiyordu. Avrupa'da ortaya çıkan özgürlük ve demokrasiyi Avrupalı sömürgecilere karşı kullanmakta gecikmediler ama kendileri de bulundukları yerlerde köleleri çalıştırmaya ve katliamlara devam ediyorlardı.

Kapitalizmin ortaya çıkma süreci boyunca devlet müdahaleleri ve özel teşebbüs, dünya pazarı ve ulusal çıkarlar, farklı biçimlerde ve ağırlıklarda olmak üzere hep gündemdeydi. Söz konusu oluşum, ulusal burjuvazilerin inisiyatifi ve ulusal devletlerin desteğiyle hayat buluyordu ama asıl yükü bu ülkelerin işçileri ve dünya ölçeğinde boyunduruk altına alınan halklar taşıyordu.

1815-1830 arası yıllarda herkesin gözüne çarpan olgu, Fransız Devrimi ve Avrupa'yı kasıp kavuran savaşlardı. Daha az gözle görünür bir başka olgu ise, kapitalist üretim mantığının temelini genişleten İngiltere'de ortaya çıkan devrimdi. Her seferinde daha çok işçinin sömürüsü ve her seferinde daha çok meta üretimi, bir kutupta zenginliğin görülmemiş tarzda artması, diğer kutuptaysa sefaletin derinleşmesi sonucunu doğuruyordu. XIX. yüzyıldaki sanayileşme hareketiyle, söz konusu mantık kendini daha çok dayatıyor ve toplumun geniş kesimlerine doğru yayılıyordu.

Yüzyılın sona ermesiyle ve ideolojik çatışmaların da etkisiyle söz konusu evrimin çelişkileri de keskinleşiyordu.

Yüzyıl Başında Fikirlerin Çatışması

XIX. yüzyılın başında İngiltere'de sanayi kapitalizmi bir gelişme kaydetmekle birlikte henüz hâkim üretim tarzı olmaktan uzaktı. Yeni imalatçılar, fabrikatörler, sanayiciler kuşağı (Fransa'da J.-B. Say, İngiltere'de D. Ricardo sözcüleri durumundaydılar) gücünü ortaya koysa da, sanayi burjuvazisi henüz uyumlu bir sosyal katman oluşturabilmiş değildi. Büyük çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan fabrika işçileri acımasız bir mekanik çalışma disiplinine ve akıl almaz bir sefalet tehdidine maruz kalmışlardı. Köksüzleşmiş, kültürsüzleşmiş bu kitle de bir sınıf oluşturabilmiş değildi.

Buna karşılık, eski toplumun sınıfları, soylular ve büyük toprak sahipleri, çiftçiler, zanaatkârlar, dükkân sahipleri hâlâ yerlerini korumaya devam ediyorlardı. Bu sınıflar durumlarını etkileyen değişikliklere karşı duyarlıydılar. Ekseri ortaya çıkan dönüşümlere yönelik eleştiriler de bu kesimlerden yükseliyordu. Fakat her birinin gerekçesi farklıydı: Kimileri, eski değerler adına (İngiltere'de Burke, Fransa'da Boland ve Maistre), kimileri de, daha çok aklın kuralları ve eşitlik adına (İngiltere'de, Godwin ve Owen, Fransa'da, Saint-Simon ve Fourier) eleştiriler yöneltiyorlardı.

O döneme damgasını vuran tartışmalar ve ortaya atılan başlıca fikirler sadece yüzyılın ilk yarısında etkili olmakla kalmadı, kimileri de yüzyılın ikinci yarısında etkili olmaya devam etti. Bu tartışmalardan günümüze kadar uzananları bile vardır.

1. Yoksullar ve Zenginler

Bunlar arasında W. Godwin eşitsizliği ve eşitsizlikten yarar sağlayanları kınıyordu:

> Bir yanda küçük bir azınlığın elinde gereksiz zenginlik ve şatafat birikirken, diğer yanda büyük çoğunluğun yaşam için gerekli olan sıradan şeylerden mahrum edilmesinden daha büyük aşağılama olabilir mi? Bir hesap yapılsa, küçük bir monarşinin kralının bile, elde ettiği şahsi gelirin elli bin adamın ücretine eşit olduğu görülecektir! Bir de bunlara danışmanların, soyluların, soyluları taklit etmeye kalkan zengin burjuvaların, çocuklarının, aile çevresinin gelirini dahil etmek gerekir. Böyle bir ülkede toplumun alt sınıflarının sefalet altında ezilmesi, bitap ve harap olması bir mucize midir?[1]

Fakat onun açıkça mahkûm ettiği emeğin doğrudan sömürüsüydü:

> Uygar toplumlarda her türlü zenginliğin kaynağı insan emeğidir. Zengin olmak, bir başkasının emeğinin ürününe el koyma ayrıcalığına sahip olmaktan başka bir şey değildir. (...) Toplumun zengin ve yönetici kısmı en zayıf hayvanları avlayan aslan gibidir. Toprak sahibi ürünün en büyük parçasına el koyar, kapitalist de onun yolundan gider, aynı şekilde gözü doymaz bir tavır içindedir. Oysa, bir başka toplum düzeni için bugün ortaya çıktıkları biçimiyle her iki sınıftan da vazgeçilebilir. (...) Özellikleri ne olursa olsun, bir insanın bir başka insanın emeğinin ürününe el koymasına imkân veren sistemdir. Uygar toplumda hemen hiçbir zenginlik, harcama ve lüks yoktur ki, açıkça insan emeğinden kaynaklanmasın (...) Herkes içtiği her bardak şarabın, giydiği elbisenin hesabını yapabilir. Birilerinin lüks şeylere sahip olması için kaç kişi köleleştirilmiştir, kaç kişi alın teri ve emek harcamıştır, yetersiz beslenip aralıksız çalışmış, koyu bir cehalete itilmiş ve kaba duyarsızlığa sürüklenmiştir? (...) Mülkiyet, bugün yaşayan insanların günlük çalışmasının ürünüdür. Bugünün mülk sahiplerine ataları tarafından miras bırakılanlar da ayrıcalıklarına dayanarak hoyratça hemcinslerinin emeğinin ürününü sahiplenmelerinden başka bir şey değildir.[2]

---

1 *An Enauiry concerning political Justice and its Influence on Moral and Happiness* (1793), *a.g.y.*, J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, c. IV, s. 516.

2 *A.g.e.*, s. 519 ve 522. "Sanayi" kelimesi burada kelimenin geniş anlamıyla kullanılmıştır.

İşte onun gözler önüne serdiği, bu sömürünün mantığıdır:

> Eğer eşitsizlik bu şekilde ortaya çıkıyorsa; toplumun yoksulları ya da ihtiyaçlarını karşılayamaz durumda olanlar bir zenginin ücretli uşağı ya da işçisi olmak zorunda kalacaklardır ki, hükümetin müdahalesiyle bu kötülüğün giderilmesi mümkün değildir. Kaldı ki, böyle bir şey mümkün olsa bile, birinin zenginleşmesini diğerinin de yoksulluğunu ve bahtsızlığını sınırlamak mümkün olmayacaktır.[3]

Bu mantık, değerler ve düşünceler ortamını birbirine katmıştı: "tahakküm fikri, uşaklık fikri, hilecilik, işte mevcut mülkiyet sisteminin doğal meyveleri".[4]

Saygıdeğer Thomas Robert Malthus da aynı eşitsizliği, aynı sefaleti, ve en yoksulların ezilmişliğini gözlemliyordu ama o suçlu sandalyesine yoksulları oturtuyordu. Şu iki varsayımdan hareket ediyordu bunu yaparken:

> Birincisi insanın yiyeceğe ihtiyacı var; ikincisi cinsiyetler arasında arzu gereklidir ve bu durum az çok bugün olduğu gibi devam edecektir. (...) Varsayımımın geçerliliği kabul edilirse, nüfusun gücü, onların yaşamı için gerekli ürünü sağlayacak toprağın gücünün çok çok üstündedir. Eğer bir engelle karşılaşmazsa nüfus geometrik bir hızla artar. Yiyecek maddeleriyse, aritmetik bir diziye göre artar. Rakamlar konusunda sınırlı bilgiye sahip olan biri bile birinciyle ikinci karşılaştırıldığında birincinin gücünün ne kadar büyük olduğunu görecektir.
>
> İnsan doğası yiyeceği insan yaşamı için zorunlu kıldığına göre, bu iki eşitsiz gücün bir şekilde eşitlenmesi gerekecektir. Bunun için de besin maddeleri kıtlığı nüfus artışı üzerinde güçlü bir fren işlevi görecektir. Bu kıtlık bir yerlerde etkisini gösterecek ve kaçınılmaz olarak insanlığın büyük bir bölümü tarafından da hissedilecektir.[5]

---

3 *A.g.e.*, s. 526-527.

4 *A.g.e.*, s. 531.

5 *Essai sur la loi de population et ses effet sur le perfectionnement futur de la société, avec des remarques sur les spéculations de M. Godwin, M. Condorcet et d'autres auteurs*, 1798, *a.g.y.*, J.-M. Poursin ve G. Dupuy, *Malthus*, Seuil, 1972, s. 16-17.

Ne iyilikseverin ne de yasa koyucunun yapabileceği bir şey vardır: "Yoksula iş ve ekmek bulmak zenginin işi değildir. Dolayısıyla yoksulların da işin doğası gereği onlardan bir şey isteme hakları yoktur."[6] "Zenginlerin özellikle para olarak yapacağı hiçbir fedakârlık toplumun aşağı sınıflarının felaketini asla önleyemez. (...)[7] Zira Malthus için söz konusu olan bireysel ahlak sorunudur: "O halde herkese kendi mutluluğu için çalışmasıyla ailesinin geçimini sağlar duruma gelinceye kadar evlenmeyi geciktirmek düşüyor."[8] Öyleyse, yoksul ve sefil doğa yasasına itaat etmekten ötürü suçludur:

> O halde suçluyu doğanın onu mahkûm ettiği cezayı çekmeye terk etmeliyiz. Ona açık bir şekilde gösterilmiş olan aklın yoluna karşı geldi, hareketinin kötü sonuçlarından kendi sorumludur ve kimseyi suçlayamaz. Bucak yardımından yararlanma yolu ona kapanmalıdır. Eğer iyilikseverlerin yardımının yararlanırsa, insanlığın çıkarı bu yardımın bol olmamasını gerektirir. Zira bilmelidir ki, yasalarını ihlal ettiği için doğa yani Tanrı onu sıkıntı içinde yaşamaya mahkûm etmiştir (...). Hiçbir itiraz hakkı olmayan, anne ve çocukların aile reisinin yanlış hareketi yüzünden acı çekmesi katı gelebilir. Ama orada da söz konusu olan değişmez doğa yasasıdır.[9]

Bu düşünceleri daha da yetkin eseri olan, *Essai sur la principe de la population*'da (1803) yeniden ele alan saygıdeğer Malthus, eserinin ünlü pasajında lirik üslubu yakalıyor ama sonraki yayımlarda bu kısım yer almıyor:

> Yoksunluk ortamında doğmuş biri ailesinden yaşaması için gerekli olanı elde edemiyorsa ve eğer toplum da onun çalışmasına ihtiyaç duymuyorsa, azıcık yiyecek bile talep etmeye hakkı yoktur. Zira o bir fazlalıktır. Doğanın büyük sofrasında onun için

6 *A.g.e.*, s. 32.
7 *A.g.e.*, s. 34.
8 *A.g.e.*, s. 33.
9 *A.g.e.*, s. 33.

> boş tabak yoktur. Ona sofrayı terk etmesini emreder ve emri kendisinin uygulamasını ister. Elbette şölende davetlilerden biri merhamete gelip bir şeyler vermezse. Eğer merhamet sahipleri sıkışıp sofrada ona bir yer açarsa, bu sefer de hemen başka davetsiz misafirler peydahlanır ve aynı lütfu talep ederler. Salon yiyecek isteyen çok sayıda insanın gürültüsüne boğulur. Şölenin düzeni ve uyumu bozulur; bolluk, yerini kıtlığa bırakır, umduğunu bulamayanların nezaketsiz uğultuları sonucu salonun her yerini rahatsızlık ve huzursuzluk kaplar ve davetlilerin mutluluğu sefalet görüntüleri arasında yok olur. Geç de olsa misafirler büyük şölenin efendisinin davetsizlere karşı koyduğu sıkı emirlere uymamakla hatalı davrandıklarını anlarlar.[10]

İşte dönemin akıl almaz halk ve işçi sefaletini meşrulaştırmak isteyen katı yürekliler için gerekli argüman. Rasyonel kafalar içinse bunun nasıl bir "bilimsel zorunluluk" olduğunu kanıtlamak iktisatçılara düşecektir. Bu, "ücretlerin tunç yasasından" kaynaklanmıyor muydu? Jean-Baptiste Say, ücretlerin nasıl belirlendiğini şu şekilde ifade etmişti: "Emek talebi, çalışmak üzere emeğini arz etmek isteyenlerin sayısından azsa, kazançları yaşamak için gerekli düzeyin altına iner ve sınıfın aynı sayıda kalmasına imkân vermez. En dayanıksız ve sakat çocuklu aileler yok olur, emek arzı azalır, daha az emek arzı söz konusu olduğu için fiyatı yükselir."[11] Ricardo da aynı hareketi benzer kavramlarla ifade eder ve bunun gerekli olduğu yargısına varır: "Tüm diğer sözleşmelerde olduğu gibi, ücretler de pazarın açık ve serbest rekabetine terk edilmeli ve hiçbir surette yasa koyucunun müdahalesiyle kösteklenmemelidir." Buradan hareketle: "Yoksulları zenginleştireceğine, zenginleri yoksullaştırıyor"[12] gerekçesiyle İngilizlerin yoksul sınıf hakkındaki yasalarına karşı çıkmıştı.

---

10 *A.g.y., Histoire générale des civilisations.* c. V, s. 526.

11 *Cours complet d'économie politique,* 1828-1829, *a.g.y.,* H. Denis, *a.g.e.,* s. 295.

12 *Principes de l'économie politique et de l'impôt,* 1817, Fr. çev., Calmann-Lévy, 1970, s. 76 ve 77.

2. İki Ütopya Karşı Karşıya

XX. Yüzyılın başından itibaren, geleceğin dünyasına ilişkin, her biri herkese mutluluk vadeden başlıca iki ütopya ortaya atılmıştı. Bunlar liberal ütopya ve yüzyılın ikinci yarısında "sosyalizm" olarak adlandırılacak olan ve toplumun örgütlenmesini esas alan görüştü.

Turgot, Smith ve XIX. yüzyıl iktisatçılarının hepsi kendilerini kısıtlamadan, korporatist örgütlenmeye, merkantilist politikalara, büyük kumpanyaların ve imalathanelerin imtiyazlarına karşı "*LAISSEZ-FAIRE*" diyeceklerdi.

Say'e göre, mülkiyet, özgürlük ve refah ayrılmaz bir bütünlük oluşturur. Verimli fonların mülkiyeti, onlardan sağlanan gelir ve fonları kullanma özgürlüğü, başkalarının hakkını korumada gerekli olmayan her türlü kısıtlama mülkiyete yönelik bir cürümdür.[13] Yoksul veya zengin, herkes için refah demektir çünkü her ikisinin çıkarı tamamıyla özdeştir. Şüphesiz, "yoksul olmak bir talihsizliktir ama, insanın kendisi gibi yoksulların arasında yaşaması çok daha büyük bir talihsizliktir. Kendi zenginliğinizden feragat etme pahasına başkasının zenginliğini istemek gerekir. Yoksul, zengin bir nüfus içindeyken, kendi gibi yoksullar arasında olduğundan çok daha büyük olanağa sahip olur. Hatırlamak gerekir ki, yoksulun umudu zenginin hayırseverliğine değil, kendi özçıkarı üzerine kurulmuştur. Zira zengin, yoksula kendi çıkarı için ekilecek toprak, araç, gübre ve tohum sağlar."[14]

Ricardo'ya göre piyasanın serbest işleyişi, yani arz-talep yasası dengeyi sağlar: Bu sadece ekonomik denge değildir, aynı zamanda aralarında çıkar çatışması varmış gibi görünen sınıflar arasında (büyük toprak sahipleri, sermayedarlar ve işçiler) sosyal dengeyi sağlar. Daha da ötede mukayeseli maliyetler ve uzmanlaşma yoluyla ticarete taraf olan taraflar arasında uluslararası dengeyi de gerçekleştirir.

---

13 *Cours complet...*, *a.g.y.*, J. B. Say, *Textes choisis*, Dalloz, 1953, s. 195.

14 *Cours complet...*, *a.g.e.*, s. 194.

İşte mülkiyet, serbest girişim, pazarın serbestçe işleyişine dayalı "liberal ütopya" böylesi bir anlayış ortamında boy verip güçleniyor ve mutlu bir dünyanın güvencesi sayılıyordu. Bunun gerçekleşmesi de devletten kaynaklanan her türlü müdahalenin en aza indirilmesine bağlıydı. Bastiat, "Devletin işlevi esas itibarıyla kamu düzenini kamu güvenliğini ve adaleti sağlamakla sınırlı kalmalıdır. Bu sınırın ötesine geçen her türlü müdahale, akla, çalışmaya karşıdır ve tek kelimeyle insan özgürlüğüne tecavüz anlamına gelir," diyordu.[15] Öyleyse geriye "*laissez-faire*"den başka ne kalıyor? Sadece, "gayri ahlaki şeyleri engellemek". Elbette "çalışma, ticaret, eğitim, dernekleşme, bankacılık vb. gibi bizatihi masum şeyleri yeğlemek gerekir." Devlet ya "*laissez-faire*"ci olur ve o zaman özgür oluruz; ekonomik olarak da yönetimimiz güvence altına alınmış olur. Esasen "*laissez-faire*"den daha ucuza gelen bir şey olamaz. Ya da engelleyici olur ki, bu da özgürlüğümüz ve kazancımız için bir talihsizliktir.[16]

"Liberal ütopya" baştan itibaren kendini "bilimsel dayanağı" olan bir düşünce akımı olarak sunma becerisini ortaya koyabildi. "İktisatçılar (yani liberaller)," diyordu Bastiat, "insanı, toplumsal örgütlenme tarzını ve sosyal ilişkilerden doğan yasaları gözlemler." Ve sosyalistlerin tezlerine karşı çıkıyordu: "Sosyalistler bir fanteziler toplumu hayal edip sonra da mevcut toplumdan doğacak bir insan vicdanından söz ediyorlar."[17]

Bilindiği gibi, liberal ütopya, 1830'lu yıllarda tek bir kelimeyle, "sosyalist" kavramıyla ifade edilen, sosyal, eşitlikçi, sosyal örgütlenmeye dayalı ütopyalara karşı çıkıyordu.

Fransız devrimi yıllarında Ange ve Babeuf'ün eşitlerin komplosu olarak nitelenen yazıları bu olguya tanıklık etmiştir. Sylvain Maréchal'in *Eşitlerin Manifestosu*'ndan alınmış birkaç cümle bir fikir verecektir:

15 *Harmonies économiques* için önsöz, *a.g.y.*, Louis Baudin, Frédéric Bastiat, Dalloz, 1962, s. 24.

16 *Jacques Bonhomme*, no. 1, Haziran 1848, *a.g.e.*, s. 161.

17 *Harmonies économiques* için önsöz, *a.g.y.*, s. 19.

> Fransız halkı!
> On beş yüzyıldır köle olarak ve tabii mutsuz yaşadın. Nihayet on yıldan beri bağımsızlık, eşitlik ve mutluluk beklentisiyle nefes alabiliyorsun.
>
> Eşitlik doğanın birinci dileği, insanın birinci ihtiyacı ve her türlü meşru birlikteliğin düğüm noktasıdır. (...)
>
> Öyleyse bundan böyle doğduğumuz gibi eşit yaşamak ve ölmek istiyoruz. Tam eşitlik ya da ölüm; işte ihtiyacımız olan budur. (...)
>
> Fransız Devrimi çok daha büyük çok daha görkemli sonuçları olacak bir başka devrimin habercisidir. (...) Herkese açık büyük bir insanlık sarayı olacak EŞİTLERİN CUMHURİYETİ'ni kurmanın zamanı geldi. Haksızlığın düzeltilip hakkın iade edilmesinin vakti gelmiştir. Acılı aileler, doğanın tüm evlatları için kurduğu sofrada yerlerinizi alınız (...) Bu gerçek devrimin hemen ertesinde şöyle diyecekler: Ne yani... ortak mutluluk bu kadar kolay mıymış! Demek ki onu istemek yeterliymiş. Yazık, neden daha önce istemedik?[18]

Saint-Simon ve Fourier'de de benzer yaklaşımı görmek mümkündür. Newton'un hayranları, evrensel çekimden doğan evrensel uyum düşüncesinden büyülenmişlerdi. Saint-Simon, 1803 yılında rüyasında, toplum yönetiminin bilginler ve sanatçılardan oluşan bir "Newton Konseyi"ne bırakıldığını görür.[19] Charles Fourier de, *Dört Hareket Teorisi* (1808) adlı incelemesinde, yegâne genel ve değişmez yasa olarak, "tutkun çekim" görüşünü formüle ediyordu: Bin sekiz yüz kişiden oluşan özerk, yetkin topluluk kendi emekçiler topluluğunda yeni "evrensel uyumun" çekirdeğini oluşturacaktı. İşte ütopya! Bir başka toplumun, başka bir dünyanın çok yakınımızdaki yaşayan gerçekliği!

---

18 *Le Manifeste des Égaux* (1796) tüm eşitlerin katılmadığı iki cümle yüzünden yayınlanmadı: "Bizi gerçek eşitliğe götürmeyen her şey, her yöntem yok olsun." ve "İsyan ettiren, yöneten, yönetilen ayırma artık yok olsun..." *A.g.e.*, G. M. Bravo, *Les Socialistes avant Marx*, Maspero, 1970, c. I, s. 65-68.

19 *Lettre d'un habitant de Genève á ses contemporains*, 1803.

Saint-Simon, üretim faaliyetinin değişik biçimleri olan "sanayiye" daha duyarlıydı; dolayısıyla, sanayicinin rolünü ön plana çıkarıyor, bu arada "en kalabalık ve en yoksul sınıf" olan işçilere de sesleniyor ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi konusunda duyarlılığını ortaya koyuyordu.[20] Fourier de toplumun tutarsızlıklarını "anlamsız dünya" olarak niteleyip, "iğrenç çalışma"yı eleştiriyor ve "tutarlılığı olan bir toplum düzeni" öneriyordu. Bu yeni dünya emekçiler topluluğunun temel çekirdeği olacaktı.[21]

Daha pragmatik bir şahsiyet olan Owen, pırıltılı bir kariyere sahiptir. On dokuz yaşındayken bir iplik fabrikasının müdürü, yirmi dokuz yaşında da büyükçe bir fabrikanın patronuydu... O kapitalist sanayinin ilk sosyal patronlarından biriydi. Yüzyılın ilk çeyreğinde New Lanark'daki fabrikası dünyanın her yerinden insanların ziyaret ettiği bir model olmuştu. Daha sonra bir bütün olarak toplumu reforme etmeye yöneldi. Aileyi ve dini tartışma konusu yaptı ve burjuvazinin desteğini kaybetti. Ütopyasını gerçekleştirmek üzere, ABD'de New Harmony'yi kurdu (1824-1829). Kooperatifçilikle komünizmin melez bir versiyonu olan bu deney de başarısızlıkla sonuçlandı. İngiltere'de işçi hareketinin önderlerindendi. Daha sonra düşünce ve inançlarının yılmaz bir savunucusu olarak yaşamını sürdürecekti.[22] Böylece, (insan mutluluğunun arz ve talebin serbestçe tecellisi sonucu her alanda gerçekleşeceğini ileri süren) liberal ütopya karşısında, (toplumun uygun tarzda örgütlenmesiyle insan mutluluğunun gerçekleşeceği görüşünü savunan) sosyalist ütopyalar

20 *L'industrie*, 1817-1818; *Du systéme industriel*, 1821; *Henri de Saint-Simon á Messieurs les ouvriers*, 1821; *Nouveau Christanisme*, 1825.

21 *Traité de l'association domestique et agricole*, 1822; *Le Nouveau Monde industriel et sociétaire*, 1829; *Pièges et Charlatanisme des deux sectes de Saint-Simon et d'Owen*, 1831; *La Fausse Industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie, l'industrie naturelle, attrayante, véridique*, 1835-1836.

22 *A New View of Society*, 1812-1813; *Observations on the effects of the manifacturing system*, 1815; *Report to the country of Lanark*, 1815-1821; *Book of the new moral world*, 1840; *Lectures on the rational system of society*, 1841; *On the employment of children in manufactories*, 1848; *The life of Robert Owen, written by himself*, 1857-1858.

boy veriyordu. Bunlardan birincisi, (arz ve talep yasası, ücretlerin tunç yasası gibi) bilimsellik görüntüsüne bürünürken; ikinci, mistik ve sekter eğilimlere kayıp dejenere oldu; birinciye gerekli olduğu her vesileyle (düzenlemelere, korporasyonlara, tekellere, imtiyazlara, yoksullar hakkındaki yasalarına, korumacılığa karşı) burjuvazinin sanayici ve ticari kesimleri sahip çıkıp savunurken, ikincisi teknisyenler (Saint-Simon) ama asıl küçük burjuva çevrelerde (zanaatkârlar, dükkân sahipleri) ve halk kesimleri (meslek sahipleri ve işçiler) arasında karşılık görüyordu.

Marx kapitalizmin tarihsel ve ekonomik tahlilini yaparak ütopik sosyalizmi bilimsel bir temele oturtuyordu ki "kaçınılmaz olarak", kapitalist toplum komünizme evrilecekti. Bunun için de sayısız dernekçi ve kooperatif pratikleri, işçi ve halk mücadeleleri, işçi sınıfının "gelişip olgunlaşmak" sonucu sosyalist proje kökleşip somutlaşacaktı.[23]

3. Zenginlik Nereden Kaynaklanıyor?

İktisatçılar, esasen İngiliz David Ricardo ile Fransız Jean-Baptiste Say'i karşı karşıya getiren bu temel sorunu Adam Smith'in eserinden hareketle tartışma gündemine aldılar.

1772'de Hollanda'dan göç etmiş Musevi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen David Ricardo, 22 yaşından itibaren borsa simsarlığı yaptı, spekülasyonla zengin oldu. David Ricardo 42 yaşında iş âleminden çekilip bir malikâne satın aldı ve başlıca eseri olan, *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri* adlı eserinin yayınlanmasından iki yıl sonra, 1819'da parlamento üyesi oldu. Jean-Baptiste Say, 1767'de doğdu. Cenevre'den Lyon'a göç etmiş (ailesi Nantes Fermanı gereğince göç etmek zorunda kalmıştı.) Protestan bir tüccarın oğlu olan Say, bir bankada simsar olarak çalıştı, İngiltere'ye seyahat etti, 1792 kampanyasına gönüllü olarak katıldı, daha sonra dönemin "ideolojik" merkez-

23 Bkz. M. Beaud, *Le Socalisme à l'épreuve de l'histoire*, böl. 1.

lerine sıkça girip çıkmaya başladı, Fransız Devrimi'nin on yılı boyunca görev aldı ve 1803'te *Ekonomi Politik El Kitabı ya da Zenginliğin Oluşumunun, Bölüşümünün Basit Anlatımı* adlı eserini yayınladı. İmparatorluğun otoriter uygulamalarına karşı çıktı, teklif edilen memuriyetleri reddedip, bir pamuk ipliği fabrikası kurdu (1806-1814), ekonomi politikte geliştirdiği görüşler -kilise ve liberalizme ilişkin görüşleri- Restorasyon döneminde "sakıncalı" sayıldığı için 1816-1817 ve 1818-1819 yıllarında ancak özel bir yüksek öğrenim kurumu olan Athénée'de hocalık yapabildi. Daha sonra (1820'den başlayarak) Conservatoire des arts et des metiers'de hocalık yaptı. Ölümünden kısa süre önce, 1830'da Collège de France'da kürsü sahibi olabildi.[24]

Say, temel yaklaşımlarını 1817'de yayımlanan *Ekonomi Politiğin Temel Bilgileri*'nde açıklıyordu:

- *Zenginlik yaratmak mümkün müdür?*
- Evet, bunun için değer yaratmak ya da sahip olunan şeyde mevcut olana ilave yapmak yeterlidir.
- *Bir eşya nasıl değerli kılınabilir?*
- Sahip olmadığı bir kullanım değeri katarak.
- *Halen bir değeri olan bir nesneye değer nasıl eklenebilir?*
- Mevcut olan değerlilik derecesini yükselterek (...)[25]
- Üretmek, bir mala yararlılık kazandırmaktır; üretim faaliyeti sonucu ortaya çıkana ürün denir.[26]
- *Bir ulusun gündelik olarak yarattığı ürünler kime aittir?*
- Doğrudan kendileri veya sahip oldukları üretim araçları vasıtasıyla bunların üreticisi durumunda olan, bu yüzden de üretici olarak adlandırdığımız sanayicilere, kapitalistlere, toprak sahiplerine aittir.[27]

24 Bkz. L. Le Van-Lemesle, "Les methodes de promotion de l'economie politique en France au XIXe siecle", *Recherche et Travaux*, UER d'histoire de Paris, Aralık 1977.

25 J.-B. Say, *Catéchisme d'economie politique*, 1817, Mame, 1970, s. 37.

26 *A.g.e.*, s. 41.

27 *A.g.e.*, s. 118.

İşte, XIX. ve XX. yüzyıl ekonomik düşüncesinin ideolojik temeli böylece atılıyordu; üretmek değeri artırmaktı, üç üretim faktörü de emek, sermaye ve topraktı. Her biri de katkısı oranında pay alıyordu.

Ricardo iki konuda Say'den farklı düşünüyordu: "Say'in *Temel Bilgiler* kitabında sözünü ettiği faydaya ilişkin olarak şöyle diyordu: Elbette fayda değerin temelidir, ama faydalılık derecesi asla değerin tahmin ölçüsü olamaz. Daha zor üretilen bir mal daha kolay üretilenden değerli olacaktır. (...) Bir malın değerli olması için faydalı olması şarttır; ama değerin asıl ölçüsü üretim zorluğudur. Bu yüzden demir, daha yararlı olduğu halde, altından daha az değerlidir."[28] Aynı yıl yayınlanan, *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*'nde (1817) Ricardo, tahliline açıklık getiriyordu: Değere kitabın önemli bir bölümünü ayırıyor. Bu bölümdeki uzun başlıklar altında esasa ilişkin söylediği şudur: "Bir malın değeri veya bir malın başka bir malla değişim miktarı, işçiye ödenen ücretin az veya çok olmasına değil, o malda içerilen emek miktarına bağlıdır."[29] Bir malın değeri sadece üretildiği anda harcanan emeğe göre değil, aynı zamanda malın yaratılmasında kullanılan araçlara, makinelere, binalara harcanan emeğe de bağlıdır.[30]

Değer böyle tanımlanınca fiyat da değerin parasal ifadesi olacaktır. Üretilen zenginliğin bölüşülmesi ücretler üzerinde etkilidir. Nitekim, "Emeğin doğal fiyatı işçiye sağlanan, onun yaşamı için gerekli olan ve azalıp çoğalmadan işçi neslini devam ettirecek araçlardır." O halde, "Buğdayın ve sanayi ürünlerinin hep aynı fiyattan satıldıkları varsayıldığında, kârların yüksekliği veya düşüklüğü ücretlerin yükseliş veya düşüşüne bağlı olacaktır."[31]

---

28 *A.g.y.*, P. Lantz, *Valeur et Richesse*, s. 197-198.

29 D. Ricardo, *Principes de l'économie politique* et *de l'impôt*, 1817, Fr. çev. Calmann-Lévy. 1970, s. 13.

30 *A.g.e.*, s. 23.

31 *A.g.y.*, H. Denis, *a.g.e.*, s. 313 ve 315.

Say'de işçilerin, kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin çıkarı uyum içinde görülürken, Ricardo'da çatışma halindedir. İşte Ricardo'nun tezlerinden hareketle ve onların zayıf noktalarının eleştirisini yaparak Marx ünlü eseri *Kapital*'i geliştirecektir.

Makineler konusunda Ricardo ve Say'in yaklaşımları uyum halindedir. Say, *Temel Bilgiler*'de, "Makineler işçi sınıfına yeni bir makine kullanılmaya başlandığı dönemde zararlıdır. Zira deneyler gösteriyor ki, çok makine kullanılan ülkeler aynı zamanda en çok işçi istihdam eden ülkelerdir,"[32] der. Mac Culloch'un görüşlerini tartışarak, 1820'de şöyle yazıyordu: "Makine kullanmanın emek talebini asla azaltmadığını düşünüyorum. Makineler hiçbir zaman ücretin düşmesine değil, tam tersine yükselmesine sebep oluyor."[33] 1821 yılında *İlkeler*'e bir bölüm eklediği üçüncü baskıda bu düşünceden uzaklaşıyor: "İnanıyorum ki, insan gücünün makinelerin gücüyle ikame edilmesi, çok ağır ve dayanılmaz bir biçimde işçilerin omzuna biniyor." Bununla birlikte: "Bir devlet için makinelerin kullanımını engellemek her zaman tehlikelidir zira, eğer bir ülkede sermaye en mükemmel makineleri kullanarak bunların gücünden kâr etme yeteneği engellenirse, sermaye dışarıya kaçar. İşte bu kaçışın işçilere faturası en pahalı makinelerin kullanımından kaynaklanandan daha büyük olacaktır."[34]

Elbette bu tartışmalar "havada" yapılmıyordu. Gündelik kaygılarla doğrudan bağlantılıydı ve makine sanayinin gelişmesine eşlik eden çıkar çatışmasının bir sonucuydu.

Kapitalist Sanayinin Gelişmesi

XIX. yüzyıl boyunca kapitalist üretim tarzının gelişmesi, esas itibarıyla makineleşmiş üretimin yaygınlaşması biçiminde tezahür etti. XVIII. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıktığını

32 J.-B. Say, *Catéchisme...*, *a.g.e.*, s. 75.

33 *Bkz.*, P. Lantz, *Valeur et Richesse*, s. 209.

34 Bkz. P. Lantz, *a.g.e.*, s. 209.

gördüğümüz "fabrikalar" sadece İngiltere'de değil, aynı zamanda Belçika'da, Fransa'da, İsviçre'de, Almanya'da, Birleşik Devletler'de yaygınlık kazanıyordu. Gelişme özellikle dönemin "motor" sektörleri olan, tekstil ve demir-çelikte çok canlıydı. Eski imalatçılar, tacirler ama aynı zamanda zanaatkârların çocukları ve ustabaşları da kırsal kesimde ortaya çıkan dönüşüm ve göçler sonucu açığa çıkan iş gücünü kullanıp azami kazanç sağlamak üzere fabrikatör oldular. İşte böylesi bir sefalet ve dayanılmaz baskı koşullarında modern işçi sınıfının hareketinin ilk çekirdekleri oluşmaya başlıyordu.

Bu hareket bir önceki yüzyılda İngiltere'de başlayan hareketin uzantısı olmakla birlikte, dünya sanayi üretim rakamlarının da ortaya koyduğu gibi, gözle görülür bir hızlanma demekti.

TABLO 2
DÜNYA SANAYİİ VE TİCARETİ YILLIK ORTALAMA BÜYÜME ORANLARI

	Dünya Sanayii	Dünya Ticareti
XVIII. yüzyıl	1.5[a]	1.1[b]
1780-1830	2.6	1.4
1830-1840	2.9	2.8
1840-1860	3.5	4.8
1860-1870	2.9	5.5

a. 1705-1785 dönemi b. 1720-1780 dönemi.
Kaynak: W.W. Rostow, *The World Economy*, tablo 11-7 ve 11-1, s. 67 ve 49.

1. İngiliz Kapitalizminin Gelişmişliği

Kapitalist sanayinin dünya ölçeğinde gelişmesi üç büyük yükselişin sonucuydu: 1780-1880, 1880-1950 ve halen devam eden üçüncü aşama. Her yükseliş dönemi aynı zamanda sektörel (sanayilere göre) veya coğrafi (ulusal veya bölgesel) belirli bir genişlemeye tekabül ediyordu.

1780-1880 aralığında büyüme hızı, önemi ve genişletici etkisi itibarıyla motor sanayiler sayılabilecek olan dallar; pamuk, dökme demir, demir yolu raylarıydı ve bunların en gelişkin ve dikkat çekici olduğu ülke İngiltere'ydi.

Taş kömürünün ve buharlı motorların kullanımı, makineleşmenin verimini kayda değer bir şekilde artırırken, ucuz, bol ve savunmasız bir iş gücünün varlığı üretilen miktarların hızla yükselmesini sağlıyordu. Yüzyılın ilk yarısında İngiliz üstünlüğü son derecede belirginken, bazı ürünlerde bir gerileme söz konusu olsa da 1850'den sonra da bu üstünlüğünü koruyacaktı. Üretilen miktarlar ve rakamlar durumu resmediyordu.

TABLO 3

BAŞLICA DÖRT KAPİTALİST ÜLKEDE BİRİNCİ KUŞAK DİNAMİK SANAYİLER

	Pamuk Sanayi	Dökme Demir	Demir yolu Rayı
İngiltere			
(a)	1780-1789	1790-1799	1830-1839
(b)	1780-1869	1780-1889	1830-1879
Fransa			
(a)	1815 sonrası	1850-1859	1840-1849
(b)	(c)	1830-1959	1840-1889
Almanya			
(a)	1830-1839	1850-1859	1840-1849
(b)	(c)	1850-1959	1840-1889
ABD			
(a)	1805-1815	1840-1849	1830-1839
(b)	1820-1879	1840-1920	1830-1899

(a) en büyük büyümenin olduğu dönem - (b) sektörün ulusal sanayinin motoru olduğu varsayılan dönem - (c) sektörün motor rolü oynayacak durumda olmadığı dönem.

Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.e*, tablolarV-2, V-7, V-10, V-13 ve V-19, s. 379, 393, 400, 407 ve 422.

Önce İngiltere'de, belirli bir gecikmeyle de Fransa ve Almanya'da XVIII. yüzyılda ortaya çıkan gelişme derinleşip hızlanarak devam etti. Birleşik Devletler'deyse bağımsızlıkla

birlikte yeni bir dönem başladı ve doğmakta olan sanayi, yüzyılın başındaki savaşlar nedeniyle Avrupalı tüccarların ve imalatçıların karşılaştıkları zorluklardan da yararlandı.

Bu dört ülke, dünya sanayi üretiminin üçte biri ile beşte üçü arasında bir oranını temsil ediyordu. İngiltere'nin payıysa dörtte birden biraz azdan beşte birden biraz fazlaya geriledi.

TABLO 4
BAŞLICA DÖRT KAPİTALİST ÜLKEDE İLK KUŞAK SANAYİ ÜRETİMİ

	İngiltere	Fransa	Almanya	ABD
Pamuk İpliği (milyon sterlin)				
1830	250	68	16	77
1850	588	140	46	288
1870	1101	220	147	400
Maden Kömürü (milyon ton)				
1800	10	1	1	-
1830	16	2	1.7	-
1850	49	5	6.7	7
1870	110	13	26	30
Dökme Demir (milyon ton)				
1800	200	60	40	-
1820	400	140	90	20
1840	1400	350	170	180
1860	3800	900	500	900
Kurulu Makine Gücü (bin BG)				
1840	350	34	20	r.m.d.
1870	900	336	900	r.m.d.
Demir yolu (bin km olarak)				
1850	10.5	3	6	r.m.d.
1870	24.5	17.5	19.5	52

r.m.d.: rakam mevcut değil.

Kaynak: J.-P., Rioux, *La Révolution industrielle, 1780-1880,* s. 67, 80, 93, 95 ve 96.

Sanayi üretimindeki bu gelişme, binlerce yıllık tarımsal üretimin hâkim olduğu kırsal kesimle kopuşu başlatıp derinleştiriyor-

du. Şüphesiz kentlerde ve küçük ülkelerde ticaret ve imalat faaliyetleri önemli olmaya devam ediyordu. Ama ilk defa İngiltere gibi büyük bir ülkede de ortaya çıkıyor ve daha sonra başka ülkelere, özellikle de Fransa ve Almanya'ya doğru yayılıyordu.

Eğer maddi üretim tarım ve sanayi olmak üzere iki büyük sektöre ayrılırsa, İngiltere'deki gelişmenin son derecede çarpıcı olduğu görülür. Sanayinin payı 1801'de %42'den 1831'de %60'a, 1871'de de %73 düzeyine yükseldi. Fransa'daysa aynı oranlar şöyleydi: Maddi üretim içinde sanayinin payı 1781-1790'da %43'ten 1835-1844'te %55'e yükseldi ama, 1865-1874 yıllarına kadar bu düzeyi muhafaza etti.[35]

TABLO 5
DÜNYA SANAYİ ÜRETİMİNİN DAĞILIMI

	İngiltere	Fransa	Almanya	Avrupa'nın geri kalanı	ABD
1820	24	20	15	37	4
1840	21	18	17	38	5
1860	21	16	15	34	14

* % olarak.
Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.e.*, c. II-2, s. 52.

Yüzyılın ilk otuz yılında İngiltere'deki dönüşüm Fransa'dakinden çok daha belirgin olmakla kalmadı, aynı zamanda Kraliçe Victoria'nın İngiltere'sinde daha da hızlandı. Buna karşılık Fransa'da tarımdaki görece gerileme daha da derinleşti. Bir de buna Fransa'da zanaat üretimi ve geleneksel üretim biçimleri ağırlığını sürdürürken İngiltere'de makineleşme, motor kullanımı ve büyük fabrikalar hızla çoğalıp gelişiyordu. Bundan başka İngiltere'de sanayinin gelişmesi daha çok hızla payları artan üretim araçları sektöründe gerçekleşiyordu. Buna karşılık Fransa'da tüketim araçları üretimi varlığını ve önemini korumaya devam ediyordu.

35 Bkz. J. Marczewski, *Cahiers de l'ISEA*, no. 163, Tem. 1965, c. 17, s. XLVIII.

Bu sebeple, İngiltere'de toplam sanayi üretimi içinde üretim araçlarının payı 1783'te %29'dan, 1812'de %31'e, 1851'de %40'a ve nihayet 1881'de %47'ye yükselmişti. Fransa'daysa bu oran yüzyıl boyunca düşük kaldı: 1781-1790'da %18, 1803-1812 aralığında %21 ve 1875-1884'te de %22 düzeyindeydi.[36]

Aynı zamanda "uğraşların" ve faaliyetlerin niteliği değişime uğruyor, gelişiyor, göreli ağırlıkları değişiyor ve yeni bir sınıfsal yapı ortaya çıkıyordu.

2. Yeni Bir Sınıfsal Yapı

Sanayide istihdam edilen iş gücü, kentleşme, ücretli işçi sayısındaki artışa ilişkin genel rakamlar temeldeki hareketi gözler önüne sermeye imkân veriyor. Bütün bu alanlarda dönüşümlerin en belirgin olduğu ülke İngiltere'ydi.

İngiltere'de sanayi, ticaret, büro hizmetleri, daha yüzyılın başında iş gücünün üçte ikisini istihdam eder durumdaydı ve 1871'de bu oran beşte dörde yükselmişti. Buna karşılık, Fransa ve ABD'de kırsal kesim ve tarım ağırlığını korumaktaydı.

Buna rağmen bu dönem boyunca İngiltere'de tarımda çalışan nüfusta bir azalma olmadı. (1801'de 1.7 milyon ve 1871'de 1.8 milyon). Oysa, sanayideki istihdam hızlı bir artış kaydetti: 1801'de 1.4 milyon, 1841'de 3.3 milyon ve 1871'de de 5.3 milyon. Fransa'da tarımsal aktif nüfus arttı (1781-1790'da 5.5 milyon, 1865-1874'te 7.2 milyon). İkiye katlanmakla birlikte, sanayide istihdam edilen nüfus önemsiz olmaya devam etti: 1781-1790'da 1.6 milyon, 1835-1844'te 3.5 milyon ve 1865-1874'te de 3.8 milyon.

Tarımsal nüfus az çok aynı kalsa da kırsal kesim sanayi için önemli bir iş gücü kaynağı olmaya devam etti. 1751-1780 aralığında tarımdan göç her on yılda 25.000, 1781-1790 döneminde 78.000, 1801-1810 aralığında 138.000, 1811-1820 arasında 214.000 ve 1821-1830 arasında da 267.000 idi. Bu tarihten sonra belirgin bir biçimde azalmıştır.[37]

---

36 Bkz. T. J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, no. 179, Kasım 1966, s. 287.

37 *The Cambridge Economic History of Europe of the International Economy*, 1820-1960, s. 60.

TABLO 6
İNGİLTERE, FRANSA VE ABD'DE AKTİF NÜFUS*

İngiltere	Tarım	Sanayi ve Ticaret**	Diğerleri
1811	35	45	20
1841	20	43	37
1871	14	55	31
Fransa	**Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık**	**Sanayi, Ulaşım Ticaret, Banka****	**Diğerleri**
1851	64.5	27.5	8
1866	50	37	13
ABD	**Birincil*****	**İkincil**	**Üçüncül**
1820	73	12	15
1850	65	17,5	17.5
1870	54	22,5	23.5

* % olarak. ** İnşaat ve madencilik dahil. *** Madencilik dahil.
Kaynak: İngiltere ve Fransa için: P. Bairoche, *a.g.e.*, s. 267 ve 342, ABD için, J. Fourastié, *La Civilisation, 1960*, PUF, s. 260.

Tarımdan göç, zanaatların çökmesi ve nüfus artışı bir taraftan kullanıma hazır sefil bir iş gücü ortaya çıkarırken ve İngiliz işçi sınıfının oluşmasını sağlarken diğer yandan da dış göçlere kaynaklık etti (İngiltere'den göç 1821-1850 arasında 2.6 milyon, 1851-1880 döneminde de 4.6 milyondu).[38] İrlanda'da açlık müthiş bir yıkım haline gelmişti. Fourier'nin gözlemleri bu sefaletin tanığıdır: "Dublin'deki gazeteler 1826'da şöyle yazıyordu: Burada halk arasında bir salgın hastalık hüküm sürüyor. Hastaneye götürülen hastalar yiyecek verilir verilmez iyileşiyor. O halde onların hastalığı açlıktır. Yiyecek bir şey bulur bulmaz iyileştiklerine göre, hastalığın nedenini bilmek için büyücü olmaya gerek yok."[39]

38 A. G. Kenwood ve A. L. Longheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, s. 60.

39 *Le Nouveau Monde industriel et sociétaire*, 1829, *a.g.y.*, E. Poisson, *Fourier*, Alcan, 1932, s. 58-59.

Kullanılmaya hazır bu nüfus sanayi faaliyetlerinin geliştiği yerlerde, sanayi işçilerinin yığıldığı kentlerde toplanıyordu: "Sanayi ve ticaret asıl büyük kentlerde gelişiyordu ve işte proletaryaya ilişkin en açık, en çarpıcı sonuçları da oralarda tezahür ediyordu."[40] "Büyük kentler işçi hareketinin odağıydı ve işçiler oralarda durumlarını ve mücadeleyi düşünmeye başladılar. Ve yine oralarda burjuvaziyle proletarya arasındaki mücadele açığa çıkıyordu."[41] İngiltere'de kapitalist sanayileşmeye son derece çarpık bir kentleşme eşlik ediyordu.

TABLO 7
KENT VE KIR TOPLAM NÜFUSUNUN DAĞILIMI

	Toplam Nüfus*	Dağılım**	
		kırsal	*kentsel*
İngiltere (1851)	18	48	52
Fransa (1851)	36	75	25
Rusya (1851)	59	93	7
ABD (1850)	23	87	13
Almanya (1871)	41	64	36

* milyon kişi olarak. ** oran olarak.
Kaynak: J.-P. Rioux, *a.g.e.*, s. 148 ve H. U. Faulkner, *Histoire économique des États-Unis d'Amérique*, s. 231.

1851'de Büyük Britanya'da 100.000'den fazla nüfusa sahip on kent bulunuyordu. (Fransa'da ise sadece beş kent). Londra'nın nüfusu 2.3 milyonken Paris'in nüfusu bir milyonu biraz aşıyordu, Manchester 400.000, Glasgow 300.000 ve Birmingham da 200.000 nüfusa sahipti.

Manchester tartışmasız bir pamuk sanayi kentiydi:

> 1835'te Manchester bölgesi –West Riding, Chester ve Derby kontluklarına komşu yöreler dahil– (bu sanayinin) çalıştırdığı

40 F. Engels, *La Situation de la classe laborieuse en Angleterre*, 1845, Éditions sociales, 1960, s. 57-8.

41 *A.g.e.*

fabrika işçilerinin %80'ini bir araya toplamıştı. Bu oran 1846'da %85'ti. Kent görülmemiş olanaklara kavuşmuştu. Pamuk ithalatının yapıldığı Liverpool'a komşuydu. Bundan başka, güneyi dışında, Ormskirk'den Bury ve Aston'a uzanan her tarafı zengin kömür madeni cevheri yataklarıyla çevriliydi. Üretim miktarını tahmin etmek zor olsa da sadece Manchester'ın ihtiyacı olan yedi bin ila dokuz bin tonun üzerine çıktığı söylenebilir. Bu, oldukça dar bir yörede iki grup fabrikanın faaliyeti için yeterlidir. En eski olan birincinin neredeyse tamamı Preston'un güneyindeki ovada kurulmuştu. XVIII. yüzyılda Bolton çevresine yerleşmiş olan bu sanayiler hafif kumaşların üretildiği başlıca merkez konumundaydı. Şu anda Manchester'ı merkez kabul eden sanayi 1820'de İngiliz çivisinin dörtte birini üretiyordu. Fabrikaların sayısı giderek artıyor –1820 ila 1830'da otuz yeni fabrika eklendi– ama bazı zorluklar söz konusu. Bir kere iş gücü maliyetleri artıyor; ikincisi toprak kıtlığı var. Bu yüzden dört ila sekiz katlı, bazen daha da yüksek fabrikalar inşa edildi. Sanayi yerleşim bölgelerini de istila ediyor. Bu arada 1821'den sonra yeni bir sanayi grubu gelişmekte.[42]

Büyük Britanya'da ücretli işçi oranı da yüksekti. Daha yüzyılın üçüncü çeyreğinde aktif nüfus içinde ücretlilerin oranı dörtte üçtü. Fransa'da bu oran, 1851'de %55, 1866'da %57.5, 1882'de %57; Birleşik Devletler'de 1880'de %63; Almanya'da 1882'de %64'tü.[43] Bununla birlikte ücretlilik sadece sanayi işçileriyle sınırlı olmadığı gibi, sanayi işçilerinin tamamı da ücretli değildi.

3. İşçi Sınıfının Heterojen Yapısı

1840'lı yılların başında Büyük Britanya'da işçi sınıfının durumunu inceleyen F. Engels, tahliline "doğrudan fabrika işçisi denilenle", "fabrika yasaları gereği çalışmak durumda olanlarla" başka bir deyişle, hidrolik güç veya buharlı makine kullanan, "yü-

42 M. Lévy-Leboyer, *Les Banques européennes et l'Industrialisation* internationale *dans la première moitié du XIXe siècle*, s. 33-34.

43 J. Marchal ve J. Lecaillon, *La Répartition du revenu national*, c. I, Génin, 1958, s. 81-82.

nün, pamuğun, ipeğin dokunduğu ipliğin eğrildiği fabrikalarda çalışanlar"la başlar, daha sonra "diğer sanayi dallarını" (tuhafiye, dantel, basma, giysi kumaş üretimi, demir-çelik, kap kacak, cam sanayi), nihayet maden ve tarım proletaryasını inceleme konusu yapar. Döneme ilişkin birçok incelemede de ortaya konduğu gibi, çalışma ve yaşama koşullarının acımasızlığına, ücretlerin yetersizliğine dikkat çeker. Ve şu saptamayı yapar: "Sanayi sistemi yoluyla burjuvazinin proletaryaya zincirlendiği kölelik."

> İşçi, ister yasal, isterse fiilî olarak olsun varlıklı sınıfın kölesidir. Herhangi bir mal gibi alınıp satılır durumda bir köle. Fiyatı da herhangi bir malın fiyatı gibi yükselir veya düşer (...) Buna karşılık bu sistemde burjuvazi antik sistemdekine göre çok daha rahattır, zira, hiçbir sermaye yatırmadığı bu insanları istediğinde kovabilir, üstelik emeklerinden de tatlı kâr ederek.[44]

Yüzyılın ortasında Britanya sanayi sistemi çok büyük çeşitlilik arz ediyordu. Eski zanaat sistemi varlığını koruyordu, eve iş verme, elde üretim ve *workhouse*'lar[45] ama aynı zamanda XVIII. yüzyılın sonunda ortaya çıkan fabrika bir arada ve yan yana faaliyet gösteriyordu. Örneğin 1829-1831'e kadar pamuklu dokuma alanında elle dokuma, hâkim dokuma biçimi olarak varlığını sürdürmüştü.

TABLO 8
İNGİLTERE'DE PAMUK DOKUMACILIĞINDA ÇALIŞAN İŞÇİLER

	Elle Dokuma	Fabrikada	Toplam
1819-1821	240.000	10.000	250.000
1829-1831	225.000	50.000	275.000
1844-1846	60.000	150.000	210.000

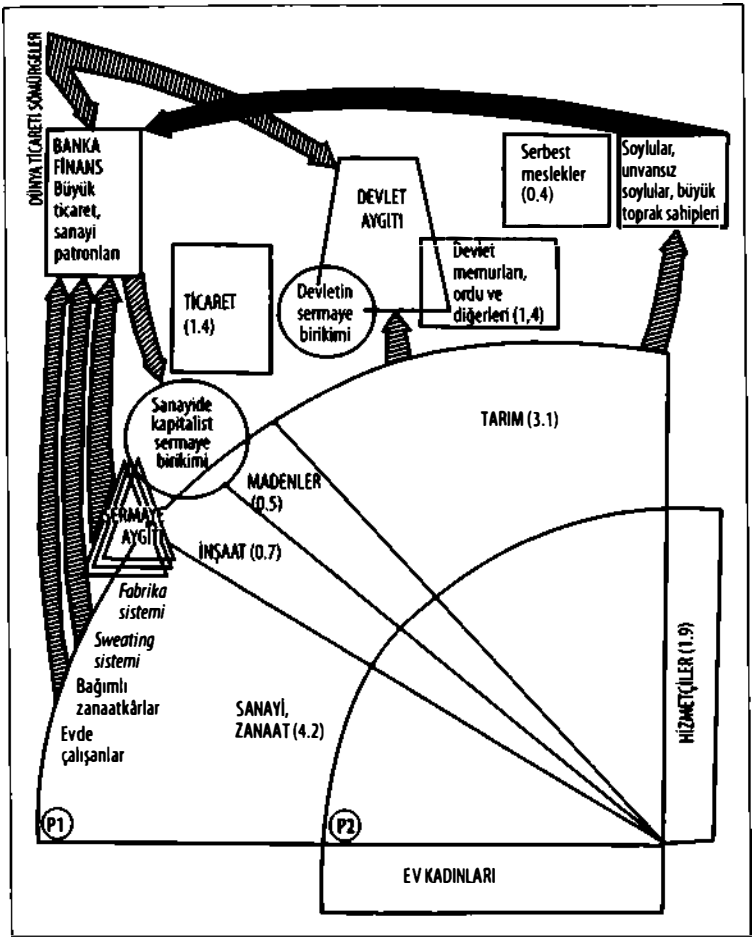
Kaynak: F. Mauro, *Histoire de l'economie mondiale*, s. 13.

44 F. Engels, *a.g.e.*, s. 122 ve 123.

45 *Passé et Présent* adlı kitapta Carlyle 1.4 milyon yerliden ve *workhouse*'larda çalışmak zorunda bırakılan 2 milyon kişiden bahsediyor.

ŞEMA VIII

XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE'DE SOSYAL SINIFLAR VE DEĞERİN ELE GEÇİRİLMESİ

(P1) Maddi üretim alanı. (P2) öztüketim için yapılan üretim alanı. Parantez içindeki rakamlar 1861'de ilgili sektörlerde fiilen çalışan nüfusu milyon olarak ifade ediyor.

M. G. Mulhall, *A Dictionary of Statistics*, 1898, P. Bairoch, *a.g.e.*, s. 267.

Gelişmekte olan, özellikle boyutları büyüyen fabrikalarıyla *factory sistem* ama aynı zamanda eve iş vermenin yeni bir biçimi olan *sweating system*'di.

Taş kömürü ve buharlı makineye dayalı fabrika sistemi, büyük ölçüde kadın ve çocuk emeği "kullanan" bir makine sistemiydi. "Modern üretimin büyük ilkesi sermayeyi ve bilimi birleştirerek işçinin çalışmasını basit bir dikkat ve ustalık düzeyine indirgiyor, böylece çocukların beceri düzeyini yükseltmeyi başarıyor."[46]

1834'te on üç yaşın altındaki çocuklar İngiliz pamuklu sanayi işçilerinin %13'ünü oluşturuyordu. Bu oran 1850'lere doğru %5 düzeyine indikten sonra, krizler döneminde tekrar yükselerek 1874'te %14'e çıktı.[47] Fabrikalarda aşırı katı kurallar hüküm sürüyordu: Ücret kesme cezası, ücret ödememe veya işten atmalar, sağlığa uygun olmayan çalışma mekânları, çalışma zorluğu, iş gününün uzunluğu, hastalıklar ve kazalar. Birçok tanıklık, XIX. yüzyıl sanayiinin hangi gayri insani sömürü üzerinde yükseldiğini ortaya koyuyordu.

"Alın teri sistemi" olan *sweating system*, eve iş vermenin değişik bir versiyonuydu. Zira oradaki uygulama, bir girişimcinin yapılacak işi yoksul ailelere bırakmasıydı. Yeni uygulamadaysa fabrika işinin bir uzantısı durumuna geliyordu. Bu özellikle konfeksiyon ve ayakkabı üretiminde geçerliydi. Fabrikalarda hazırlanan malzeme *sweating system* işçilerine bırakılıyordu (örneğin her hafta) ve onlar da belirli işlemleri yapmak durumundaydılar (montaj, dikim, tamamlama gibi). Ödeme parça başına yapıldığı için, bu yolla çalışanlara hem çok düşük ödemeler dayatılabiliyor hem de çok uzun çalışma süreleri empoze edilebiliyordu. Ayaklı dikiş makinesinin kullanımının artmasıyla, bu tür üretimin yaygınlaşmasının da yolu açılmış oldu. Nitekim,

46 A. Ure, *The Philosophy of Manifactures*, 1845, *a.g.y.*, B. Coriat, *L'atelier et le Chronomètre*, s. 34.

47 P. Rioux, *La Révolution industrielle, 1780-1880*, s. 170.

1830 Londra'sında elbise üretiminin üçte biri bu yöntemle gerçekleşiyordu.[48]

Fransa'da da zanaat üretimiyle sanayi üretimi iç içe geçmiş durumdaydı. Geleneksel zanaatlar, evde üretim yapan köylü aileleri, Tours de France loncaları, inşaat işçileri, teknik beceri sahibi işçiler (tipografi işçileri, demir eşya yapımcıları, tunç işçiliği, dökmecilik), makineleşmiş fabrikaların kalifiye olmayan işçileri...

Eski imalat sistemi de varlığını korumaya devam ediyordu. Balzac, *Député d'Arcis*'te şunları yazıyor:

> Fransa'nın önemli bir ticari metaı olan tuhafiye üretiminin neredeyse tamamı Troyes çevresinde gerçekleşiyor. On millik bir kırsal alana yayılmış, meslekleri köyden geçerken açık kapılardan fark edilen işçiler. Bu işçiler imalatçı denilen bir spekülatörün hesabına iş görüyor.

Lyon'un ipekhanelerinde bin kadar tüccar veya "imalatçı-tacir" ham maddeyi satın alıp işlenmek üzere "atölye şeflerine" yönlendiriyordu. Bu işçi simsarları evlerdeki iş gereçlerinin sahipleriydi; bu işlerde otuz bin insan çalışırdı, ödeme parça başına yapılır ama genellikle imalatçı tüccarın atölye şefinin verdiğinin yarısını alırlardı.[49]

Bunun yanında orta ve küçük ölçekli gerçek sanayiler de gelişiyordu. Sayıları çok az olmakla birlikte bunlardan bazıları büyük fabrikalardı. Bunlardan Dollfus-Mieg ve Cie 1834'te 26.000 makarada, 3000 tezgâh ve 120 baskı masasında 4200 müstahdem ve işçi çalıştırıyordu. Creusot'da Schneider 1812'de 230, 1850'de 3250, 1870'te de 12500 işçi istihdam ediyordu. Wendel şirketi de Lorraine'de 1870'te 9000 işçi çalıştırmaktaydı.[50]

48 *Histoire générale du travail*, c. III, s. 83.

49 *Histoire générale du travail*, *a.g.e.*, s. 78 ve 137.

50 P. Rioux, *a.g.e.*, s. 162 ve 163.

TABLO 9

FRANSA'DA 1860-1865 ARASINDA AKTİF NÜFUSUN SANAYİ VE ZANAATÇILAR ARASINDA DAĞILIMI

1. Tekstil Sanayii*

	Sanayi	Zanaat	Aile içi iş bölümü	Toplam
Patronlar	14	175		
Hizmetliler	28			
İşçiler	742	267		
Çocuklar	74	165		
Toplam	858	607	136[a]	1601

2. Sanayi ve Zanaatlar Toplam*

	Sanayi	Zanaat	Toplam
Patronlar	80	1420	1500
İşçiler	1150	1600	2750
Toplam	1230	3020	4250
(patron tarafından düşülen işçi sayısı)	(14.5)	(1.1)	(1.8)

* Bin olarak.

a. Rakamlar açıkça düşük tahmin edilmiştir.

Kaynak: T. J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, Nisan 1967, s. 87 ve 97.

İkinci İmparatorluk döneminde Fransa'da zanaatlarda çalışan sayısı sanayinin istihdam ettiğinin iki katıydı. Patron başına ortalama on dört işçi düştüğü dikkate alınırsa, sanayi işletmelerinin küçük boy işletmeler olduğu görülür.

Uzun çalışma günleri, sağlıksız ortam, yetersiz beslenme, çocuk emeği, hastalık, kazalar, aynı İngiltere'de yaşananlara benzer olmak üzere Fransa'daki işçi sefaleti sayısız kereler dile getirilmiştir. İşçilerin patrona bağımlılığı katı kurallara bağlanmıştı: Le Chapelier yasası işçilerin grev yapmasını ve örgütlenmesini yasaklamıştı. Bu yasaklar 1811 tarihli Ceza Kanunu'nda daha da ağırlaştırıldı. 1803'te işçi belgesi getirildi. İtiraz durumunda kimin haklı olduğuna Medeni Kanun önceden hükmediyordu:

"Zararın tazmini ve ücretin ödenmesi konusunda mal sahibinin beyanı geçerlidir."

Nantes'lı bir hekim 1825 yılında işçiden şöyle söz ediyordu:

> Onun için yaşamak ölmemek demektir. Kendini ve ailesini doyuracak ekmek parçasından başka, acılarını bir anlık da olsa dindirecek bir şişe şaraptan başka hiçbir şey istemez, hiçbir hak iddiasında bulunmaz (...) Proleter, yarıklarından rüzgârın estiği sefil odasına girer, on dört saatlik bir iş gününde terledikten sonra girdiği odada çamaşır bile değiştirmez zira çamaşırı yoktur.[51]

İşte, Fransa'da da aynı İngiltere'deki gibi, XIX. yüzyılın kapitalist sanayileşmesi, dönemin dinamik sanayileri olan tekstil, demir-çelik, kömür sektörlerinde işçi kitlesinin aşırı sömürüsü üzerinde yükseldi. Bu durum kapitalist sanayinin az çok gecikmeyle geliştiği tüm Avrupa ülkeleri ve Amerika için de geçerliydi.

4. Burjuvazinin Güçlenmesi

Ulusal kapitalizmin gelişmesi, aynı anda bir işçi kimliğinin oluşması ve yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıkması demekti. Yüksek finans odaklarının büyük aileleri ve uluslararası ticarete katılan tüccarlar, iç ticaret erbabı, imalatçılar, armatörler, bankacılar; ama aynı zamanda parlamenterler, hukukçular, kanun adamları, bunun ötesinde ticarete eğilimli bazı aristokrat aileler ve *gentry*'ler [İngiliz soylusu], evlilik, akrabalık, ortak eğitim, ortak yapılan işler, ortak çıkarlar gibi sayısız bağlarla birbirlerine bağlanmış durumdaydılar. Gruplar birbirinden ayrı olsalar da benimsedikleri ortak toplum anlayışı ve yaşam tarzı sayesinde hayati toplumsal çatışmalarda görece ortak tavır koyabiliyorlardı. Ulusal yaşamın farklı veçhelerine ağırlığını koyabilen, kendini kapitalist toplumun yönetici sınıfı olarak dayatan bu sınıf burjuvaziydi.

51 A. Guépin, *Nantes au XIXe siècle*, 1825, *a.g.y.*, E. Dolláns, *Histoire du mouvement ouvrier*, c. I, s. 16 ve 17.

TABLO 10
İNGİLTERE'DE ULUSAL SERVETİN YAPISI*

	1798	1812	1832	1885
1. Topraklar	55.0	54.2	54.1	18.1
2. Çiftçiler	8.7	9.3	9.2	5.2
(1 + 2 = toprak serveti)	(63.7)	(63.5)	(63.3)	(23.3)
3. Gayrimenkuller	13.8	14.9	14.1	22.1
4. Denizaşırı varlıklar	[a]	[a]	4.7	8.2
5. Demir yolları 6. Sanayi, ticaret ve finansal servet	20.8	19.8	16.2	30.2
(4 + 5 + 6 = kapitalist gelişmeye bağlı servet)	(20.8)	(19.8)	(20.9)	(48.9)
7. Kamusal servet[b]	1.7	1.8	1.7	5.7

* % olarak.

a. Muhtemelen önemsiz.

b. Karayolları ve askeri servet hariç.

Kaynak: Ph. Deane ve W. A. Cole, *a.g.e.*, c. 70, s. 271.

Büyük Britanya'da, 1830'lu yıllardan başlayarak, ulusal servetin dağılımı önemli bir değişikliğe uğradı. Kapitalist gelişmeye bağlı unsurlar (denizaşırı servetler, demir yolları, sanayi, ticaret ve finans sermayesi, nihayet gayrimenkul sahiplerinin bir bölümü) geleneksel mülk sahipleri (toprak ve çiftlik sahipleri) karşısında üstün duruma geldiler.

Bu evrim, eski egemen sınıfın (soyluluk ve *gentry*) ekonomik temelinin yükselen sınıf olan burjuvazi karşısında görece zayıflaması anlamına geliyordu. XIX. yüzyılda Britanya'da ortaya çıkan büyük reformları yükselen burjuvazinin gerileyen muhafazakâr aristokrasiye karşı zaferi saymak ilginç gelebilir. Böylesi bir kabul bütünüyle yanlış sayılmasa da –nitekim toprak aristokrasisi yüzyıl süresince siyasi iktidar ve yerel yönetimler üzerindeki tekelini yitirmekteydi– en azından basitleştiricidir.

Aslında, XVII. yüzyılda mutlakıyetçi krallıkların devrilmesi, toprak aristokrasisiyle büyük finans aileleri, bankacılar, uluslara-

rası ticaretle ilgilenen kesimler arasında adı konmamış bir paktın damgasını taşıyordu. Öte yandan bu iki kutup arasında aşılmaz duvarlar da yoktu: Birincilerin üyeleri finans ve ticaret alanına yatırım yaparken, dahası madenlere ve imalata el atarken; bankacılar, ürün sahipleri veya zenginleşmiş tüccarlar için de toprak edinmek, bir sosyal prestij göstergesi olduğu kadar parlamentoya girmenin de aracı sayılıyordu. Nihayet, aristokrasiyle burjuvazi özel mülkiyeti tehdit eden halk ayaklanmaları ve radikal hareketler karşında bir "dayanışma" refleksi ortaya koyuyorlardı.

Dahası, diğer Avrupa ülkelerinin köylüsü geniş bir muhafazakâr kitle oluştururken, Büyük Britanya'da üç yüzyıldan beri çitlemenin dayattığı rantabiliteye maruz kalmış köylü sınıfı parçalanmış durumdaydı ve politik bir ağırlığa sahip değildi. Heterojen işçi sınıfı da kendi içinde rekabet eder durumdaydı ve siyasal alanda henüz varlık gösterebilmiş değildi. Bu yüzden, her ne kadar liberalizm, muhafazakârlığa karşı çıksa da, bu uzlaşmaz çıkarları olan iki sınıf arasında tam bir kapışmaya tekabül etmiyordu.

Muhafazakâr reformcu Peel, 1829'da "Bill of Test"i lağvederek, Katoliklerin kamu hizmetlerine katılmasının yolunu açtı. Aynı şekilde seçmen sayısını 500.000'den 813.000'e çıkaran 1832 tarihli seçim reformu aristokrasinin geniş kesimleri için kabul edilebilir bir şeydi. Zira, reformdan başlıca yararlananlar tüccarlar ve sanayicilerdi. Corn Laws'un (buğday yasası) ilga edilmesi her ne kadar sert çatışmalara neden olsa da büyük toprak sahipleri için bir yıkım değildi. Olsa olsa, "işleri daha iyi yürütmek" ve makineleşmek için teşvik ediciydi. Bu sonuncular fabrika yasasıyla sanayicilere bir misillemede bulunduklarında bile sadece halk hareketinden değil, patronların "aydın" kesiminden de destek bulabiliyorlardı.[52]

Reformlar her ne kadar aristokrasiye karşı yapılmasa da, biraz da aristokrasi tarafından veya onunla bağlantılı yapılsa da

52 Bkz. B. Moore, *Les Origines sociales de la dictature et de la démocratie*, s. 38.

özellikle Victoria egemenliği altında yükselen İngiliz burjuvazisi XIX. yüzyıla damgasını vurmuştu.

Buna paralel olarak Fransa'da burjuvazinin yükselişi o kadar net değildi. Oldukça farklı koşullarda ortaya çıkışı "sıkıntılı" bir yol izlemesine neden oldu.

1789 Devrimi'nde imtiyazlıların (soylular, kilise) yenilgisi, hem doğmakta olan genç orta burjuvazinin (hukukçular, idariciler ve mahalli eşraf)[53] hem de köylülüğün yararınaydı, aynı şekilde zanaat ve ticaretin küçük burjuvazisi de ittifaka dahil edilmesi gereken unsurlar olarak görülüyordu. Fakat imparatorluğun çökmesinden sonra İngiltere'de olduğu gibi banka burjuvazisi, imalatçılar ve tüccarların toprak aristokrasisiyle ittifak olanağı kalmadı. Bu yüzden zanaat ve ticaretin küçük burjuvazisiyle köylülüğe dayanmak zorunda kaldı.

Birinci ittifak söz konusu değildi:

> Yüz gün sonrasında düşünceleri, anıları, alışkanlıkları itibarıyla birbirlerini anlamaları imkânsız iki farklı halk vardı; sanki birbiriyle savaşan iki ordu vardı da, birinin zafer diye kutladığını diğeri yenilgi sayıyordu. Sanki aynı mülkün, aynı evin iki sahibi vardı.[54]

Toprak aristokrasisi uzunca bir süre meşru kral saydığı XVIII. Louis'nin tahta geçmesini bekledi. Ama bazı tavırlarından hayal kırıklığına uğradı ve yerine X. Charles geçti. Aristokrasi güç kaybına uğrarken ekonomik ve finansal gücünü artıran rakibi büyük burjuvaziyi dışlayıp kendine yer etmeye yöneldi. X. Charles'ın 1830'da devrilmesiyle toprak aristokrasisinin önemlice bir kesimi yenilgiyi sineye çekip topraklarına dönüp kibarlar âleminde yaşamayı yeğledi.[55]

53 Büro çalışanları katmanı, müstahdemler, idari kadro ve yüksek devlet memurları için "Bürozi" kavramını kullanmıyoruz. Bu katmanın işlevi teknik nitelik taşıyorsa "tekno-bürozi" kavramını yeğliyoruz. Bunların yeniden üretimi devlet işlevlerine bağlı olduğunda da "devlet bürozisi" kavramını uygun buluyoruz.

54 Duvergier de Hauranne, *a.g.y.*, *Histoire universelle*, c. III, s. 517.

55 J. Lhomme, *La Grande Bourgeoisie au pouvoir, 1830-1880*, s. 71.

Kapitalist burjuvazi hem aristokrasiye karşı hem de 1830'da olduğu gibi işçi sınıfına karşı küçük ve orta burjuvaziye dayanıyordu. Böyle bir ittifakın birleştirici unsuru da özgürlük ve demokrasi düşüncesiydi. "Paylaşımcılara" karşı böyle bir sınıf ittifakı gümrük korumaları, yeni üretim tekniklerinin üretim sürecine sokulmasının yavaşlaması, kalabalık bir köylü sınıfı ve zanaatkâr kesimin korunması yoluyla kapitalizmin hızlı gelişmesinin önünün kesilmesi anlamına geliyordu. İşte, XIX. yüzyıl Fransa'sında kapitalizmin yavaş gelişmesinin temel nedeni buydu.

Burjuvazinin ticari ve bankacı kanadı giriştiği kimi yarım kalmış, kimi başarılı ve gösterişli atılımları için, Louis Philippe ve III. Napoléon dönemlerinde ihtiyaç duyduğu devlet desteğine kavuşacaktı. 1850 ve 1860-1870'li yıllarda bankaların kurulması, İkinci İmparatorluk döneminde demir yollarının gelişmesi, Süveyş Kanalı'nın açılması, büyük altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi gibi...

Fakat sosyal karakteri itibarıyla Fransa bir taşra, bir tarım ve zanaat ülkesi görünümünü korudu. Sanayi ve finans kapitalizminin bir bölümü kabuğuna çekilmiş olarak kaldı: Alsace ve Kuzey'in pamuklu kumaş üreticileri, Lyon'un ipek üreticileri, Creusot veya Lorraine'in demir-çelik üreticileri bu duruma örnek oluşturuyordu. Her sanayi dalındakiler bir araya gelip durumlarını görüşüyor, anlaşıyor ve örgütleniyordu. 1825'te ipek üreticileri toplantısı, "sömürge" şekerine karşı pancardan şeker üretenlerin 1832'de kurdukları "yerli şeker üreticileri komitesi", 1837'de keten sanayi komitesi, 1839'da pamuk, 1840'ta demir-çelik komiteleri, makine üreticileri komitesi gibi...

Almanya'ya, özellikle de Prusya'ya gelince, orada henüz burjuva devrimi gerçekleşmiş değildi:

> 1848 devrimi ve Prusya hükümdarının kabul ettiği anayasaya rağmen, ne üretim süreci ve üretim ilişkileri düzeyinde ne de devletin üstyapı kurumları düzeyinde ve iktidarı elinde tutanlar bakımından dönemeç sayılabilecek bir dönüşüm oldu.

> Zollverein'a rağmen uzunca bir süre toprak soyluluğu siyasi iktidarı elinde tutmaya devam etti ve feodal yapı varlığını korudu. Ancak Bismarck'ın iktidarı burjuvaziyi yönetici sınıf durumuna getirecekti. Bir bakıma Bismarck, devleti içeriden bir kapitalist devlete dönüştürmüştü.[56]

O zamana kadar yavaş bir tempoyla gelişen sanayi, 1860'lı yıllardan başlayarak hızlı bir büyüme sürecine girdi. Fakat burjuvazi kendini hızla toparlanıp örgütlenen bir işçi sınıfı karşısında buldu. Küçük burjuvazinin desteğine rağmen, iki cephede birden mücadele edebilecek durumda değildi. Dolayısıyla, toprak soyluluğu ve "yüksek" devlet burjuvazisinden oluşan koalisyonun politik egemenliğini sineye çekmek durumundaydı. Bu da yeni egemen sınıf olan burjuvazinin ikinci sınıf bir konumu kabullenmesine neden oldu.

Birleşik Devletler'deyse, yıkılması gereken eski bir tarımsal veya feodal toplum mevcut değildi. Üç toplum yan yana varlığını koruyordu: Güney'de köle plantasyonları ve pamuk üretimine dayalı bir tarım toplumu, kuzeydoğuda genişleyen bir sanayi kapitalizmi ve Batı'da aile işletmelerinden oluşan yaygın bir tarım toplumu. Güney'in toprak aristokrasisi Birleşik Devletler'in kuruluşundan beri federal devlet aygıtına egemendi. 1854'te Cumhuriyetçi Parti'nin kurulup 1860'ta da iktidara taşınması bu egemenliği Kuzeydoğu'nun yeni yönetici sınıfı lehine sarsmıştı. İç Savaş ve savaşta Güney'in yenilgisi hem Güney eyaletlerinin kopmasını engelledi hem de toprak aristokrasisinin ekonomik temelini oluşturan köleliğin lağvedilmesiyle sonuçlandı. Bu arada sanayileşmeye (silah, demir yolu) de ivme kazandırdı. Bankacılık sektörü yeniden örgütlendi, koruyucu gümrük tarifeleri devreye sokuldu, Birleşik Devletler'e göç özendirildi. Kısaca, yeni ve güçlü bir sanayinin temelleri atıldı. Savaş yıllarında yeni bir kapitalist kuşak ortaya çıktı ve güçlendi: J. P. Morgan elden çıkarmak istediği arızalı tüfekleri orduya satarak ve altın spekülasyonuyla,

56 N. Poulantzas, *Pouvoir politique et Classes sociales*, s. 195.

Jay Gould aynı şekilde spekülasyonla, Jim Fisk orduya battaniye satarak, Venderbilt federal hükümete fahiş fiyatlarla gemi kiralayarak, John D. Rockefeller daha o dönemde petrol satarak servet yaptılar...[57]

Görüldüğü gibi, 1860'lı ve 1870'li yıllarda burjuvazinin gerçekten egemen sınıf olarak kendini dayatabildiği yegâne ülke Büyük Britanya'ydı. Fransa'da burjuvazi hâlâ küçük burjuvazi ve köylü sınıfıyla yapılan ittifakın ağırlığı altındaydı ve ancak lehte koşullar ortaya çıktığında ve devlet desteğiyle atılımlar yapabiliyordu. Almanya'daysa, hem soyluluğun teveccühüne hem de devletin desteğine muhtaçtı. Birleşik Devletler'de ancak İç Savaş'tan sonra önü açılmıştı.

5. Sömürgeci Egemenlik ve Dünya Pazarı

"İngiltere tüm kapılarını açıyor; onu başka uluslardan ayıran tüm engelleri yıktı, eskiden elli sömürgesi vardı bugünse bir tane kaldı: Dünyanın kendisi..."[58]

Napoléon Savaşları sonrasında denizlerin hâkimi, imparatorluğunu tüm dünyaya yaymış, dünyanın imalathanesi. Nihayet XIX. yüzyıl dünyasının bir numaralı ticari gücü: İşte İngiltere...

Britanya ekonomisi sadece en gelişmiş değildi. Gelişme süreci baştan itibaren sömürgeci yayılmaya ve deniz ticaretine bağlı bir seyir takip etti. Aynı zamanda uzmanlaşma ve uluslararası işbölümüne uygun bir mantık da izlemişti. Bu durum ihracat, özellikle de ithalat yapısından da kolaylıkla görülebilir.

Britanya ekonomisinin "ihracat çabası" daha 1820'li ve 1830'lu yıllarda bile çok büyüktü (üretimin beşte biri). Her on yıllık aralıklarla bu artış daha da hızlanarak devam etti. Nitekim, 1851'de üretilen malların dörtte biri, 1861'de üçte biri ve 1871'de de beşte ikisi ihraç ediliyordu.

---

57 Marianne Debouzy, *Le Capitalisme sauvage aux États-Unis, 1860-1900*, s. 32 s.

58 F. Bastiat, *Cobden et la Ligue*, 1846, *a.g.y.*, L. Baudin, *a.g.e.*, s. 58.

TABLO 11
ÜLKELERE GÖRE DÜNYA TİCARETİNİN DAĞILIMI*

	İngiltere	Fransa	Almanya	Avrupa'nın geri kalanı	ABD	Dünyanın geri kalanı
1780	12	12	11	39	2	24
1800	33	9	10	25	5	17
1820	27	9	11	29	6	19
1840	25	11	8	30	7	20
1860	25	11	9	24	9	21

* % olarak.
Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.e.*, c. 11-8, s. 70-1.

Victoria dönemi İngiltere'si sanayisi için dış pazarları fethetmenin önemi ortadadır. Aynı şekilde, korumacılık yanlılarıyla serbest ticaret partizanları arasındaki tartışmanın da ne kadar önemli olduğu görülüyor. Sorun kabaca şuydu: İngiltere kendi tarımını ve hayvancılığını biraz daha feda etmek pahasına sanayisi için daha ucuz tarım ürünleri ve ham maddeler sağlayıp daha ucuza üretip daha da çok ihraç etmeli miydi?

Dönem boyunca İngiliz dış ticareti açık vermişti: Büyük Britanya dışarıdan aldığından daha azını satıyordu. Asıl hizmet ticareti, deniz taşımacılığı gelirleri, kâr, faiz, dışarıdan sağlanan kâr payları, sigortacılık kazançları ve simsarlık ücreti gibi faaliyetlerden ödemeler dengesi yüzyılın ilk yarısında az da olsa fazla veriyordu. İkinci yarıdaysa kayda değer bir seviyeye yükselecekti.

İster ihracat isterse yatırım olsun, Büyük Britanya'nın yüzyılın ilk yarısındaki muhatapları önce Avrupa'da daha sonra da Amerika'daydı. İngiliz sanayicileri oralara kumaş ve başka tüketim mallarını satmayı sürdürüyordu ama sanayileşmiş ülke olmanın avantajıyla motor, makine ve teçhizat satarak yeni pazarlara da kavuşuyordu. Ve Büyük Britanya "buğdayı Amerika ve Doğu Avrupa'dan, eti Avustralya ve Arjantin'den, süt mamullerini Danimarka'dan, tropik ürünleri kendi imparator-

luğundan ve Orta Amerika'dan, kalayı Malezya'dan, keresteyi İskandinavya'dan ucuza alabiliyordu."[59]

TABLO 12

İNGİLTERE VE FRANSA'NIN DIŞ TİCARETİNİN YAPISI

İhracatın Yapısı*

	Temel Mallar	Gıda Ürünleri	Sanayi Ürünleri
İngiltere			
1814-1816	4	17	79
1824-1826	4	11	85
1854-1856	8	7	85
Fransa			
1817-1820	11	31	58
1827-1830			70
1850-1854		30	67
		33	

2. İthalatın Yapısı*

	Temel Mallar	Gıda Ürünleri	Sanayi Ürünleri
İngiltere			
1814-1816	54	35	11
1824-1826	64	27	9
1854-1856	61	33	6
Fransa			
1817-1820	56	35	9
1827-1830	63	29	8
1850-1854	72	23	5

3. Maddi Üretimde İhracatın Payı*

İngiltere		Fransa	
1801	31.3	1781-1790	8.8
1821	21.7	1815-1824	6.2
1831	18.9	1825-1834	5.4
1861	34.5	1855-1864	13.1
1871	46.5	1865-1874	17.3

*% olarak.

Kaynak: 1 ve 2, P. Bairoch, *a.g.e.*, s. 261 ve 335; 3, J. Marczewski, *a.g.e.*, c. 22, s. LXI.

59 P. Rioux, *a.g.e.*,

TABLO 13
İNGİLTERE'NİN CARİ İŞLEMLER DENGESİ*

	Ticari Denge	Göçmenler Turistler Hükümetler	Deniz Taşımacılığı	Kâr, Faiz, Temettü	Sigorta, Simsarlık, Komisyon	Toplam Net Bakiye
1816-1820	- 11	-3	+ 10	+ 8	+ 3	+ 7
1826-1830	- 14	-3	+ 8.5	+ 9.5	+ 2	+ 3
1836-1840	-23	-4	+ 11	+ 15	+ 4	+ 3
1846-1850	-25	-6	+ 14	+ 18	+ 4	+ 5
1856-1860	-33.5	-8	+ 26	+ 33.5	+ 8	+ 26
1866-1870	-65	-9	+ 45	+ 57	+ 13	+ 41

* İngiliz Sterlini olarak yıllık ortalama.
Kaynak: A. H. Imlah, *Economic Elemennts in the Pax Britanica, a.g.y.* Ph. Deane ve W. A. Cole. *a.g.e.*, c. 11, s. 36.

Aynı dönemde Fransa'nın ihracatı Birleşik Devletler ve dünyanın geri kalan bölgelerinin aleyhine olarak, daha çok çevresindeki Avrupa ülkelerine[60] yöneliyordu. (1827-1836 aralığında ihracatın üçte biri, 1869'da yarıdan fazlası). (Birleşik Devletler'e yönelik ihracatsa aynı yıllarda sırasıyla %15 ve %5, dünyanın öteki ülkelerine yönelik ihracat da 1827-1836 arasında yarıdan fazlası ve 1869'da beşte ikisi.) Fransa'nın dış yatırımlarının dağılımına gelince, yüzyılın ortalarında neredeyse bütünüyle Avrupa'ya yöneldiği görülüyor: Akdeniz Avrupa'sı (İtalya, İspanya, Portekiz) %60, Kuzeybatı Avrupa (Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Büyük Britanya, İskandinav ülkeleri) %24, Orta Avrupa (Almanya, İsviçre, Avusturya, Macaristan) %12, geri kalan %4 de Amerika'da gerçekleşmişti.[61]

Denizlerin efendisi ve egemen ticari güç olan Büyük Britanya, aynı zamanda XIX. yüzyıl dünyasının bir numaralı sömürgeci imparatorluğu durumundaydı.

60 Önce İngiltere, Almanya, Belçika, İsviçre, İtalya, İspanya. Bkz. *Histoire économique et sociale de la France*, c. III, s. 345.

61 R. E. Cameron, *La France et le Développement economique de l'Europe*, s. 92.

İspanyol ve Portekiz imparatorlukları güç kaybediyor; Hollanda İmparatorluğu'ysa yerinde sayıyordu, Rusya yayılmasını Asya'ya yöneltmişti. Restorasyon Fransa'sı Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde elden çıkardığı sömürgeleri geri alıyor; Senegal, Madagaskar, Guyana ve Cezayir'de yeni maceralara girişiyordu ki, bu girişim Temmuz Monarşisi tarafından da sürdürülecekti. İkinci İmparatorluk'la birlikte, Fransa Lübnan ve Suriye'ye müdahale ediyor, Mısır ve Tunus'ta varlığını hissettiriyor, Sahra'ya giriyor, Yeni Kaledonya ve Koşinşin'de karakollar kuruyor, Kamboçya'da da protektora oluşturuyordu. Fransa'nın göçmenlerini yerleştirdiği Cezayir ve sermaye yatırımları olan Mısır dışındaki tüm yörelerde esas itibarıyla askerî varlığı söz konusuydu.

XIX. yüzyılın başında Kuzey Amerika'daki kolonilerin bağımsızlığa kavuşmasıyla İngiliz sömürge imparatorluğu ciddi bir biçimde budanmış görünüyordu. Eski deniz taşımacılık sistemi *Acte de Navigation*, Sömürge Paktı, köle ve "zenci ticareti" çöküş halindeydi. Birçok insanın gözünde sömürgeler, hiçbir ekonomik yararı olmayan bir yüktü; "Afrika'daki İngiliz kolonisi olan Cap sadece stratejik bir karakol, Avustralya da bir cezaeviydi. Kanada'ya gelince, buğdaydan çok kereste, kürk ve balık sağlıyordu."[62]

Kapitalist sanayileşme ve ticari genişleme döneminde de İngiltere coğrafi yayılma politikasını sürdürdü. Natal'ı işgal ederek Batı Afrika'da ve Güney Afrika'daki nüfuzunu artırdı. 1825 Tazmanya, 1829'da Batı Avustralya, 1850'de Viktorya özerk koloni ilan edildiler. 1819'da Singapur kuruldu, 1839'da Aden ve 1842'de Hong Kong işgal edildi. Coğrafi yayılma tüm Kanada'yı ve Hindistan'ı kapsar duruma gelmişti.

62 F. Mauro, *a.g.e.* s. 233.

TABLO 14

İNGİLTERE'NİN İHRACATININ VE DIŞ YATIRIMLARININ COĞRAFİ DAĞILIMI

1. İngiliz İhracatının Yöneldiği Bölgeler*

	Avrupa	Amerika	Asya	Afrika	
1816-1822	59.6	33.3	6.1	1.0	
	Avrupa	**ABD**	**Latin Amerika**	**İngiliz İmparatorluğu**	**Diğerleri**
1865	48	11	8	24	9

2. Yabancı Ülkelerdeki Yatırımların Dağılımı*

	Avrupa	ABD	Latin Amerika	İngiliz İmparatorluğu	Diğerleri
1830	66	9	23	2	-
1854	55	25	15	5	-
				(Hindistan) (Dominyonlar)	
1870	25	27	11	22 12	3

* % olarak.

Kaynak: 1. W. G. Hoftmann, *The Growth of industrial Economics*, s. 45; *Statistical abstract for the United Kingdom*, 1867, s. 14; 2. A. G. Kenwood ve A. L. Lougheed, *a.g.e.*, s. 43.

Bu arada Büyük Britanya gerektiğinde yönetim tarzını yumuşatıp çeşitlendiriyordu. Anglosakson Yukarı Kanada ile Frankofon Aşağı Kanada'nın birleşmesi 1840'ta gerçekleşti. 1867'de Frankofonların azınlıkta olduğu federal bir sistem oluşturuldu. Yeni Zelanda da federal bir sisteme tabiydi. Güney Afrika'da Cap ve Natal sömürgeleri ayrıldı ve her birinin temsilî bir hükümete sahip olması sağlandı. Hindistan'daysa, 1857'deki Cipayes ayaklanmasından sonra Kumpanya lağvedildi ve Hükümdarlık koloni statüsü uygulamasına geçildi.

İngiltere'nin toplam ticareti içinde koloni ticaretinin payı sınırlı kalsa da, sömürgeciliğin ekonomik veçhesi güçlenmekteydi: Hindistan'dan çivit, Hint keneviri ve pamuk ithalatı artıyordu. İngiltere kendi pamuklu dokumalarını satıp Hindistan'ın zanaat üretimini çökertmişti. Ama sadece bu kadar değil, demir

yolu malzemesi ve telgraf teçhizatı da satıyor, Avustralya'nın altınını işletiyor (1851'den başlayarak), Güney Afrika'nın elmas ve altınını (1867'den sonra) çıkarıyordu. Dalgalar halinde İngiltere'den Kanada'ya, Güney Afrika'ya, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya göç devam etti. 1870 yılında imparatorluktaki yatırımlar İngiltere'nin dış yatırımlarının üçte biri düzeyine ulaşmıştı.

Britanya Güney Afrika'sının yaratıcısı olan Cecil Rhodes'un kendi rüyası olmanın ötesinde İngiliz yönetici sınıfının rüyasını yansıtan şu deyişi, durumu özetlemeye yeter: "Dünyanın en büyük kısmının yasalarımız altına alınması her türlü savaşın sonu demektir."[63]

Bilinçlenme ve Direniş

XIX. yüzyıl kapitalizmi kendisiyle birlikte zenginlikle işçi sefaleti, kültürlü rahatlıkla kaba korku, güçle mutlak bağımlılık arasında şiddetli çatışmalara sahne oldu.

Birbirinden ayrılması imkânsız ama birbirlerine yabancı iki dünya, amansız iki düşman söz konusuydu. Kuzeyli bir sanayici olan Mimerel şöyle yazmıştı: "İşçilerin durumu kötü değil, çalışma süreleri de aşırı sayılmaz; zira on üç saati geçmiyor... Asıl şikâyet etmesi gereken, kârı düşük olan imalatçıdır."[64] Thiers de hayırseverin değerini vurguluyordu: "Bazen zengin yardımseverlik eder, sarayından çıkıp yoksulların iğrenç ve bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği kulübelerini ziyaret eder, o yeni zevki keşfedince heyecanlanır ve tadını çıkarmaya bakar." İşte reform fikrini hayata geçirmemek için bir gerekçe daha... "Tüm servetlerin eşit olduğunu düşünün, her türlü zenginliğin ve yoksulluğun ortadan kalktığını farz edin, o zaman kimsenin verecek bir şeyi kalmaz (...) ve insanlığın en yumuşak, en güzel, en iyiliksever etkinliğini

63 *A.g.y., Histoire générale des civilisations*, c. VI, s. 181.

64 *A.g.y.*, J.-P. Rioux, *a.g.e.*, s. 176.

yok etmiş olursunuz. Düzeltme isterken Tanrı'nın eserini bozan zavallı reformcu durumuna düşersiniz."[65]

Aynı fabrikada, aynı şehirde iki ayrı dünya: bir tarafta düzen, sükûnet, "ince zevk", öte yanda sağlıksız semtler: pislik, izdiham, bayağılık, güvensizlik. Fabrika yakınında bir parkın ortasına kondurulmuş sanayici şatoları, biraz uzağında üst üste yığılmış işçi konutları. İlk koruyucu girişimler de gecikmeden ortaya çıkıyordu. Aralarında Louis-Napoléon'un da bulunduğu ileri görüş sahipleri bu patlamaya hazır durumla ilgilenmeye başlamışlardı bile:

> İşçi sınıfının hiçbir şeyi yok, onları mal sahibi yapmak gerekir. Tek zenginlikleri kolları olan bu insanlara herkes için yararlı bir iş, toplumda bir yer verip çıkarlarıyla üzerinde yaşadıkları toprak arasında bir bağ kurmak gerekir. Nihayet, örgütsüz, haklardan yoksun ve birbirinden kopuk bu sınıfa, eğitim, dernekçilik ve disiplin yoluyla haklar sağlayarak bir gelecek sunmak ve ayağa kaldırmak gerekir.[66]

Fakat, 1848'den sonra Fransa'da kin ve nefret patlak, veriyordu: Mareşal Bugeaud 7 Nisan 1849'da Thiers'e yazdığı mektupta: "Ne kaba ve yırtıcı hayvanlar! Nasıl oluyor da Tanrı anaların bunları doğurmasına izin veriyor! Asıl düşman bunlardır, ne Ruslar ne de Avusturyalılar," diyordu.[67] Ve Morny Louis-Napoléon Bonaparte'a şöyle yazıyordu:

> Sosyalizm korkunç bir gelişme kaydetti... Bunların defterini dürmek için bir iç savaş başlatmalı, bize yardım etmeleri için Kazak beylerine de ricada bulunmalıyız. Size bunları yazarken gülüyorum ve sanırım sizin ulusal gururunuz da isyan etti-

65 *A.g.y.*, J. Chatelain ve J.-F ve J. Bacot, *Développement du capitalisme et Alliances de classes en France*, tez, Grenoble, 1978, c. II, s. 55-56.

66 *L'Extinction du paupérisme*,1844, *a.g.y.*, Chatelain ve Bacot, *a.g.e.*, c. II, s. 86. III. Napoléon işçi sınıfına ödünler veriyor ama, aynı zamanda 1853'ten itibaren Haussmann'a askerî birliklerin kolay manevra yapabileceği geniş caddeler açma yetkisi veriyor.

67 *A.g.y., Histoire générale des civilisations*, c. VI, s. 78.

recektir ama bana inanınız ki, eğer yakınınızda bir sosyalist görürseniz bir Kazak'ı ona tercih etmekte tereddüt etmeyiniz. Zira benim vatanseverliğim oraya kadar.[68]

1. İşçi Hareketinin Olgunlaşması

Morny sosyalizmin (korkunç) gelişmesinden söz ederken, yavaş ve çok yönlü bir hareket tarzının da formülünü özetliyordu.

Bir kere XIX. yüzyılda işçi eylemleri söz konusuydu. Açlığın ve sefaletin pençesinden kurtulmak isteyen kadınlar ve erkekler, yaşayabilmek için ölümü, hapishaneyi ve sürgünü göze alarak canlarını ortaya koyuyorlardı. İkinci olarak, zanaatkâr-işçilerin sert tepkisi söz konusuydu. Mekanik üretim sonucu yıkıma uğrayıp işsiz kalan bu insanlar, makineleri kırıp fabrikaları ateşe veriyorlardı. İşsizlerin ve açlığa terk edilmiş insanların tehditkâr ve umutsuz gösteri ve yürüyüşlerinin ardı arkası kesilmiyordu. Sömürünün derinleşmesi karşısında sert öfkeler patlıyordu. Zira, ücretler düştüğü, çalışma sürelerinin uzadığı, çalışma koşullarının daha kötüleştiği bir ortamda, bir haksızlık, keyfî bir karar, bir kıvılcım patlamaya yetiyordu.

Bunun yanında bıkıp usanmadan sürdürülen az ya da çok gizli ve başarılı örgütlenme, çabaları birleştirme, dayanışma faaliyetleri eski mesleklerin eski yapısını yeniden canlandırıp sürdürme, işçi dernekleri, gizli örgütler, meyhanelerde toplantılar; her mahallede, her kentte, her semtte işçi, matbaacı ve dükkân sahibinin okuyup konuştuğu bir gazete etrafında toplanan ekipler şeklinde sürüp gidiyordu. Yardım toplulukları oluşturuluyor, yardım sandıkları, kooperatifler kuruluyor, Owen, Fourier, Proudhon düşünceleri benimseniyor, tartışılıyor, saptırılıyor, uygulanıyordu...

Zira, XIX. yüzyılın yetiştirdiği Blanqui, Proudhon, Bakunin, Engels, Marx gibi dehaların da etkisiyle, sosyalist düşünce de

68 *A.g.y., Histoire générale du socialisme*, c. I, s. 507. Bkz. J. Lhomme, *La Grande bourgeoisie au pouvoir*, s. 150.

olgunlaşıp güçleniyordu.[69] Saint-Simoncular işçiler arasında konuşuyor, Flora Tristan gibi kadınlar, kadınların ve proleterlerin maruz kaldığı baskıyı mahkûm ediyor, işçiler okuyor, gözlemlerini veya anılarını yazıyor, hayalciler, isyankârlar, idealistler, tutkunlar, reformcular, velhasıl sayısız kitapçık halinde tam bir inançla yoksulluğun çözümünün anahtarını sunuyordu. Elbette sosyal düşünceler "sosyalistlerin" tekelinde de değildi, büyük klasik iktisatçı John Stuart Mill bir reformcuydu, bir bakıma Sismondi'nin de yolunu açmıştı.[70]

İşçi sınıfının ve onun çevresinde harekete geçen tüm güçler iç içe geçiyor, birleşiyor, kimi zaman da çatışıyordu. Her ne kadar işçi sınıfı farklılığı nedeniyle birçok noktada başka toplum sınıflara bağlı olsa da, bu sınıflar –küçük ve orta burjuvazi– cumhuriyet ve demokrasi için esas mücadeleci güç olan işçi sınıfıyla bağ kuruyorlardı. Daha çok farklı eksenlerde yürüyen mücadele kimi zaman da birlikte yürütülüyordu. Çok farklı ve zengin çeşitlilikteki mücadelenin izlediği yol, işçi hareketinin olgunlaşmasını sağlıyordu.

Pırıltılı bir yükseliş ve "sosyal patron" olarak ortaya koyduğu başarı sonrasında Owen, Birleşik Devletler'de kurduğu topluluğun başarısızlığına rağmen pes etmiyor; İngiltere'de sendikala-

69 Birkaç kaynak: Considérant, *Doctrine sociale*, 1834-1844; Rodbertus, *Revendication des classes laborieuses*, 1837; Cabet, *Voyage en Icarie*, 1838; L. Blanc, *De l'organisation du travail*, 1839; *L'Atelier, Journal Ouvrier*, 1840; Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété* 1840. *La Gazette rhénane* Marx'ın yönetiminde, 1842; Engels, *La Situation de la classe laborieuse en Angleterre*, 1845; Proudhon, *Philosophie de la misère*, ve Marx, *Misère de la philosophie*, 1846; Marx ve Engels, *Manifeste communiste*, 1848; Bakunin, *Écrits anarchistes*, 1850-1876; Proudhon, *Idée générale de la révolution*, 1851; Marx, *Critique de l'economie politique*, 1859; Proudhon. *De la capacité de la classe ouvrière*, 1865; Marx, *Le Capital*, 1. Kitap, 1867.

70 Ekonomik düşünce çeşitlenir: Sismondi, *Nouveaux Principes économie politique*, 1819; Villeneuve-Bargemont, *Économie politique chrétienne*. 1834; List, *Système national d'èconomie politique*, 1848; Bastiat, *Les Harmonies économiques*, 1849; Carey, *Harmonics of the interest*, 1850; Knies, *L'Économie politique envisagée du point de vue historique*, 1851; Juglar, *Les Crises commerciles et leur retour périodique*, 1861; Le Play, *La Réforme sociale*, 1864 ve *L'Organisation du travail*, 1870...

rın ilk örgütlenme döneminde işçi hareketinin önderliğini yapıyordu. Grand National Consolidated Trade Unions 1833'te parçalanmadan önce yüz elli bin üyeye sahipti. İngiliz işçi sınıfının büyük bir bölümünün enerjisi geniş bir halk hareketi olan çartist hareket içinde varlığını ortaya koyuyordu (1838-1848). Lowett ve O'Connor'un önderlik ettiği bu hareketin öncelikli hedefi, gerçek bir siyasi demokrasinin kurulmasıydı. Bu amaçla 1839'da kabul edilen genel oy hakkı ve parlamenterlere maaş ödemesini içeren belge için (servet sahibi olmayan üyelerin de seçilmesini sağlamak amacıyla) 1842'de iki-üç milyon, 1848'de de beş-altı milyon imza toplanmıştı. Fakat hareket (Lowett'in bir aylık genel greve ve O'Connor'ın öngördüğü şiddete karşı çıkması yüzünden) bölündü. Parlamentonun ayak sürümesi, tehditler ve baskı sonucu bir anlaşmazlığa sürüklendi.

Göç bütün bu dönem boyunca üzerine düşen rolü oynayacaktı. Yüzyılın ikinci yarısında işçi sınıfının bir bölümü reel ücretlerin yükseldiğini ve sömürü koşullarının da yumuşadığını görecekti. 1867'de genel oy hakkı tanındı. İşçi mücadelesinde yeni ve önemli bir örgütlenme dönemi açılıyor ve bu dönem 1868'de Trade Union Congress'in kurulmasıyla sonuçlanıyordu. Genel oy hakkı ve sendika hareketiyle, İngiliz burjuvazisi işçi hareketini artık dikkate almak zorunda olduğu bir güç olarak kabul edecekti.

Fransa'da 1830'da, X. Charles'ı iktidardan uzaklaştıran halk hareketi ve cumhuriyetçi hareket içinde işçiler aktif durumdaydı. Fakat Louis-Philippe'in yolunu kesecek barikatlar kuramadılar. Dolayısıyla, baskı ve işçileri ezen belirsizlik öylece kaldı. Vergiler düşürülmüştü ama bu yirmi-otuz bin servet sahibini ilgilendiriyordu.[71] Grevler, isyanlar, sokak hareketleri, işçi ve halk tepkisi kendini ortaya koymaya devam etti, Lyon'da ipek işçileri ayaklandı: "İstediğimiz ekmek ve iştir," diyorlardı. Askerî

71 Fransa'da seçmen sayısı 1830 sonrasında 90 binden 166 bine, 1846'da da 247 bine yükseldi.

birlikler kenti kuşattı, bin kadar işçi öldürüldü veya yaralandı. Karışıklık devam etti; yönetici sınıf her şeyi yapmaya kararlıydı: "Hiçbir can bağışlanmamalı," diyordu Thiers. "Hepsi öldürülmeli, hiçbiri bağışlanmamalı. Merhamet etmeyiniz." Bugeaud da, "Üç bin fesatçının başı kesilecek," emrini veriyordu. Bu, malum Transnonain Sokağı Katliamı'dır.

1830 Temmuz'unda tüm sınıflar toprak aristokrasisine karşı birleştiler. 1848 Şubat'ında da hepsi büyük burjuvaziye, Louis-Philippe ve Guizot'ya karışı birleşmişlerdi. Ama, işçiler ve cumhuriyetçi güçler bu zaferi elden kaçırmak istemiyorlardı. Şüphesiz cumhuriyet ilan edildi, genel oy hakkı ve çalışma hakkı, ulusal atölyelerin kurulması sağlandı ama bunlar ancak bu kesimlerin baskısı sayesinde kabul ettirildi. Ve işçi kaynaşması devam etti: Tocqueville, "Bunca zenginliğe sahip bu büyük kentin, hiçbir şeye sahip olmayanların eline geçtiğini görmek şaşılası ve dayanılmaz bir şey," diyecekti. Korku ve tedirginlik, en büyüğünden en küçüğüne tüm mülk sahiplerini birleştirmişti ve Paris'in emekçi halkı, "düşmanı ezmekle görevlendirilen" General Cavaignac'ın saldırısı karşısında tecrit oldu. Bilanço binlerce ölü ve on bir bin tutuklama, birkaç ölüm cezası ve ömür boyu kürek cezası ama asıl çoğu Cezayir'e olmak üzere çok sayıda sürgündü...

Çalışma hakkı "çalışma özgürlüğüne" dönüştürüldü. Halk oylamasıyla bir devlet başkanı seçilecekti. İlk seçilen Louis-Napoléon oldu. Bir kere imparator olunca, "militarizmle sosyalizm karışımı bir düzenleme" ve işçilerle patronlar arasında bir ara sınıf yaratarak bir çeşit sanayi ordusunun astsubayları olacak bu kesim sayısında "yoksulluğun kökünü kazımayı" vadetmişti. Ama, asıl sanayi ve banka kapitalizminin gelişmesinin yolunu açacaktı. Buna rağmen grev hakkı "liberal" imparatorluk döneminde sağlanacak (1864) ve sendikacılık ilk gerçek yükselişine tanık olacaktı.

Almanya'da da işçi hareketi Silezya dokumacılarının 1844'teki ayaklanmasının tanıklık ettiği gibi sert çatışmalar ve kanlı mücadeleler sonucunda doğacaktı. Lassalle 1862'de Genel Alman İşçileri Derneği'ni kurdu; sendikal hareket gelişiyordu. 1867 Anayasası'yla genel oy hakkı kabul edildi; 1869'da Bebel ve Liebknecht, Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurdular. Diğer Avrupa ülkelerinde ve ABD'de bazen çok acımasız baskı altında işçi hareketi güçleniyor, sendikal örgütlenme gelişiyordu. ABD'de ilk büyük işçi sendikası, National Labor Union, 1886'da W. H. Sylvis tarafından oluşturuldu.

1864'te İngiliz sendikacıları, Fransız militan işçiler ve (aralarında Karl Marx'ın da bulunduğu) mülteci Almanlar, İtalyanlar, İsviçreliler, Polonyalılar tarafından Londra'da Uluslararası İşçi Derneği kuruldu. Bu dernek sınırlı da olsa işçi hareketinin yeni bir boyutunun, enternasyonalizmin yolunu açıp somutlaştırıyordu.

Böylece İngiliz burjuvazisi parlayan bir sınıf olarak sahneye çıkıp İngiliz kapitalizmi temelinde kendini egemen sınıf olarak dayatıyor ve Fransız, Alman ve Amerikan burjuvazileri birçok bakımdan gelişmelerini aksatan politik ve sosyal güçlerle sınıfsal ittifaklara girişmek zorunda kalırken, işçi sınıfı sosyal ve politik bir güç olarak kendini ortaya koyup kabul ettiriyordu. Uzun süre ezilen, silahsızlandırılan, gündelik baskıya ve kaba şiddete maruz kalan işçi sınıfı artık örgütleniyor, partiler sendikalar kuruyor, gazeteler çıkarıyor, özerk eğitim kurumları oluşturuyordu. Baskı, şiddet hiç kesilmeyecekti ama, bundan böyle egemen sınıf karşısında bir güç olarak işçi sınıfı var olacaktı.

Ve bu güç dengesi kapitalizmin ileriki dönemlerdeki dönüşümünü derinden etkileyecekti.

2. *Kapitalizmin Tahlili Olarak* Kapital

Marx, klasik iktisatçıların düşüncelerine, fetihçi bir kapitalizme tanıklık edenlerin gözlemlerine, sosyalistlerin eleştiri-

lerine çok şey borçludur. İster etkisizleştirmek, ister düşünceyi geliştirmek için olsun onları ölçüsüzce eleştirmiştir. Onun gücü, yorucu ve çok büyük bir teorik çaba sayesinde yüzyılın ortasından itibaren oluşmaya başlayan derin sezgilerini sistematize etmesine dayanıyordu. 1852'de yaptığı geçici bilanço oldukça aydınlatıcıdır:

> Ben ne modern toplumdaki sınıfları ne de onların mücadelesini keşfettim. Burjuva tarihçileri benden çok önceleri bu sınıf savaşının tarihsel gelişimini ortaya koymuşlar, burjuva iktisatçıları da söz konusu sınıfların ekonomik yapısını tahlil etmişlerdi. Benim yaptığımda yeni olan şudur: 1. Sınıfların varlığı üretimin gelişmesi ve belirli tarihsel mücadelelere bağlıdır; 2. Sınıf mücadelesi zorunlu olarak proletarya diktatörlüğüne götürür; 3. Bu diktatörlük de tüm sınıfların ortadan kalktığı sınıfsız topluma evrildiği süreçte sadece bir geçiş dönemidir.[72]

Sınıf savaşını da şöyle sahneye koyuyor:

> Bugüne kadarki tüm toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir. Özgür insan ile köle, bey ile serf, lonca ustası ile kalfa, tek kelimeyle ezen ile ezilen birbirleriyle sürekli karşı karşıya gelmişler, kimi zaman örtülü kimi zaman da açık ama her hâlükârda kesintisiz savaş içinde olmuşlardır. Ve her defasında ya toplumun tümden devrimci bir yeniden kuruluşuyla ya da çatışan sınıfların birlikte mahvolmalarıyla sonuçlanan bir savaşı sürdürmüşlerdir.[73]

Temelini gösteriyor:

> Tasavvurların, fikirlerin vb. asıl yaratıcısı bizzat insanların kendileridir. Ama bunlar üretici güçlerin ulaştığı belirli gelişme düzeyi ve bu gelişmeye uygun düşen ilişkiler (hem de bunların en gelişmiş biçimleri) tarafından şartlanmış gerçek insanlardır.[74]

---

72 Weidemeyer'e mektup, 5 Mart 1852, *a.g.y.*, Marx, *Morceaux choisis*, Gallimard, 1934, 39. Baskı, 1956, s. 198-199.

73 *Manifeste du parti communiste*, 1848, Éd. Sociales, 1966, s. 27-28.

74 *L'Idéologie allemande*, 1846, Éd. Sociales, 1968, s. 35.

...ve evrimini:

> Genel nitelikleri itibarıyla ele alındığında Asya tipi, antik, feodal ve modern burjuva üretim ilişkileri, ekonomik sosyal formasyonun ileri aşamaları olarak kabul edilebilir.[75]

Marx'a göre kapitalizmle birlikte sınıf mücadelesi en üst noktaya ulaşmıştır:

> Çağımız, yani burjuva dönemi, sınıf antagonizmini basitleştirmiş olması bakımından diğerlerinden ayrılır. Giderek bütün toplum daha çok iki düşman cepheye, doğrudan doğruya birbirine hasım iki büyük sınıfa bölünüyor: burjuvazi ve proletarya.[76]
>
> Fabrikayı dolduran işçi kitlesi militer tarzda örgütleniyor. Onlar, bir subaylar ve astsubaylar hiyerarşisi tarafından disiplin altında tutulan sanayinin sıradan askerleridir. Sadece burjuva sınıfının, burjuva devletinin köleleri değil, her gün her saat makinenin, denetleyicinin ve hepsinden önce özel fabrika sahibinin kölelerdir. Bu öylesine iğrenç, kindar ve nefret dolu bir despotizmdir ki, yegâne amacının kâr olduğunu açıkça ilan etmektedir...[77]

Derinleşen çelişkiler zorunlu olarak kapitalizmi çöküşe götürüyor:

> Onlarca yıldan beri ticaretin ve sanayinin tarihi, modern üretici güçlerin modern üretim koşullarına karşı burjuvazinin ve onun egemenliğinin varlık koşulu olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının tarihinden başka bir şey değildir. Bu konuda tüm burjuva toplumunun dönemsel tekrarıyla her seferinde daha tehdit edici bir tarzda sorgulayan ticari bunalımlarından söz etmek yeterlidir. Bu bunalımlar sırasında, yalnızca mevcut ürünlerin değil, daha önceleri yaratılmış üretici güçlerin de büyük bir kısmı dönemsel olarak tahrip ediliyor. Bu bunalımlar sırasında, daha önceki tüm çağlarda anlamsız görülecek bir salgın baş gösteriyor: Aşırı üretim salgını. Ve top-

75 "Notes critiques sur l'article, 'le roi de Prusse et la réforme sociale'", *a.g.y., Morceaux choisis, a.g.e.*, s. 87.

76 *Manifeste du parti communiste*, 1848, *a.g.e.*, s. 29.

77 *A.g.e.*, s. 42.

lum kendini birdenbire, gerisin geriye geçici bir barbarlık durumuna sokulmuş olarak buluyor. Sanki bir kıtlık ya da genel bir yıkım savaşı tüm geçim araçları ikmalini kesmiştir, sanki sanayi ve ticaret yok edilmiştir, peki ama neden? Çünkü, çok fazla uygarlık, çok fazla geçim aracı, çok fazla sanayi, çok fazla ticaret vardır da ondan. Toplumun sahip olduğu üretici güçler burjuva mülkiyet ilişkilerinin ilerlemesine artık hizmet etmiyor; tersine bunlar, kendilerine ayak bağı olan bu ilişkiler için çok güçlü hale gelmişlerdir. Ve bu ayak bağlarından kurtuldukları anda, burjuva toplumunun tamamına düzensizlik getiriyor, burjuva toplumunun varlığını tehlikeye sokuyorlar. Burjuva toplum koşulları bunların yarattığı zenginliği kucaklayamayacak kadar dardır.[78]

Fakat söz konusu olan sadece kapitalizmin yıkılmasıyla sınırlı değil; asıl söz konusu olan sınıflı toplumun bütünüyle ortadan kalkmasıdır. Zira 1844 sonrasında Marx, kapitalizmin büyütüp güçlendirdiği proletaryada tarihî bir "misyon" buluyordu:

Alman kurtuluşu nasıl gerçekleşebilir? sorusunu ortaya attıktan sonra, işte yanıtımız diyordu. Burjuva toplumunun bir sınıfı ama burjuva olmayan ve tüm sınıfları ortadan kaldıracak radikal bir sınıf oluşturmalıdır. Evrensel ıstırabın temsilcisi ama özel olarak kötülüğe maruz olmadığı için de kendisi için özel bir hak talebinde bulunmayan, özel bir sınıfın değil insanlığın, eyleminin sonuçlarıyla çelişki içinde olmayan, tüm Alman politik sistemine genel olarak karşı olan, nihayet tüm öteki sınıfları özgürlüğe kavuşturmadan özgürleşmesi mümkün olmayan, bunun gerçekleşmemesi durumunda insanın sonu olacağı ve insanı nihai kurtuluşa götürecek olan bu özel sınıf, toplumu sınıfsızlaştıracak olan proletaryadır.[79]

Bir halkın devrimiyle burjuva toplumunun özel bir sınıfının kurtuluşunun örtüşmesi için, bir sınıfın tüm toplumun yararını temsil etmesi gerekir. Bu durumda tüm toplumsal kötülük-

78 *A.g.e.*, s. 39-40.

79 *Contribution à la critique de la philosophie du droit de Hegel*, 1844, *a.g.y.*, Marx, *Œuvres philosophiques*, Costes, 1927, c. I, s. 105-106.

> lerin bir başka sınıfta toplanması, bir sınıfın kişiliğinde genel kötülüğün kurtuluşun önünde engel telakki edilmesi gerekir. Toplumdaki özel bir sınıfın tüm kötülüklerden sorumlu olduğu ve toplumun genel özgürleşmesi için de o sınıftan kurtulmanın gerekli olduğu bilinmelidir. Bir sınıfın doğası gereği kurtuluşun taşıyıcısı olması demek, zorunlu olarak onun karşıt zeminindeki bir başka sınıfın da açıkça köleliğin sürdürücüsü olması demektir.[80]

Bu proletarya, modern çağın mesihi midir? Marx buna asla yanıtını veriyordu:

> Eğer sosyalist yazarlar proletaryaya böyle bir tarihî misyon yüklüyorsa bu kimi dayanaksız eleştirilerin ileri sürdüğü gibi proleterleri Tanrı olarak görmelerinden değildir. Tersine, bütünüyle gelişmiş proletarya tüm insanlığın soyutlanmış bir aynası gibidir. Zira bugünün toplumunun en gayri insani koşulları proletaryanın yaşam koşullarında cisimleşmiştir. İnsan orada kendini kaybediyor ama sadece bu durumun bilincine varmakla kalmıyor, zorunlu hale gelen zorlayıcı ve asla affedilemez yıkıma ve onun sonucu oraya çıkan gayri insaniliğe isyan etmenin gerekliliğini de kavrıyor. Bu yüzden, proletarya kendi başına özgürleşmelidir ve bunu gerçekleştirebilir. Fakat bunu kendi öz yaşamında cisimleşen ve bugünün tüm toplumunu saran her türlü gayri insaniliğini yok etmeden gerçekleştiremez.[81]

Böylelikle:

> Bundan önce iktidarı ele geçirmiş tüm sınıflar, esas itibarıyla topluma kendi mülk edinme koşullarını dayatarak zaten elde ettikleri konumlarını pekiştirme yoluna gitmişlerdir. Proleterlerse, daha önceki kendi mülk edinme biçimlerini ve bugüne kadar var olan tüm öteki mülk edinme biçimlerini ortadan kaldırmadıkça, toplumsal üretici güçlere egemen olamazlar.[82]

Ve dahası:

---

80 *A.g.e.*, s. 102.

81 *La Sainte famille*, 1845, *a.g.y.*, *Morceaux choisis*, *a.g.e.*, s. 165-166.

82 *Manifeste du parti communiste*, 1848, *a.g.e.*, s. 49.

> Burjuva üretim ilişkileri sosyal üretim sürecinin son antagonist biçimidir. Bu asla bireysel plandaki bir antagonizm değil, doğrudan doğruya bireylerin sosyal varoluşlarından kaynaklanan bir antagonizmdir. Fakat, burjuva toplumunun bağrında gelişen üretici güçler aynı zamanda bu antagonizmayı aşacak maddi koşulları da yaratmaktadır. Bu oluşumla birlikte insanlığın tarih öncesi de sona erecektir.[83]

Bu, güçlü bir inançtı:

> Burjuvaziyle birlikte özel mülkiyet de yok olacak ve işçi sınıfının zaferi sınıfların ve kastların savaşına da ilelebet son verecek...[84]

Hayran olunası bir inanç ki, tüm yaşamına damgasını vuracaktı ve Marx on yıllar boyunca ekonomi politiğin eleştirisi sayesinde bilimsel bir temele oturtmak için bütün varlığıyla yüklenecekti.

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı başlığını taşıyan eserinde, tarihsel hareket anlayışını özetliyordu:

> Varlıklarının sosyal üretiminde insanlar, aralarında zorunlu ve kendi iradelerinden bağımsız belirli ilişkiler kurarlar ve bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişmişlik düzeyine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, belirli sosyal bilinç şekillerine tekabül eden hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği toplumun ekonomik altyapısını oluşturur. Genellikle maddi yaşamın üretim tarzı, siyasal ve entelektüel yaşamı da koşullandırır. (...) Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da onların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, belirli bir eşikten sonra onların engelleyicisi durumuna gelirler. Ve o zaman bir sosyal devrim çağı başlar.[85]

83 Önsöz,1850, *a.g.e.*, s. 87.

84 *Protectionnisme et libre-échange*, 1847, *a.g.e.*, *Morceaux choisis*, *a.g.e.*, s. 167.

85 *Contribution à la critique de l'économie politique*, 1859, Éd. Sociales, 1957, s. 4.

Elinde kalem, hep dikkatli, eleştirel bir düşünceyle mevcut ekonomik literatürü okuyordu.[86] "Ekonomi" projesi üzerinde çalışıyor ve özellikle de[87] emeğin sermayeye reel bağımlılığı, üretken olan ve olmayan emek, krizler, fiilî üretim süreci üzerine bölümler yazıyordu. Sonuncu bölümle ilgili olarak önüne koyduğu çalışma planı şöyleydi:

> 1. Sermayenin ürünü olarak mallar, kapitalist üretim;
> 2. Artık değer üretimi olarak kapitalist üretim;
> 3. Tüm ilişkilerinin üreticisi, yeniden üreticisi olarak ve fiilî üretime "tam anlamıyla kapitalist üretim" niteliği kazandıran kapitalist üretim.[88]

Kapsamlı bir çalışma, özellikle de Engels'le olmak üzere tartışmalar, yaşanan tarihin aktif bir gözlemi sonucunda[89] *Kapital* adlı eseri doğuyordu. 1867'de yayınlanan birinci cilt şu havada başlıyor:

> Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği "devasa bir mal birikimi" olarak tezahür ediyor. Bu yüzden, söz konusu zenginliğin temel unsuru olan mal, çalışmamızın kalkış noktasını teşkil edecektir.[90]

Mal, kullanım değeri, değer, artık değer:

> Ürün -kapitalistin sahip olduğu- bir kullanım değerine sahiptir. Kumaş, iplik, ayakkabı vb. gibi. Her ne kadar ayakkabı yürümeye yarasa ve kapitalistimiz de ilerleme yanlısı biri olsa da eğer ayakkabı üretiyorsa bunu ayakkabı aşkından yapmıyordur. Genellikle meta üretiminde, kullanım değeri bizatihi sevilen, istenen bir şey değildir. O sadece bir değer taşıyıcısıdır. Kapitalistimiz için öncelikli amaç, satmak üzere değişim de-

86 *Théories de la plus-value*, 1861-1863 Elyazması.

87 *Matériaux pour l'economie*,1861-1865 Elyazması.

88 *Matériaux pour l'economie, a.g.y.*, Marx, *Œuvres, Économie*, Gallimard, La Pléiade,.c. II, 1968, s. 404.

89 *Les Luttes des classes en France (1848-1858); Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte; Les Adresses Conseil général de l'AIT sur la guerre franco-allemande et sur la guerre civile en France...*

90 *Le Capital*, I. Kitap, 1867, *a.g.y.*, Marx, *Œuvres, Économie, a.g.e.*, c. I, 1963, s. 561.

> ğeri olan faydalı bir nesne, bir mal üretmektir. Dahası, ürettiği malın değerinin de onu üretmek için gerekli malların değerinden büyük olmasını, yani, satın aldığı üretim aracı ve iş gücüne ödediği sevgili paracığından büyük olmasını ister. Sadece yararlı bir nesne değil, aynı zamanda bir değer. Sadece bir değer değil, bir artık değer üretmek ister.[91]

Böylece:

> Sermaye ölü emektir, vampire benzer ve canlı emeği emerek canlanır ve ne kadar çok kan emerse o ölçüde canlıdır, işçinin çalıştığı süre kapitalistin işçiden satın aldığı iş gücünü kullandığı süredir.[92]

Uzunca bir arayıştan sonra Marx, bu noktaya açıklık getiriyor, yani işçinin kapitaliste sattığı onun çalışma gücüdür.[93] Bu iş gücünün değeri de işçinin ve ailesinin yaşaması için gerekli olan giderlerdir.[94] Ve işçi kendi çalışma gücünün değerinden daha büyük bir değer üretmek durumunda olduğu için bir artık değer üretmiş oluyor. "Özellikle çalışma süresinin uzatılıp, çalışma yoğunluğunun artırılmasıyla, emeğin sömürü oranı büyütülüp fazla çalışmaya ve artık değere el konuyor."[95]

İşte buradan hareketle, kapitalist büyümenin temeli, genişletilmiş yeniden üretim, kâr oranlarının düşme eğilimi, krizler, proleterleşme ve nihayet kapitalizmin kaçınılmaz çöküşü tezlerine varılıyor. Burada bunları ortaya koymak mümkün olmasa da birkaç safhaya değinilebilir:

> Sürekliliği içinde ele alındığında kapitalist üretim süreci veya yeniden üretim sadece mal, sadece artık değer üretmekle kalmaz, aynı zamanda kapitalistle ücretli arasında sosyal ilişkiyi

91 *A.g.e.*, s. 737.

92 *A.g.e.*, s. 788.

93 Bkz. H. Nadel, *Genèse de la conception marxienne du salariat*, Paris VIII-Vincennes, 1979.

94 *Le Capital*, I. Kitap, *a.g.y.*, *Œuvres, Économie, a.g.e.*, c. I, s. 940.

95 *Le Capital*, III. Kitap, *a.g.e.*, c. II, s. 1016.

de üretip sürekliliğini sağlar.[96] Büyüme, kapitalist temele dayalı ilerleme zorunlu olarak bir fazla işçi sınıfı ortaya çıkarır bu da büyümenin güçlü bir itici gücü kapitalizmin eksiksiz gelişmesinin bir aracı haline gelir. Sermayeye mutlak olarak bağlı bir sanayi yedek ordusu oluşturur ki eğer kendi harcama yaparak yetiştirse, disipline etseydi daha iyisi olmazdı. Böylece değişen ihtiyaçlarına cevap veren, doğal nüfus artışından da bağımsız, her zaman kullanılmaya, sömürülmeye hazır bir insan malzemesine kavuşur.[97] Birikimin artışıyla göreceli fazla nüfusu dengeleyen yasa, işçileri Vulcanus köşelerinin Prometheus'u kayaya bağladığından daha sıkı bir biçimde sermayeye bağlar, işte bu yasa sermaye birikimiyle sefalet birikimi arasında zorunlu bağı kurar. Öylesine ki, bir kutupta zenginlik birikirken, karşı kutupta yani sermayeyi üreten sınıfın safında yoksulluk, ıstırap, cehalet, çürüme, manevi yozlaşma ve kölelik üretir.[98]

Fakat:

Bu sosyal evrim döneminin tüm avantajlarını gasp edip zorbalıkla el koyanların sayısı azalırken sefalet, baskı, kölelik, kötüleşme, sömürü ama aynı zamanda kapitalist üretim mekanizmasının da itmesiyle sürekli büyüyen ve daha çok disipline olan, birleşip örgütlenen işçi sınıfının direnci de artar. Onu büyütüp destekleyen sermaye tekeli üretim tarzı için bir engel haline gelir. Emeğin sosyalleşmesi ve maddi direnme gücünün merkezîleşmesiyle öyle bir noktaya gelinir ki artık onu kapitalist kabuk içinde tutmak mümkün olmaz. Kabuk kırılıp dağılır. Artık kapitalist mülkiyetin sonu gelmiştir. Ve sıra kamulaştıranların kamulaştırılmasına gelmiştir.[99]

96 *Le Capital*, I. Kitap, *a.g.e.*, c. I, s. 1081.

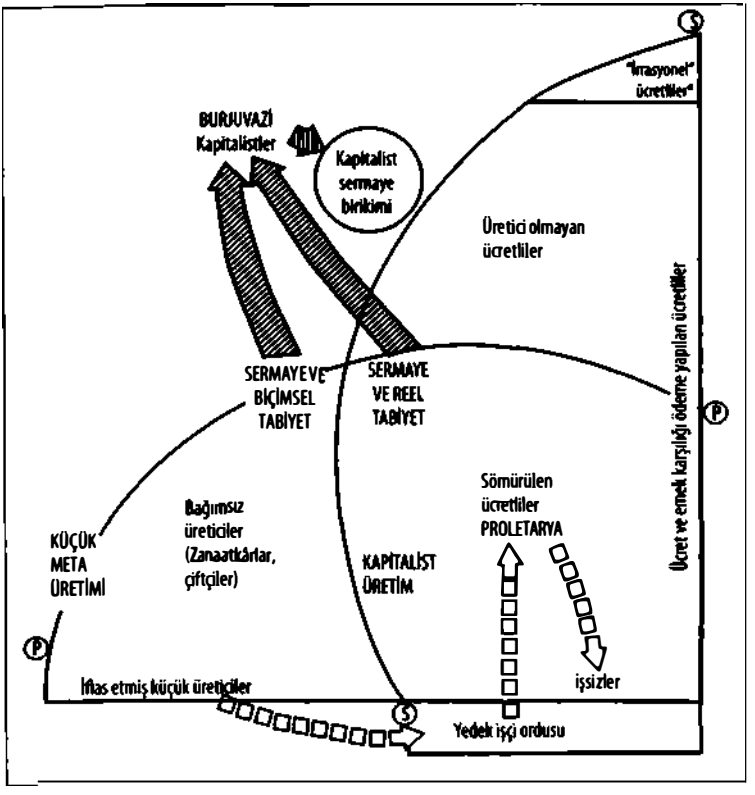
97 *A.g.e.*, s. 1148.

98 *Le Capital*, I. Kitap, Éd. Sociales, c. III, s. 88.

99 *A.g.e.*, s. 205.

ŞEMA IX

MARX'A GÖRE SOSYAL SINIFLAR VE ARTI DEĞERE EL KOYMA SÜRECİ

Değer akımı

İşçi akımı

Ⓟ Üretim alanı.

Ⓢ Ücretlilik alanı.

* "İrrasyonel ücretliler"in ücreti onların işgüçlerinin değil, onlara "vahmedilen bir yeteneğin karşılığı" anlamında kullanılıyor. Bkz. H. Nadel, *a.g.e.*

Böylece Marx'ın 1840'lardan beri taşıdığı derin ve temel sezgi "kanıtlanmış" oluyor. Bıkıp usanmadan ve inatla kapitalizmin özünde var olan iflah olmaz çelişkili karakteri ortaya koymak ve

yıkılmasının gerekliliğini göstermek üzere, bıkıp usanmadan ve inatla bu soruna hep dönecektir. Bu konuda *Kapital*'in üçüncü kitabında şöyle yazıyordu:

> Kapitalist üretimin asıl engeli bizzat sermayenin kendisidir; sermaye ve sermayenin kendini değerlendirmesi hem başlangıç hem de sondur; hem üretimin motoru hem de üretimin sonudur; zira, üretim sermaye için üretimdir tersi değil, üretim araçları üreticiler topluluğu yararına daha çok refah üretmek için kullanılan basit araçlar değildir. (...) Araçlar -sosyal verimliliğin kayıtsız şartsız gelişmesi- sınırlı amaçlarla sürekli çatışma halindedir, yani var olan sermayenin değerlenmesiyle. Her ne kadar kapitalist üretim tarzı maddi üretici güçleri geliştirmenin ve ona uygun bir dünya pazarı oluşturmanın tarihsel aracı işlevi görse de, aynı zamanda tarihsel misyonuyla ona uygun düşen üretim ilişkileri arasında sürekli bir çelişkiyi de barındırmaktadır.[100]

Asıl katkısı yirmi otuz sayfalık *Manifesto*'ya da ekonomi politiğin binlerce sayfalık eleştirel tahlili miydi? Pırıltılı bir kapitalizm reddiyesi ya da kapitalist ekonominin güçlü eleştirisi miydi? Dayandığı "tarihsel yasaya" duyduğu köklü inanç ya da dayandığı tahlile duyduğu güven miydi?

Marx'ın düşüncesinde iyi ya da kötü herkes aradığını bulacaktı ve kendine göre sonuçlar çıkaracaktı. Militan kuşaklar onun eserinde ihtiyaç duydukları silahı bulacaklardı. Fakat düşünceleri bir din mertebesine çıkarılmaktan ve dogmatizme indirgenmekten kurtulamayacaktı; onca başkaldırının ateşleyicisi olduğu gibi, onun öğretisini kaba ve çirkin bir devlet ideolojisi durumuna getirenler de eksik olmadı. Felsefe ve tüm öteki sosyal bilimler için verimli bir kaynak olduğu gibi, içi boşaltılıp dogmatizme indirgenmekten ve yavan bir mekanisizme indirgenmekten de kurtulamayacaktı. Antikapitalist ve anti-emperyalist

100 *Le Capital*, III. Kitap (1864-1875 arasında yeniden gözden geçirildi), Éd. Sociales, c. VI, s. 263.

mücadelelerde hep var oldu. Mülk sahipleri ve yöneticiler tarafından lanetlendi, yeni yönetici sınıfların iktidarın meşrulaştırıcı ideolojisi durumuna getirilme talihsizliğine de uğradı.

XIX. yüzyılın sonunda Marx'ın düşüncesi yeterince tanınmıyordu ve fazla yaygın sayılmazdı ve ilk propagandistini Engels'in şahsında bulacaktı. Ona göre, "Marx'a borçlu olduğumuz iki büyük buluş, materyalist tarih anlayışı ve artık değer teorisi sayesinde kapitalist üretimin üstünü örten sır perdesinin kaldırılmasıydı. (...) Onun sayesinde sosyalizm bir bilim haline geldi."[101] Artık "ütopik sosyalizmin" karşısında "bilimsel sosyalizm" vardı.

101 *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, 1880, Éd. Sociales, 1977, s. 137.

3. Bölümün Özeti

XIX. yüzyılın ilk üç çeyreği, başta İngiltere olmak üzere kapitalizmin karşı konamaz yükselişine sahne oldu.

Köylü emeğine toprak sahipleri ve devlet tarafından eski el koyma biçimi varlığını korumakla birlikte asıl egemen olan tarz, sanayide emeğin kapitalist sömürüşüydü. Marx'ın emeğin sermayeye "biçimsel tabiyeti" dediği, örneğin geleneksel zanaatkârların tüccar ve imalatçıya bağımlılığı yanında ve esas olarak, imalat ve daha çok da fabrika ortamında emeğin sermayeye "reel tabiyeti" söz konusuydu. Tekstil ve demir-çelik sanayilerinin gelişmesi ve onu destekleyen demir yolları yapımı için gerekli malzemenin üretilmesinde olduğu gibi. Nihayet, dünya ölçeğinde gerçekleşen emek sömürüsü -kolonilerin sömürüsü ve eşit olmayan değişim- sermaye birikiminin önemli kaynaklarından birini oluşturuyordu. Bu durum, özellikle en büyük ticari ve sömürgeci imparatorluk, birinci teçhizat üreticisi olarak "dünyanın gerçek atölyesi" sayılan İngiltere için daha da geçerliydi.

Fabrikayla birlikte kapitalist üretim mantığı genelleşmekteydi:

$$A \rightarrow M \begin{cases} mp \\ ft \end{cases} \rightarrow P \rightarrow M' \rightarrow A'$$

Fabrikatör bir P malı üretmek üzere M ile ifade edilen malları (sabit sermaye unsurları mp ≡ c ve iş gücü ya da değişken sermaye ft ≡ v) satın almak üzere A miktar para harcıyor. Üretim süreci sonunda yeni bir M üretiyor ki bu yeni malın

değeri (c + v + pl) M'den büyüktür. Yani bir M dolayısıyla bir kâr elde ediyor: Δ A = A′ – A. Elde ettiği bu artık değeri de (pl), (faiz karşılığı) kredi veren banka ve malın satışını üstlenen (ve bir ticari kâr sağlayan) tüccarla paylaşıyor. Bu yüzden, sosyal olarak üretilen artık değerin paylaşılması, kapitalistler arası önemli bir mücadele konusu oluyor. Öyle bir mücadele ki, serbest ticaret-korumacılık ve rekabet-tekel bu mücadelenin farklı biçimleridir.

İşte burjuvazi bu temel üzerinde yükseliyordu: Dünya egemenliği, köylülüğün güç kaybına uğraması ve eski yönetici sınıflarla oluşan *modus vivendi* sayesinde İngiliz burjuvazisi bütün ihtişamıyla ortaya çıkıyordu. Fransa'da eski yönetici sınıfların (ki, bu sınıflarla yapılan ittifak, gelişmesinin önünde bir engel oluşturuyordu) ağırlığına maruz olmaya devam ederken, Almanya'da da devlet desteği ve öncülüğünde güçleniyordu. Birleşik Devletler'deyse, Güney'in toprak zenginleriyle cebelleşmek durumundaydı.

XIX. yüzyılda burjuvazinin gücü ve zenginliği akıl almaz bir işçi sefaletine dayanıyordu: Uzun çalışma günleri, farklı kökenden işçilerin birbirleriyle rekabetinin de etkisiyle daha da düşen ücretler... O kadar ki, yaşam koşulları eski dönemi serflerinkinden daha da kötüydü. Tam bir yoksunluk ortamında kimi zaman hayırseverlik ve paternalizm sayesinde nefes alabiliyor ya da göç bir çıkış yolu olarak görülüyordu; ama asıl damgasını vuran isyanlar ve acımasız şiddetti. Dayanışma, kooperatifler, yardım sandıkları, sendikal birlikler ve bir dizi girişim sonucunda işçi dünyasının örgütlenmesi 1860'lı yıllarda önemli bir gelişme kaydediyordu.

Bütün bu dönem boyunca kapitalizm krizlerle sarsılıyor, sefalet ve açlık daha da derinleşiyordu. İktisatçılar çare bulmak amacıyla bu süreci tahlil ediyor,[102] sosyalistler sistemin tutarsızlıklarını teşhir ve mahkûm ediyor, Marx da kapitalist sistemin mantığını ortaya koyup zorunlu çöküşünü ilan ediyordu.

102 C. Juglar, *Les Crises commerciales et leur retour périodique*, 1861.

Kurulu düzene özellikle de özel mülkiyete, zenginlere, devlete, dine itaat; beyaz adamın ve Batı kültürünün üstünlüğü, velhasıl, ideolojik normlar toplumun tamamını biçimlendiriyordu. Elbette gerektiğinde jandarma, yargıç, askerî birlikler, hapishaneler, sürgünler gündeme gelmek kaydıyla...

Aydınlar ve onları okuyanlar için her türlü aşırılığa ve romantizme yer olduğu gibi, pozitivizme ve bilimselliğe sarsılmaz bir inanç da söz konusuydu. Yüzyılın ilk yarısında bu yürek parçalayıcı gerçeği reddeden ve her biri uyumlu bir dünyada herkese mutluluk vadeden iki ütopya karşı karşıya gelmişti: liberal ve sosyalist ütopyalar.[103] Bunlardan liberal ütopya "tam rekabet ve arz-talep yasasından" hareket edip daha sonra da bilimsellik görüntüsü veren marjinalist teorilere dayanıyordu. Gençlik yıllarında ona esin kaynaklığı eden sosyalist ütopyaysa Marx tarafından eleştirilecek ve kendi tahliline dayalı "bilimsel sosyalizm"le bir "tarihsel zorunluluğa" dönüşecekti.

Bir karamsar olan J. S. Mill, sürekli bir "durgunluk" beklentisi vaaz ederken, Karl Marx da kapitalizmin çöküşünün kaçınılmaz olduğu düşüncesini ve sınıfsız toplum olan komünizmin gerçekleşeceği inancını hayatı boyunca koruyacaktı.

Her biri kendi tarzında olmak üzere. Turgot, Smith, Goodwin. Say, Ricardo ve başkaları, yeni bir gerçekliğin oluşmakta olduğunun farkındaydılar. Marx kapitalizmin şahane bir tahlilini yaptı ki, bu onu hem kapitalizmin ilk "okuyucusu", hem de yeni bir teorik yaklaşımın ve yeni bir dünya görüşünün öncüsü yapacaktı! Etkisi devasaydı: Kısmen tahlilinin önemi yüzünden ama asıl sözünü ettiği, gönderme yaptığı "gerçekliğin" (realitenin) insanın ve toplumun kaderini belirleme konusundaki artan önemiydi.

103 S. Jevons, *Theory of political Economy*, ve K. Menger, *Grundsätze der Volkswirschaftlehre*, 1871; L. Walras, *Principes d'une théorie mathématique de l'échange*, 1873, ve *Éléments d'économie pure*, 1877.

Tabii, çırakları, sürdürücüleri, sadıkları, ortodoksları, söylediklerini resmî gerçek sayanları, onu bir ermiş mertebesine yükseltenleri, reformcuları, yenilikçileri, iyi ve kötü niyetli yorumcuları... her türden eleştirenleri, her düşünceden anlamaya çalışanları, her türden düşmanları oldu! Şu veya bu şekilde her türden kapitalizm tahlili Marx'tan etkilendi, onun izini sürdü!

Marx'ın eserleri, özellikle de *Kapital*, kapitalizmin ekonomi politiğine dair çok zengin bir literatüre esin kaynağı oldu. Bunların bir kısmı, büyüme ve krizler, zenginliğin ve yoksulluğun eş zamanlı artışı, tekeller ve dünya ölçeğindeki egemenliğe dairdi. Fakat bir de onu dinileştirme, kutsama söz konuydu ki, bu oluşmakta, gelişmekte olanın tahlilini ve anlaşılmasını zorlaştırıyordu... Daha da ötede, ekonomiye indirgeme ve tarihin unutulması, toplumların karmaşıklığını, kompleksliğini, devlet ve politika gerçeğinin savsaklanması sonucu doğurdu. Netice itibariyle genel devinimi anlamayı önledi... Bu da giderek Marksist düşüncenin kısırlaşması sonucunu doğurdu.

Fakat, *Kapital*'deki tahlil esas itibariyle XIX. yüzyıldan itibaren oluşan sanayi kapitalizminin tahliliydi ve Marx, ona "gerçek kapitalist üretim tarzı" demişti. Dolayısıyla, diğer *meta kapitalizmleri*, işte, ticaret, bankacı ve manifaktür kapitalizmlerinin tahlili ilgi alanının dışına atılmıştı.[104] Tabii XX. yüzyıl sanayi kapitalizminin de giderek yetersiz tahliline neden olmuştu. Bugün bu tarz bir okuma, kapitalizmdeki yeni dönüşümleri, özellikle de teknik bilimin neden olduğu yeni biçimlerin anlaşılmasını zorlaştırıyor.

Dolayısıyla tahlili "genel olarak" kapitalizmin tahlili saymak gerekiyor. Kâr arayışı, birikim, genişletilmiş ölçekte yeniden üretim süreci ve pazarların genişlemesi... Fakat mutlaka dikkate alınması gereken önemli husus, kapitalizmin dönüştürücü gücü,

104 Bu konuyla ilgili olarak, Marx'ın, Fransızcaya "Kapitalin yayınlanmamış bölümü" başlıklı metne bakılabilir. (Union générale d'éditions), 10/18, Paris 1971.

"devrimcileştirme eğilimi" (Marx), üretimi, toplumları devrimcileştirme eğilimi ve "yıkıcı kapasitesi" (Schumpeter).

Velhasıl kapitalizm, sanayi devrimi ve sanayileşmeyle birlikte, görülmemiş bir dönüştürücülüğe kavuştu. Önce İngiltere'yi altüst etti. Üretim sistemini ve üretici sınıfları, mantaliteleri, değerleri, tüketimi ve var olma koşullarını, ulaşımı, iletişimi dönüştürdü. Avrupa ülkeleri farklı ritimlerde olmak üzere onu izledi. Başta Hindistan olmak üzere, dünyanın her bölgesine dokunacaktı... Özellikle ABD olmak üzere, yeni ülkeler modernleşme kervanına katılacaklardı.

Sanayi alanında olsun, ticaret ve bankacılık alanlarında olsun, İngiltere tartışmasız bir üstünlüğe sahipti. Buharla çalışan gemilerin, demiryollarının ve telgrafın devreye sokulması, ticaretin ve karşılıklı bağımlılıkların dünya ölçeğindeki önemini artırdı. Kapitalizm, kapsam ve yoğunluk itibariyle müthiş bir belirleyicilik düzeyine ulaşmıştı. Artık "yaratıcı yıkıcılık" süreci dünya ölçeğinde kendini dayatacak, özetle kapitalizmin dönüştürücü yeteneği yoluna devam edecekti...

II

EMPERYALİZM ÇAĞI: ULUSAL KAPİTALİZMLERDEN ULUSAL/KÜRESEL KAPİTALİZME

Kapitalizm dünyaya hükmediyor
ve devlet adamlarımızı ipte cambaz
gibi oynatıyor.

W. Sombart

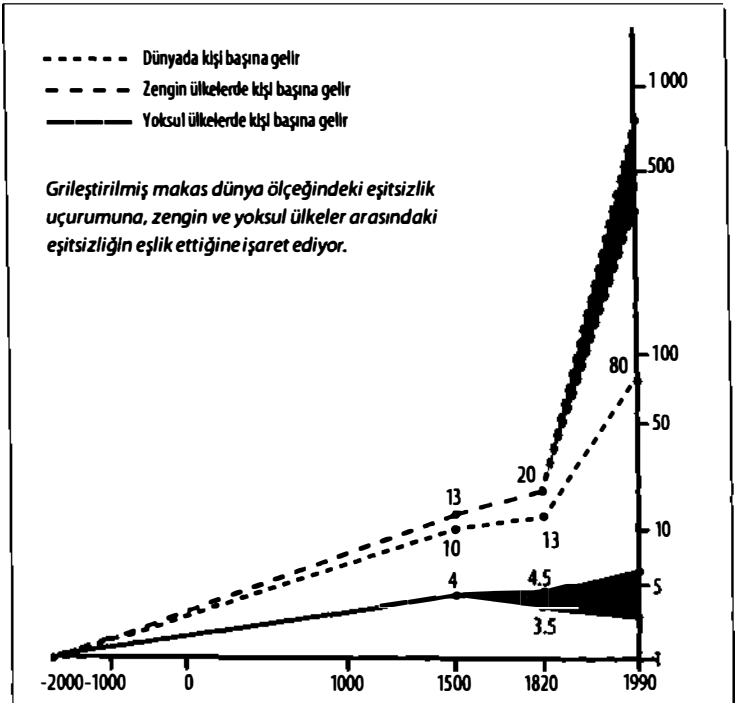
Kapitalizm ne bir kişi ne de bir kurum. Ne istiyor ve ne de seçiyor. Bir üretim tarzı sayesinde var olan bir mantık: sermaye birikiminin inatçı kör mantığı. Malların üretimine dayanan bir mantık ki, orada kullanım değeri sadece artık değerin destekçisi, tabii artık değer de yeniden sermayeye dönüşmek kaydıyla. Fakat bir şey daha var: Değerin gerçekleşmesi için üretilen malın (metanın) satılması gerekiyor, aksi halde sermaye birikim süreci tıkanır ki, o zaman da kriz kaçınılmaz olur.

Bu mantık XVIII. yüzyılın son çeyreğiyle XIX. yüzyılın ilk iki çeyreğinde, "birinci sanayileşme" sayesinde gelişti ve kendini dayattı: işte tekstil ve giyim; makinalar, aletler, metal kap-kacak; demiryolları ve silahlar...

Önce Büyük Britanya'da gelişti, ardından biraz gecikmeyle de diğer Avrupa ülkelerine ve ABD'ye doğru yayıldı.

Zira, tarihsel olarak gerçekleşmekte olan kapitalizm söz konusuyken, bir üretim tarzından ve onun mantığından söz edilemez: Kapitalizmin geliştiği uluslar var, uluslar arasında rekabet var. Her ne kadar ulusal kapitalizmler arasında karşıtlık olsa da sadece ona indirgenemez. Kapitalizmin büyük hareketiyle, dağılan, ayrışan sınıflar var, yeniden oluşan sınıflar var, her sosyal formasyonda kendine özgü mücadeleler ve ittifaklar var... Stratejik sınıf ittifaklarını ve güç dengelerini barındıran bir egemenlik aracı olarak devlet var. Fikirler, inançlar, dinler, asla istikrara kavuşmayan bilgi ve cehalet ikilisi var, ideolojiler, ırkçılık (rasizm), milliyetçilik, militarizm, egemen olma düşüncesi ve kazanç hırsı var...

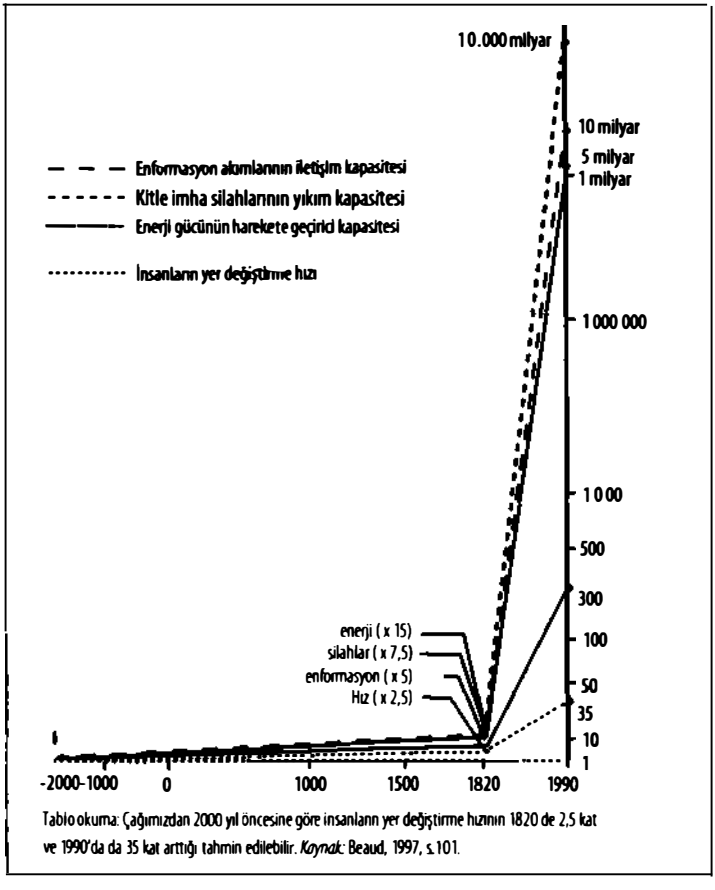
Şema X

Son 170 yıl ölçeğinde yatay konaçin ekseninde (ufkî olarak) enterseksiyonun 20 cm solunda dikey eksende olması gerekiyor. Tablo okuma: bkz. ilerdeki tablo. *Kaynak:* Beaud ,1997, s. 100.

İşte yayılmakta, genişlemekte olan kapitalizm bu sosyal gerçekliklerle yüz yüze geliyor, onları hizmetine sunuyor ve çatışmak durumunda kalıyor, sarsıyor, dönüştürüyor, gemliyor veya azdırıyor... Dolayısıyla, kapitalizmin tarihsel hareketinden söz ederken, bütün bunları göz önüne almak gerekiyor. İyi de, aşırılığa kaçmadan, basitliğe de düşmeden bu nasıl yapılacak?

Şema XI

Tablo okuma: Çağımızdan 2000 yıl öncesine göre insanların yer değiştirme hızının 1820 de 2,5 kat ve 1990'da da 35 kat arttığı tahmin edilebilir. *Kaynak:* Beaud, 1997, s.101.

Mesela aileyi alalım. Kapitalizmle birlikte aile yeniden üretimin ve iş gücünün sürekliliğini sağlayan bir çekirdek haline geliyor. Tabii bu arada genel toplumun yeniden üretildiği kompleks bir yer olmaya da devam etmek kaydıyla. Çökmekte olan sınıflar onun sayesinde varlıklarını koruyor, yine onun sayesindedir ki, eski sınıflardan yenileri türüyor: Köylüler köklerinden koparılıyor, zanaatkârlar işçi oluyor, aynı zamanda soylu aileler de bankerler ve tacirlerle ittifak yaparak, bir burjuva hanedanlığı

kurmak üzere harekete geçiyor. Aile sayesinde toplumun temel kuralları (normlar) aktarılıyor (hiyerarşi, disiplin, tasarruf, tüketim). Fakat bir şey daha var: Eğer aile olmasaydı işçi sınıfının mücadelesi gelişemezdi ve birçok grev de başarıya ulaşamazdı.

İşte okul. 1968 sonrasında solda kapitalist okulu tukaka etmek modaydı. Elbette okul kapitalist toplumun fikirlerini, değerlerini, normlarını yaymanın bir aracı oldu. Lakin, aynı okul aynı zamanda cumhuriyetin ideallerinin ve ilkelerinin, demokratik değerlerin ve ekseri sosyalist düşüncenin de yayıldığı bir odak oldu... Okuma-yazma ve bilgi, özgürlüğün ve demokratik yaşamın temelidir. Her ne kadar gerileticı bir edebiyatın ve yeni propaganda biçimlerinin gelişmesine imkân verse de...

Kapitalizm 1870-1880'de henüz Büyük Britanya'yı dönüştürmüştü. Avrupa kıtasında ve ABD'de açıkça kendini dayattığı yerler sınırlıydı. Fakat izleyen bir yüzyılda genişledi, yayıldı, merkezîleşti ve akıl almaz bir güçle yeni teknikler ve yeni sanayiler sayesinde kendini dayatmayı başardı. Her seferinde sermayenin kapsamlı gruplaşması ve güçlü sermaye grupları etkinliklerini tüm dünyaya yaydılar. İlk emperyalizmlerin gerilemesi ve yenilerinin ortaya çıkması, işçi sınıfının bir aktör olarak sahneye çıkıp kendini dayatması ve tabii bunlara işçi sınıfı üzerindeki yeni egemenlik araçları da eşlik edecekti.

Bu akıl almaz devasa çalkantı ortamında ilk büyük depresyon (kriz) emperyalizmi doğurdu ve dünyanın paylaşılmasıyla sonuçlandı. Onu izleyen "Büyük Savaş", ardından bir ilk yeniden inşa ve kısa bir refah dönemi ve tabii faşizmin yükselişi ve İkinci Dünya Savaşı ve yine bir yeniden inşa daha... sömürgeciliğin tasfiyesi (*décolonisation*), büyüme, refah... ta dünya ölçeğinde yeniden bir Büyük Kriz patlayıncaya kadar ki, bazıları onun Üçüncü Dünya Savaşı'na evrileceğini bile düşünüyordu. Bir yüzyıllık birikim-değerlendirme ve gezegenin yağmalanması, hızlı bir sanayileşme yüzyılı... Modernleşme ve "azgelişmişliğin" gelişmesi, velhasıl bir emperyalizm yüzyılı...

İlerleyen sayfalardaki metin, bu kitabın ilk baskısının ikinci kesimini oluşturuyor. Şüphesiz bu gün olsa farklı bir şekilde yazardım ama tek bir kelimesini bile değiştirmedim[1] Yine de iki nedenle ilave yapmam gerekiyordu. Zira XX. yüzyılın sonundaki on yılda dünyanın ve toplumların kapitalist dönüşümü genişledi ve derinleşti; ve şüphesiz aynı şekilde bu zaman zarfında benim düşüncelerim de olduğu yerde kalmadı. Geriye dönüp bakıldığında, ortaya çıkan kopuşun önemine dikkat çekmek gerekiyordu. İnsan toplumlarının tarihinde bir dizi aşamadan geçildi: işte, meta ve manüfaktür kapitalizminin tezahürü, manüfaktür kapitalizminden sanayi kapitalizmine geçiş (ekseri sanayi devrimi denilen) ve XIX. yüzyılda kapitalist sanayileşme[2]

Aslında üretim usullerinde, tüketim ve yer değiştirmede ve yaşam tarzlarındaki kopuş müthişti: XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla varan dönemde, görece sınırlı bir rota izleyen değişim XIX. ve XX. yüzyıllarda hızlandı. XX. yüzyılın son on yıllarında da dünya ölçeğinde daha da derinleşti. İster dünya ölçeğinde kişi başına düşen gelir olsun, isterse zengin ülkelerde kişi başına düşen gelir olsun (Şema X), hızlanma aşikârdı. Nitekim XIX. yüzyılın başından XX. yüzyılın sonuna kadarki dönemde, kişi başına gelir altı kat arttı. Bu arada dünya nüfusu da bir milyardan altı milyara çıktı. Nihayet toplam dünya üretimindeki artış tam otuz altı kattı ki, bu insan toplumlarının tarihinde bu kadar kısa bir dönemde hiç gerçekleşmeyen muazzam bir rakamdı...

Aynı şekilde şema XI'de görüldüğü gibi, XIX. yüzyılın başından XX. yüzyılın sonuna kadarki dönemde, insanların yer değiştirmesi de 14 kat artmıştı. Bu, 300 milyonun enerjisinin harekete geçirilmesi demekti. Tabii aynı zamanda silahların yıkıcı-yok edici kapasitesi de bir milyar kattan fazla artmıştı. Haber (enformasyon) akışıysa, bir kaç bin milyar artış göstermiş bulunuyor. Öyle bir değişim ki, güçlülerin gücünü katlarken, sa-

1 1999'da yazılan pasaj.

2 Bkz: Beaud, 1997.

tın alma gücüne sahip olan farklı kesimlere de geniş imkânlar sunuyordu.

Eğer XX. yüzyılın son yirmi yılı dikkate alınırsa, yeni sanayileşme ve modernleşme odaklarının ortaya çıktığı görülecektir. Savaş sonrası Üçüncü Dünya'da başlayan süreç, 1980'lerde krize yakalandı. Doğu ve Güney Doğu Asya'da yeni "ejderhalar" belirdi ve 1990'lardaki krizle sarsıldılar. Sovyetler Birliğinde (SSCB) devletçi ekonomik sistem çöktü ve kapitalizmi dünya ölçeğinde tartışmasız yegane dönüştürücü güç haline getirdi. Her ne kadar ABD, IMF ve Dünya Bankası yöneticileri "piyasa ekonomisinden" söz etseler de, asıl söz konusu olan kapitalizme her yerde sınırsız değerlenme alanları açmaktan ibaretti.

Aynı zamanda Triade (ABD, AB, Japonya) kapitalizmi de kendini yeniliyor ve dönüştürücü gücünü artırıyor. Bunu bilimsel araştırmaları harekete geçirerek, yönlendirerek veya denetim altına alarak, kapitalizmi XX. yüzyıl kapitalizminin ötesine taşıyor. Netice itibariyle teknik bilim temelli yeni bir kapitalizmin doğmakta olduğunu söyleyebiliriz. Aynı hareket dahilinde ticaret ve karşılıklı bağımlılıklar, eşitsizlikler ve uyumsuzluklar da derinleşiyor. Her ne kadar küreselleşme teması bir dizi gerçeklik demeye gelse de (küresel finans, dünya ölçeğinde ortaya çıkan çevre (ekolojik) sorunları, dünya ölçeğindeki ürünler, internet...) ideolojik bir işleve de sahip: Firma yöneticilerinin ve devletlerin kabul edilemez kararlarını haklı-meşru gösteriyor; olup-bitenlerin karanlık etkilerini bir dizi istiareye baş vurarak liberal kapitalizmin her türlü denetimden muaf olmasını sağlıyor.

Bu kitabın birinci kesimi bizi Amerikaların altınının yağmasından sermaye birikimine, ticari kapitalizminden sanayi kapitalizmine getirmişti. Bu ikinci kesim de sanayi kapitalizminden teknik-bilimci (*techno-scientifique*) kapitalizme, emperyalizmden "küreselleşmeye" taşıyor ki, onun arkasında da çok büyük firmaların, egemen kapitalizmlerin ve büyük güçlerin dahli olduğunu unutmamak gerekiyor...

4

Büyük Buhran'dan Büyük Savaş'a (1873-1914)

Kapitalizmin egemen olmadığı dönemde ekonomik yaşam, meteorolojik koşullara, hasat durumuna, demografik dengelere, savaşlara bağlı az çok düzenli sarsıntılara maruz kalmıştı. Tüm kapitalist sanayileşme aşaması da refah dönemleri, büyümeyi kesen durgunluk veya krizle sonuçlanan belirli bir düzenlilik arz eden dairevi hareketler ortamında gerçekleşti.

Savaş ya da savaş sonrası yeniden inşa sonucu karşılaşılan ikmal yetersizliği, bir veya birkaç tarımsal ürünün kötü hasadının tarımsal ürün pazarını daraltması, üretim kapasitelerinin aşırı büyümesi, rekabetin keskinleşmesi, üretilen malların sürüm zorlukları veya fiyatlarının düşmesi sonucu kârların azalması, "XIX. yüzyıl krizlerinin"[3] başlıca nedenlerini oluşturuyordu.

1873 kriziyle başlayıp 1895'e kadar sürecek olan "büyük bir buhran", kapitalizmin ikinci çağı denilebilecek olan emperyalizm çağına giden yolu açmıştı. Dolayısıyla:

- ikinci kuşak sanayi ve sanayi tekniklerinin gelişmesi,
- işçi sınıfının kendini kabul ettirip önemli ödünler sağlaması,
- sermayenin merkezîleşmesi ve finans-kapitalin ortaya çıkması,

3 C. Juglar, *Les Crises commerciales et leur retour périodique*, 1861, 2. Baskı, 1889; A. Aftalion, *Les Crises périodiques de surproduction*, 1913; M. Tougan-Baranowsky, *Les Crises industrielles en Angleterre*, 1912, Fr. çev. 1913; J. Lescure, *Des crises générales et périodiques de surproduction*, 1923; W. C. Mitchell, *Business Cycles*, 1927; A. C. Pigou, *Industrial Fluctuations*, 1929.

- dünyanın yeniden paylaşılmasına ve "Büyük Savaş"a kadar ulaşan yeni bir sömürgecilik dalgası ve dünya ölçeğine yayılma söz konusuydu...

1. "Büyük Buhran" (1873-1895)

İlk bakışta "Büyük Buhran" döneminde ortaya çıkan krizlerin her biri, "XIX. yüzyıl krizleri" ailesindendi.

Önce Avusturya'da, arkasından Almanya'da 1873'te patlak veren borsa krizi sonucu başlayan banka iflasları, savaş çabaları, Almanya'da demir yolları ve gemi inşasıyla başlayan çok hızlı büyüme, maliyet masraflarındaki artış ve kârlılık oranlarının düşmesi sonucunda dökme demir üretimi %21 oranında gerilerken, fiyatları da %37 oranında düşüş kaydetti, işsizlik, işçilerin bir bölümünün kırsal kesime geri dönmesiyle sonuçlandı. 1875'te Baron von Oppenheim şöyle yazıyordu: "56 yıldır hiç bu kadar derin bir kriz yaşanmadı."[4]

Birleşik Devletler'de yapımı tamamlanan demir yollarının uzunluğu 1869-1873 arasında %50 artış kaydetti; spekülasyon, iş gücü kıtlığı, artan maliyetlerle birleşince kârlılık oranları düştü ve borsada panik kasırgası, bankaların ve demir yolu şirketlerinin iflasıyla sonuçlandı; demir yolu inşası dökme demirin başlıca pazarıydı ve fiyatları 1873-1875 aralığında %27 oranında düşmüştü; işsizlik ve ücretlerin düşmesiyle kriz inşaat ve tekstil sektörlerini de etkisi altına aldı. İngiltere'de ihracat 1872-1875 aralığında %25'lik düşüş kaydetti; iflaslar arttı (1873'te 7490, 1879'da 13.130 şirket iflas etti); işsizlik yaygınlaştı, fiyatlar düştü. Aşırı üretim kapasitesi çok büyüktü: Demirhaneler 1873'te 2.5 milyon ton ray üretebilirken, ray talebi 500.000 tona geriledi; fiyatları da 1872-1881 arasında %60 oranında düştü.

Lyon'da 1882'deki borsa iflasını (*krach*) Lyon Bankası, Loire Bankası ve daha sonra Union Générale'in ve birçok bankanın iflası takip etti ama aynı zamanda sanayiciler de iflaslar kervanı-

4 *A.g.y.*, Ch. P. Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes*, 1978, s. 216 ve 251.

na katılmıştı: maden şirketleri, inşaat, tekstil, porselen... İşsizlik artıyor, ücretler düşüyordu. Crédit Lyonnais'nin müdürlerinden biri; "Hiç böyle bir felaket görmedim," diyordu.[5]

Freycinet planına bağlı yükselişin ardından gelen kamu imar yatırımlarının yavaşlaması, özellikle de demir yolu yapımındaki durgunluk, bu kriz kasırgasının başlıca nedeniydi.

1884 yılı, Birleşik Devletler'de "demir yolu paniği" yılıydı; demir yolu yapımı aslında canlanmıştı (1878'de 4300 km 1882'de 18.600 km) fakat 1884'te yeniden hız kesti (6300 km). Demir yolu şirketleri yapım maliyetlerinin yüksekliğiyle rakiplerin baskısının kıskacı altına girdi. Union Pacific'in hisse senedi fiyatlarındaki çöküşü diğer demir yolu şirketleri izledi ve arkasından da banka iflasları geldi; bütün bunların sonucu sanayi üretiminde düşüş, iflaslar, işsizlik, ücretlerin erimesi (nitekim ücretler demir-çelik sektöründe %15 ila %22, tekstilde %25 ila %30 oranında düşmüştü). Bu kriz sayesinde Carnegie Grubu özellikle rakip fabrikaları ucuz fiyattan satın alarak güçlendi.

Uzunca bir kriz dönemi yaşayan Almanya 1879'dan beri korumacı politikalar benimsemişti ve kartelleşme hızlanmıştı. (1879-1885 arasında tam yetmiş altı kartel oluşturuldu.) Bu krizin sonuçları Büyük Britanya'yı da etkilemekten geri kalmayacaktı: Krizin devam ettiği ülkelere ihracat zorluğu, pazarlarda keskinleşen rekabet, ekonomik faaliyetlerde yavaşlama, toptan eşya fiyatlarında düşüş, sendikalı işçilerin %10'unun işsiz kalması, velhasıl, 1886-1887'ye kadar devam edecek olan bir bunalım.

Güney Afrika'da altın madeninin bulunması, Fransa'nın Panama Kanalı projesi, ABD'de yeni tren yolu şebekelerinin devreye sokulması; Arjantin, Avustralya, Yeni Zelanda'daki yeni ekonomik gelişme olanaklarının ortaya çıkması, yeni kâr perspektifleri anlamına geliyordu ve yeni bir spekülasyon dalgası yeni tıkanıklarla sonuçlanacaktı.

1889'da Panama Kanalı'nı inşa edecek firma ile bakır üzerine spekülasyona girişen bir metal firması battı. Borsada panik, kre-

5 *A.g.y.*, J. Bouvier, *Le Krach de l'Union générale*, PUF, 1960, s. 145.

di krizi ve çöküntü, korumacı önlemlerin devreye sokulmasıyla sonuçlandı. (Méline gümrük tarifeleri.)

Arjantin Cumhuriyeti'nin finansal kaynağı durumuna gelen İngiliz Baring bankası 1890'da söz konusu ülkede ortaya çıkan siyasi çalkantılar, ekonomik ve finansal zorluklardan kaynaklanan güven bunalımı sonucu ödemelerini durdurmak zorunda kalınca, İngiltere Bankası ve diğer büyük bankalar devreye girerek banka paniğini sınırlı tutmaya yöneldiler. Fakat, özellikle pamuklu dokuma olmak üzere önce tekstil sektörünü, arkasından gemi inşasını ve demir-çeliği etkisi altına alan yeni bir bunalım dönemi başlıyordu. Buhran 1893'te Birleşik Devletler, Arjantin ve Avustralya'yı etkisi altına alan krizlerin neden olduğu ihracat düşüşü sonucu daha da derinleşecekti.

Her seferinde daha çok dış pazarı ele geçirmeye yönelen Almanya da krizden etkilenmişti. Artan kartelleşme (faaliyette olan 137 karteliyle) ekonomide yeni bir düzenleme yolu açılıyordu.

O zamana kadar demir yolu ve bina yapımı ve bol tarımsal ürün sayesinde bir refah dönemi yaşayan Birleşik Devletler'de büyük tröstler (Rockefeller, Carnegie, Morgan) güçlerini ortaya koymuşlardı ve 1890'da sanayi için koruyucu gümrük tarifeleri uygulamaya konuldu (McKinley gümrük tarifeleri). Fakat bir defa daha demir yolu şirketlerinin kâr oranları düştü, bazıları ödemelerini yapamaz duruma geldi, borsada demir yolu şirketlerine ait hisse senetleri fiyatları çöktü ve 1893'te 491 banka iflas etti. Kriz, işsizliğin artması, ücretleri düşürme gayretlerinin yaygınlaşmasıyla 1894'te daha da derinleşti.

Tüm bu krizlerin en belirgin yanı, (çöküşler ve paniğe eşlik eden) borsadaki sarsıntı veya bankaların iflasıydı. (Büyük bir bankanın iflası ya da zincirleme iflaslar.) Temeldeyse hep aynı mantık geçerliydi: Ya maliyetler yükseliyor (örneğin, ücretlerin yükselmesi, ABD'de demir yolu raylarının fiyatının artması) ya da pazarlar daralıyordu (tarım kesiminde satın alma gücünün aşınması, diğer sektörlerde işçi kesiminin talebinde daralma, kamu yatırımları-

nın azalması, dış pazarlarda ortaya çıkan zorluklar), aynı şekilde satış fiyatlarının düşmesi (fiyat rekabeti, Amerikan demir yollarına ilişkin gümrük tarife savaşları), kârlılık oranlarının düşmesi kimi zaman da ani çöküşler sonucunda işletmeler tarafından üretilen malların satışı (realizasyon) daha da zorlaşıyordu, rekabet keskinleşiyor ve sektöre dahil olan işletmelerin durumu daha da belirsiz hal alıyordu. Bunların her biri krizin patlamasına neden olabiliyordu: Borsadaki bir söylenti, bir işletmenin veya bankanın iflası, ödeyememezlik durumu, denetimden çıkmış bir çark işleyişini andırıyordu.

XIX. yüzyılın ilk yarısındaki krizlerde düzenleme ikili bir hareket sayesinde gerçekleşiyordu:

- Fiyatların, dolayısıyla üretimin düşmesi gerçekleşen değeri aşırı düzeyde küçülterek, en zayıf durumdaki işletmelerin tasfiyesiyle sonuçlanıyor ve sermayenin dönemsel "temizlenmesinin" en radikal biçimini temsil ediyordu.
- İşsizlik ve reel ücretlerin düşmesi işçi kesiminin talebini azaltarak krizi derinleştiriyor (bu arada işletmelerin "temizlenmesini" de) ve izleyen yeni devrede bol ve düşük "maliyetle" işçi çalıştırmaya olanak veriyordu.

"Büyük Buhran" döneminin krizlerinde gözlenen bir şey de, fiyatların düşüşüne eşlik eden üretimin hız kaybına uğrayıp düşmesiydi. Ama bu düşüş yirmi yıl boyunca bir "ağır eğilim" olarak tezahür etmişti; 1873'ten 1896'ya toptan eşya fiyatları Büyük Britanya'da %32, Almanya'da %40, Fransa'da %43, Birleşik Devletler'de de %45 oranında düşüş kaydetti. Ve bu hareket kimi ürünleri daha da derinden etkiliyordu; örneğin, İskoç dökme demirinin fiyatı 1872-1886 aralığında %60 oranında düşüş kaydetti.[6]

İşsizlikte de artış gözleniyordu: Büyük Britanya'da her krizle birlikte işsiz kalan sendikalı işçi sayısı hızla artıyordu: 1872'de

6 M. Tougan-Baranowsky, *Les Crises Industrielles en Angleterre*, 2. Baskı, 1912, Fr. çev. Giard, Paris, 1913, s. 139.

%1'den 1879'da %11'e, 1882'de %2'den 1886'da %10'a ve nihayet 1889-1890'da %2'den 1893'te %7.5'e yükselerek...[7]

Reel ücretler de her kriz döneminde inişe geçiyordu. Birleşik Devletler'de krizden en çok etkilenen sektörler aynı zamanda en çetin mücadelelere de sahne oluyordu. Bu olgu İngiltere ve Fransa'da ABD'deki kadar belirgin değildi, İngiltere'de 1850 başlangıç yılı olarak alındığında, tam gün çalışan işçi başına reel ücret, 1873'te 128'den, 1896'da 176'ya yükselmişti. Şüphesiz, kriz dönemlerinde bir düşüş ortaya çıkıyordu: 1876'da 137'den 1878'de 132'ye, 1879'da 137'den 1880'de 134'e, 1881'de 136'dan 1882'de 135'e ve nihayet, 1890'da 166'dan 1892'de 163'e düşmüştü ama tüm dönem boyunca %37 oranında artış kaydedilmişti.[8]

TABLO 15

XIX. YÜZYIL SONU VE XX. YÜZYIL BAŞINDA TOPTAN FİYAT HAREKETLERİ*

Dönem (1860-1913)	İngiltere	Fransa	Almanya	ABD
Dönemin En Yükseği	*1873*: 152	*1872* / *1873* } 144	*1873*: 136	*1865*: 213 (*1873* 136)
Dönemin En Düşüğü	*1896*: 83	*1896*: 82	*1895* / *1896* } 82	*1896* / *1897* } 75
Büyük Savaş Önceki En Yüksek [10]	*1912* / *1913* } 116	*1912* / *1913* } 116	*1912* / *1913* } 115	*1910*: 113 (*1912-3*: 112)

* Endeks başlangıç 100 = 1901-1910.

Kaynak: F. Mauro, *Histoire de l'économie mondiale*, s. 400.

Fransa'da reel ücretler 1873-1896 aralığında %25 arttı. Fakat bu genel hareket krizlerle "ritmini" kazanmıştı. Örneğin 1873 duraklama, 1876-1877 gerileme, 1883 ve 1887-1892 duraklama

7 J. Lescure, *Des Cries générales et périodiques de surproduction*, Sirey, 1923, s. 474.

8 A. G. Pigou, *Industrial Fluctuations*, Mac Millan, Londra, 1929, s. 385.

yıllarıydı.[9] Söz konusu dönemde reel ücret artışları verimlilik artışının gerisinde kaldı.[10]

Aslında orada kapitalist düzenlemede yeni bir tarzın başlangıcını görmek mümkündür. Kriz dönemlerinde işçi sınıfının kayda değer kazanımlar elde ettiği ve lehte bir güç dengesi oluşturabildiği ülkelerde reel ücretlerin düşüşü daha zor oluyordu.

Buna paralel olarak patronlar da kapitalizmi örgütlemeye girişiyordu. Büyük işletmelerin veya büyük ölçekli işletme gruplarının oluşturulması (Birleşik Devletler ve İngiltere'de), kartelleşme (Almanya'da), mesleki bazda örgütlenme (Fransa'da). Bu gelişmeler de kapitalist ekonominin yeni düzenleme biçimlerinin hayata geçirilmekte oluşunun bir göstergesiydi.

Şüphesiz, 1873-1896 "Büyük Buhran" döneminin düzenleme biçimlerinin yüzyılın ilk iki çeyreğindeki düzenlemelerden köklü bir kopuşu temsil ettiğini söylemek abartı sayılabilir ama bir ilk ve temel dönüşümün varlığı da inkâr edilemez...

Bir bütün olarak yüzyılın sonundaki Büyük Buhran nasıl nitelendirilebilir?

Her kapitalist kriz dört temel çelişkinin sonucu olarak ortaya çıkar:

1. sermaye ile emek arasındaki çelişki, daha açık ve somut olarak, kapitalist işletmelerle işçi sınıfı arasındaki çelişki,
2. kapitalistler arasındaki çelişki (aynı sektördeki ya da sektörden sektöre),
3. ulusal kapitalizmler arasındaki çelişki,
4. egemen kapitalizmler ve halklarla egemenlik altındaki ülkeler ve bölgeler arasındaki çelişki.

Söz konusu dönemde birinci ve üçüncü çelişkiler belirleyici durumdaydı:

---

9 J. Lhomme, "Le pouvoir d'achat de l'ouvrier français au cours d'un siécle: 1840-1940", *Le Mouvement social*, Nisan-Haziran 1968; J. Singer-Kerel, *Le Coût de la vie en France de 1840 à 1954*.

10 Cepremap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, c. III ve IV.

- İşçi sınıfları örgütlenip dayatmada bulunuyor ve ulusal kapitalizmlerin işleyişinde önemli bir güç olarak ağırlıklarını koyuyorlardı;
- Alman ve Kuzey Amerika kapitalizmleri o zamana kadar tartışılmaz olan İngiliz hegemonyasını tartışılır duruma getiriyorlardı.

İkinci çelişki karmaşık bir tarzda etkili olmuştu: Zira, yeni kapitalist yapılar ortaya çıkıyor (sermayenin yoğunlaşması, merkezîleşmesi, finans-kapitalin oluşması), diğer yandan da yeni üretim sektörlerinin gelişmesi, ilk kuşak olarak ortaya çıkan sanayilerin soluğunun kesilmesine neden oluyordu.

Dördüncü çelişkiye gelince, bir kriz unsuru olarak etki yaratmıyordu; kapitalizmin dünya ölçeğinde yayılması, sermaye ihracı ve sömürgecilik yoluyla daha çok krizi atlatmanın bir aracı işlevi görüyordu.

2. İngiliz Hegemonyasının Sonu

Hangi *gentleman* İngiliz üstünlüğünden şüphe edebilirdi? İngiliz özentiliği Avrupa'nın varlıklı sınıflarını sarmıştı. İngiliz modası erkek zarafetinin simgesi olmuştu. İngiliz sporları giderek daha çok benimseniyor ya da kopya ediliyordu: Beyzbol, basketbol, futbol, tenis, rugby; artık maçlar ve oyunlar dönemi açılıyordu. Her ne kadar 1896'da Atina'da Olimpiyat Oyunları'nı canlandırma ve yeniden başlatma onuru bir Fransız'a, Pierre de Coubertin'e ait olsa da, İngiliz nüfuzu inkâr edilemez durumdaydı. İngiliz askerî birlikleri ve yöneticileri dünyanın her yerindeydiler, İngiliz turistler Akdeniz'in en güzel kentlerini istila etmişlerdi ve en uzak köşeleri keşfetmekle meşguldüler; Rudyard Kipling beyaz adamın büyüklüğüne ve sorumluluğuna "işaret ediyor" İngilizler de en seçkin temsilci sayılıyordu; Boer Savaşı'na katıldıktan sonra Baden Powell izciliği kuruyor ve 1908'de *Scouting for Boys* adlı eserini yayınlıyordu; Conan Doyle pragmatizmle tutarlılığın, önsezi ve dedüksiyonun zarif

bir sentezi olan Sherlock Holmes kişiliğini yaratalı on beş yıldan fazla olmuştu.

TABLO 16
İNGİLTERE'NİN CARİ İŞLEMLER DENGESİ*

	Göçmenler Ticari Denge	Turistler Hükümetler	Deniz Taşımacılığı	Kâr, Faiz Temettü	Sigorta Simsarlık Komisyon	Toplam Net Bakiye
1806-1900	- 124	- 9	+ 54	+ 88	+ 16	+ 25
1876-1880	- 159	- 11	+ 62	+ 132	+ 16	+ 40
1911-1913	- 140	- 22	+ 100	+ 241	+ 27	+ 206

* Milyon sterlin (her dönemin yıllık ortalaması olarak).
Kaynak: A. H. Imlah, *a.g.y.*, Ph. Daene ve W. A. Cole, *British Economic Growth*, c. II., s. 36.

TABLO 17
İNGİLTERE, ALMANYA VE ABD'DE TAŞ KÖMÜRÜ, DÖKME DEMİR VE ÇELİK ÜRETİMİ*

1. Kömür

	İngiltere	Almanya	ABD
1871	117	29	42
1880	147	47	65
1890	182	70	143
1900	225	109	245
1913	292	190	571

2. Dökme Demir

	İngiltere		Almanya[a]		ABD	
	Demir	Çelik	Demir	Çelik	Demir	Çelik
1880	7.9	3.7	2.7	1.5	4.8[b]	1.9[b]
1890	8.0	5.3	4.7	3.2	10.1	4.7
1900	9.1	6.0	8.5	7.4	20.4[c]	17.2[c]
1910	10.2	7.6	14.8	13.1	30.8[d]	31.8[d]

* Milyon ton.
a. Lüksemburg dahil b. 1881-1885 ortalaması, c. 1901-1905 ortalaması,
d. 1911-1915 ortalaması.
Kaynak: J. H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany (1815-1914)*, Cambridge University Press, 1951. s.281 ve 285, ve S. B. Clough *Histoire économique des États-Unis*, 1865-1952. s. 28 ve 33.

Büyük Britanya'nın gücü, refahı, zenginliği yadsınamaz durumdaydı. Londra borsası dünyada birinciydi, İngiliz sterlini de dünya parasıydı. İngiliz egemenliği beş kıtaya yayılmıştı ve İngiliz kapitalizmi ondan önemli kazanç sağlıyordu.

TABLO 18

ON YILLIK DÖNEMLER İTİBARIYLA ÜRETİM VE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ÜRETİM

1. Toplam Üretim

	İngiltere	Fransa	Almanya	ABD
1885-1894 arası 1905-1914	23.8	15.7[a]	32.9[c]	44.7
1905-1914 arası 1925-1929	14.0	18.4[b]	17.7[d]	36.7[e]
1925-1929 arası 1950-1954	16.3	11.5	26.5	33.2

2. Kişi başına düşen üretim

	İngiltere	Fransa	Almanya	ABD	Japonya
1885-1894 arası 1905-1914	11.4	13.5[a]	17[c]	20.1	25,5
1905-1914 arası 1925-1929	5.2	16.1[b]	7.3[d]	16.5[e]	32.8
1925-1929 arası 1952-1954	11.3	10,0	12,5	19.2	9.9

a. 1861-1870'ten 1890-1900'e. –b. 1896-1929. –c. 1880-1889'dan 1905-1913'e.
–d. 1895-1904'ten 1925-1929'a. –e. 1900-1909'dan 1925-1929'a.
Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.e.*, c. V-1, V-6, V-8 ve V-12.

Bununla birlikte göreceli bir gerileme başlamıştı ve 1873-1896 krizleri ilk sarsıntılardı. Aslında bu krizler farklı ulusal kapitalizmler için aynı anlama gelmiyordu: Birleşik Devletler'de ve Almanya'da demir yollarının, kömür ve çelik üretiminin, gemi inşasının hızlı gelişmesine de eşlik ettikleri halde İngiltere'de olgunlaşmış ve güçlü bir kapitalizmin soluğunun kesilmesi anlamına geliyordu.

Birinci sanayileşmenin temel endüstrileri olan kömür, dökme demir ve çelikteki manzara bu durumu ortaya koyuyordu.

1871'de ve 1880'de İngiltere, Birleşik Devletler ve Almanya toplamından daha çok kömür üretiyordu; 1913'te İngiliz üretimi Birleşik Devletler'inkinin yarısından biraz fazlaydı. Çelik üretimindeyse Birleşik Devletler tarafından hızla geçildiği gibi 1900'den başlayarak Almanya'nın da gerisine düşmüştü.

TABLO 19

BAŞLICA SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELERİN DÜNYA SAATİ ÜRETİMİNDEKİ PAYLARI*

	İngiltere	Fransa	Almanya (AFC)	Rusya (SSCB)	ABD	Japonya	Dünyanın geri kalanı
1870	32	10	11	4	23	-	18
1881 - 1885	27	9	14	3	29	-	18
1896 - 1900	20	7	17	5	30	1	20
1906 - 1910	15	6	16	5	35	1	22
1913	14	6	16	6	38	1	19
1926 - 1929	9	7	12	(4)	42	3	23
1936 - 1938	9	5	11	(19)	32	4	20
1963	5	4	(6)	(19)	32	4	30

* % olarak.

Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.e.*, c. II-2, s. 52.

Not: Bu süre boyunca Belçika'nın payı %3'ten %1'e düştü; İtalya'nın payı %2'den %3'e çıktı, ne var ki daha sonra tekrar %2'ye indi; İskandinavya'nın payı ise, tıpkı Kanada'da olduğu gibi, %1'den %2'ye çıktı.

Daha genel olarak ele alındığında, genç Alman ve Kuzey Amerika kapitalizmleri güçlü bir gelişme dinamiğine sahipti; öyle ki, açıkça "yaşlı" Fransız ve İngiliz kapitalizmlerini öncelemiş durumdaydı.

"Büyük Buhran"dan büyük savaş arifesine kadar ki dönemde Almanya'da büyüme, Fransa'dan iki kat daha fazlaydı. Aynı şekilde Birleşik, Devletler'deki büyüme de İngiltere'den yaklaşık iki kat fazlaydı. Ve Amerikan ekonomisi büyüme üstünlüğünü ortalama olarak İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar koruyacaktı.

Esasen, XIX. yüzyılın son otuz yıllık döneminde başlayan İngiliz kapitalizminin (Fransa'nın da eşlik ettiği) göreli gerilemesi, Kuzey Amerika ve Alman kapitalizmlerinin hızla güçlendikleri dönem olmuştu.

İngiltere'nin dünya sanayi üretimindeki payı 1870'te %32'den, Büyük Savaş öncesinde %14'e, 1930 krizi arifesinde de %9'a düştü; buna karşılık ABD'nin payı aynı tarihlerde sırasıyla %23, %38 ve %42 oldu.

İngiltere 1880'de dünya ticaretinin dörtte birini, 1913'te altıda birini, 1948'de de sekizde birini temsil ediyordu.

TABLO 20
ÜLKELERE GÖRE DÜNYA TİCARETİNİN DAĞILIMI*

	İngiltere	Fransa	Almanya (AFC)	Avrupa'nın geri kalanı	ABD	Dünyanın geri kalanı
1880	23	11	10	27	10	19
1913	16	7	12	29	11	25
1928	14	6	9	22	14	35
1938	14	4	9	20	10	43
1948	12	5	(2)	22	16	43
1958	9	5	(8)	26	14	38

* % olarak.

Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.e.*, c. II-8, s. 71-73.

Elbette burada sözü edilen gerileme ve küçülme bir bütün olarak görecelidir. Zira ticaret genişlemesini sürdürüyordu, dışarıdaki yatırımlar artıyordu ve Büyük Britanya da, dünyanın her yerinde mevcut, aktif ve etkiliydi. Fakat, Kuzey Amerika, Alman ve daha sonra Japon kapitalizmlerinin "ileri atılımıyla" artık piramidin tepesinde kalması için bir neden bulunmuyordu.

"Girişim ruhu ve yenilik arayışının tavsaması" ve dışarıdan sağlanan önemli ve düzenli gelirin sağladığı avantajların sonucunda bir "rantiye zihniyetinin" gelişmesiyle sonuçlanmıştı.

> İngiliz tarımı uzunca bir kriz döneminin ardından ancak en çok denenmiş üretim yöntemlerinde bir dönüşüm sayesinde ayakta kalabildi, ama yine de ülkenin gıda ihtiyacının %40'ından fazlasını karşılayamaz durumda ve gelirlerinde gerçek bir gerileme olmadan ayakta kalabilmesi, ancak devlet desteğiyle mümkün ve ikinci sınıf bir konuma düşmesi kaçınılmaz. Devlet yardımına ancak savaş yıllarında kavuşabildi ve 1921'den sonra da yardımlar kesildi. Büyük temel sanayiler de sahip oldukları teknik seviyeyle yetinmeyi yeğlediler ve büyük açılımlar vadeden teknik buluşlara gözlerini kapadılar. Demir-çelik üreticileri Bessemer ve Siemens yöntemlerine aşırı sadık kadılar, pamuklu sanayicileri 1900 sonrasında döner dokuma yöntemini daha sonra da otomatik makineleri benimsememekte direndiler. Kimya sanayileri, yeni elektrik ve kauçuk işletmeleri otomobil, bisiklet sanayileri çok yavaş bir gelişme temposu izlediler.[11]

Kısacası Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde eski kapitalizmler –İngiliz ve Fransız– yeni kapitalizmler –Kuzey Amerika ve Almanya– tarafından önce yakalanıp sonra da geçildiler. Bu da kısmen XIX. yüzyılın sonuna rastlayan krizler döneminde gerçekleşti.

Bu döneme damgasını vuran bir başka hareket de, işçi sınıfının bir güç olarak sahneye çıkıp kendini kabul ettirmesiydi.

---

11 R. Marx, *Le Déclin de l'économie britannique (1870-1929)*, s. 8; bkz. A. Siegfried, *La Crise britannique au XXe siècle*.

3. İşçi Sınıfının Gücünü Ortaya Koyması

Bu hareket gerçekten çok önemliydi; zira kapitalizmin köksüzleşmiş, bağımlı, köleleştirilmiş ve ezilmiş bir iş gücünü kullandığı dönemden, sonuçta işçi sınıfının örgütlenip bir güç dengesi dayattığı, dolayısıyla burjuvazinin artık dikkate almak zorunda olduğu bir güç haline geldiği döneme geçilmişti.

Toplumun kapitalist sanayileşme sonucu büyük dönüşüme uğradığı bir ortamda ortaya çıkmıştı:

- Ücretli işçiliğin büyümesi: XIX. yüzyılın sonunda Büyük Britanya'da ekonomik olarak aktif nüfusun %80'i ücretliydi, Birleşik Devletler'de 1880'de aktif nüfusun %63'ü, Almanya'da 1902'de %66'sı, Fransa'da 1912'de %58'i ücretliydi. Artık kapitalist dünyada ücretliler on milyonlarla ifade ediliyordu ve sayı olarak tarım kesiminin bağımsız küçük üreticilerinden, ticaret ve zanaat kesimlerinden sayıca daha fazlaydı.
- *Kentleşme*'nin yoğunlaşması: XX. yüzyılın başında Londra'nın nüfusu 4 milyondu. Glasgow, Manchester, Birmingham ve Liverpool'un nüfusu bir milyona ulaşıyordu. Kırk kadar İngiliz kentinin nüfusu da 100.000 dolayındaydı. Birleşik Devletler'de 8000'den fazla nüfuslu kentlerde yaşayan nüfus, 1880'de %23'ten, 1900'de %32'ye ve 1920'de %44'e yükseldi. Almanya'daysa, 2000'den fazla nüfuslu yerleşim yerlerinde yaşayanların oranı 1880'de %41'den 1910'da %60'a yükseldi. Bu oran İngiltere'de %78, Birleşik Devletler'de %46, Fransa'da da %44'tü. Böylece kolektif harekete uygun yeni koşullar oluşuyordu.

Bu çerçevede işçi sınıfının gelişmesini şu rakamlardan izlemek mümkündür:

- İngiltere'de, sanayi işçilerinin sayısı 1881'de 5.7 milyondan 1911'de 8,6 milyona yükseldi (Bunun 6.2 milyonu imalat sanayiinde, 1.2 milyonu madenlerde, 1.2 milyonu inşaat sektö-

ründe istihdam ediliyordu). Bu rakama ulaşım sektöründeki 1.5 milyon ücretli işçiyi de dahil etmek gerekir.

- Birleşik Devletler'de, ikinci sektörde istihdam edilen nüfus 1870'te %23'ten, 1910'da %31'e yükseldi. Sanayide çalışan ücretli sayısı (sadece fabrikalarda) 1870'te 2 milyondan 1899'da 4.5 milyona, 1909'da 6.2 milyona ve 1919'da 8.4 milyona ulaştı.
- Almanya'da, sanayi sektöründe çalışanların oranı 1895'te %41'den, 1907'de %43'e, işçi sayısı da 5.9 milyondan 8.6 milyona yükseldi. Buna bu iki tarihte evde çalışan 300.000 işçiyi de dahil etmek gerekir.
- Fransa'da, işçi sınıf XIX. yüzyılın sonunda 3 milyondan, Büyük Savaş arifesinde 5 milyon sayısına ulaştı. İmalat sektöründe dönüşüm 1850-1910 aralığında gerçekleşti. Bu dönemde zanaatlarda çalışanların sayısı 2.5 milyondan 900.000'e gerilerken, sanayi işletmelerinde istihdam 1.2 milyondan 4.5 milyona yükseldi.

Bu gelişmenin sonucu, dört büyük kapitalist ülkede yaklaşık 30 milyon kadın ve erkekten oluşan bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştı. Sanayileşmeden etkilenen tüm ülkeler dikkate alındığı zaman bu rakam 40 milyon civarındaydı. Aynı zamanda işçiler de dayanışma bilincine ulaşıyor ve yavaş yavaş güçlerini fark ediyorlardı.

Sömürü ve baskıya karşı her zaman sayısız direnme biçimleri geçerli olmuştur. Bu konuda önce işçi sonra ustabaşı, nihayet "çalışmanın bilimsel örgütlenmesinin" peygamberi sayılan F. W. Taylor'un tanıklığına başvurmak anlamlı olabilir:

> Bu makine-alet fabrikasında işin neredeyse tamamına yakını için parça başına ücret ödeniyor. Atölye gece gündüz ve aralıksız beş-altı gün olmak üzere, gece ve gündüz vardiyalarında iki ekip çalışıyor.
>
> Biz işçiler, atölyedeki tüm günlük üretimin ne kadar olması gerektiğine karar veriyorduk. Üretimi kolaylıkla gerçekleşti-

rebileceğimizin üçte biri seviyesinde tutuyorduk. Parça başına ödeme sistemi veri iken, böyle davranmayı uygun buluyorduk.

Ne zaman ki ekip şefi oldum, yönetimim altına giren işçiler üretimin nasıl bilinçli olarak kısılıp aylaklık edildiğinden haberdar olduğumu bildikleri için, hemen bana gelip: "Fred, herhalde sen de şu lanetli kapı köpekleri gibi olmayacaksın değil mi?" dediler. Onlara şu cevabı verdim:

"Eğer benim eskisinden daha fazla üretim yapılmasını isteyeceğimden kuşkulanıyorsanız doğrusu haklısınız. Zira, onlara daha fazla üretim sözü verdim. Biliyorsunuz sizinle birlikte çalışırken uyumlu bir arkadaşınız olarak davrandım ve kararlaştırdığımız üretim miktarının bir nebze bile ötesine geçmedim. Ama şimdi artık karşı taraftayım. Şirketin yönetim ekibinde görev aldım ve size tam bir açıklıkla ifade etmek zorundayım ki, üretimi artırmak için elimden geleni yapacağım." Ve bana şu cevabı verdiler: "Sen de şu lanetli pis heriflerden biri olacaksın."[12]

Taylor bu tespitten önemli bir sonuç da çıkarıyordu:

Aylaklık etmek, yani normal bir çalışmanın gerçekleşmesini engelleyecek tarzda bilinçli olarak yavaş çalışmak, bizde "asker gibi davranmak", İngiltere ve İskoçya'da da "tatlı tatlı yaşamak" denilen, aslında sanayi kuruluşlarında olsun, inşaat sektöründeki işçilerde olsun, sıkça rastlanan evrensel bir davranış biçimidir. Yazar, itiraz edilmez bir tarzda iddia eder ki, bu aylaklık, İngiltere'nin ve Amerika'nın başına bela olmuş en büyük kötülüktür.[13]

Özellikle kriz dönemlerinde olmak üzere her seferinde daha uzun süren ve daha sert grevler de söz konusuydu.

Amerika'da greveylemleri 1877'de "Pittsburg komünü" ve demir yolu işçilerinin greviyle en üst düzeye çıkmıştı. Fransa'da 1884'te

12 F. W. Taylor, "Témoignage devant la commission d'enquête de la Chambre des Représentants", 1912, *a.g.y.*, *La Direction scientifique*, Éd. Marabout, 1967, s. 105 ve 106.

13 *Principles of Scientific Management*, 1911, Fr. çev. *a.g.y.*, *La Direction scientique des entéprises a.g.e.*, s. 22.

Anzin ve 1886'da Decazeville grevleri patlak vermişti; Birleşik Devletler'de 1881-1886 arasında üç binden fazla greve bir milyondan fazla işçi katılmıştı; özellikle demir yolu işçilerinin 1884-1886 yıllarındaki grevi ve 1886 Mayıs'ında Chicago'da sekiz saatlik iş günü için yapılan greve 80.000 işçi katılmıştı. Provokasyon sonucu işçi önderleri tutuklandı, cezalandırıldı ve idam edildi. 1885'te Londra'da liman işçileri grevi limanları felce uğrattı.

Amerika'da 1893'te maden işçilerinin grevi ve 1894'te Pullman grevi, anti-tröst Sherman yasasıyla ezilip, grev yöneticileri hapse atıldı. Fransa'da 1895'te Roanne dokumacılarının ve Carmaux cam işçilerinin grevi patlak verdi. Aynı yıl Almanya'da hareketi tek bir merkezde toplama hareketi başlatıldı.

1889 ve 1902'de Amerikan maden işçileri tekrar greve gittiler, Fransa'da 1899'da Creusot işçileri, 1900 yılında liman işçileri ve 1902'de tüm maden işçilerinin grevi patlak verdi. Almanya'da 1905'te tekstil ve maden işçileri, aynı yıl Fransa'da Kuzey madenlerinde, 1910'da da demir yollarında grevler söz konusuydu. Birleşik Devletler'de 1910'da Louisiana'daki ağaç işçileri, 1912-1913'te de tekstil işçileri greve gittiler.

Bu arada işçi örgütleri de gelişmekteydi: sendikalar, para yardımları, yardım sandıkları, partiler...

İngiltere'de her ne kadar 1870'li yıllarda bir gevşeme yaşasa da uzun bir deneyime sahip bir işçi sınıfı mevcuttu ve sendikalı işçi sayısı hızla artıyordu: 1876'da 1.1 milyon, 1900'de 2.2 milyon, 1913'te 4.1 milyon; 1880'li yıllarda sosyalist akımlar önem kazanmaktaydı. 1892'de ilk işçi temsilcileri parlamentoya giriyordu ama, sendikalar 1900'de İşçi Temsil Komitesi'ne (Labour Representation Committee) katılma kararı alınca, İşçi Partisi (Labour Party) örgütlenebildi. Zira iki partili İngiliz sisteminde bir varlık gösteremiyordu. Üye sayısı 1914'te 1.600.000'e yükseldi ki bunların 1.570.000'i sendika işçisi ve yöneticisiydi.

Fransa'daysa, sürekli bir tartışma ortamında farklı düşünce akımlarının, mezheplerin ve geleneklerin birleşmesi ve bölün-

mesiyle XIX. yüzyılın sonunda işçi sınıfı örgütlenmeyi başarıyordu (sendika üyesi işçi sayısı 1885'te 419.000, 1905'te 750.000). İşçi enternasyonalinin Fransız seksiyonu olarak değişik sosyalist güçlerin bir araya gelmesiyle, (SFIO, 1905) sosyalist hareket bir toparlanma sürecine girerken, Amiens Kongresi'yle de CGT işçi sınıfının tam özerk gücü olarak ve kapitalizmi devirebilecek genel grev silahıyla ortaya çıkıyordu (1906). 1912'de üye sayısı bir milyonu aşıyordu. SFIO'nun üye sayısı da 1905'te 30.000'e, 1914'te 90.000'e yükseldi ve sosyalist oylar 1906'da 880 000, 1914'te 1 400.000'di.

Almanya'da sosyalistlere karşı çıkarılan 1878 tarihli yasa sonucu işçi hareketi zor bir döneme girdi ve yan-legal bir mücadele yürütmek durumunda kaldı. Buna rağmen, 1884'te 550.000 oy ve 24 parlamenterle ilk başarısını kaydetti. Hızla etkisini artırmayı başararak, 1903 seçimlerinde oylarını 3 milyona, meclisteki üye sayısını da 81'e çıkardı. 1912'de oyları 4 milyona, üye sayısı da 110'a çıktı. Sendikalarda paralel bir gelişme oldu: 1890'da 300.000 ve yüzyılın başında 680.000, 1913'te de 2.5 milyon üyeye ulaşmışlardı. 1906 Mannheim Kongresi'nde benimsenen "tam eşitlik" anlaşmasıyla parti ve sendikaların önemli sorunlar için ortak karar alma zorunluluğu getirildi.

Nihayet, Birleşik Devletler'de de sendikal hareket krizler, grevler ve baskı ortamında cisimleşecekti. Emek Şövalyeleri'nin üye sayısı, 1885'te 110.000'den 1886'da 729.000'e, yükseldikten sonra, 1890'da 100.000 üyeye kadar geriledi. Bazı başarılı grevler sonucu kimi örgütlerin üye sayısı artıyordu: 1893'te American Railway Union 150.000 üyeye sahipti, Amerikan Madenciler Federasyonu'nun 1887'de üye sayısı 100.000'di, Amerikan Emek Federasyonu çok daha hızlı bir gelişme kaydetti: 1886'da 100.000, 1982'de 250.000, 1912'de de 2 milyon üyeye sahipti.

1913 yılında dünyada yaklaşık 15 milyon sendikalı işçi bulunuyordu.

Kitle baskısı ve seçmen gücü, sokak gösterileri, akıtılan kan, sendikal örgütler, işçi yardımları, kooperatifler, yardım sandıkları, siyasi partiler ve kitle hareketleri her bir ülkenin özel durumuna göre mücadelenin aldığı biçimlerdi ve güç dengesini tayin ediyordu. Mahalli ve ulusal yaşamın kimi alanlarında, hâlâ sözü geçmese de, artık işçi sınıfı kendini kabul ettiren bir güç haline gelmişti. İşte XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında bu yeni güç dengesi sayesindedir ki, işçi sınıfı yeni kazanımlar ve avantajlar elde edecekti.

Söz konusu yeni güç dengesi sayesinde başlıca dört kapitalist ülkede reel ücretler yükseliş eğilimine giriyordu. 1870'li yıllardan 1914 Savaşı öncesi döneme kadar geçen sürede, reel ücretler Almanya'da ortalama beşte bir, Fransa'da da beşte iki oranında arttı.[14] Buna paralel olarak, çalışma sürelerinin kısalması eğilimi de belirgin bir biçimde kendini gösteriyordu. Bazı yazarlar, söz konusu dönemde sermayenin bu tür ödünler vermesini "mümkün kılacak" yeterli verimlilik artışı olduğunu ileri sürseler de; güç dengesi elverişli olmadan bu ödünleri koparmak mümkün olmazdı.

İşçiler lehine çıkarılan önemli sosyal yasaların temelinde bu yeni güç dengesi yatıyordu. Önce İngiltere'de 1867 tarihli Master and Servant Act'in yerini 1875 tarihinde yasalaşan Employers and Workman Act alıyordu. 1875 yasası şiddete başvurmamak kaydıyla grev gözcülüğünü tanıyor ve işçi sendikaları da (Trade Unions) yasal statüye kavuşuyordu. Almanya'da, Bismarck'ın inisiyatifiyle ve karşı önlem alma kaygısının bir sonucu olarak, hastalık sigortası (1883), kaza sigortası (1884), ihtiyarlık sigortası ve altmış yaşına gelenlerin emeklilik hakkı (1889) yasal güvenceye kavuşuyordu. Fransa'da dernek kurma serbestisi tanıyan yasa (1884), çalışma sürelerini düzenleyen yasalar (1874,1892

14 Kuczynski'den, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter, a.g.y.*, J-A Lesourd ve C. Gerard, *Histoire économique,XIXe, XXe siècles*,c. I. s. 103. Yakın döneme ait değerlendirmeler bu tahminleri doğruluyor. Elbette bunlar ancak bir eğilimi ortaya koyabilir.

ve 1900'de) kabul edildi. Sağlık ve iş güvenliği yasası 1883'te, iş kazaları yasası 1898'de ve emeklilik yasası da 1905'te, haftalık tatil yasası da 1906'da kabul edildi. Yine İngiltere'de 1906 tarihli yasa sendikal faaliyetleri kolaylaştırıyordu. 1908 tarihli yasa işçi emekliliğini düzenliyor, 1908'de çıkarılan bir başka yasa evde çalışmayı düzenlerken, 1911 tarihinde yapılan bir düzenlemeyle de işsizlik ödeneği uygulaması başlatılıyor ve sağlık sigortasının kapsamı genişletiliyordu. Birleşik Devletler'de eyaletlerden bazıları sosyal yasalar çıkarmıştı: özellikle de maden işçileri için sekiz saatlik iş günü, çocuk işçilerin çalışma koşullarını düzenleyen, iş kazaları yasaları gibi.

Yeni güç dengesi kiliseyi de sosyal sorunlar üzerine "eğilmeye" yöneltecekti: Papa XIII. Leon, 1891'de yayınladığı genelge *Rerum novarum*'da, "zenginlere ve patronlara"[15] sesleniyordu: "İşçilere köle muamelesi yapmamalılar; Hristiyanlığın daha da yücelttiği insan haysiyetine saygılı olmalılar. Vücudun çalışması (...) bir utanç konusu olma yerine, insanı onurlandırır. (...) Utanç verici ve gayri insani olan, insanı bayağı bir kazanç aracı gibi görüp, ona kollarının gücü kadar değer biçmektir."[16] Bu arada, "işçilere ve yoksullara da" sesleniyordu: "Eşitliğe uygun ve özgür iş anlaşmasının gereği olarak her türlü işi sadakatle yapmalıdır. Patronunun ne şahsına ne de malına zarar vermelidir. İsteklerini şiddete başvurmadan ve asla ayaklanma biçimini almadan dile getirmelidir. Yalan söylemlerle aşırı umutlar uyandıran kötü niyetli insanlardan uzak durmalıdır." Zira, "toplumdaki bu iki sınıf, doğa tarafından uyumlu bir birliktelik içinde olmaya yöneltilmişlerdir ve karşılıklı bir denge içinde yaşamalıdırlar. Birbirlerine zorunlu muhtaçlıkları söz konusudur; sermaye olmadan iş olmadığı gibi, çalışma olmadan da sermaye olmaz."[17] Dikkatli okuyucuya ihtiyatlı olma öğüdü de söz konu-

15 *Encycliques et Messages sociaux*, hazırlayan: H. Guitton, Dalloz, 1948, s. 64.

16 *A.g.e.*, s. 64.

17 *A.g.e.*, s. 63.

su: "Tahmin ediyoruz ki, toplumun mevcut koşullarında iş mukavelelerini mümkün olduğu ölçüde ılımlı tutmaya özen gösterilecektir."

Nihayet bu yeni güç dengesi sayısız sosyalist, anarşist ve komünistin kapitalist sistemin yıkılmasının yakın olduğu inancını da açıklıyordu.[18] Lafargue (1882): "Devrim yakın (...) insanın patlaması için iki bulutluk bir şok yeterlidir." Kropotkin (1883): "Baylar, bana inanınız ki sosyal devrim yakındır. On yıla varmadan patlak verecek. İşçiler arasında yaşıyorum ve bunu iddia ediyorum." Emile Pouget de *Le Père Peinard* (1889) adlı eserinde şunları yazıyordu: "Kömür olmazsa on beş gün içinde neler olabileceğini görebiliyor musunuz? Fabrikalar işlemez, büyük kentler gazsız kalır, tren yolları uykuya dalar (...) Neredeyse halkın tamamı dinlenir ve düşünmeye zaman bulur. İşte o zaman patronlar tarafından nasıl soyulduğunu anlayacak ve ansızın silkinip ayağa kalkacaktır!" Guesde (1897): "Gelecek yüzyılın başı yeni çağın da başlangıcı olacak!" derken, Amerikalı yazar Edward Bellamy 1888'de yazdığı, *Looking Backward* adlı eserinde, daha ihtiyatlı davranarak, tasvir ettiği sosyalist toplumu 2000 yılında mümkün görüyordu.

4. Kapitalizmin Yeni Bir Çağı

Özellikle birinci sanayileşme dönemi sanayilerinde olmak üzere kapitalistler arası rekabet keskinleşiyor, büyük ulusal kapitalizmler arasındaki hasımlıklar sertleşiyor, işçi sınıfı örgütlenip sermayeyi önemli ödünler vermeye zorluyor, krizler yaygınlaşıyor; kimileri de kapitalizmin nihai çöküşünün uzak olmadığını düşünüyor.

Fakat kapitalizm daha o zamandan başlayarak, uyum sağlıyor, dönüşüyor, yeni açılımlar getiriyor ve çatışma alanlarını değiştiriyor.

---

18 Bkz. *Histoire générale du socialisme*, c. II, ve E. Dolléans, *a.g.e.*, c. II.

Önce, örgütlü işçi sınıfına karşı.

Örneğin sosyal yasalar? Sosyal yasalara karşı olan patronlar her zaman var oldu. Henri Schneider, 1897'de *Le Figaro* gazetesinin sorularını cevaplarken: "İşçi sorunlarına devletin müdahalesi çok kötü (...) Grevlerde bir valinin varlığını kabul edemem (...) Aynı durum kadın işçilerle ilgili, çocuklarla ilgili düzenlemeler için de söz konusu (...) Çok katı ve işe yaramaz engeller oluşturuluyor. Hele şu sekiz saatlik iş günü ağızlara sakız olmuş durumda (...) Beş-altı yıl sonra ondan söz edilmeyecek, başka şeyler icat edilecek (...) Benim için hadise şudur ki, sağlıklı bir işçi pekâlâ on saat çalışabilir ve eğer onu memnun edecekse daha fazla çalışmasına da izin verilmelidir."[19] Hakların geri alınması yanlısı patronlar olsa da, giderek kimileri insanseverlik gerekçesiyle, bazıları çıkar hesabı sonucu durumu kabullenip uyum sağlayacaklardı.

Ya grevler? Grevlere karşı en katı sertlikle karşı koydular. Fransa'da polis, askerî birlikler, Birleşik Devletler'de dedektifler, (özellikle Pinkerton ajansı gibi) milisler, sanlar ve federal askerî birlikler çağrılıyordu.[20] Fransa'da yargıtay 1907'de, işverenin grevci işçiyi çalıştırmak zorunda olmadığını karara bağlıyordu: "Greve katılan işçi, kendi isteğiyle onu patronuna bağlayan iş akdinin geçerliliğini ortadan kaldırmış sayılır. Ceza yasası böyle bir eylemi yasaklamamış olsa da, hangi saikle olursa olsun bu tür bir eyleme girişenin iş akdi geçersiz sayılır."[21]

Fakat, grev hakkı zaman içinde kabullenilecekti. Jean Jaurès, 1904'te *l'Humanité*'deki bir yazısında grevi "modern iş akdinde zımnen mevcut, temel bir hükmün hayata geçirilmesi"[22] olarak görüyordu. Ve zamanla grev hakkı kurumlaşmış, toplu sözleşme mevzuatının bir parçası haline gelmişti.

19 *A.g.y.*, Jean Bron, *Histoire du mouvement ouvrier français*, c. II, s. 43.

20 "İşçi sınıfının yarısını diğer yarısını öldürmek için kullanabilirim." Alıntılayan M. Debouzy, *a.g.e.*, s. 149.

21 B. Edelmann, *La Légalisation de la classe ouvrière*, s. 33.

22 *A.g.y.*, B. Edelmann, *a.g.e.*, s. 38.

Ya üretimin frenlenmesi? Bu konuda patronların gayreti eksik olmadı. Mücadele uzun süre ücret sistemi üzerinde yoğunlaştı. XIX. yüzyılın sonunda yapılan işe göre ücret ödeme uygulaması önemini kaybetti. İktisatçı Leroy-Beaulieu: "Her ne kadar işe göre ücret ödeme gerekli ve yararlı görülse de, aralarında büyük bir uzlaşma düşüncesi olması gereken işçiyle patron arasında birçok sürtüşmeye neden olarak, barışçıl bir işleyişi aksatıyor."[23] Ve devam ediyor: "Eğitimin gelişmesine rağmen, işe göre ücret ödeme uygulamasına karşı toplumsal kin giderek büyüyor."[24] Olayı yaşayarak bilen biri olan F. W. Taylor, bu konuda daha gerçekçidir: "Bir işçi daha hızlı çalışıp verimliliği artırdığı bir parçanın fiyatının iki-üç kat düştüğünü gördüğünde, patron gibi düşünmekten vazgeçiyor ve fiyat düşüşünden daha çok etkilenmemek için aylaklığı yeğliyor." Nihayet bu sistem: "İşçiyle patron arasında sürekli bir anlaşmazlığa neden oluyor. İşçiler patronlara karşı durumu gizleme yoluna giderken, aslında öyle olmasalar bile, patronun da işçinin gözünde iflah olmaz bir açgözlü olarak gözükmesine imkân veriyor."[25]

Birçok ücret sistemi icat edildi; 1888'de uygulanan, 1899 belli belirsiz, 1912'de daha sistematik olarak ortaya sürülen "Lallemand yöntemi", sahibi tarafından şöyle savunuluyordu: "Benim sistemim ilk defa her biri işçiyi kayıtsızlığa iten zamana ve ürüne göre ücret ödemekten farklı olarak, işçiyi her an çalışmaya sevk eden bir yöntemdir."[26] Tersanelerde uygulanan azalan ücret sistemi kötü sonuçlar verirken, yükselen ücret tarifeleri sistemi de XIX. yüzyılın ikinci yarısında birçok sektörde, XX. yüzyılın başında da bazı otomobil fabrikalarında uygulandı. Bazı patronlar işçilerin yönetime katılımından yana tavır

23 P. Leroy-Beaulieu, *Traite d'écomomie politique, a.g.e.*, B. Mottez, *Sistème des salaires* et *Politique patronak*, CNRS, 1966, s. 122.

24 P. Leroy-Beaulieu, *La Question ouvirère au XIXe siècle, a.g.y.*, B. Mottez, *a.g.e.*, s. 121.

25 F. W. Taylor, *La Direction scientifique..., a.g.e.*, s. 30.

26 *A.g.y.*, B. Mottez, *a.g.e.*, s. 125.

içine girdiler ve 1899'da "personelin kâra ortak edilmesi için pratik eğitim ortaklığı kuruldu." 1911 yılında bu tür şirketlerin sayısı Fransa'da 114, İngiltere'de 77, Almanya'da 46, Birleşik Devletler'de de 43'tü...

Patronlar ihtiyaç duydukları silaha iş örgütlenmesi sayesinde kavuşacaklardı. Fransa'da, bir maden mühendisi ve Commentry-Fourchambault şirketinin genel müdürü olan Fayol, 1916'da Bulletin de la Société de L'industrie minéral'de genel sanayi yönetimi konusundaki yaklaşımını sergiliyordu: "Profesyonel kapasiteyle (mühendisler) idari kapasiteyi" (şefler) birbirinden ayırıyor, işlevlerin açıkça tanımlanmasını ve sistematik bir örgütlenme şeması öneriyordu. Kartvizitinden anlaşıldığı gibi, "danışman mühendis ve atölyelerin sistematik örgütlenmesi konusunda uzman" olarak görev yapan F. W. Taylor da 1893'ten itibaren işin bilimsel örgütlenmesini hayata geçirebilmek için inatçı bir çaba içine girdi ve bu durum işlerin bölünmesi, örgütlenme, hareketlerin tanımlanması, normlar, norma uymayı teşvik eden bir ücret sistemiyle gerçekleşti. Üretimdeki yeni örgütlenmeyi sağlayacak aşamaları şöyle sunuyor:

> 1. Mümkünse farklı işletmelerden ve bölgelerden olmak üzere, iş analizi uygulaması için yetenekli on-on beş işçi bulunur.
>
> 2. Uygulamada her işçinin yapacağı temel hareketler sıralaması tanımlanır ve kullanacakları araç-gereçler belirlenir.
>
> 3. Bu temel hareketlerin her biri için gerekli zaman kronometreyle belirlenip en basit olanları seçilir.
>
> 4- Kötü tasarlanmış, yavaş ve yararsız tüm hareketler ayıklanır.
>
> 5. Gereksiz tüm hareket biçimleri ayıklandıktan sonra, en iyi araç-gereçle birbirini izleyen bu hızlı hareketler bütünleştirilir.

Sonuçlar çoğunlukla müthişti: Daha önce yüksek fırında günde 12.7 ton demir yüklemesi yapan bir işçi bu yöntemle 48-49 ton yükleme yapabiliyordu. Elbette işin prim yanı da vardı; buradaki prim "eski çalışma temposuyla 12.7 ton yükleyebilen

işçinin bu yöntemle 48 ton yükleme yapmaktan duyduğu tatmin ve mutluluk oluyordu..."[27]

Fakat henüz söz konusu olan öncülerdi. İş örgütlenmesi ilkelerinin sistematik kullanımının yaygınlaşması için, savaş, kitle üretiminin gelişmesi gerekiyordu.

Kapitalistler arası rekabetin keskinleşmesi karşısında çok çeşitli tepkiler, saldırılar, inisiyatifler devreye sokulacaktı.

Bunların başında esas itibarıyla gümrük tarifelerini yükseltme şeklinde tezahür eden korumacılık geliyordu. Bu korumacılık Almanya'da 1879 ve 1902'den sonra; Birleşik Devletler'de 1857'de; Fransa'da 1892, 1907 ve 1910'da gerçekleşti. Bu dalgada tek istisna, dünya pazarında ciddi bir üstünlük sağlamış olan İngiltere'ydi.

Bu uygulamayı özellikle Almanya'da çok yaygın olan karteller ve tröstler izliyordu. Bu yolla üreticiler üretim düzeyini saptama, yatırımları düzenleme, pazarı paylaşma ve nihayet fiyatları belirleme konusunda aralarında anlaşıyorlardı. Taş kömürü karteli Ren-Vestfalya 1903'te havzanın üretiminin %98.7'sini denetler durumdaydı. 1905'te gerçekleştirilen bir resmî araştırmaya göre, madencilik sektöründe 17, demir-çelikte 73, kimya sanayiinde 46 kartel bulunuyordu. ABD'de farklı ve değişken biçimlerdeki tröstler çok sayıda sektörü kapsıyordu: Demir yolları, barut, tütün, petrol.

1914'te 29'u maden kömürü ve demir-çelikte, 19'u kimya sanayiinde, 18'i ulaşım sektöründe olmak üzere, dünyada 114 uluslararası kartel gösteriliyordu.

Buna paralel olarak, birleşmeler, teknik ve bilimsel gelişmeler, yeni imkânlar sunan buluşlar ve yenilikler hızla gelişiyordu. Her yıl verilen patent sayısı İngiltere'de 1880-1887 arasında 30.000'i geçiyordu. Bu rakam 1908'de bile 16 000'den fazlaydı. ABD de 1880'de 14.000'den, 1907'de 36.000'e çıkmıştı. Fransa'da 1880'de 6000, 1907'de 12.600, Almanya'da 1900'de 9000, 1910'da 12.000.[28]

---

27 *Principle of Scientific Management, a.g.y., Le Direction scientifique, a.g.e.*, s. 281.

28 N. Boukharine, *L'Économie mondiale et l'Impérialisme*, 1915-1917, Fr. çev. Anthropos, 1969, s. 22.

Söz konusu buluşların başında elektriğin değişik amaçlar için kullanımı geliyordu: Gramme, 1869'da sürekli cereyan veren bir jeneratörün patentini almıştı; Deprez, 1883'te Vizille'den Grenoble'a enerjiyle yolculuğu başarmıştı; Frankfurt, 1891'de Nectar'da 15.000 voltluk üretimle 140 km'yi gerçekleştiriyordu. Edison'un ürettiği kömür telli ampul kullanımıyla 1879 yılından itibaren elektrikle aydınlanma mümkün hale geliyordu. 1910'dan sonra da volfram telli ampulle daha da yaygınlaşacaktı; hidrolik ve termik elektrik santralleri teçhizatı üretimi; kablo, kent aydınlatması, elektrikle işleyen ulaşım araçları, elektrikli motorlar, fabrika teçhizatı, büro ve ev gereçleri gibi. Ve bu sektörde güçlü işletmeler hızla çoğalıyordu.

TABLO 21
DÜNYA ENERJİ ÜRETİMİ*

	Kömür	Petrol	Doğalgaz	Beyaz Kömür	Toplam
1860	136	2	-	-	138
1880	310	6	3	-	319
1900	735	28	10	5	778
1920	1250	140	20	21	1431

* Kömür için ton, diğerleri için de kömüre eşit miktarlar.
Kaynak: Histoire générale du travail, c. III., s. 223.

Buna paralel olarak, (1862'den itibaren), karbüratörün icadı (1889), benzin ve mazotla çalışan (1893-1897) patlamalı motor yapımı dönemi başlıyordu. Sayısız fabrikatör otomobil üretimine girişmişti. Bunlar yıldan yıla modernleşiyordu. Kimileri kauçuktan otomobil lastiği üretiyor, yollar yapılıyor, genişleyip iyileşiyor ve ilk otomobil fuarı 1898'de Paris'te açılıyordu. Birkaç yıl sonra da uçakla havalanmak mümkün oluyor ve 1909'da Manş Denizi, 1912'de de Akdeniz tayyareyle aşılıyordu. Otomobil sanayiinde olduğu gibi, yeni doğan uçak sanayii de 1914-1918 Savaşı'nın güçlü etkisiyle hızlı bir gelişme sürecine girecekti.

TABLO 22
BEŞ KAPİTALİST ÜLKEDE İKİNCİ KUŞAK DİNAMİK SANAYİLER

	Çelik	Elektrik	Motorlu Ulaşım Araçları	Sülfürik Asit
İngiltere				
(a)	1870-1879	1900-1910	1900-1910	1870-1879
(b)	1870-1929	1900-1959	1920-1969	(c)
ABD				
(a)	1870-1879	1880-1889	1900-1910	1870-1879
(b)	1870-1929	1900-1959	1910-1959	(c)
Almanya				
(a)	1870-1879	1900-1910	1900-1910	1870-1879
(b)	1870-1959	1900-1969	1920-1969	(c)
Fransa				
(a)	1870-1879	1920-1929	1900-1910	1945-1950
(b)	1870-1959	1900-1969	1920-1979	(c)
Japonya				
(a)	1900-1910	1920-1929	1930-1939	1930-1939
(b)	1900-1969	1920-1959	1930-1970	(c)

(a) en yüksek büyüme oranlarının gerçekleştiği dönem. (b) sektörün ulusal sanayinin motoru olduğu dönem. (c) sektörün motor rolü oynamakta yetersiz kaldığı dönemi ifade ediyor.
Kaynak:W. W. Rostow., *a.g.e.*, c. V-2, V-7, V-10, V-13 ve V-19, s. 379, 393, 400, 407 ve 422.

Kömür, hâlâ tartışmasız üstünlüğünü korumakla birlikte, yeni enerji kaynakları özellikle 1900'den sonra hızla gelişecekti.

Başta Birleşik Devletler'de olmak üzere, 1875'ten itibaren çelik *pipeline*'lar faaliyete geçiyor, ilk tanker Ruslar tarafından 1877'de Hazar Denizi'nde hizmete sokuluyor ve 1890'da denizlerde altmış petrol tankeri seyrediyordu. 1914'te 2 milyon otomobil trafiğe çıkmıştı ve bunun yarısı Birleşik Devletler'deydi.

Kimya sanayii gelişiyor, yeni üretim yöntemleri, yeni ürünler piyasaya çıkıyor, üretim hızla büyüyordu. Birkaç on yıllık dönemde alüminyum bir sanayi dalı olarak ortaya çıkıyordu

(1890'da 75 ton, 1912'de 50.000 ton). Elektrokimya ve elektrometalürji yeni malların üretilmesine imkân veriyor, elektro-kaynak yaygınlaşıyordu. Suni ipek, fotoğraf kâğıdı, nitrogliserin, çimento, telefon, telgraf, çok geçmeden radyo, ecza ürünleri, tarıma dönük ürünler... Yeni sektörler gelişiyor ve üretim yaşam koşullarını altüst ediyordu.

Bu yeni sektörler ve yeni ürünler, yüksek kârlar sağlamaya imkân veriyor ve hızla birkaç güçlü firmanın ortaya çıkmasını sağlıyordu.

Çelik, motor ve yeni patlayıcılar sayesinde silah sanayii de bir yenilenme dönemine giriyordu: Seri ateş edebilen tüfekler (Lebel veya Mauser), mitralyözler, top, çelik zırh, çelik kuleler, zırhlı gemiler, ilk denizaltılar... O kadar ki kapitalizmin yenilenmesinin bir veçhesini oluşturan bu gelişmeler, uluslararası düşmanlıkları da keskinleştirecekti.

5. Emperyalizm Çağı

İlk kuşak sanayilerin hızının kesilmesi, gelişmiş kapitalist ülkelerde işçi sınıfının güçlenip örgütlenmesi, kapitalistler arası rekabetin sertleşmesi, şiddetli krizler... Bazıları bu emarelerden kapitalizmin çöküşünün yakın olduğu sonucunu çıkarıyordu.

Fakat, yeni ve önemli sanayi sektörleri de ortaya çıkmaktaydı; işçi sınıfı üzerinde yeni egemenlik biçimleri ve işçi sınıfıyla yeni ilişkiler gündemdeydi. Koruma amaçlı tepkilerin (gümrükler, karteller) ötesinde kapitalizmde yeni bir değişim dönemi başlıyordu: Sanayi sermayesinin yoğunlaşması ve merkezîleşmesi, tröstlerin ve ulusal tekellerin oluşması, ve ona bağlı olarak egemen kapitalizmlerin, ticaret ve sermaye ihracı yoluyla, çok uluslu sermaye grupları oluşturarak, dünyanın paylaşılmasına neden olan sömürgeler kurarak, uluslararası planda nüfuz bölgeleri oluşturmaya girişmişlerdi.

Her yerde kuruluşların ve sanayi işletmelerinin ortalama ölçeği büyüyordu, İngiltere'de 1884-1911 aralığında iplik sanayi-

inde, 1882-1913 aralığında da yüksek fırınlarda işletme ölçeği iki kat büyüdü. Fransa'da 1906'da ücretli iş gücünün %10'u, 500'den fazla işçi çalıştıran işletmelerde istihdam ediliyordu. Birleşik Devletler'de sanayi işletmesi başına ortalama ücretli sayısı 1899'da 22'den 1919'da 42'ye yükseldi. Krizler firmalar arasında füzyonlara yol açıyor ve en güçlüler bu tür birleşmelerden kârlı çıkıyordu. İngiltere'de 1880-1918 arasında 655 işletme "ortadan çekilirken", 74 füzyon gerçekleşmişti.[29]

Fakat, özellikle bir kapitalistin veya bir ailenin yönetiminde görülmemiş kapitalist gruplaşmalar ortaya çıktı: Tröstler, gruplar özellikle Almanya ve Birleşik Devletler'de olmak üzere, süratle bir sanayi sektörünün tümüne egemen olabiliyorlardı. 1908'de Birleşik Devletler'de ilk yedi tröst, 1638 şirkete sahip veya denetler durumdaydı.[30] 1900'den sonra, tröstler tekstil üretiminin %50'sini, cam sanayiinin %54'ünü, kâğıt ve kitabın %60'ını, gıdanın %62'sini, ispirtonun %72'sini, demir dışı metallerin %77'sini, kimyanın %81'ini, demir ve çeliğin %84'ünü[31] temsil ediyordu. J. P. Morgan ve E. H. Gray tarafından oluşturulup Carnegie çelik fabrikalarının da katılımıyla United States Steel Corporation ortaya çıktı. Rockefeller tarafından 1870'te kurulduğunda Amerikan petrolünün sadece %4'ünü rafine edebilen Standart Oil, 1879'da rafinerilerin %90'ını denetler durumdaydı. 1904'teyse, ulusal petrol ticaretinin %85'ini, ihracatın da %90'ını elinde tutuyordu. Almanya'da Krupp tarafından oluşturulan sanayi imparatorluğu 1873'te 7000 işçi çalıştırırken, 1913'te 78.000 işçiye yükselmişti. Elektrik enerjisi dalında AEG, baş döndürücü bir yoğunlaşma süreci sonucunda 1911'de 175 ila 200 şirketi denetliyor, 60.000 işçi çalıştırıyor, 1908'den beri bir başka Alman grubu olan Siemens'le iş birliği yaparak, Amerikan grubu General Electric'le dünya pazarını paylaşıyordu (kabaca,

29 L. Hannah, afy. *The Cambridge Economic History of Europe*, c. VII, s. 207.

30 Nazarevski, *a.g.y.*, N. Boukharine, *a.g.e.*, s. 58.

31 I. Goldstein, *a.g.y.*, N. Boukharine, *a.g.e.*, s. 59.

Avrupa AEG'nin, Kuzey Amerika da GE'nin etkinlik alanıydı).[32] İngiltere'de durum bu kadar net olmasa da, söz konusu dönemde bankacılık sektöründe önemli bir yoğunlaşma gözleniyordu: 1880'de 250 özel banka varken bu sayı 1913'te 48'e düşmüştü; 1880'de 120 Joint-Stock Bank varken bu sayı 1913'te 43'e düşmüştü. Aynı şekilde Almanya'da da 1873 krizinde 70 banka iflas etmişti, 1890-1891 arasında bir kriz dalgası daha yaşandı ama 1901 krizi "gerçek bir temizlik krizi" oldu: Deutsche Bank 49 başka bankayı yuttu. Diskonto Bank da 28 bankayı... geriye beş-altı büyük banka kalmıştı, "her büyük banka bir grup işletmenin finansal damarını oluşturuyor ve riski paylaşmak için de birkaç banka bir şirketi destekliyordu."[33] Birleşik Devletler'de de iki "finans imparatorluğu", ortaya çıkmıştı. Bunlardan birincisi Morgan'ın First National Bank'ı, General Electric, Rubber Trust, US Steel, Vanderbilt demir yolları ve birçok elektrik şirketinden oluşuyor; ikincisi de Rockefeller'in National City Bank'ydı ki, Standart Oil, Tobacco, Ice Trust, Gould demir yolları ve telefon şirketlerini kapsıyordu.[34]

"Üretimin yoğunlaşması ve onun sonucu olarak ortaya çıkan tekeller; füzyon veya banka ve sanayi sermayesinin iç içe geçmesi, işte finans-kapitalin oluşmasının öyküsü ve söz konusu kavramın muhtevası", diye yazıyordu Lenin, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm* başlığını taşıyan eserinde. O da Buharin gibi, Hilferding'in geliştirdiği kavrama gönderme yapıyordu:

---

32 Lenin, *L'Impérialisme, stade suprême du capitalisme*, 1916/1917, Éd. du Progrès, 1969, s. 85.

33 F. Mauro, *Histoire de l'économie mondiale*, s. 212.

34 Fransa'da çalışma bankaları sanayi kalkınmasına katıldı (Banque de Paris et des Pays-Bas, Banque française pour le commerce et l'industrie), ve Schneider kuruluşu sırasında, Banque de l'Union Parisienne'e el koydu. Fakat, büyük mevduat bankaları, Crédit Lyonnais'nin müdürü Henri Germain'in akıllı ihtiyatlılığını dikkate almazlık etmiyorlar: "Sanayi firmaları ne kadar akıllıca yönetilirlerse yönetilsinler, bir mevduat bankasının fonları kullanımı için gerekli güven söz konusu olduğunda her zaman risklidirler." *A.g.y.*, M. Reberioux, *La Républiique radicale?*, Seuil, 1975, s. 120.

> Aslında finans-kapital sermayenin birleşmesi demektir. Eskiden birbirinden ayrı olan sanayi, ticaret ve banka sermayeleri artık sanayinin para babaları ve bankalar iç içedir ve yüksek finansın kontrolü altına girmiş durumdadır.[35] Böylece, finans-kapitalle sermayenin özgün karakteri silinmektedir. Ve bu sonuncu, üretim araçlarına, doğal zenginliklere ve birikmiş ölü emek ve canlı emeğe sahip olmaktan doğan bir güç olarak tezahür etmektedir. Mülkiyetin birkaç büyük sermaye grubunun elinde merkezîleşip yoğunlaşmasıyla, kapitalist olmayan büyük kitlenin doğrudan karşısında yer alıyor.[36]

Hilferding'in yazdığı gibi emperyalizm kaçınılmaz bir şekilde gelişiyordu:

> Finans-kapitalin politikası üçlü bir hedefin peşindedir: İlk olarak mümkün olan en geniş ekonomi sahasının yaratılması, ikinci olarak gümrük duvarlarıyla bu sahanın yabancı rekabete karşı korunması ve son olarak da ülkenin tekelleri için bu sahanın işletme alanlarına dönüştürülmesi.[37]

Ve Buharin noktayı şöyle koyuyordu:

> Finans-kapitalin bu politikası emperyalizmdir.[38]

İhracatın artması, uluslararası rekabetin sertleşmesi; sermaye ihracatı, şirketler arası ortaklıklar ve dış ülkelerde şubeler oluşturma, ve bu hareketle birlikte ikinci bir güçlü sömürgecilik dalgasının ortaya çıkması ve bütün bunlara eşlik eden düşmanlıklar çatışmalar ve savaşlar.

Korumacılığına rağmen, 1875'ten 1913'e kadarki dönemde Almanya'nın ihracatı dört kat, Birleşik Devletler'in ihracatı da beş kat artış gösterdi. Aynı dönemde İngiliz ihracatı sadece 2.2 kat, Fransa'nınki de 1.8 kat artsa da, bu iki ülkede de ihracatı artır-

35 R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Viyana, 1910, Rus. çev. Éd. De Minuit, 1970, s. 407.

36 *A.g.e.*, s.330.

37 *A.g.e.*, s.440.

38 N. Boukhairen, *a.g.e.*, s. 105.

ma gayretleri artıyordu: İngiltere'nin maddi mal üretimi toplam ihracatının 1851'de %26'sı, 1871'de %46'sı ve 1881'den sonra bir yavaşlama söz konusu olsa da 1900'den sonra yeniden yükselişe geçerek 1911'de %50 seviyesine ulaştı; Fransa'da söz konusu oran daha düşük bir büyüme seyri izledi, XIX. yüzyılın son otuz yılında %17'den 1905-1913 arasında %21'e yükseldi.[39] İngiltere ürettiği kömürün 1870'te %13'ünü, 1890'da %21'ini, 1913'te de %33'ünü ihraç ediyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ürettiği dökme demir ve çeliğin %35-40'ını ihraç ederken, 1905-1907'de %50'sini ihraç ediyordu.[40] İngiliz sanayii yapısından kaynaklanan bir avantajdan yararlanıyordu zira üretim araçları üretiminin payı artmaya devam ediyordu: 1881'de %47, 1907'de %58.[41] Şehirleşip donanan ve yeni sanayileşen ülkeler önemli bir pazar oluşturuyordu.

Sermaye ihracı da pazar elde etmenin bir aracıydı: XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında artan bir ağırlığa sahipti. Yıllık sermaye akımı olarak İngiltere'nin dış yatırımları 1880-1884'ten 1890-1894'e iki katına çıkarken, 1890-1894'ten 1910-1913'e dörde katlandı; Almanya 1883'ten 1893'e ikiye katlandıktan sonra 1893'ten 1914'e tekrar ikiye katlandı; ve Fransa'da da 1880-1914 aralığında üç kat artış kaydetti.[42]

1914'te bu üç ülke yabancı sermaye yatırımlarının dörtte üçünü temsil ediyordu. Sadece İngiltere'nin payı %43'tü. Fransa'nın payı %20, Almanya'nınki de %13. Geri kalanın %7'si Birleşik Devletlere, %12'si Belçika, Hollanda ve İsviçre'ye, son %5 de tüm diğer ülkelere aitti.[43]

"Yatırımların" gerçekleştiği bölgelere gelince, en büyük pay %27 ile Avrupa'nındı ve onu %24 ile Kuzey Amerika izliyordu. Latin Amerika'nın payı %19, Asya'nın %16, Afrika'ya sadece %9, Okyanusya'ya da %5 yabancı sermaye yatırımı olmuştu.[44]

39 J. Marczewski, *Cahiers de l'ISEA*, no. 163, Temmuz 1963, c. 22, s. LXI.

40 Ph. Deane ve W. A. Cole, *a.g.e.*, c. 54 ve 56, s. 216 ve 225.

41 T. J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, no. 179, Kasım 1966, s. 287.

42 H. Feis, *Europe, the world Banker, 1870-1914.*

43 A. G. Kenwood ve A. L. Lougheed, *a.g.e.*, s. 41

44 *A.g.e.*, s. 42.

İngiltere dünyanın en büyük yabancı sermaye ihracatçısı olmaya devam etmekle birlikte, sermayenin yöneldiği alanlar itibarıyla önemli bir değişiklik ortaya çıkmıştı: Avrupa'ya daha az, Birleşik Devletler'e ve Hindistan'a daha da az yatırıma yönelirken, diğer Commonwealth ülkeleri ve Latin Amerika'daki yatırımları artıyordu.

TABLO 23
İNGİLTERE'NİN YABANCI ÜLKELERDEKİ VARLIKLARI*

	1870	1914
Avrupa	25	5
ABD	27	21
Latin Amerika	11	18
Hindistan	22	9
Commonwealth dışındakiler	12	37
Dünyanın geri kalanı	3	9
Toplam	100	99
İngiliz Sterlini olarak Toplam	**770**	**4 107**

* % olarak.
Kaynak: A. G. Kenwood ve A. L. Lougheed, *a g e.*, s. 43.

Fransız varlıkları, esas itibarıyla Avrupa'da toplanmıştı (yatırımların beşte üçü) ve başta Rusya olmak üzere, Doğu Avrupa'da önemli bir yoğunlaşma söz konusuydu. Henüz sömürgelerde ciddi bir yatırım söz konusu değildi.

Alman sermayesi esas itibarıyla Avrupa'da yatırıma çevrilmiş olmakla birlikte (Avusturya, Macaristan, Romanya), Japonya, Meksika, Osmanlı İmparatorluğu'nda da önemli yatırımları vardı. Amerikan sermayesiyse Amerika'da kalmıştı: Özellikle de Kanada, Meksika ve Küba'da.

Dışarıdaki bu varlıklar çok farklı biçimler alabiliyordu: Kamu borçlanmalarına katılma (bu konuda en iştahlı olan Fransız tasarruf sahipleriydi), hükümetlere, bankalara, şirketlere ödünç verme, grupların ve tröstlerin birçok sektördeki şirketlere or-

tak olması veya satın alması, yabancı ülkelerde şubeler kurma... Westinghouse 1903'ten itibaren, AEG de 1913'ten önce İngiltere, Paris, Cenova, Stockholm, Brüksel, Viyana, Petrograd, Milano ve birçok Latin Amerika kentinde şubeler açmışlardı. Société Générale de Belgique'in 1913'teki varlıklarının beşte üçü ulusal sınırlar içinde, beşte ikisi de Avusturya, Rusya, Kanada, Arjantin, Yeni Kaledonya gibi dış ülkelerdeydi...

TABLO 24
FRANSA'NIN YABANCI ÜLKELERDEKİ VARLIKLARI*

	Gerçekleşen yatırımlar		Varlıklar
	1816-1851	1852-1881	1914
Akdeniz Avrupa'sı	62	36	14
Orta Avrupa	12	19	8
Doğu Avrupa	-	9	28
Kuzeybatı Avrupa	22	4	8
Toplam Avrupa	96	68	58
Ortadoğu	-	23	11
Sömürgeler	-	4	9
Amerika	4	5	16
Dünyanın geri kalanı	-	-	6
Toplam	100	100	100
Milyar Frank olarak Toplam	2.5	17.6	52.7

* % olarak.
Kaynak: R. E. Cameron, *a.g.e.*, s. 92, 97 ve 380.

Deutsche Bank'ın Güney Amerika'da (Arjantin, Peru, Bolivya, Uruguay, Brezilya) ve İspanya'da şubeleri vardı; İsviçre'de, Irak'ta, Çin'de ortaklıkları; Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu, Orta Amerika, Doğu ve Güney Afrika'da plasmanları mevcuttu... Diskonto-Bank İngiltere, Romanya, Bulgaristan, Brezilya ve Şili'de şubelere sahipti; Belçika, İtalya, Arjantin ve Brezilya, Kamerun, Gine, Asya'da ortaklıkları; Avrupa'da (İngiltere,

Finlandiya, Avusturya, Romanya, Rusya) ve Afrika'da da plasmanları mevcuttu... 1910'da İngiliz bankalarının dünyadaki şubelerinin veya ajanslarının sayısı beş binden fazla, Fransız bankalarının yüz dört, Alman bankalarının yetmiş, Hollanda bankalarının da altmış sekiz şubesi vardı.[45]

İşte ulusal kapitalizmlerin dünya ölçeğinde böylesi bir yayılma ortamında, farklı ulusal sömürgeleştirme çabaları boy veriyordu. Bu konuda Cecil Rhodes'un 1895'te söyledikleri ilginçtir:

> Dün L'East End'deydim (Londra'nın işçi mahallesi) ve işsizlerin bir toplantısına katıldım. Orada çok hararetli, öfke dolu konuşmalara tanık oldum. "Ekmek! Ekmek!" diye çığlıklar atılıyordu. Bütün bunları görüp eve döndükten sonra emperyalizmin ne kadar önemli olduğuna inancım bir kat daha arttı... Yüreğimi yaralayan düşünce, sosyal sorunun çözülmesiyle ilgiliydi: Birleşik Krallık'ın kırk milyon insanını kurtarmak, ülkeyi yıkıcı bir iç savaştan uzak tutmak, fazla nüfusumuza yerleşecek bir yer bulmak, fabrikalarımızın ürünleri ve madenlerimiz için pazarlar bulmak için biz sömürgeciler yeni topraklar fethetmek zorundayız. Her zaman tekrarladığım gibi, imparatorluk bir mide sorunudur. Eğer iç savaşı engellemek istiyorsanız, emperyalist olmaktan başka seçeneğiniz yoktur.[46]

İngiliz sömürgeler bakanı Joseph Chamberlain, 1896'da Birmingham ticaret odasında yaptığı bir konuşmada: "Eğer pasif kalmış olsaydık (...) Afrika'nın en büyük kısmı hasımlarımız tarafından ele geçirilecekti. (...) Sömürge politikamızla yeni bir toprağı ele geçirip kalkındırdığımızda, bunu uygarlığın gücüne dayalı ve dünya ticaretinin gelişmesi için yapıyoruz." Jules Ferry de: "Sömürge siyaseti sanayi siyasetinin kızıdır," diyordu. Enstitü üyesi ve Collége de France'da öğretim üyesi ve Économiste Français'nin müdürü olan P. Leroy-Beaulieu, 1891'de yayınlanan *Modern Toplumlarda Sömürgeleştirme Üzerine* başlığını taşıyan eserinin başına John Stuart Mill'in şu cümlesini koymuştu:

45 N. Boukharine, *a.g.e.*, s. 40.

46 *Die Neue Zeit*, 1898, no. 1, s. 304, *a.g.y.*, Lénine, *L'Impéralisme...*, *a.g.e.*, s. 100.

"Denilebilir ki, bugünün dünya koşullarında sömürgeler kurmak, yaşlı ve zengin bir ülkenin sermayesini harekete geçirecek en iyi iştir." Ve şöyle devam ediyordu:

> Sömürgeleştirme bir halkın büyüyen gücü, kendini yeniden üretebilme kuvveti, bir alanda genişleyip çoğalması ve dünyanın büyük bir kısmında dilini, fikirlerini, yasalarını egemen kılmasıdır. Sömürgeleştiren bir halk, kendi ihtişamının ve üstünlüğünün temellerini geleceğe taşır. (...) Uygar devletlerin (sömürgeleştirmeyi) gerekli bir amaç olarak görmemesi mümkün değildir.[47]

Şu sözlerde ise ekonomik gerçekçilikle ırkçılık örtüşüyordu:

> Uygar Batılıların ilelebet ilk yurtları olan dar bir alana sıkışıp kalmaları, orada boğulmaları hem doğal değildir hem de haksızlıktır. Uygarlık, sanat ve bilimde harikalar yarattıkları halde, kazanç getirecek bir iş yokluğundan her geçen gün sermayelerinin faiz hadlerinin daha fazla düştüğünü görüyorlar.[48] Neredeyse dünyanın yarısını uçsuz bucaksız topraklara serpiştirilmiş, cahil, beceriksiz, tam birer gerizekâlı çocuk taifesinden oluşan küçücük insan gruplarına terk ediyorlar. Ya da hiçbir enerjisi kalmamış, hiçbir çaba sarf edemez durumda olan, aciz, ortak iş yapma yeteneğinden ve ileri görüşten yoksun, yönünü, kaybetmiş, tiridi çıkmış halklara bırakıyorlar.[49]

Uygarlığın ve dinin sağduyusunu kutsuyor, ırkçılık ve üstünlük bilinci son utanç duygusunu da yok ediyor; çıkarlar ortama hâkim oluyor; kimi zaman da güneşin ve uçsuz bucaksız toprakların mistisizmi harekete geçiriyor ve modern silahlar gerekli cesareti veriyordu. İngilizler, Fransızlar, Almanlar ama aynı zamanda Belçikalılar ve Hollandalılar da sömürge seferlerine

47 P. Leroy-Beaulieu, *De la colonisation chez les peuples modernes*, Guillaumin, 1891, s. 839 ve 841.

48 Yazarın Notu: Fakat, Leroy-Beaulieu, notta ısrarla şöyle diyor: "Sömürgeleştirme, sermayeye yeni iş olanakları yaratıyor. Bu özellik, şimdiye dek hiçbir yazar tarafından önemsenmemiştir." *A.g.e.*, s. 842.

49 *A.g.e.*, s. 842.

çıkıyor, gerektiğinde insanları ve halkları katlediyorlar ve postu kapıyorlardı.

TABLO 25
1876-1914 ARALIĞINDA SÖMÜRGECİ YAYILMA

	Sömürgeler				Metropoller	
	1876		1914		1914	
aktarım**	alan*	nüfus**	alan*	nüfus**	alan*	nüfus**
İngiltere	22.5	251.9	33.5	393.5	0.3	46.5
Rusya	17	15.9	17.4	33.2	5.4	136.2
Fransa	0.9	6	10.6	55.5	0.5	39.6
Almanya	-	-	2.9	12.3	0.5	64.9
ABD	-	-	0.3	9.7	9.4	97
Japonya	-	-	0.3	19.2	0.4	53
Altı büyük gücün toplamı	40.4	273.8	65	523.4	16.5	437.2
Küçük devletlere ait sömürgeler (Belçika, Hollanda...)	-	-	9.9	45.3	-	-

* Milyon km². ** Milyon kişi.
Kaynak: N. Boukharine, *a.g.e*, s. 81.

Öte yanda, daha düşük ölçekte ve farklı biçimlerde olsa da, Rusya ve Birleşik Devletler de bu harekete katılıyordu.[50]

Ulusal yayılmacılar arasında sürtüşmeler artıyor, ekonomik ve finansal rekabet sertleşiyordu. Ulusal hasımlıklar keskinleşiyor, yeni ittifaklar oluşuyor, eski ittifaklar bozuluyordu. Ve bütün bunlar ulusal çıkar söylemi altında ve şovenizm, ırkçılık, askerî gösteriler, uluslararası sergilerde ortaya çıkıyordu. Her ülkede ulusal sanayicilere geniş pazarlar sağlayan, askerlere de yeni fetih imkânları sunan askerî harcamalar artıyordu. Bu, özellikle dönemin dört hâkim kapitalist ülkesi için çok önemliydi.

50 Bkz. C. Julien, *L'Empire américain*.

TABLO 26
BAŞLICA KAPİTALİST ÜLKELERİN ASKERİ HARCAMALARI

	1. kişi başına düşen savunma harcamalarındaki artış*		2. Askeri harcamaların toplam devlet harcamalarındaki payı*	
	1875'ten 1908'e**	1908'den 1913-1914'e	1875**	1908
İngiltere	62	29	38.6	48.6
Fransa	63	14	29.0	37.0
Almanya	95	28	28.5	28.3***
ABD	67	a	33.5	56.9

* % olarak. ** 1881-1882, Almanya için. *** Olağanüstü ve geçici harcamalar hariç.
a. rakam mevcut değil.
Kaynak: O. Schwarz, a.g.y., N. Boukharine, *a.g.e*, s. 126 ve W. Sombart, *Le Capitalisme moderne*, Fr çev., *l'Apogée du capitalisme*, Payot, 1932, c. I, s. 88.

Sermayenin yoğunlaşması, karteller, tröstler, tekeller, böylesi bir yeni çerçevede sanayi sermayesiyle banka sermayesinin iç içe geçmesi, hem sosyal mevzuatın oluşturulması hem de büyük kamu altyapı yatırımlarında devletin yeni roller üstlenmesi, yeni topraklara doğru yayılma, militarizm, sermaye ihracı, sömürgeleştirme, dünyanın paylaşılması... XIX. yüzyıl başında gelişmekte olan bir "yeni kapitalizm"di ve birçokları buna "emperyalizm" diyordu.

Daha 1902'de Hobson: "Yeni emperyalizm eskisinden iki bakımdan ayrılıyor: Birincisi, yayılma halindeki tek bir imparatorluğun yerini, her biri siyasi ve ticari yayılma kaygısıyla hareket eden rakip imparatorlukların teori ve pratiği alıyor; ikinci olarak, ticari çıkarları finansal ve sermaye yatırımlarının öncelikli ağırlığı alıyor."[51]

Emperyalizm sayesinde finans-kapital bir dönem için ulusal çerçevedeki çelişkilerin önüne geçiyordu. Ve Hilferding 1910'da şöyle yazıyordu:

51 Hobson, *Imperialism*, 1902, *a.g.y.*, Lenin, *L'Impérialisme*, *a.g.y.*, s. 118.

> Babil halklar harmanına baktığında kendi halkını tüm halkların üstünde, kulenin tepesinde görüyor. Bir vakıa olan ve kuvveti ve görkemi sürekli artan güçlü devletinde yaşıyor. Artık devletinin yükselmesi için her şey mübahtır. Böylece, bireyin çıkarı, her türlü temel sosyal ideolojinin koşulu sayılan genel çıkarlara feda ediliyor. Artık devlet halk düşmanı ve ulus tek bir ulusallık kavramına indirgeniyor ve politikanın itici gücü haline geliyor. Sınıfsal çıkarlar sahneden çekiliyor, yok oluyor ve ne yapılıyorsa herkesin çıkarına yapılıyor sayılıyor. Bilinmez sonuçları mülk sahibi sınıflar için tehlikeli sonuçlar doğurabilecek olan sınıf mücadelesinin yerini genel ulusal çıkarlarda cisimleşen ve tek ereği olan yegâne bir amaca kilitleniyor: ulusal ihtişam...[52]

Otto Bauer, 1913'te, "Emperyalizm aslında sermaye birikiminin sınırlarını genişletmenin bir aracıdır,"[53] diyecekti.

Eğer dünya ekonomisi, "dünyayı kapsayan üretim ilişkileri ve ona uygun ticaret ilişkilerini ifade ediyorsa"[54] emperyalizm de bu üretim ve ticaret ilişkilerinin dünya ölçeğine yayılmasıdır. Yirminci yüzyılın başında bu yayılma İngiliz, Alman, Fransız ve Amerikan kapitalizmlerinin egemenliği biçiminde tezahür ediyordu...

O dönemin "barışı" çoktan savaş çığlıklarıyla çiziklenmiş *pax britannica*'nın yerini alan *pax germanica* idi.

Sömürgeci seferler: Fransızlar Dohamey, Madagaskar, Çad ve Fas'a; İngilizler Güney Afrika, Sudan'a; Belçikalılar Kongo'ya; İtalyanlar Habeşistan ve Libya'ya çıkıyor; Amerikalılar Hawai, Porto Riko, Samao, Filipinler Panama'ya müdahale ediyor; Japon yayılmacılığı Çin ve Kore'ye yöneliyor ve Çin'e uluslararası bir sefer düzenleniyordu. Hasımlıklar 1898'de Fachoda'da, 1905 ve 1911'de Fas'ta patlamanın eşiğine geliyor ya da savaş-

52 Hilferding, *Das Finanzkapital*, Viyana, 1910, *a.g.y.*, N. Boukharine, *a.g.e.*, s. 107.

53 O. Bauer, *Neur Zeit*, no. 24, 1913, s. 873, *a.g.y.*, P.-P. Rey, *Les Alliances de classes*, s. 140.

54 N. Boukharine, *a.g.e.*, s. 17.

lara dönüşüyordu: Boer Savaşı (1899-1902), İspanyol-Amerikan Savaşı (1898), Japon-Rus Savaşı (1904-1905), daha önce iki sefer kendi çıkarları için "denizaşırı" iki savaşta, 1897'de Türklerle Yunanlar arasındaki Yunan Ulusal Savaşı'nda ve 1912-1913 Balkan Savaşı'nda savaşa tutuşan Avrupalı güçler için bir üçüncünün ilk belirtileri ortaya çıkmaktaydı.

Hasımlık, rekabet, sürtüşme, çatışma; elbette bütün bunlar endüstriyel ve finansal çıkarlar içindi ama, elbette vatanseverlik coşkusu da işin içine giriyordu. Tek neden olmasa da, 1914-1918 Büyük Savaşı'nın gerisinde XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başındaki ulusal kapitalizmlerin emperyalist yayılması yatıyordu. Öylesine müthiş bir mezbaha ki, bunu sadece "*der dest der*"* düşüncesi katlanılır kılabilirdi.

* Dünyanın en son büyük savaşı olacağı umulan Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) *-çev.*

4. Bölümün Özeti

Ulusal kapitalizmler oluşmalarının ve gelişmelerinin her döneminde dışarıya yöneldiler: Amerika'nın altını, yağma, zora dayalı çalışma, köleleştirme, sömürgelerden kaynak aktarma, ticari kazançlar. Fakat ne bu tür dış kaynakların varlığı ne de büyüklüğü emperyalizmi açıklar.

Emperyalizm, bir ulusal kapitalizmin dünya ölçeğinde işlerlik kazanıp gelişmesidir. Üretim aşamasında değere el koyma, üretilen malların satışıyla değerin gerçekleşmesi ve bir önceki üretim sürecinde sağlanan kârın tekrar yatırımlara yöneltilmesi sadece yerel-ulusal düzlemde planlanıp harekete geçirilmez; hemen ve ister istemez ulusal-küresel planda gerçekleşir. Bu yeni yaklaşım büyük ölçekli kapitalist güçlerin mantığında olan bir şeydir: Oligopoller, tröstler, gruplar, ve giderek önem kazanan bunlar arasındaki ittifaklar, kimi zaman sanayi sermayesiyle banka sermayesinin finans-kapital olarak iç içe geçmesi, bunu gerçekleştiren burjuvazinin fraksiyonları yerel-ulusal engelleri aşarak, faaliyetlerini ulusal-küresel alana yaymaya girişirler ve harekete geçirdikleri dinamik devletin desteğine, onun diplomatik gücüne, donanmasına, ordusuna dayanır.

Dolayısıyla, emperyalizmle:

1. Sermayenin genişletilmiş yeniden üretimine ilişkin çelişkiler artık ulusal-küresel düzlemde gelişir;

2. Özellikle emperyalizm çağında, üretilen değerin gerçekleşmesi (realizasyon) aşamasında ve dünyanın değişik bölgelerinin denetim altına alınmasında yeni çelişkiler ortaya çıkar.

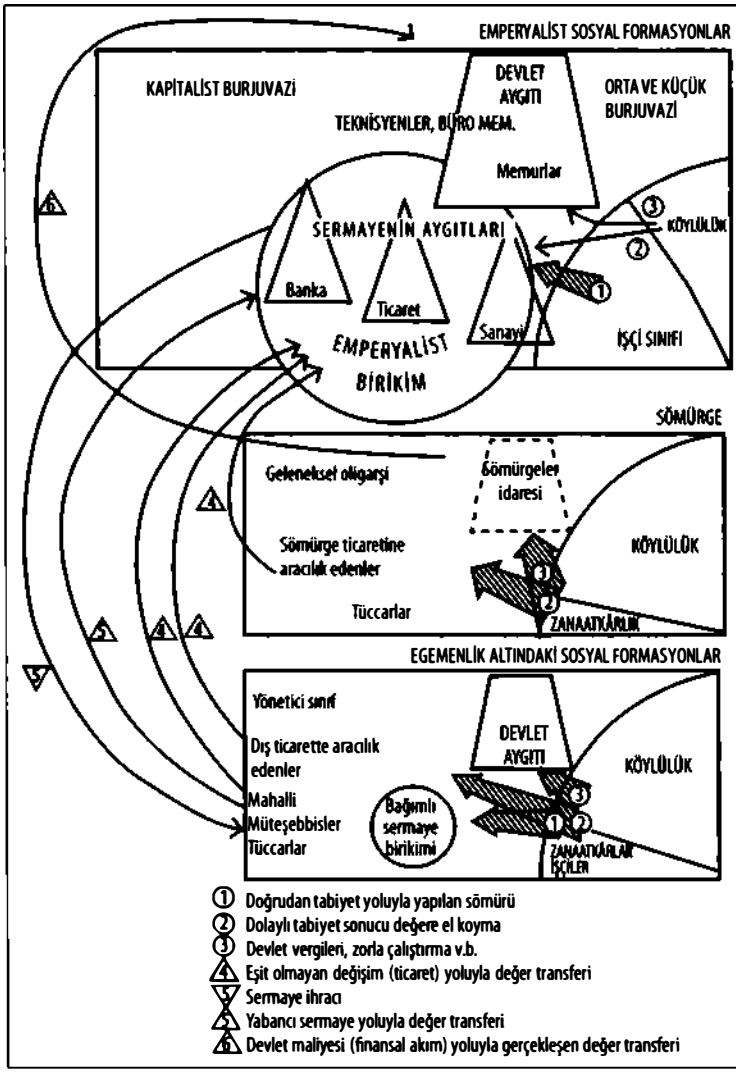
Bu teşhisi, XII no'lu şema yardımıyla tarihsel kapitalizmin yukarıda sözünü ettiğimiz dört çelişkisini netleştirebiliriz.[55]

Emek-sermaye çelişkisi W, her ulusal kapitalizm dahilinde doğrudan etkileme (reel tabiyet) şeklinde tezahür ediyor. İşçilerin kazanımları ve kimi yasal düzenlemeler, kapitalizmin ilk dönemlerinden farklı olarak, ilişki görece daha az kaba hâl aldı.

55 Bkz: s. 191.

ŞEMA XII

1914 ÖNCESİ EMPERYALİZMDE SOSYAL FORMASYONLAR, SINIFLAR, DEĞERE EL KOYMA VE DEĞERİN DAĞILIMI

Aynı zamanda uluslararası düzlemde de (egemenlik altındaki ülkelerin geleneksel üreticileriyle egemen kapitalizmler arasında) dolaylı tabiyet şeklinde tezahür etti.

Bu iki veçhe arasında bir bağ var mıdır? Zira bu sorun, işçi dünyasının entelektüel ve politik çevrelerinde hararetli tartışmalara neden olmuştu. Bazılarına göreyse arada hiçbir bağ yoktu. İleri kapitalist ülkelerde işçi kazanımları, verimlilik artışı sayesinde kapitalistler için katlanılabilir, sineye çekilebilir hale geldi ki, verimlilik artışı da teknik ilerlemenin eseriydi... Teknik gelişme, kapitalistlerin isteği olan, işçilerin becerilerini ve çalışma yoğunluğunu artırmayı sağladı. Diğerleriyse, tam tersine ortaya çıkan yeni durumun, egemen kapitalist ülkelerin egemenlikleri altında tuttukları ülkelerden yapılan zenginlik transferinin eseri olduğunu ileri sürüyorlardı: Yabancı yatırımlardan sağlanan kâr transferleri, borç verme yoluyla sağlanan faiz ve eşit olmayan ticaret... Dolayısıyla patronlar ve devlet tarafından verilen tavizler böylece kolaylaşmış ve Batı işçi sınıfları da *ister istemez* bu durumdan yaralanmışlar, diğer halkları egemenlik altına almanın da suç ortağı olmuşlardı... Ulusal egemen kapitalizmler arasındaki X çelişkisine gelince, o çelişki büyük oranda sertleşti. İster hammaddelere (temel mallara) ve pazarlara (tüketim-teçhizata) ulaşmada, isterse de kredi ve dış yatırımlar konusunda olsun, rekabet kızıştı. Dünyanın farklı yerlerinde tansiyon yükseldi, kapışmalar arttı ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sonuçlandı...

Buna karşılık egemen kapitalist ülkelerle, yükselen yeni kapitalist ülkeler arasındaki çelişki önemsizdi.

"Kapitalistler arasındaki Y çelişkisi" de, özellikle uluslararası arenada sertleşme eğilimindeydi. Bu arada istişareler, uluslararası profesyonel organizasyonlar, antlaşmalar, karteller, tröstler her ülkede artış gösterdi. Fakat bu olgu uluslararası planda geçerliydi. Bu çelişki öncekini azdırdı ve onun önemli bir bileşeni haline geldi.

Nihayet, "egemen kapitalizmlerle egemenlik altındaki halklar arasındaki Z çelişkisine" gelirsek, yeni bir sömürgeleştirme (kolonizasyon) dalgası, dünyanın paylaşılması ve nüfuz bölgeleri oluş-

turma dünya ölçeğinde yaygınlık kazanıyordu. Tabii bu dalgaya sadece Avrupa'nın yaşlı ülkeleri değil, yeniler (ABD) ve modernleşme sürecine girmiş diğerleri de (Rusya, Japonya) dahil olmuştu. Kimi zaman egemenlik altına alma eylemi aşırı şiddet ve askerî yöntemlerle gerçekleşiyordu. Yeni bir çelişki mayalanmak üzereydi ki, tüm bir XX. yüzyılın ikinci yarısını derinden etkileyecek ve 2000'li yıllara da sarkan şokları kışkırtacaktı.

İşte, emperyalizm kelimesi bu yeni realiteyi ifade ediyordu. Tuhaf bir şekilde bu kelime İngiliz-Amerikan dünya egemenliğine karşı çıkanların şiarı ve bayrağı olmuştu. İşçi sınıfı mücadelesinde ve Marksist literatürde bir karşı duruşun timsali bir kelimesi haline gelmişti. Daha sonrasında da, kurtuluş savaşlarında ve Üçüncü Dünyacı mücadelede de yaygın bir kullanıma ulaşacaktı. Kimileri emperyalizmi kapitalist gelişmenin bir aşaması ve bir biçimi olmaktan çok, büyük güçlerin kendi çıkarlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak görme eğilimindeydiler.[56]

Fakat, kelimenin çok yaygın kullanımı, içeriğin boşalması pahasına genelleşip yaygınlaşıyor. Zira, ister büyük güçler, büyük devletler söz konusu olsun, netice itibariyle bunlar ulusal aktörlerdir ki, egemenlik alanlarını genişletmek, büyütmek isterken, rakiplerle karşı karşıya gelip çatışmaya giriyorlar. Emperyalizmin oluşması, kendini dayatması ve emperyalizmlerin XIX. yüzyılın sonunda yükselişe geçmesi, güçlü ulusal temellerden hareketle mümkün olmuştu. Böylece XX. yüzyılın başı, emperyalist şoklar, ulusal çatışmalar ve büyük savaşlarla sonuçlanıyordu.

Bu dönemin emperyalizmlerinin iki temeli vardı: Gelişmiş ulusal kapitalizmlerin genişleme ihtiyacı ve devletlerinin egemenlik kurma mantığı. Savaşın patlamasıyla ulusal veçhe ön plana çıkmıştı. Ve tabii çalışanlar, emekçiler dünyasının enternasyonalizminin ve antikapitalizminin yerini de "milliyetçi duygular" ve milliyetçilik alacaktı!

56 Şaşırtıcı bir şekilde Schumpeter'in 1919'daki pozisyonuyla buluşuyorlardı. "Emperyalizmin sosyolojisine katkı", *Impérialisme et classes sociales*, Éd. de Minuit, Paris, 1972, s. 39-153.

5

BÜYÜK KARMAŞA (1914-1945)

> Yüzyılın sona ermesiyle, birbiriyle uyuşması imkânsız ve savaşla sonuçlanmaktan başka çıkış yolu bulunmayan bir eşiğe gelindi. Çağdaşlarımız eski günleri; istikrar, iktisat, tedbir, kazanılmış haklar, geleneksel siyasi partiler, güvenli ülke, sabit gelir rejimi, kesin maaş, adil bir biçimde hesaplanmış emekli aylıkları, yüzde üç dönemi, eski gereçler ve düzenleyici başlık parası olarak hatırlayacaklardır. Tekniği arkasına alan rekabet bu sağduyuyu kaçırdı ve sükûneti yok etti. (...) Savaş, yaşananların normal seyrini bir yıldırıma dönüştürdü ve ihtiyaçlar skalasını dönüşüme uğrattı. Bunları bu şekilde tatmin etmek için de çok değişik, buyurgan adamların faaliyeti artıp çeşitlendi ve hızlandı. (...) Makineleşme ve işbölümü eklektizmi ve fanteziyi geri plana attı.[1]

Ulusal kapitalizmler sermaye birikiminin ve genişletilmiş üretimin mantığının sürüklemesiyle, dünyanın yeni bölgelerine doğru yayılmaya zorlandılar ve oralarda kıyasıya çatışmaya ve rekabete giriştiler. Fetih düşüncesi ve öç alma duygusunun itmesiyle ulusal tepkiler daha da sertleşti, milliyetçilikler kızıştı. Ve Dünya Savaşı hiçbir sorunu çözmediği gibi, sorunları daha da büyüttü. Eski uluslararası ödeme sistemi çökertildiği halde, uluslararası ölçekte yayılma ihtiyacı önemli olmaya devam etti.

1 Charles de Gaulle, *Le Fil de l'épée*, 1932, Berger-Levrault, 1954, s. 54 ve 90.

İşte böylesine çatlamış dünya, 1920'li yıllarda kriz ve refah dönemlerini bir arada yaşayacak ve 1929'dan sonra yeni bir büyük kriz patlak verecek ve onu da büyük bir savaş izleyecekti.

Savaştan Krize

Jaurés, "Bulutun yağmuru taşıması gibi, kapitalizm de savaşı taşır," demişti. Her şeyden önce kapitalizm, krizi ve zorunlu yeni pazarlar arayışını bünyesinde barındırıyordu. İşte onun bu özelliği ve ulusal sosyal formasyonlar olarak somut gelişimi ve kapitalizmler arası çatışma onu bir savaş taşıyıcısı durumuna getiriyordu. 1914-1918 Dünya Savaşı, Avrupa'yı darmadağın etti, İngiltere'nin gerilemesini hızlandırdı, Birleşik Devletler'in gücünü artırdı ama, 1914 öncesi çelişkileri çözemedi.

1. Büyük Savaş'ın Altüst Ettiği Dünya

İşçi sınıfı hareketinin hızının kesilmesi, Avrupa kapitalizmlerinin gerilemesinin daha da belirgin hal alması, milliyetçiliğin azması... Buna rağmen Birinci Dünya Savaşı'yla büyük arbede daha yeni başlıyordu.

Güzelim enternasyonalizm efsanesi bastırılmıştı. Genel grev, savaşı engelleyebilirdi; işçi sınıfları birbirlerini öldürmeyi reddedebilirlerdi... 1910'da, "Ordu her grevde patronların safında yer alıyor, Avrupa'daki her çatışmada, ulusları veya sömürgelerle girişilen her savaşta aklanıyor, parazit patronlar ve burjuva sınıfı için kendini feda ediyor. Bu nedenle Kongre (CGT) her türlü anti-militarist ve vatanseverlik karşıtı hareketi öngörüyor ve onaylıyor (...)."[2] Ve devamı vardı: "Avrupalı güçler arasında bir savaş durumunda, işçiler savaş ilanına devrimci genel grev ilan ederek cevap vereceklerdir."[3] Ve 1912'de: Birkaç yıllık bir hazırlık döneminden sonra 16 Aralık Savaşı'na karşı yapılan ge-

2 *A.g.y.*, E. Dolléans, *a.g.e.*, c. II, s. 192.

3 *A.g.e.*, s. 195.

nel grev, kapsamına ve uygun zamanlamasına rağmen başarısızlıkla sonuçlandı. CGT'nin 29 Temmuz 1914 bildirgesinde şöyle deniyordu: "Eğer, yöneticiler söylendiği gibi samimiyetli barış için çalışacaklarsa, Fransız halkını yanlarında bulacaklardır."[4] Bazıları sonuna kadar barışçıl inançlarına sadık kalsa da, çoğunluk yara almıştı; çok azı savaşın en ateşli döneminde bile barış için mücadeleden vazgeçmedi. Ama nafileydi; her Avrupa ülkesinde milyonlarca proleter birbirlerini öldürüyorlardı. Ve çatlama, bölünme, kin derin ve yakıcıydı.

Bir başka yenilgi de savaştan önce Avrupalı işçilerin yeni iş organizasyonu yöntemlerine karşı olmalarıydı. Bu yüzden 1912 ve 1913'te Renault'da, 1913'te Argenteuil'deki Dietrich ve Ivry'deki Brasier işletmelerinin işçileri kronometre kullanılmasını protesto etmek üzere greve gitmişlerdi:

> Renault fabrikasındaki uygulama bu sistemin ne kadar dayanılmaz olduğunu, işçileri nasıl bitkin duruma getirdiğini göstererek onu kabullenecek kadar basiretsiz işçiler için bir ders olmalıdır (...); işçi bir hayvan mertebesine indirgeniyor ki düşünmesi ve hayal kurması bile engelleniyor, daha çabuk ve daha çok üreten ruhsuz bir makine durumuna getiriliyor, ta ki, erkenden yıpranıp, değersizleşip atölye dışına atılana kadar. Taylor sistemi acımasızdır; değersizleri ve tam çalışma yaşını doldurmuş olanları dışarı atıyor.[5]

Ve Merrheim, 31 Mart 1913 tarihli *La Vie ouvriére*'de şunları yazıyordu:

> Zekâ, fabrikalardan ve atölyelerden kovuldu. Geriye beyinsiz kollar ve demir ve çelikten otomata tabi birer otomat haline getirilen bedenler kaldı.[6]

---

4 *A.g.y.*, J. Bron, *a.g.e.*, c. II, s. 146.

5 1913'te yayınlanan "Genel İşçi Konfederasyonu Bülteni", *a.g.y.*, *Histoire économique et sociale de la France*, c. IV, s. 528.

6 *A.g.y.*, E. Dolléans, *a.g.e.*, c. III, s. 264.

Fakat savaş bilimsel iş örgütlenmesini hayata geçirmeye imkân verecekti; zira ordu merkezdeki otomobil tamir atölyelerinde bu yöntemi uygulamaya koymuştu. Ve Louis Renault, otomobil yapımcıları sendikasının 1919'daki bir toplantısında, "İş organizasyonu yönteminin yararı şurada ki, en ince işleri bile kalifiye işçiye başvurmadan yapmak mümkün oluyor," diyordu. Daha 1918'de mühendislerine yönelik bir genelgede, "Aşağı yukarı tam bir örgütlenme için gerekli tüm unsurlar mevcut," diyordu. Aynı zamanda, *Bulletin des usines Renault*'da işçiler uyarılıyor, çalışmanın gevşetilmesi bir yana yoğunlaştırılıp devam ettirilmesi isteniyordu: "Aklınızdan çıkarmayın ki, bu savaş bittiğinde diğer savaş, yani ekonomik savaş başlayacak (...) ve siz bu savaşın ilk sıradaki neferleri olacaksınız."[7]

Sonuçta öteki sınıflar gibi, işçi sınıfı da biçilmişti: 1913'teki her aktif sanayi işçisinden biri 1914-1918 Savaşı'nda ölmüştü.[8]

Buna bir de Almanya'da kanla boğulan (Ocak-Mart 1919) devrimini ve aynı şekilde ezilen Macar Devrimi'ni (Temmuz 1919); nihayet Fransa'da sosyalistlerle komünistlerin Tours Kongresi'ndeki kopuşunu da (1920) eklemek gerekir. Sovyet Devrimi'nin sayısız işçiye bir sosyalist vatan verdiği bir dönemde Avrupa'nın büyük kapitalist ülkelerinde zayıflamış, öldürülmüş, parçalanmıştı.

Her ne kadar savaş yıllarında ve savaş sayesinde bazı sanayiler bir hamle yapsa da, bizzat bu ülkeler çok büyük güç kaybına uğramıştı. 2.7 milyonu Alman, 1.7 milyonu Fransız, bir o kadar Rus, 1.5 milyon Avusturya-Macaristanlı, 930.000 İngiliz, 150.000 Birleşik Devletler'den olmak üzere yaklaşık sekiz milyon insan hayatını kaybetmişti. Almanya ile Fransa'da her aktif on erkekten biri, İngiltere'de her yirmi kişiden biri... Savaşın top-

7 *A.g.y.*, B. Coriat, *a.g.e.*, s. 68, bkz. P. Fridenson, *Histoire des usines Renault*, c. I, Seuil, 1972, s. 76.

8 Bulundukları yerlerde işe alındıkları için bu oran sanayi işçileri için biraz düşüktür (%8.8 ulaşımda, %8.1 buna karşılık tarımda %10 ve serbest mesleklerde %10.7). (A. Sauvy, *Histoire économique de la France*, c. I, s. 442.)

lam maliyeti İngiltere servetinin %32'sine, Fransa'da %30'una, Almanya'da %22'sine, Birleşik Devletler'deyse sadece %9'una eşitti. Savaşa katılan her ülke vatandaşlarını büyük bir borç altına soktu. Savaşa dahil olan ülkelerin toplam iç borcu savaş arifesinde 26 milyar dolardan 1920'de 225 milyar dolara fırladı. Bir de buna dış borçları eklemek gerekir. İngiltere ABD'ye 4 milyar dolar, Fransa da 3 milyar dolar borçlandı. 1921'de müttefikler komisyonu Almanya'yı savaş tazminatı olarak 33 milyar ödeme yükümlülüğü altına sokmuştu.

1913 yılı başında 100 rakamı temel alındığında sanayi üretimi 1920'de:

- Birleşik Devletler'de 141
- İngiltere'de 100
- Fransa'da 62 ve Almanya'da 61'di.

Birleşik Devletler'in altın rezervleri, dört kattan fazla artarak, 1921'de; 2.5 milyar doları aşıyordu (dünya rezervlerinin beşte ikisinden fazla).

Bundan başka, Avrupalı güçler Sovyet Devrimi'yle, yatırımlar yaptıkları gelişen bir pazardan da yirmi-otuz yıl kopmuşlardı. Rusya'da kapitalizmden ve Batı'dan kopuşu sosyalist idealin taşıyıcısı olan hareket sağlamıştı. Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun sahneden çekilmesiyle, daha sonra İran ve Afganistan'da ulusal dinamikler ortaya çıktı. Nihayet, 1882'den beri işgal altında, 1914'ten beri de İngilizlerin protektorası olan Mısır'da grevler, boykotlar, trenlere saldırılar sonunda İngiliz Hükümeti 1922'de bağımsızlık ilan etti ama bunun teorik bir bağımsızlık olması dileğiyle... Savaş boyunca Japonya sanayi üretimini ticaretini ve dışarıdaki varlıklarını önemli ölçüde artırmıştı: Böylece Asya'da yeni bir sanayi gücü sahneyi çıkıyordu.

Avrupa kapitalizmlerinin güç kaybetmesi ve "Avrupa'nın gerilemesi" bu iki hareketi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Artık ABD birinci ekonomik güçtü; Almanya sanayi gücünü yeniden oluşturmaya yönelmiş; Rusya ve Japonya farklı yollardan

olsa da müthiş bir sanayileşme gayreti içine girmişlerdi; İngiltere ve Fransa sanayi aygıtları, banka ve finans şebekeleri, imparatorluklarıyla hâlâ kozu ellerinde tutuyorlardı. Louis Renault'nun öngördüğü gibi daha barış anlaşması imzalanır imzalanmaz, müthiş bir ekonomik savaş başlıyordu.

2. 1920-1930'lu Yılların Krizi

Bu dönemi dört dilime ayırmak âdet olmuştur: Savaşın hemen sonrasında yükselme, 1921'deki uyum krizi, "refah dönemi" ve 1929 Krizi ve 1930'lu yıllardaki uzantısı. Ekseri parasal veçheyle (borç ve uluslararası ödemeler, enflasyon) ekonomik veçheler (üretim, ticaret) birbirinden ayırt ediliyordu.

Bizim sunduğumuz varsayım tersi bir yaklaşım benimsiyor ve farklı görüntülerde olsa da, 1920-1930'lu yıllardaki krizin aynı kriz olduğunu ileri sürüyor. Temel çelişkiler, bir yandan işçi sınıfıyla diğer yandan da egemenlik altındaki sosyal formasyonlarla varlığını sürdürmekle birlikte (söylemeye bile gerek yok) bu dönemin krizlerinin anahtarı ulusal kapitalizmler arasındaki çelişkide ortaya çıkıyor.

Savaş tahribatları mı? Kamu borçları mı? ABD ve İngiltere'ye olan dış borçlar mı? Fransa'da bu soruya verilen cevap hep aynıdır: "Almanya ödemeli." Zira, 1871 yenilgisinden sonra Fransa ödemişti. Fakat, Almanya'dan istenen tazminat bu ülkenin sanayicilerini daha çok ihracata zorlayacaktı, özellikle daha çok kömür, çelik, demir-çelik ve mekanik ürünler ihraç etmek zorunda kalacaktı ki, bu da İngiliz-Alman rekabetini sertleştirecekti.

Savaş boyunca Amerika'nın ekonomik gücü arttı; aynı şekilde finansal gücü de: Amerika'nın dış yatırımları 1913'te 3.5 milyar dolardan 1919'da 6.5 milyar dolara yükseldi. Buna karşılık İngiltere'nin dışarıdaki yatırımları 18.5 milyar dolardan 15.7 milyar dolara geriledi. Buna paralel olarak, altın rezervleri de ABD'de toplanmıştı. Birleşik Devletler'in altın rezervleri 1913 yılında 0.7 milyar dolardan, 1921 yılında 2.5 milyar dolara yük-

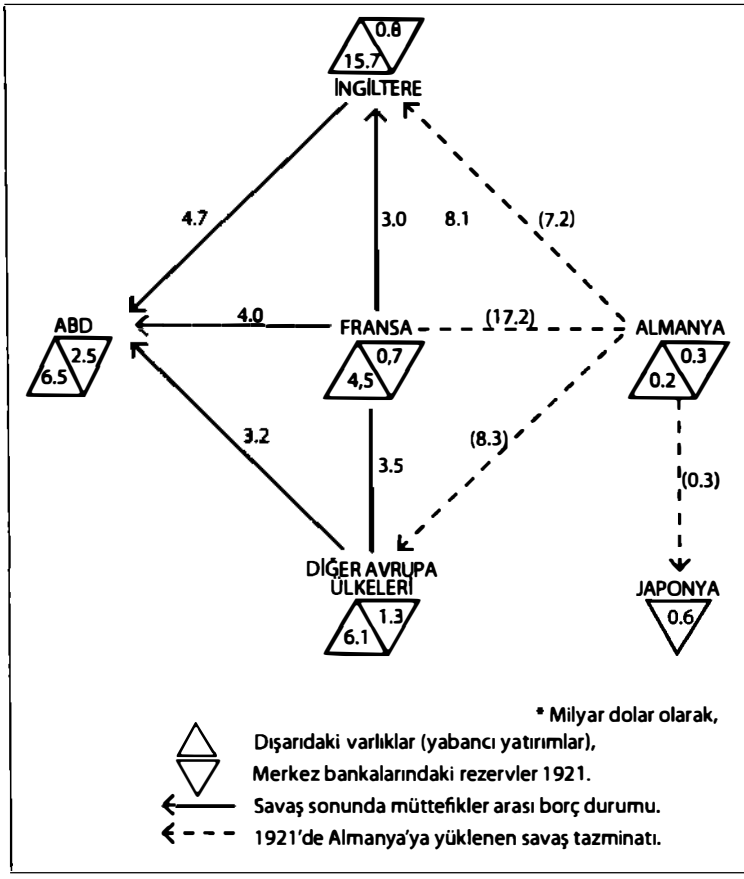
selmişti (aynı tarihler için 0.2 ve 0.8 olan İngiltere'dekinden çok fazla). İngiliz sterlininin dolar kuru, 1914'te altına bağımlılığın kalkmasından önce 4.78'den 1921 Ocak ayında 3.78'e geriledi; bu konuda yerleşik düşünce de, İngiliz Sterlininin yeniden dünya parası statüsü kazanabilmesi için, "dolara karşıdan bakması" (yani savaş öncesi pariteyi tekrar yakalaması ve yeniden altına bağlanması) gerektiği ileri sürülüyordu. İngiliz sanayiinin rakiplerinden daha düşük bir verimlilik performansı gösterdiği koşullarda ihracat fiyatları yüksek seviyelerde kalıyor ve ihracat zorlaşıyordu. Ticari dengeyi kurması da zorlaşıyordu. Bu durumda iç tüketimi kısmak, bu amaçla ücretlere baskı yapmak, büyük sosyal çatışmalara yol açıyordu.

Almanya'nın tazminat ödemeleri, eski pariteye ve sterlinin altına bağımlılığına dönmek, daha genel olarak da altına dayalı bir uluslararası ödemeler sistemine dönme kaygısı söz konusuydu. Bu arada uluslararası borç sorununa da çözüm arayışları gündemdeydi.[9] 1920'li yıllara damgasını vuran tüm bu sorunların bir ekonomik ve sosyal boyutu da vardı. Pek tanınmayan mesih J. M. Keynes bunu çok erken kavramıştı: "Aslında altın-ayar sistemi barbarlık çağından kalma bir kutsal inanıştan başka bir şey değil. Biz, İngiliz Bankası guvernörü de dahil, öncelikle ekonominin istikrarını korumak için uğraşıyoruz; fiyatlar, istihdam artık bir seçim yapmak durumunda kalırsak bir zamanlar bir anlamı olan bu eski dogmaya, £3-17-10 1/2 bir ons altın ayar sistemine feda edeceğiz," diye yazıyordu *A tract an Monetary Reform*'da (1923). Fakat, beş yıllık bir çabanın sonunda, Sterlin savaş öncesi pariteye kavuştu ve altına olan bağımlılığına döndü.

9 1921 Paris ve Londra Konferansları; 1922 Cenova Konferansı; Rhur'un Fransızlar ve Belçikalılar tarafından işgali ve bağlaşıklar borçlarıyla ilgili İngiliz-Amerikan Anlaşması (1923); Dawes Komisyonu, 1923; Dawes Planı, 1924; Mellon-Béranger ve Churchill-Caillaux Anlaşmaları, 1926; Young Komisyonu, 1928; Young Planı, 1929... Hoover Moratoryumu 1931 ve Lozan Konferansı.

ŞEMA XIII

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE ULUSLARARASI FİNANS AKIMLARI AĞI*

Kaynak: A. Sauvy, *Histoire économique de la France*, c. I, s. 141 ve 169; H. Heaton, *Histoire économique d'Europe*, c. II, s. 257; M. Byé ve G. de Bernis, *Relations économiques internationales*, c. I, Dalloz, 1977, s. 347; J. Néré, La Crise de 1929, s. 8. Les chiffres donnés doivent être pris comme "ordres de grandeur".

Bedel büyük oldu, zira 1921 krizi İngiltere'yi derinden sarstı, ihracatta aşırı düşüş ve işsizlikte büyük artış (işsiz sayısı 1921 Ocak ayında bir milyon, Temmuz'da iki milyondu); sabit değer olarak ihracat düşmeye devam ediyor ve sadece demir-çelik

ürünlerini kömürü değil, pamuklu ve yünlü sanayileri ve makine üretimini de etkisi altına alıyordu (oysa Almanya'nın ihracatı miktar olarak 1913 düzeyini yakalamıştı); 1920'li yıllar boyunca bir milyondan fazla İngiliz işçisi işsiz kalmaya devam edecekti. Fakat Londra borsası eski seviyesine kavuşacaktı.

Fransız frangıysa ancak 1928'de savaş öncesi değerinin beşte biri düzeyine ulaşacak ve resmen altına bağlanacaktı. Alman markına gelince, 1922-1923'teki çöküşten sonra özellikle İngiliz yardımı olmak üzere dış kredilerle yeniden ayakları üstüne basar duruma gelecekti. Aynı zamanda sanayi aygıtı da geliştirilip, modernize edilecekti. 1924-1930 aralığında Almanya'nın kullandığı dış krediler ödediği savaş tazminatının iki buçuk katıydı ki, böylece, ham madde ihtiyacını karşılaması mümkün olduğu gibi, altın ve döviz rezervlerini de artırıp dış yatırımlarını geliştirme olanağına kavuştu.[10]

Uluslararası borçların büyüklüğü veri iken, borçların ödenmesi için çok büyük bir üretim ve uluslararası ticaret artışı gerekiyordu. Ancak bu sayede bir fazlalık yaratılabilirdi. Oysa dönemin "para yönetiminden" sorumlu olanların tercihi, altına dayalı bir para sisteminden yanaydı. Bu da hem İngiliz ihracatının artışını engelliyor hem de tüm ülkelerin dış ticaret dengesini kurmalarını zorlaştırıyordu. Aynı zamanda hiçbir finans merkezi de bütünün sorumluluğunu almaya yanaşmıyordu. Amerikan bankaları henüz o kapasitede değildi; liderliği yeniden ele geçirmekle meşgul olan Londra borsasının da gücü yoktu. C.P. Kindleberger'in bu konudaki tespiti doğrudur:

> Uluslararası ekonomik sistem İngiltere'nin yetersiz kalması, Birleşik Devletler'in de çekingenliği ve üç özel alanda istikrar sağlayıcı sorumluluk almaması yüzünden istikrarsızlığa itildi: a) Görece açık bir mal pazarının varlığına rağmen alıcı bulamayarak, b) dönemsel krizlere karşı uzun vadeli ödünçler sağlayarak, c) krizin kapsamını küçülterek. Dünya ekonomik sistemi

10 Bkz. J. Akerman, *Structures et Cycles économiques*, c. II, s. 309.

> istikrarsızdı, en azından bir ülkenin onu istikrara kavuşturması gerekiyordu, İngiltere'nin XIX. yüzyılda ve 1913'e kadar yaptığı gibi. 1929'da İngilizler bunu yapamazdı, Amerikalılar da yapmak istemiyorlardı. Her ülke kendi ulusal çıkarlarını korumaya yönelince, genel dünya çıkarı gündemden çıkıyor ve onunla birlikte her bir ulusun özel çıkarı da yara alıyordu.[11]

İşte böylesi kırılgan bir uluslararası ortamda her ulusal kapitalizm kendine özgü bir yol izleyecekti: İngilizler kendisinden beklenen ödünleri vermeye yanaşmayan bir işçi sınıfıyla; dişli rakip sanayileşmiş ülkelerin baskısı arasında sıkışmıştı; dinamik, yayılmacı ve küçük düşmüş olmaktan kurtulmayı, zedelenen onurlarını onarmayı bir ulusal irade haline getirip, bir yumruk olmuşlardı; Fransızlarsa hiçbir zaman olmadığı kadar uyumsuzluk içindeydiler. Bir yanda büyük sanayicilerle zanaatkârlar, diğer yanda kırsal kesimin sükûneti ve maceracı imparatorluk arasında bocalıyordu; Amerikalılara gelince, bir kitle üretimi ve tüketimi tutkusuna kapılmışlar, darboğazlar, spekülasyonlar ve daha bir dizi sorunla didişir haldeydiler. Bundan başka Birinci Dünya Savaşı'nın ilk şansı verdiği Japonya ve başka Avrupa kapitalizmleri, yeni ürünler ve "yeni ülkeler" de sahneye çıkıyordu.

Dünya pazarında mücadele sertleşiyor, sterlinin altın konvertibilitesine dönmesiyle İngiliz ihracatı 1924-1926'da değer olarak düşüyor ve 1927-1929 arasında da 1924 seviyesinin altında kalıyordu. Fransa'nın ihracatı 1920'lerin ilk yarısında Frank'ın devalüe edilmesinden yararlanmakla birlikte, 1926'daki finansal istikrar önlemleri ve Frank'ın yeniden altına bağlanmasıyla, 1928'den başlayarak, birçok sektörün ihracatı düşüyordu.[12] Bu mücadele sürecinde yaşlı kapitalizmler gençler karşısında gerileme içine düşüyordu.

---

11 C. P. Kindleberger, *The World Depression 1920-1939*, University of California Press, 1973, s. 292, *a.g.y.*, R. Boyer ve J. Mistral, *Accumulation, inflation. crises*, s. 161-162.

12 Tarihçi ve Paris VIII Üniversitesi'nde öğretim görevlisi J. Marseille'in çalışmaları.

TABLO 27
DÜNYA SANAYİ ÜRÜNLERİ İHRACATININ ÜLKERE GÖRE DAĞILIMI

	1913	1929	1937
İngiltere	30.2	22.4	20.9
Fransa	12.1	10.9	5.8
ABD	13.0	20.4	19.2
Almanya	26.6	20.5	21.8
Japonya	2.3	3.9	6.9
Diğerleri	15.8	21.9	25.4
Toplam	100	100	100

Kaynak: H. Magdoff, L'Age de l'impérialisme, s. 55.

Böylece dış pazarlara açılan yollar daha çok kapanıyordu. Ama, Amerikan kapitalizmi eşi görülmemiş bir büyüme ve genişleme içine giriyordu. Aynı şekilde Japon, Alman ve Fransız kapitalizmleri de... Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri tarımı sarsan kriz –aşırı üretim, fiyat düşüşleri, çiftçi gelirinin azalması– sanayi için önemli bir pazar kaybı demekti. İşte, ancak bu temel ekonomik gerçekler dikkate alınarak, iki dünya savaşı arasında ortaya çıkan büyük krizi anlamak mümkün olabilir. Yoksa, J. K. Galbraith'ın yaptığı gibi beklenmedik borsa spekülasyonlarının izini sürerek değil.[13]

Kriz, 1920'li yıllar boyunca İngiltere'de kronik bir hal almıştı. Buna karşılık, 1920'li yılların sonunda birçok başka ülkede, özellikle de ABD'de ve Fransa'da daha az belirgindi. Spekülasyon ve Wall Street'teki panik, Amerika'daki ekonomik krizin büyüleyici katalizörü oldu; durumun böylece açığa çıkıp dünya bankacılık ve finans sektörlerinde doğurduğu sonuçlar, Amerika'nın ihracatının azalması, her ülkede mevcut, mayalanmakta olan, patlamaya hazır krizi harekete geçirecekti.

13 J. K. Galbraith, *La Crise économique de 1929*, Fr. çev. Payot, 1961.

Dağılan Bir Dünya

> 1929'da ABD'de borsa değer endeksi yaklaşık 200-210 civarındayken, 1932'de 30-40'a düştü; aynı dönemde tüm malların fiyatı da %30'dan %40'a varan oranlarda düşüş kaydetti. Bazı mallarda düşüş çok daha büyüktü. Belli başlı sanayileşmiş ülkelerde –ülkeden ülkeye değişse de– 1932'de %30 ila %50'ye düşmüştü. Uluslararası Çalışma Ofisi'nin hesaplarına göre tüm dünyada 30 milyon insan işsizdi. (...) Bugüne kadar böyle bir şey görülmüş değildir. 1929-1933 arası yıllar, büyük kriz yıllarıydı.[14]

Her ulusal kapitalizmde savaş sonrası dönemde geçerli olan büyüme modeli eskimekteydi. Yerleşmiş bir uluslararası ödemeler sisteminin mevcut olmayışı ve korumacılık dalgasının da kabarmasıyla, ticaret iyiden iyiye daralmıştı ve Büyük Kriz ilk defa ABD'de patlak verdi.

1. America First...? Business First!

Büyük savaş sonrasında ABD dünyanın en büyük ekonomik gücüydü. Milli gelir 1914'te 33 milyar dolardan 1918'de 61 milyar dolara yükseldi. Sanayi de büyük bir gelişme göstererek, birçok sektörde dünya ölçeğinde ön plana çıktı. 1917'de çıkarılan demir cevheri 75 milyon ton (uzun), kömür de 555 milyon tondu (kısa). 1920'de 60 milyon ton petrol çıkarıldı (dünya üretiminin üçte ikisi); elektrik üretimi tüm Avrupa'nın üretimine eşitti; 1920'de yaklaşık 40 milyon ton çelik üretildi (dünya üretiminin yarıdan fazlası); otomobil, elektrik, kimya gibi modern sanayilerde de üstünlüğü ele geçirmişti; her ne kadar, Amerikan deniz ticaret filosu İngiliz filosunun önüne geçemese de, Amerika diğer ülkelerin ihtiyaçlarından ve zorluklarından yararlanarak, ticareti 1920'de rekor düzeye çıkardı: 5 milyon dolardan fazla ithalat, 8 milyon dolar ihracat. Amerika'nın dış yatırımları 1919'da hâlâ İngiltere'nin yarısı düzeyinde kalsa da (15.5 milyar dolara karşı

14 L. Robbins, *La Grande Dépression, 1929-1934*, Fr. çev., Payot, s. 27-28.

6.5 milyar dolar), altın stokları 1921'de 2.5 milyar dolar, müttefiklere açtığı savaş kredileri de 12 milyar dolardı.

Öte yandan, Amerikan askerî müdahalesi savaşın sonucunu belirleyen önemli bir faktördü. Başkan Wilson'ın Barış Konferansı'na katılması ve konferansta oynadığı rol, ABD'yi dünya güçlerinin ilk sırasına taşıdı.

Fakat, Amerikan Senatosu Versailles Antlaşması'nı kabul etmediği gibi, Başkan Wilson'ın kurulmasında büyük katkısının olduğu Milletler Cemiyeti'ne katılmayı da reddetti. 1918 seçimlerinde Cumhuriyetçi Parti Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğu elde etti, 1920'de de bir cumhuriyetçi W. G. Harding başkan seçildi. Wilson'ın demokrat ve uluslararası dayanışma yanlısı ideallerine karşı Harding, milliyetçi inançları ön plana çıkardı: "Ben, Amerika'mızda ödevimizin ne olduğunu tayin edecek bir uluslararası güçler konseyinin yararsız olduğu inancındayım, isterseniz buna milliyetçi egoizm diyebilirsiniz. Ama bu benim için bir ulusal tutkudur. Önce Amerika'yı koruyunuz, önce Amerika'yı yüceltiniz."[15]

America first! Birleşik Devletler bundan böyle yabancı mallara koruma uygulamasına başladı (1922) ve göçmenlerden oluşan bir ülke göçmenlere karşıydı (1924). Her ne kadar birçoğu daha o dönemde uluslararasılaşmaya başlasa da[16] Amerikan bankaları ne uluslararası ödeme araçlarını sağlamaya istekliydi, ne de denetleyecek güce sahipti. 1920'lerde Amerikan ekonomisinin büyümesi kendi kaynakları ve kendi pazarı üzerine kurulmuştu.

America first! Amerikan kapitalizmi emperyalizmdi ama, ufku da Amerika'yla sınırlıydı. Savaş yüzünden İngiliz ve Kanada kapitalizmleri birbirinden kopunca, Kanada ABD'nin nüfuzu altına girdi: 1904-1914 arasında İngiltere'de tahvile yatırılan miktar ABD'dekinden 8 kat fazlayken, 1921-1930 arasında ABD'de tahvile yatırılan para İngiltere'dekinin 20 katıydı.[17]

15 W. G. Harding (Ocak 1920), *a.g.y.*, C. Julien, *a.g.e.*, s. 171.

16 1914'te ABD'nin büyük bankalarının dışarıdaki şubelerinin sayısı 26 idi. Bu sayı 1918'de 61'e çıktı. Bunlardan 31'i Latin Amerika'da ve 26'sı da Avrupa'daydı. (O. Pastré, *La Stratégie internationale des groupes financiers américains*, s. 169)

17 J. Niosi, *La Bourgeoise canadienne*, Boréal Express, Montreal, 1980, s. 39.

Zira, Amerikan sermayesinin başlıca yatırım alanı artık Kanada ve Latin Amerika'ydı.

Asil Amerikan müdahalesi ve hâkimiyeti dolar diplomasisi ya da "sopa politikasıyla" Latin Amerika'ya yönelmişti, paravan olarak da "Amerika Amerikalılarındır!" sloganı kullanılıyordu.

America first! Müthiş bir büyüme, 1920'li yıllar Amerika'nın tanık olduğu büyüleyici refah yıllarıydı. Ve asıl bedeli ödeyen de işçi sınıfıydı. Savaş boyunca Amerikan işçilerinin sayısı artarak 10 milyondan 1920'de 13 milyona çıktı (5.5 milyonu kalifiye olmak kaydıyla) ve 1930'da 14 milyona ulaştı (6.3 milyonu kalifiye). 1913-1919 arasında reel ücretler düştü; her ne kadar sekiz saatlik iş günü ilkesi gündemdeyse de genel bir uygulamaya geçilememişti. İş örgütlenmesi, çalışma temposunun yoğunlaştırılması, yorgunluk, zaman kazanmak için riske girme ve tabii kazalar: 1920'lerin başında her yıl 20 bini ölümle sonuçlanan 2 milyon iş kazası oluyordu.

TABLO 28

AMERİKA'NIN DIŞARIDAKİ YATIRIMLARI VE BANKA ŞUBELERİ

	Amerikan banka şubeleri			Dışandaki yatırımlar*	
	1918	1939		1924	1940
Latin Amerika	31	47	Latin Amerika	4.0	4.0
Amerika'nın denizaşırı bölgeleri	4	8	Kanada	2.5	3.8
Avrupa	26	16	Avrupa	1.9	2.0
Asya	0	18	Asya	0.7	0.6
Diğerleri	0	0	Diğerleri		0.6
Toplam	**61**	**89**	**Toplam**	**9.1**	**10.8**

* Milyar dolar olarak.

Kaynak: H. Magdoff, *L'Age de l'impérialisme*, s. 72; C. Palloix, *L'Économie mondiale capitaliste et les firmes multinationales*, c. II, s. 126; H. U. Faulkner, *a.g.e.*, c. II, s. 695 ve C. Julien, *a.g.e.*, s. 125 ve 172.

Savaş öncesinde Amerikan işçi sınıfı büyük kapitalist ülkeler arasında en örgütsüzüydü ama bu sefer sistematik bir saldırıya maruz kalıyordu. 1919'daki madenciler grevi bir federal emirle ezilmişti. Adalet bakanı M. Palmer 1920'de sendikacılara, sosyalist ve anarşist militanlara karşı saldırıya geçti. Mahkeme kararları, özellikle de yüksek yargı kararları sınırlı sosyal yasaların da uygulanmasını engelledi (çocuk işçilerle ilgili yasa gibi). Şirket yönetimleri tarafından yönlendirilen sarı sendikalar giderek çoğalıyordu: 1927'de birkaç yüz büyük şirketin oluşturduğu sarı sendikanın 1.4 milyon "üyesi" vardı. Aynı zamanda "yumuşak" önlemler de gündemdeydi: İşçilerin şirket ortağı yapılması (bir milyondan fazla işçi hisse senedi sahibiydi), koruyucu önlemler (işçiler için konut, eğitim programları, kantin, sağlık yardımı, her işletme tarafından "tanınan tatil uygulaması" ve tabii her an "geri alınabilir haklar"). Bütün bunlar işçi hareketinin gerilediğinin göstergeleriydi, nitekim AFL'nin üye sayısı 1920'de 4 milyondan, 1929'da 3 milyona, 1932'de de 2.5 milyona düştü.

İşte patronlar böylesi bir ortamda işin bilimsel örgütlenmesini (Taylorizm) ve üretim bandı sistemini (Fordizm) uygulamaya koyuyorlardı. W. C. Mitchell, 1921'de "Bilim hiçbir zaman görülmemiş yoğunlukta sanayinin hizmetine sokuldu,"[18] diye yazmıştı. Bu tür uygulama daha çok yoğunlaşmış büyük işletmelerde geçerliydi. Bunlar bir başlarına Amerikan sanayiini temsil etmeseler de önemli bir ağırlığa sahiptiler. Bethlehem Steel ve Republic Steel'in devreye girmesiyle üretim payı %40'a "düşen" US Steel, otomobil sektörünü Ford, General Motors ve Chrysler; elektriği General Electric ve Westinghouse; kimyayı Du Pont ve "savaş bebekleri" denilen savaş sırasında kurulan iki grup: Allied Chemical and Dye ve Union Carbide and Carbon denet-

18 H. U. Faulkner, *a.g.e.*, s. 608. Buna akıl almaz özel servet konsantrasyonu eşlik ediyor. En zengin beşte bir 1922'de aksiyonların %61,5'ini 1939'da %69'unu, 1953'te de %76'sını elinde tutuyordu. (J-M. Chevalier, *La structure financière de l'industrie américaine*, s. 29; K. J. Lapman'a göre, *Review of Economics and statistics*, Kasım 1959).

ler durumdaydı. Yoğunlaşma savaş sonrasında ve 1920'li yıllar boyunca devam etti; 1929'da 1.245 füzyon oldu. Böylece, "1930 yılına gelindiğinde banka dışı en büyük 200 şirket servetin yarısını denetimleri altına almışlardı (yaklaşık yatırılan sermayenin %38'i), sanayi şirketlerinin gelirinin %43.2'sini elde ediyorlardı ve 2000 kadar insan tarafından yönetiliyorlardı."[19] Nihayet üç banka, Chase National Bank, National City Bank ve Guaranty Trust Co bankacılık sektörüne egemen olmuşlardı.

İşte bu yoğunlaşmış büyük şirketler ilk defa ve büyük ölçekte olmak üzere, üretimin rasyonalizasyonunu farklı görünümler altında devreye sokuyorlardı:

> Makineleşme ve özellikle de insan emeğinin ve buharlı makinenin (ki hâlâ görece belirli miktarda el emeği gerektiriyordu) elektrikli motorlarla ikame edilmesi: 1914'te toplam 9 milyon beygir gücünde olmak üzere elektrikle çalışan makinelerin oranı %30'du. 1929'daysa elektrik enerjisi oranı %70'e ve 35 milyon beygir gücüne ulaşmıştı; ürünlerin standartlaşması da çok hızla sağlanmaktaydı; nitekim, 1900 yılında 55.000 çeşit elektrik lambası varken, bu sayı 1923'te 342'ye düştü; işin planlanmasına gelince, büyük küçük tüm atölyelerde, ham maddelerin satın alınması, çalışma hızı ve makinelerin maksimum kullanılma kapasiteleri bir üretim planı tarafından titizlikle düzenleniyordu: bant üretimi veya zincirleme üretim. Bu yöntemin ilkesi ilk defa Chicago Armours mezbahalarında uygulandı (ki domuz kadavraları yürüyen bir şerit üzerinde hareket ediyor, her bir işlemi yapan işçinin önüne geldiğinde duruyordu) ve daha sonra otomobil sanayii, elektrik, soğutucu ve daha birçok sanayi dalında uygulandı, nihayet büro örgütlenmesinde verimliliği artırmak üzere fabrikalarda kullanılan aynı ilkeler bürolara da yaygınlaştırıldı ve orada da çalışma verimliliği arttı.[20]

Fakat, Fordizmle devreye sokulan sadece işin örgütlenmesinden ibaret değildi, aynı hareket içinde yeni bir kapitalist mal

19 H. U. Faulkner, *a.g.e.*, s. 613 ve 615.

20 J. Akerman, *a.g.e.*, c. II, s. 484.

üretim modelinin uygulanması da söz konusuydu, (işçi sınıfının bir kesimi için görece yüksek ücretler, rasyonalizasyon ve kitle üretimi sayesinde verimliliğin kayda değer düzeyde artması) ve böylece yaratılan değerin gerçekleşmesi (satılması), (işçi sınıfının bir kesimini de içine alarak, kitle tüketiminin artması, ki yaşam koşulları orta katmanlarınkine yaklaşıyordu). Aslında bu yeni modelin uygulanma sürecini izlemek ilginçtir.[21]

Her ne kadar Chicago mezbahalarının tasviri "zincirleme çalışmanın" "sansasyonel" bir şekilde ortaya konmasına imkân verse de, üretimin en sistematik örgütlenmesinin asıl örneğini veren Henry Ford olmuştur. "Her işçi bir aletin başında, bir yeri tutuyor ve hareket etmiyor zira 'yürümek'" diyordu Ford, "kazanç getiren bir hareket değil," dolayısıyla parçalar bir bant üzerinde otomatik olarak hareket ediyor ve her işçi bir bazen iki-üç işlemi gerçekleştiriyor. Highland Park fırınlarında kalıpçıların ve dökümcülerin %95'i "en aptal insanın bile iki günde öğrenebileceği bir tek işlemde uzmanlaşıyorlar."[22] 1926'da Ford fabrikalarında çalışanların %79'u için eğitim süresi bir haftaydı.

Çalışma bandı yapılan işi maksimum seviyede parçalayıp her işçiyi çalışma temposunu hızlandırmaya zorlayarak, verimliliği önemli ölçüde artırıyordu. Tek bir işçi tarafından yapıldığında manyetik direksiyonun montajı yirmi beş dakika gerektirirken, bir hareketli bant ve her biri işin bir parçasından sorumlu 29 "yetişkin" işçiyle önce 13 dakikaya iniyor, bandın hızı artırılarak 7 dakikaya ve daha artırılarak 5 dakikaya indiriliyordu. Tabii verimlilik de beşe katlanıyordu. Ama, her işçi her 10 saniyede ve 9 saat süreyle aynı hareketi tekrar etmek zorundaydı ki önünden geçen onca manyetik direksiyon için aynı hareketi üç bin kere tekrar ediyordu...

---

21 Bkz. F. Coourtel, *L'Organisation rationnelle du travail*, Paris VIII Üniversitesi'nde hazırlanmış tez; B. Coriat, *a.g.e.*; J. H. Lorenzi, O. Pastre ve J. Toledano, *La Crise du XXe siècle*.

22 H. Ford, *Ma vie, man œuvre*, Payot, 1926, *a.g.y.*, Lorenzi, *a.g.e.*, s. 109.

Charlot'nun *Modern Zamanlar* filmindeki gibi çoğu bunu kabullenmiyor ve reddediyordu. Böylece işe gitmeme ve iş değiştirme çok yüksek seviyelere çıkıyordu. 1913'te "15.000 işçi çalıştıran bir işletmede bir yıl içinde 53.000 işçi işe alınmıştı."[23] Aynı yılın sonunda çalıştırdığı işçi sayısına yüz daha ilave etmek isteyen bir fabrika 963 işçiye iş vermişti.[24] Bunun da ötesinde, Detroit İşverenler Derneği sendikasının sekreteri telaşla: "Fabrikalar birer barut fıçısı (...) mutlaka bir şeyler yapmak lazım,"[25] diyordu.

Bu "bir şeylerin" ne olması gerektiği konusunda Henry Ford hem fikir sahibiydi hem de kararlıydı: Otomobil sanayiinde günlük ücretin iki ila üç dolar olduğu bir dönemde o, 1914 Ocak ayında ücreti beş dolara çıkardı, dokuz saatlik iş gününü de sekiz saate indirdi. Bu, *Five Dollars Day* sloganıydı. Ve sonuçlar hemen alındı: İş değiştirme (*turn over*) binde beşin altına düştü; işe gitmeme, çalışmama da benzer bir hareket izledi. Ford'un işe alma bürolarının önünde uzun kuyruklar oluşuyordu. Üretim hızla arttı: 1913'te yılda iki yüz bin araba üretilirken, 1915'te beş yüz bin, 1919'da bir milyon, 1923'te iki milyon ve 1929'da beş milyondan fazla otomobil üretiliyordu. Üretim fiyatı ve dolayısıyla satış fiyatı da düştü. Ünlü T modelinin (ki 1929'a kadar üretilmişti) satış fiyatı 1950 dolardan 290 dolara düştü. "Sekiz saatlik iş günü için beş dolar uygulaması hayatımın en kazançlı işi oldu; ama, onu altı dolara çıkararak bir o kadar daha kârlı iş yapmış oldum."[26] Henry Ford gerçekten 1 Ocak 1919'da günlük altı dolar uygulamasına ve 1 Aralık 1929'da da yedi dolar uygulamasına geçmişti.

Elbette bu uygulama Ford'a sadece disiplinli ve sadık bir iş gücü sağlamakla da kalmıyordu. Uçurumları büyütüp işçi sınıfı

23 H. Beynon, *Working for Ford*, Penguin, 1973 ve J. Wolf, *Revue économique*, Mart 1957, s. 297, *a.g.y.*, B. Coriat, *a.g.e.*, s. 95.

24 K. Sward, *The Legend of Henry Ford*, 1948, s. 48, *a.g.y.*, Lorenzi, *a.g.e.*, s. 113.

25 A. Nevins, *Ford: the Times, the Man, the Company*, Sribner, 1954, s. 518, *a.g.y.*, B. Coriat, *a.g.e.*, s. 95.

26 H. Ford, *a.g.e.*, s. 168, *a.g.y.*, B. Coriat, *a.g.e.*, s. 99.

içindeki farklılaşmayı da azdırıyordu; nitekim Ford'da çalışan-çalışmayan ayrımı yapılır olmuştu, bir ayrışma da Ford da çalışıp günde beş dolar kazananlarla kazanmayanlar, (henüz beş dolara "layık olmayanlar" arasında mevcuttu. *Five Dollars Day*'e hak kazanmayanlar:

- altı aydan az kıdeme sahip olanlar,
- yirmi bir yaşın altındaki genç işçiler,
- ve kadınlardı (evlenmeleri söz konusu olduğu için).

Bundan başka "iyi bir ahlak" da gerekliydi: "Temizlik ve ihtiyatlı olma", sigara içmeme, içki içmeme, kumar oynamama, barlara gitmeme... Dolayısıyla, *Five Dollars Day* aynı zamanda kontrol ve bir çeşit "terbiye" aracıydı.[27]

Fakat, aynı zamanda bu "iyi işçilere" iyi bir tüketim düzeyine terfi etme olanağı (ve tabii Ford fabrikalarına güvenli bir pazar), "güzel çocuklar" yetiştirme (elbette Ford fabrikaları için sağlıklı bir iş gücünün sağlanması) imkânı da sağlıyordu. En iyisi sözü Ford'a bırakmak:

> Düşük ücret ödeyerek, yetersiz beslenmiş hem fizik olarak hem de ahlaken az gelişmiş bir çocuk nesli hazırlıyoruz; bunun sonucunda gerek fiziken, gerekse de ahlaken zayıf bir işçi nesli ortaya çıkacak, tabii sanayide işe girdiklerinde de yetersiz kalacaklar. Sonuçta fatura yine sanayiye çıkacak.[28]
>
> Bizim başarımız ödediğimize bağlıdır. Eğer çok para dökersek, bu para harcanacaktır. Tüccarları, perakendecileri, imalatçıları, her türlü işçiyi zenginleştirir ve bu refah da otomobillerimiz için talebin artmasıyla sonuçlanır.[29]

Ford şirketinin isteği üzerine 1929'da Detroit'te gerçekleştirilen bir anket; her yüz işçi ailesinden 98'inin elektrikli bir ütüye, 76'sının dikiş makinesine, 5'inin çamaşır makinesine,

---

27 Bir müfettiş grubuyla farklı işçi ailelerinin ücretlerini nasıl harcadıklarını gözetiyor... (B. Coriat, *a.g.e.*, s. 96).

28 *A.g.y.*, Beynon, *a.g.e.*, s. 124 (*a.g.y.*, B. Coriat, *a.g.e.*, s. 101)

29 H. Ford, *a.g.e.*, s. 142 (*a.g.y.*, B. Coriat, *a.g.e.*, s. 144)

49'unun gramofona, 47'sinin otomobile, 36'sının bir radyo ve bir elektrik süpürgesine sahip olduğunu ortaya koyuyordu. 1929'da ABD'de ulaşıma sokulmuş 23 milyon otomobil vardı (100 kişiye 19 otomobil düşüyordu ki bu aynı tarihte Fransa ve İngiltere'de 100 kişiye 2 otomobil düşüyordu). Lastik sektörü, yan sanayiler, benzin, tamiratla birlikte otomobile bağlı sektörde dört milyondan fazla insan çalışıyordu. Buna paralel olarak yol ve otoyol yapımı, petrol çıkarma faaliyetleri de artıyor, kentler büyüyor, konut inşaatı görülmemiş bir hızla ilerliyor, elektrik ve telefon teçhizatı artıyor ve elektrik üretimi on yılda ikiye katlanıyordu.

İşçi sınıfının bir bölümünün 1914 öncesi yöntemlerle sömürülmesi (düşük ücretler, kaba işe alım ve çalıştırma yöntemleri, *factory system* ve *sweating system*); öte yanda kitle üretimi, rasyonel iş örgütlenmesi, işçilerin bir bölümü için yüksek ücret politikası ve işçi sınıfının bir kesiminin kitle tüketimine katılması. İşte 1920'lerin Amerika'sındaki "refah"ın temeli:

- 1921-1929 arasında sanayi üretiminde %90 artış;
- bu yıllarda GSMH'nın %20'sini aşan bir yatırım;
- 1920'li yıllarda saat başına %47'lik verimlilik artışı (oysa geride kalan iki on yılda sırasıyla %17 ve %11 oranında artmıştı). 1924'te Cumhuriyetçi Parti'den başkan seçilen Calvin Coolidge'in sloganlarından biri, "Amerika'nın en büyük davası ticaretidir," olmuştu.

Fakat bu model yirmili yılların sonuna gelindiğinde gücünü yitirmişti, yüksek ücret "rüşveti" ve kimi tüketim harcamaları sayesinde kabullenilse de, zincirleme çalışma takatten düşürüyor ve Ford'un yenilikçi önlemleri de pek işe yaramıyordu. Verimlilik artışları yavaşladı. Pazarın bazı kesimleri doyuma ulaştı. Bundan başka tarımsal kriz, bu sektörde fiyatların ve gelirlerin azalması da önemli bir pazar daralmasına neden oldu. Dış pazarlar da açgözlü bir rekabete sahne oluyordu. 1929'un ikinci yarısında otomobil sektöründe kâr oranları azaldı.

Borsada spekülasyonun ateşi yükseldi, daha çok kazanç hırsıyla alevlendi. Artık tersine dönen bir sarmal ve kriz söz konusuydu.

1920'lerin iyimser ortamının da etkisiyle, Amerikalı iktisatçılar bir krizin patlak verebileceğine ihtimal vermiyorlardı. Bunlardan Irving Fisher, 1928'de, "Çöküntü türü bir durumun zuhur etmesi için bir neden yok"; 1929'da, "Hisse senetleri fiyatlarında bir düşüş olabilir ama bir yıkım şekline dönüşmez"; 1930'da da, "En azından kısa dönemde durum parlak," diyordu. Harvard Economic Society'de 1929 Kasım'ında "1920-192l'dekine benzer büyük bir kriz ihtimal dışı", 1930 Ocak'ında: "Eldeki veriler krizin en ciddi kısmının geride kaldığını ortaya koyuyor," ve 1930 Kasım'ında, "Artık krizin iniş aşamasının sonundayız," nihayet, 1931 Ekim'inde de, "Bugünkü seviyelerde bir istikrar kesin olarak mümkündür," deniyordu.[30]

1922'den beri görece istikrarlı olan, 1925'te hafif bir düşüş kaydeden toptan eşya fiyatları 1929-1932 arasında üçte bir oranında düştü. 1923-1925 = 100 (baz) olarak alındığında, sanayi üretim endeksi 1929'da 126'ya çıktıktan sonra 1930 Mayıs'ında 105'e, 1931 Mayıs'ında 89'a, 1932 Mayıs'ında da 61'e düştü. Tüm faaliyet alanlarında işsiz sayısı 1930'da 3 milyonken, 1931'de 6 milyonu aştı, 1932'de 10 milyona, 1933'te de 13 milyona yükseldi, (çalışma verimliliği 1929-1933 arasında %23 arttı); değişik kaynaklara göre ücretler 1929-1933 arasında üçte birle, dörtte bir arasında düştü. Amerikan kapitalistlerinin bir bölümünün düşüncesine tercüman olan, başkan Hoover'in Hazine Bakanı Mellon, dramın "olumlu" veçhesine gönderme yapıyordu: "Halk daha zor çalışacak ve daha namuslu bir yaşam sürecek,"[31] Aynı Mellon, her kapitalist krizin nasıl "temizlik" yaptığını karikatürize eder tarzda şöyle ifade ediyordu: "Emeği, sermayeyi, çiftçileri tasfiye etmek..."[32]

---

30 *A.g.y.*, J. H. Lorenzi, *a.g.e.*, ve J. K. Galbraith, *a.g.e.*,

31 *A.g.y.*, C. Julien, *a.g.e.*, s. 200.

32 *A.g.y.*, J. K. Galbraith, *Le Temps des incertitudes*, 1877, Fr. çev., 1978, s. 241.

Dış rakiplere karşı da korunmak gerekiyordu; bu da 1930'da Hawley-Smoot gümrük tarifesinin yasalaşmasıyla başlatıldı. İthalat 1929'da 4,4 milyar dolardan, 1932'de 1.3 milyar dolara düştü; ihracat 1929'da 5 milyar dolardan 1932'de 1.6 milyar dolara düştü. Fakat, Birleşik Devlet'le dünya altın rezervlerinin beşte ikisine yakınını elinde tutuyordu.[33]

1932'de cumhuriyetçi Başkan Hoover, demokrat Franklin D. Roosevelt'e yenildi. Roosevelt, yeni bir radyo dinleyicisi kitlesine seslenerek, "sanayi diktatörlüğünü", "ekonominin kralları", "yeni despotizmi" teşhir edip, cumhuriyetçi yönetimi eleştirdi ve yeni bir politika önerdi: "Önceki hükümetin felsefesi tarafından feda edilmiş kitle, ülkenin bir ucundan diğer ucuna kadın erkek vatandaşlar bize yöneliyorlar ve umudu bizde buluyorlar. Ulusal servetin paylaşılmasında hakları olanı istiyorlar. Ben Amerikan halkına bir New Deal, yeni bir pakt ve ona beklediği şansı sunmaya ant içiyorum." Çok değişik kesimlerden -Güney'in muhafazakâr demokratlarından, hoşnutsuz çiftçilerden, sendikacılardan, işsizlerden, zencilerden, etnik ve dinî azınlıklardan- oy alarak seçilen Roosevet şüphesiz sözünü ettiği New Deal'ın neyi içermesi gerektiğini bilmiyordu. Onu azar azar, pragmatizm ve inatla, yolunda ilerlemesine yardımcı olan sosyal güçlerin (özellikle sendika hareketinin) desteğiyle ve güçlü direnişlerle (yüksek mahkemenin kararlarında açığa çıkan) didişerek zamanla oluşturacaktı.

Geriye dönüp bakıldığında üç ana çizgi tespit ekmek mümkündür:

- Temel sektörleri yeniden örgütleyip harekete geçirmek: Önce 1931 başında bankalara el atıldı, NIRA (National Industrial Recovery Act)ile sanayiye yönelindi; 1933 Haziran, AAA (Agricultural Adjustment Act) ile tarıma el atıldı; Mayıs 1933, Tennessee Valley Act ile Mayıs 1933 ve Public Utilities Hol-

33 Krizle ilgili olarak L. Robbins'in yayınladığı istatistiki verilere bakılabilir. *A.g.e.*, s. 235 s. ve daha önce gönderme yapılan H.V. Faulkner, M. Dobb, C. Julien...

ding Company ile 1935, elektrik enerjisine müdahale edildi ve Railroad Emergency Act 1933 ve Wheeler Lea Transportation Act 1940 ile de ulaşım sorunu ele alınmıştı.[34]

- Birleşik Devletler'i dünya pazarında lehte bir konuma getirecek bir politika benimsendi: Altın-ayar sistemi terk edildi (19 Nisan 1933), doların altına karşı devalüe edilmesi ve 1934 tarihli Reciprocal Trade Agrement temelinde karşılıklı ticari anlaşmalar.
- Nihayet, asıl New Deal'ın özünü oluşturan, başlıca sosyal güçler üzerinde anlaşacağı yeni bir toplumsal uzlaşma arayışı. Elbette kapitalizmi yıkmak söz konusu değildi: "Asıl benim yönetimim sayesindedir ki, özel kâr düzeni ve serbest teşebbüs kurtarılmıştır,"[35] diyordu 1936 seçim kampanyasında. Aslında söz konusu olan, en gerici ve en egoist çıkar sahiplerine bir reform bütünü sunmaktı.

Böylelikle Demokrat hükümet, NIRA ile bağlantılı olarak işverenlere kabul edebilecekleri bir çerçeve önermişti: Çocukların çalıştırılması yasaklandı, bürolarda haftalık 40, sanayide 35 saatlik iş günü, asgari ücret (sanayide 40 cent saat ücreti, diğer işlerde haftada 12 ila 15 dolar). NIRA işçilere serbestçe örgütlenme ve özgürce temsilcilerini seçme güvencesi getiriyordu. Bu da sendikaların güçlenmesini sağlamıştı. 1937'de grevciler büyük ölçüde fabrika işgalleri eylemine yöneliyorlardı. Aynı yıl NIRA'nın yüksek mahkeme tarafından anayasaya aykırı ilan edilmesi üzerine Roosevelt, NIRA'daki sosyal içeriği koruyarak, hızla Fair Labor Standard Act'i yasalaştırmak üzere harekete geçti:

> Artık, sosyal gelişmenin (...) sınırlarını genişletmek için yeni önlemler alma zamanı geldi. Ezici çoğunluğu tarımda veya sanayide çalışan nüfusumuzun üçte biri kötü besleniyor, kötü gi-

34 Bkz. L. R. Franck. *L'Expérience Roosevelt et le* milieu social américain, 1937; A. M. Schlesinger, *The Age of Roosevelt*, 3 cilt; M. Einaud, *Roosevelt et la Révolution du New Deal*, 1961.

35 *A.g.y., Histoire générale des civilisations*, c. VII, s. 141.

> yiniyor, kötü konutlarda yaşıyor. (...) Kendi emeğiyle yaşayan ve kendine saygısı olan bir demokrasinin çocuklarının sömürüsünü haklı çıkaracak hiçbir gerekçe ileri sürmesi mümkün değildir. Hiçbir ekonomik gerekçe ücretler üzerinde hile yapmayı ve çalışma süresini uzatmayı haklı gösteremez.[36]

Bunlara paralel olarak kapsamlı bir kamu altyapı programı başlattı, bir kısım işçiler için "emek borsası" kurdu, ucuz konut üretimi için çalışmalar başlattı. 1936 tarihli, Social Security Act yeteri kadar ücretli bir işte çalışmış olan işçilerin işsizlik sigortası ve emekli aylığı hakkını sistematize edip güvence altına aldı.

Bu dönemde sendikalara katılımda artış oldu.[37] Bu katılımların çoğu bir işletmede topluca sendikaya üye olmaya dayanıyordu ki bu AFL'nin eski meslek sendikası sistemini sarsıyordu. Sanayi sendikası sistemi güçlenerek, 1935'te ClO'nun kurulmasını sağladı. İşverenlerin bir bölümü sendikalara karşı sistemli bir mücadele yürüttü: özel polis, grev kırıcısı, sendikalara muhbir yerleştirme, taciz, sendikacıları korkutma, dayak, sendika merkezlerinin ve evlerin dinamitlenmesi, satılmış şeriflerin ve yargıçların kullanılması... Fakat, cesaret, inat ve dayanışma sayesinde kolektif sendika hareketi önemli başarılar sağladı: 1937'deki General Motors ve Chrysler grevlerinden sonra CIO işçileri temsil eden sendika olarak kabul edildi ve otomobil fabrikalarında toplu sözleşme imzaladı. Ama, Ford 1941'e kadar direnecekti. Demir-çelik sektöründe US Steel geleneksel politikayı bir yana bırakıp CIO ile toplu sözleşme imzaladı; ama bu toplu sözleşmeye "bağımsız" üreticiler birkaç yıl süreyle direndiler.

New Deal, Amerikan kapitalizminin devasa büyüme mekanizmasını harekete geçirmede ve bir atılımı gerçekleştirmede yetersiz kalacaktı: Bu işi sadece savaş başarabilecekti, işsizlik azalsa da 1940'ta işsizlik oranı hâlâ %10'du. Fakat, ortalama çalışma

36 *A.g.y.*, H. U. Faulkner, *a.g.e.*, c. II, p. 688.

37 Sendikalı işçi sayısı 1933'te 3 milyondan 1936'da 4.7 milyona, 1939'da 8.2 milyona ve 1943'te de 13.5 milyona yükseldi.

süresi fiilen kısalarak haftada yaklaşık 50 saatten 40 saate indi; işçi ücretleri yükseldi ve toplu sözleşme uygulaması daha geniş sektörleri kapsar hale geldi. Ve nihayet, New Deal'in Amerikan ekonomisine asıl katkısı şunlarla ilgiliydi:

- kapitalistlerin bir bölümünü ödünler vermeye zorlayarak, işçi sınıfının tamamını tüketim sistemine dahil etti,
- "Devlet sermayeye daha az karışsın, sermaye devlete daha çok karışsın," şeklinde bilinen eski cumhuriyetçi ilkeden kopuşu sağladı ve onun yerine, devletle sermaye arasında "verimli iş birliğinin" yolunu açtı.

Zira bundan sonra, "General Motors için iyi olan Amerika için de iyidir," *America First* pekâlâ *Business First*! olarak söylenebilirdi.

2. Sterling First...

Amerika'nın güçlenmesinin öteki yüzü Avrupa'nın gerilemesi oldu. Gerileme özellikle, XIX. yüzyılda dünyaya egemen olan İngiliz kapitalizmiyle, tarımsal ve kırsal köklerinden bir türlü kopmayı başaramayan Fransız kapitalizmi için geçerliydi. Büyük kriz ertesinde her ikisi de iktidarın hem aracı hem de sembolü saydıkları paralarının eski değerini ihya etmek için büyük bir çaba içine girdiler. Ne var ki, bedeli işçi sınıfı ödeyecek ve imparatorluğun kaynaklarını ve zenginliğini sonuna kadar kullanacaklardı.

Savaşın hemen sonrasında benimsenen politika, Sterlinin eski paritesini yeniden tesis etmeyi ve altın konvertibilitesine dönmeyi amaçlıyordu. 1920-1921 krizinin İngiliz ekonomisine etkisi büyük olmuştu ve yirmili yıllar boyunca da gizli bir krize saplanıp kaldı. Keynes böyle bir politikanın sonuçlarını açık bir dille eleştirmişti:

> İngiliz lirasının (sterlin) uluslararası değerini tesis etmek ve savaş öncesinde olduğu gibi altın paritesini sağlamak demek,

> bugünkü seviyenin %10 altında olması demektir ki, dışarıya her mal sattığımızda %10 daha az gelir elde etmemiz, dışarıdan bir mal aldığımızda da %10 daha yüksek ödemede bulunmamız anlamına gelir. Bu da, rekabetçi olabilmemiz için kömürümüzün, demirimizin, deniz taşımacılığımızın ve tüm öteki ürünlerimizin sterlin olarak fiyatını %10 düşürmemiz demektir. Dolayısıyla, Bay Churchill'in para değerini tesis etme çabası er ya da geç ücretlerin sterlin başına 2 şilin düşmesiyle sonuçlanacaktır. (...) Zira, deflasyon ücretleri "otomatik" olarak düşürmez, işsizliği artırarak, dolaylı yoldan düşürür. (...) Parayı pahalandırarak depresyonu derinleştirmenin ayıbı böyle bir inançla hareket edenlere ait olacaktır.[38]

Ve farklı bir politika öneriyordu:

> Bugün refahı sağlamak için yapmamız gereken şey, basit bir politika izlemektir. İşadamlarını yeni işletmeler kurmaya teşvik etmeliyiz. Bugün yapıldığı gibi onları caydırmaktan vazgeçmeliyiz.[39]

1925'te sterlin savaş öncesi paritesine kavuşuyor ve altına konvertibilite gerçekleşiyordu. Ama, işçi sınıfı için ne pahasına!

Savaş sonrasında işçi sınıfı en güçlü dönemindeydi. Sendikalı işçi sayısı 8 milyona yükselmişti ve İşçi Partisi, Liberal Parti karşısında peş peşe seçim kazanıyordu. Fakat işverenler, muhafazakâr partinin de desteğini alarak, 1919'da demir yolu işçilerinin grevine karşı kararlı bir saldırıya geçtiler. *Times*, şöyle yazıyordu: "Almanya'yla savaşta olduğu gibi bu da sonuna kadar bir savaş olmalı." Demir yolu işçileri 1929 grevinde madenlerin millileştirilmesini sağlayamasalar da, haftalık 48 saatlik çalışma süresini kabul ettirdiler ve ücret artışı sağladılar. Fakat 1920-1921 krizi işsiz sayısını artırdı: 1921 Ocak ayında 1 milyon, Temmuz'da 2.5 milyon. Demir-çelik işçilerinin yarısı, ter-

38 John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of Mr. Churchill*, 1925 (*a.g.y., Essays in Persuasion*, Norton Library, New York, 1963, III, 5, s. 244-70.) *a.g.y.*, R. Marx, *Le Déclin de l'économie britannique*, s. 28, 29 ve 30.

39 *A.g.e.*, s. 30.

sane işçilerinin de üçte biri işsiz kalmıştı. Maden sahipleri kimi zaman ücretleri %35 oranında düşürüyorlardı. İşçi hareketi bir yandan işverenler cephesinin kararlılığıyla (*lock-out*'lar), diğer yandan da mevcut durumu "iç savaşa benzer bir durum" olarak görüyordu. İşçi direnişini kırmakta kararlılığını askerî birlikleri harekete geçirerek ortaya koyuyordu. İşçi sınıfı yöneticilerinin kararsızlığı yüzünden bölünüyor ve nihayet yeniliyordu. 1924'te İşçi Partisi azınlık hükümeti hiçbir sosyal reform yapamaz durumdaydı. Sterlinin altına konvertibilitesinin sağlanmasından sonra, patronlar ücretleri yeniden düşürdüler ve maden işçileri yeniden greve gittiler (1926); İşçi Sendikaları Genel Konseyi, madencileri genel grev kararı alarak destekleme yoluna gittiler ama, muhafazakâr hükümet "olağanüstü hal" kararnamesiyle grevi yasa dışı ilan etti. İşçi sınıfı bir defa daha bölündü ve yenildi. Sendikalara olan güven zayıfladı ve sendikalı işçi sayısı beş milyonun altına indi.

Muhafazakâr hükümet 1927 yılında sendikal hakları sınırlayan bir yasa çıkararak durumu patronlar lehine çevirdi. Memurların Trade Union Council'e üye olmaları ve grev yapmaları başta olmak üzere, dayanışma grevi, hükümete karşı grev, genel grev yasaklandı; grev hakkının kullanılmasına önemli sınırlamalar getirildi ve İşçi Partisi'ne ödenen aidatlar daha da zorlaştırıldı.

Bir bütün olarak işçi sınıfı güç kaybına uğradı: Bir kere, yirmili yıllar boyunca bir milyondan fazla işsiz vardı (ekonomik olarak aktif nüfusun %12'si), bu sayı 1930'lu yılların başında üç milyona yükseldi. Öte yandan sınıfın homojen olmayışı da bir dezavantaj oluşturuyordu. İşçi sınıfının bu durumu İngiliz kapitalizminin büyük çeşitliliğinin bir sonucu olarak da görülebilirdi: Ücret eşitsizlikleri, statü farklılıkları, mesleki gelenekler... Örneğin 1926'da demir yolu işçilerinin çoğunluğu, kamu hizmetleri işçileri ve maden işçileri çalışma süresine göre ücret alırken, tekstil işçilerinin yarısı (pamuklu dokumada üçte ikisi), parça başına ücret alıyor-

du. Aynı şekilde maden işçilerinin ve konfeksiyon işçilerinin beşte ikisi, mekanik, kimya, seramik ve cam işçilerinin üçte biri de parça başı ücrete tabiydiler... Bundan başka yükselen ve düşen çok farklı ücret ödeme sistemleri, prim ve cezalandırma yöntemleri farklılaşmayı ve bölünmeyi sürekli artırıyordu.[40]

İşte, nominal ücretlerin 1920-1922 arasındaki düşüşü, 1922-1929 arasındaki duraklamaya eşlik eden verimlilik artışı (1924-1930 arasında %12, 1930-1934 aralığında da %10) ve imalat sanayiinde ücretlerin net üretim içindeki payının "yavaş ama net düşüş"ü bu durumla açıklanabilir. Fakat, toptan eşya fiyatlarındaki, özellikle de gıda maddeleri fiyatlarındaki düşüş, ücretlilerin bir bölümünün satın alma güçlerini koruduğu, dahası kimilerinin durumunun iyileştiği anlamına gelebilir. 1924-1939 aralığında reel ücretler %15 yükseldi. Bundan başka, 1930'lu yıllarda önlemler alınıyor veya genelleştiriliyordu: Sekiz saatlik iş günü, yıllık izin hakkı gibi (1938). Çok az da olsa, en kötü durumda olanlar bir şeyler elde ediyordu. Örneğin, yaşlıların yarıdan azı asgari yaşama standardının altında kalmakla birlikte emekli aylığına kavuştu, aile reisleri hastalandığında bir hastalık ödemesinden yararlanıyorlardı; otuzlu yıllar boyunca işsizlik ödenekleri çok farklı uygulamaya tabi oldu ve çok sınırlı kaldı. Bu yüzden açlık yürüyüşleri eksik olmuyordu. 1932'deki açlık yürüyüşü polis tarafından sert bir biçimde ezilmişti.[41]

İşsizlik, satın alma gücü üzerindeki baskı, artan verimlilik, en zayıfların sefaleti: 1920'lerde sterlin değerini tesis etme politikasının ve 1930'lardaki dünya krizinin İngiliz kapitalizmi üzerindeki etkilerinin faturasını İngiliz işçi sınıfı ödeyecekti.

İngiliz iktisatçıları arasındaki tartışmaların egemen sınıflar için önemi de bu vesileyle ortaya çıkıyordu. Keynes ve kimi bazı başka iktisatçılar, kamu harcamalarının artırılması, daha az kı-

40 W. Sombart, *a.g.e.*, c. II, s. 444.

41 M. Dobb, *Études sur le développement du capitalisme*; R. Marx, *La Grande-Bretagne contemporaine*; C. Ambrosi ve Tacel, *Histoire économique*.

sıtlayıcı bir kredi politikası, kamusal altyapı yatırımlarının özendirilmesi ve ücretleri düşürme saplantısından vazgeçilmesini önerirken, otorite sayılan iktisatçılar, çözümü geçerli yaklaşımın sürdürülmesinde görüyorlardı. Marshall'ın öğrencisi, Keynes'in de hocası olan Pigou, "Eğer," diyordu, "pazarın işleyişine müdahale edilmezse işçi ücretleri oranı tam istihdamı sağlayacak tarzda emek talebiyle uyumlu hale gelme eğilimi içinde olacaktır. Dolayısıyla bir istikrar ortamında herkes fiilen bir iş sahibi olacaktır."[42] Robbins, daha açıklayıcı tarzda şöyle yazıyordu:

> Genellikle ve bir yanılma payı olmaksızın, denilebilir ki, eğer ücretler çok daha esnek olsaydı, işsizlik de çok daha önemsiz bir düzeye inerdi. (...) Eğer tüketicilerin satın alma düzeyini korumak için hiçbir biçimde ücretlerin düşürülmemesi saplantısından kurtulunsaydı, mevcut depresyon çok daha az şiddetli olacak ve ona eşlik eden işsizlik de bugünkü kapsamda ortaya çıkmayacaktı.[43]

Keynes'in gözünde *Genel Teori* klasik yaklaşımı reddeden ve onun yerini alan bir bakışı temsil ediyordu:

> Eğer Pigou'nun işsizlikle ilgili teorisini uzun uzun eleştiriyorsak, bu onun diğer klasik iktisatçılardan daha çok eleştiriyi hak ettiğinden değildir. Bize göre, o, klasik okulun işsizlikle ilgili klasik doktrinini en açık bir biçimde temsil ediyor. Dolayısıyla bu doktrini en çarpıcı formülasyonundan hareketle reddetmemiz gerekiyordu.[44]

Kapitalizmin krizden çıkması için önerilen ve işçi sınıfına büyük fedakârlıklar dayatan, üstelik korkutucu çatışmalara da gebe olan sermayenin çözümüne karşılık Keynes, ekonomik faaliyeti canlandıracak bir başka kapitalist çıkış yolu öneriyordu:

---

42 A. C. Pigou, *Theory of Unemployment*, 1933, *a.g.y.*, M. Stewart, *Keynes*, Fr. çev. Seuil, 1969, s. 63.

43 L. Robbins, *The Great Depression*, Fr. çev. 1935, s. 218, *a.g.y.*, M. Stewart, *a.g.e.*, s. 63.

44 J. M. Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936; Fr. çev. 1949, s. 295.

Bu, ekonomide canlanma sağlayacak, işsizliği aşağı çekecek ve işçilerin satın alma gücünü de koruyacak bir çözüm olacaktı. İşte bu bütünlük içinde ve Ford'un *Five Dollars Day* uygulamasından otuz yıl sonra Keynes, işçi sınıfını kapitalist topluma; entegre edecek yeni politikaları meşrulaştıran bir ekonomik teori öneriyordu. Bu halen ABD'de uygulanmaktaydı ama Avrupa'da henüz gerçekçi görünmüyordu...

1920'lerin ve 1930'ların uzun süreli krizi esas itibarıyla İngiliz kapitalizminin gücünü oluşturan ilk sanayileşme sektörlerini etkiliyordu: kömür, demir-çelik, tekstil. Buna karşılık, yeni bir sanayiler kuşağı gelişmekteydi: Elektrik sanayii, (çalıştırdığı işçi sayısını 1924-1939 arasında ikiye katlamıştı), otomobil (ki üretimini 1929-1937 aralığında iki kat artırmıştı), kara taşımacılığı, yapay ipek, gıda sanayii gibi... Bu yeniden yapılanma, özellikle sektör örgütlenmeleri ve yoğunlaşmalarla daha da, güçlenmişti. Örneğin kömür sanayii sektöründe 1920'li yıllarda binden fazla işletme varken, 1930'larda bir reorganizasyon komisyonu" üretim ve ihracata müdahale ediyor ve bir merkezî konsey yeniden yapılanmayı ve birleşmeleri örgütlüyordu. Demir-çelik sektöründe yeniden örgütleme komitesi, 1932'de iki yüz işletmeyi füzyon yoluyla British Iron and Steel adı altında ve tek çatı altında topladı. Tekstil dağınık ve etkin olmaktan uzaktı. Nitekim 1927 yılında İngiltere'de 57 milyon tığ vardı. Buna karşılık ABD'de 38 milyon, Japonya'da da 6 milyon olduğu halde, İngiliz üretimi ABD'dekinin yarısından bile azdı, Japonya tarafından da yakalanmak üzereydi. Modern sanayi dallarında güçlü gruplar oluşmaktaydı. Kimya dalında, Imperial Chemical Industries, İngiliz Nobel'in de katılımıyla ICI, otomobilde 1932'de sekiz işletmenin birleşmesiyle Rootes Motor Ltd, Courtaud yapay ipeğe hâkimdi, Lever (sabun) 1929'da Hollanda Margarine Unie şirketine ortak olup Unilever grubunu oluşturdular ve (İngiliz) Unilever Ltd, Unilever NV'nin %46'sına, sermayenin de %54'üne sahip oldu.

1935 yılına gelindiğinde, en büyük ilk üç işletme, demir yollarının %83'ünü, petrolün %82'sini, çelik tüplerin %71'ini, şekerin %71'ini, kimyanın %48'ini, mekanik ve otomobilin %43'ünü ama tekstilin sadece %33'ünü temsil ediyordu. Aynı zamanda 30.000 işletme 10 ila 100 arasında işçi çalıştırıyordu (sanayi işçilerinin beşte biri); 130.000 işletme de 10'dan az işçi çalıştırıyordu (500.000 ücretli). İtibarlı bir geçmişin mirası İngiliz kapitalizminin kaderini zorluyordu.

Bu mirasta bir de güçlü bir koz vardı: İmparatorluk, sömürgeler ve dominyonlar savaş sonrasında genişlemişti. Alman Doğu Afrikası'nda bir himaye (manda) kurulmuş, Ortadoğu'da da bir nüfuz bölgesi oluşturulmuştu. Her dominyonun Milletler Cemiyeti'nde bir oy hakkı vardı ki bu Anglosaksonlara bir üstünlük sağlıyordu. Her ne kadar İngiltere'ye savunma konusunda "özel bir sorumluluk" yüklese de, 1926 tarihinde yapılan imparatorluk konferansında dominyonların dış politikada eşitliği kabul edilmişti. İngiltere'nin imparatorluğuyla ticareti, krize diğer ülkelerle olan ticaretinden daha kolay karşı koyuyordu. 1931 Eylül'ünde sterlinin dolara bağımlılığına son verildiğinde, hemen bir koruyucu gümrük tarifesi uygulaması başlatıldı. 1932 Ottawa Konferansı'nda imparatorluğun adı, British Commonwealth of Nations olarak değiştirildi ve bir "karşılıklı tercih" anlaşması imzalandı. Buna göre İngiltere Commonwealth'ten gelecek birçok ürünün İngiltere'ye girişini kabul edecek; buna karşılık, Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan, Kanada, Terre-Neuve, Güney Afrika Birliği ve Rodezya, İngiliz mallarına hatırı sayılır bir özel tarife uygulayacaktı. İngiltere 1939'da ithalatının %38'ini (1929'da bu oran %26'ydı) yapıyor, ihracatının da %45'ini (1929'da %40) Commonwealth'le yapıyordu.

Buna paralel olarak, İngiltere'nin Birleşik Devletler'deki ve Kanada'daki dışyatırımları duraklarken, Avrupa'da, Meksika'da ve Arjantin'de artıyordu ama, asıl artış Commonwealth ülkele-

rinde ortaya çıkıyordu: özellikle de Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan'da.[45]

Gerçekten bu yatırımların geliri tüm iki savaş arası dönem boyunca İngiltere'nin dış ödemeler dengesinin önemli bir kaynağını oluşturacaktı.

Nihayet temel malların özellikle de "yeni ülkelerden" gelen ürünlerin göreceli fiyatlarındaki aşırı düşüş nedeniyle, değişim hadleri de lehe döndü. İngiltere için ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranını veren endeks, 1881-1885'te 60'tan, 1926-1930'da 82'ye ve 1931-1935'te de 100'e yükseldi.[46]

Bir taraftan değişim hadlerinde söz konusu iyileşmenin eşit olmayan değişim yoluyla görünmeyen kaynak transferini derinleştirmesi, diğer yandan sermaye yatırımlarının kâr transferi, dünya ölçeğinde sömürünün derinleşmesi ve yaygınlaşması anlamına geliyordu. Her üretime, her sosyal formasyona ve metropolün oradaki varlık biçimine uygun olarak, zorunlu çalışma, beş kıtada da aşırı çalışma gündemdeydi. Yeni sefalet biçimleri dalga dalga yayılıyordu. Özgürlük ve bağımsızlık istekleri de kabarmaktaydı: Daha çok, hali vakti görece iyi olan kesimler, aydınlar, kimi zaman dinî çevreler, kilise adamları bağımsızlığın ve özgürlüğün sözcüsü durumundaydılar. İngiliz kapitalizmi için hiçbir zaman olmadığı kadar hayati önem kazanan imparatorluk sayısız çatlaklara maruzdu.

45 İngiltere'nin dış yatırımlarının bölgelere göre dağılımı (milyon dolar):

	1914	1938
Avrupa	1050	1750
ABD	4250	2750
Kanada	2800	2700
Latin Amerika	3700	4900
Okyanusya	2200	3350
Asya	3550	5250
Afrika	2450	2150
Dünya toplamı	20.000	22.850

Kaynak: P. Mathias, *The First Industrial Nation*, *a.g.e.*, s. 469.

46 S. Amin, *L'Accumalation à l'échelle mondiale*, s. 89.

TABLO 29

İNGİLTERE'NİN CARİ İŞLEMLER DENGESİ*

	Mal Ticareti	Dışarıdaki yatırımların getirileri	Diğer işlemler	Altın ve Döviz	Bakiye
1920-1924	- 279	+ 199	+221	+21	+162
1925-1929	- 395	+250	+213	+1	+68
1930-1934	- 324	+174	+ 127	- 66	- 89
1935-1938	- 360	+199	+133	- 77	- 105

* Milyon sterlin olarak (her dönemin yıllık ortalaması).

Kaynak: P. Mathias, *a.g.e.*, s. 469.

3. Le franc d'abord? [Önce Frank]

Fransız kapitalizminin bazı fraksiyonları daha 1920'li yıllardan başlayarak, imparatorluğu "kullanmaya, değerlendirmeye" başlamışlardı bile; 1921 Sarraut planı, Suriye ve Lübnan bankalarının kurulması (1919), AOF Devlet Bankası (1925), Madagaskar Bankası (1925)... Dünya pazarında rekabetin keskinleşmesi karşısında, 1928 tarihli bir gümrük yasası, imparatorluk için tercihli ticareti öngörüyor ve bu amaçla da metropolle sömürgeler arasındaki gümrük uygulamasına son veriyordu. 1931'de Vincennes İmparatorluk Sergisi açıldı. 1934-1935'teki İmparatorluk Konferansı'nın "başarısı" da ancak "sömürge" kavramı yerine "denizaşırı" kavramını ikame etmekle sınırlı kaldı.

Fakat, asıl 1930'lu yılların kriziyle imparatorluğa çekilme daha net ortaya çıkmıştı: Sömürgelerle ticaret, 1928-1930'da ithalatın %12'sini ihracatın da %19'unu temsil ederken, 1936-1938'de ithalatın %27'sine, ihracatın da %30'una ulaşmıştı. 1913'te, Fransa'nın dış yatırımlarının sadece onda biri imparatorluktaydı. Bazı grupların aktif mevcudiyetine rağmen CFAO (özellikle Marsilya sermayeli), SCOA (Demachy Bankası'na bağlı Lyonlu sermaye grubu), Union Parisienne Bankası (Bordo sermayesiyle ortak), Hindiçini Bankası, Paris ve Hollanda Bankası gibi, iki savaş arası dönemde bu oranda kayda değer bir değişik-

lik olmadı. Fakat, Fransız kapitalistlerinin imparatorlukla ilgili ruh hali dikkat çekicidir. Nitekim, imparatorlukta yatırılan sermaye daha çok ticaretle ilgiliydi, %39, bankacılık ve gayrimenkul %10, fakat sanayi sadece %10 ve madencilik de %7 düzeyindeydi.[47]

TABLO 30
BAŞLICA KAPİTALİST ÜLKELERİN DIŞ YATIRIMLARI*

	1914	1930	1960
İngiltere	50.4	43.8	24.5
Fransa	22.2	8.4	4.7
Almanya	17.3	2.6	1.1
Hollanda	3.1	5.5	4.2
ABD	6.3	35.3	59.1
Kanada	0.5	3.1	5.5
İsveç	0.3	1.3	0.9
Toplam	**100**	**100**	**100**

* % olarak.
Kaynak: H. Magdolf, *L'Age de l'impérialisme*, s. 56.

Fakat, zamanla daha açık bir şekilde çatlaklar ortaya çıkmaya başlamıştı: 1920-1921'de Tunus'taki karışıklıklar, Fas'ta Abdül Kerim'in isyanı (1925-1926), Hindiçini ve Yen Bay'da köylü ayaklanmaları (1930-1931) ve yine Tunus ve Fas'ta aynı şekilde bastırılan hareketler (1937-1938). Bu tür hareketler sadece metropol çıkarlarına zarar verdikleri için "kabul edilemez" sayılmıyordu; bize garip görünse de Fransız kamuoyunun önemlice bir kısmında hâkim olan düşünce, sömürgeci fikirlerle cumhuriyetçi fikirlerin iç içe geçmesi, birbirine karışmasıydı. Üst düzey bir yöneticinin bu konudaki yaklaşımı durumu özetliyor:

47 C. Coquery-Vidrovitch (yay. haz.) *Connaisance du Tiers-Monde* (C. Coquery-Vidrovitch ve J. Suret-Canale'ın katkılarıyla) ve *La France et le Tiers-Monde* (M. Beaud'nun katkılarıyla).

> Cumhuriyet, kırk yıldan az bir zamanda sömürgeci bir Fransa yarattı ve bir Fransız dünyasına özgürleşmeyi ve sosyal ilerlemeyi yaydı (...) Bu sömürgeci siyasetin ikili bir amacı vardı (...): Sömürge nüfusunun hukukunu tesis etmek ve yerli halkların ekonomik ve sosyal gelişmesini sağlamak (...) Böylece Fransa, örf ve âdetlerine ve serbestçe gelişmelerine müdahale etmeden, yönetimi altında tutup eğittiği yerli halkları yaşamına dahil edip denizaşırı Fransa'sının bir üyesi yapabilir.[48]

İmparatorluk her ne kadar 1930'lu yıllardaki krizin bir kısım yükünü taşısa da, Fransız kapitalizminin 1920'lerdeki büyümesi sadece dış sömürüye dayalı değildi. Gerçekten kayda değer bir büyüme söz konusuydu: Endeks başlangıç yılı İ913 = 100 olarak alındığında, sanayi üretimi 1919'da 57, krizin etkisiyle 1921'de 55, 1924'te 109, 1928'de 127 oldu. 1922-1929 aralığında büyüme oranı %5.8'di ki, bu oran Almanya'nın %5.7 olan oranıyla karşılaştırılabilir düzeydeydi ama, Japonya'nın %6.8 olan büyüme oranının altında, Birleşik Devletler (%4.8), İngiltere (%2.7) ve İtalya'nın (%2.3) üstündeydi. Büyüme teçhizat (sermaye malları) sanayiinde daha yüksek (savaş öncesi düzeyden %50 yüksek), buna karşılık, tüketim malları sanayiinde daha düşüktü (savaş öncesi düzeyden %10'daha düşük).

TABLO 31

İNGİLTERE VE FRANSA'DA SANAYİ ÜRETİMİNİN YAPISI*

İngiltere			Fransa		
	Tüketim Malları**	Üretim Araçları		Tüketim Malları**	Üretim Araçları
1881	53	47	1875-84	78	22
1907	42	58	1905-13	72	28
1924	47	53	1920-24	66	34

* % olarak

** İnşaat ve TP dahil.

Kaynak: T. J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, No: 179, Kasım 1966, s. 287.

48 *A.g.y.*, C. Coquery-Vidrovitch, *a.g.y.*, *Connaisance du Tiers-Monde*, *a.g.e.*, s. 231.

Böylece, Fransız sanayiinin sermaye malları üreten sektörünün ağırlığı artmaktaydı. Oysa, (savaş öncesinde çok önde olmasına rağmen) İngiliz sanayiinde bu eğilim tersine dönmüştü.

Söz konusu büyüme esas itibarıyla ikinci kuşak sanayilerin eseriydi. Elektrik üretimi 1920-1928 aralığında dörde katlandı. Rothschild tarafından desteklenen Ernest Mercier, Paris bölgesindeki şirketleri bir "Birlik" altında topladı ve elektrik malzemesi üreten işletmelerle de bağlarını güçlendirdi. Böylece, Compagnie Générale d'Electricité et d'Alsthom (mekanik alanında faaliyet gösteren bir Alsace firmasıyla, American General Electric'in şubesi olan Thomson-Huston'un birleşmesiyle 1828'de) kuruldu. Otomobil sanayii 1928'de 250.000 araç üretiyordu. Bu, Avrupa için büyük bir rakamdı ama Amerika için küçüktü. Bunun yarıdan fazlası, Renault, Peugeot ve Citroën tarafından gerçekleştiriliyordu. 1929'da 1913'tekinden 8.5 kat daha fazla üretim yapan kauçuk sanayii Michelin tarafından denetleniyordu. Kuhlmam tarafından denetlenen kimya sanayii de önemli bir gelişme gösteriyordu. Bu arada "savaş tazminatlarından" beslenen yeni sanayiler de sahneye çıkıyordu: Kamu sermayeli Ulusal Azot Ofisi, (İsviçre sermayeli) Rhône şirketi, Progil (Lyon-les Gillet ve les Mottes tekstil sermayelerinden oluşan). Pechiney ve Ugine'le alüminyum, elektro-metalürji üretiminde önemli gelişmeler oldu. Bu dönemde, baştan itibaren Schneider ve Wendel egemenliği altındaki demir ve çelik üretimi de artmıştı.[49]

Bu büyüme 1926-1928'e kadarki sürede Frank'ın devalüe edilmesinin etkisiyle artan ihracat tarafından da özendirilmişti: Sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payı XIX. yüzyılın sonunda %7, 1905-1913 arasında %8, 1920-1924 arasında %10'un üstüne çıkmıştı (fakat 1935-1938'de %4'e gerileyecekti). 1930'da maden kömürünün %10'u, kauçuğun %15'i, otomobilin %17'si, kimya

49 Bkz. P. Bernard, *La Fin d'un monde (1914-1929)* ve M. Beaud, P. Danjou, J. David, *Une multinationale française: Pechiney-Ugine-Kuhlmann.*

ürünlerinin %25'i, çelik ürünlerinin %29'u ihraç ediliyordu. Söz konusu oran geleneksel sanayilerde daha da yüksekti: Derinin %30'u, pamuklu kumaşın %32' si, yünlü kumaşın %38'i, konfeksiyon ve iç çamaşırının, ilaçların, müzik aletlerinin %50'si, parfümeri, saatçilik-kuyumculuk ürünlerinin ve maroken eşyanın %60'ı, ipek kumaşın ve yapay ipeğin %65'i...[50] Bu büyüme, Frank'ın görece değer kaybetmesinden ötürü, kısmen Fransız emeğinin Amerikan ve İngiliz emeği karşısında değer kaybetmesine dayanmıştı.

Elbette önemli bir verimlilik artışına da dayanmıştı, işçi başına üretim 1905-1913 aralığında frank değeri üzerinden, 1920-1924 döneminde (1905-1913 döneminde aynı seviyedeydi) 2500 franktan, 1925-1934'te 3500 franga, 1935-1938'de de 4250 franga yükseldi. Verimlilik artışı özellikle 1925-1935 döneminde çok yüksekti (+ %37). Buna karşılık 1913-1920 arasında düşmüştü (yıllık ortalama -%1.8). 1920'li yıllarda sanayide işçi başına verimlilik çok hızlı bir tempoyla arttı (yılda +%5.8) ve artış 1930-1937 aralığında da devam etti (yıllık +%2.8). 1913-1914 başlangıç yılı = 100 olarak alındığında, sanayideki verimlilik 1920'de 84'e düştü; 1929'da 136'ya kadar çıkmıştı. Eğer, bu dönemde haftalık çalışma süresinin kısaldığı ve yıllık izin uygulamasının da yaygınlaştığı hatırlanırsa, saat başına verimlilik artışının daha da yüksek olduğu görülecektir: 1920-1938 arasında neredeyse ikiye katlanarak.[51]

Bu verimlilik artışı mekanizasyonun derinleşmesi, motor kullanımının artması, üretim aygıtının modernizasyonu ve rasyonalizasyonunun bir sonucu olarak ortaya çıktı. 1896-1913 aralığında %15 olan yatırım oranı 1928-1931'de %19'du. Buna ilave olarak, birçok sektörde çalışma yoğunluğunu artırıcı önlemler devreye sokuldu ve özellikle de büyük işletmeler tarafından işçi

50 T. J. Markovitch, *a.g.e.*, s. 307.

51 T. J. Markovitch, *a.g.e.*, J. J. Carré, E. Malinvaud, *La Croissance française*; A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, c. I; Cepremap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, c. III.

sınıfını daha istikrarlı kılmayı amaçlayan girişimleri de verimlilik artışında etkili oldu. Örneğin demir-çelikte "savaştaki kayıplar yüzünden işçi sayısının azalması ve ücretlerin yükselmesi araçları iyileştirip gerek üretimde gerekse de satış aşamasında eski el emeğinin yerine kullanılmaya zorladı," diye yazacaktı Eugéne Schnieder 1913'te. Yüksek fırın sayısı 1921'de 73'ten, 1929'da 154'e yükseldi. İster Wendel'de, ister Schneider'de olsun işçileri fabrikalar etrafında inşa edilmiş, konuttan mezarlığa, mağazadan okula ve dispansere sahip sitelerde toplamak daha o yıllarda bir gelenek haline gelmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Pechiney'de çalışan her beş işçiden ikisi "Pechiney lojmanlarında" yaşıyordu ki, bunlar ekseri her şeyin fabrika tarafından denetim altında tutulduğu sitelerdi.

Kömür madenlerinde delici çekiç sayısı 1913'te 1400'den 1925'te 13.300'e çıktı; buna paralel olarak da bir çalışma normu öngören "Bedeaux sistemi" devreye sokuldu. Eğer işçi tespit edilen normun altında kalırsa cezalandırılıyor, normu aşarsa da ödüllendiriliyordu... İşçileri entegre etme ve işyerine bağlamak için de bir dizi önlem devreye sokuldu: "Madenci olmanın gururu", maden işçileri mahallesi, lojman tahsisi, bahçe, okul, kilise, bayramlar, bedava kömür ve Kuzey'de yöresel dil...[52] Otomobil ve diğer mekanik sanayilerde prodüktivite artışını sağlayan zincirleme çalışmaydı. Renault'da makine-alet sayısı 1914'te 2.250'den 1920'de 5.210'a; Citroën'de 1919'da 3.450'den 1927'de 12.260'a yükseldi. Bir araba üretimi için gerekli canlı emek miktarı 1920'de 563 günden, 1929'da 129'a düştü (modellerin çok ve organizasyonun daha "yumuşak" olduğu Renault'da 160, Citroën'de 100).[53]

İki savaş arasında sağlanan verimlilik artışı aynı anda makineleşme ve motor kullanımının artması, üretimde rasyonali-

52 L. Lengrand, *Mineur du nord*, Seuil, ve D. Bertaux, *Destins personnels et Structure de classe.*

53 P. Fridenson, *a.g.e.*, ve M. Freyssenet, *La Division capitaliste du travail*, s. 45.

zasyon yöntemlerinin devreye sokulması, gerek örgütlenme yöntemleri, gerekse de farklı ücret ödeme yöntemlerinin baskısıyla ve ekseri büyük işletmelere özgü "koruyucu" istikrar ve entegrasyon yoluyla sağlanabilmişti. Fakat, büyük işletmeler Fransız kapitalizminde sadece küçük bir adaydı: 1926-1936 arasında beş yüzden fazla işçi çalıştıran işletmelerde istihdam edilen işçiler toplamın beşte biri düzeyindeydi. Buna karşılık ondan az işçi çalıştıran toplamın beşte ikisini temsil ediyordu. Küçük işletmelerdeyse, geleneksel aşırı çalıştırma yöntemleri geçerliliğini korumaktaydı.

Bu büyüme aşaması 1926 yılına gelindiğinde kendi sınırına ulaşmıştı: Bir taraftan sektörler arası büyüme farklılıklarından, diğer taraftan işçi ve köylülerin satın alma gücünün düşmesine bağlı olarak, üretilen malların giderek büyüyen satış zorlukları, dünya pazarında rekabetin daha da sertleşmesi, özellikle 1926'daki finansal istikrar ve 1928'de frankın altına bağlanmasıyla ihracat daha da zorlaşmıştı. 1926'da toptan eşya fiyatları inişe geçti: 1913 başlangıç yılı = 100 olarak alındığında, 94 sanayi malı için 1926'da 793'e, 1928'de 697'ye, 1930'da da 579'a geriledi. "Amerikan krizinin" Fransız ekonomisinde etkisini göstermeye başladığı 1930 yılında düşüş daha çok maden ve metaller, tekstil ve deri, kimyasal maddeler ve kauçuğu kapsıyordu. Buna paralel olarak, ihracat değer olarak da gerilemeye başladı: 1926'da yünlü ve ipekli kumaşlar, çamaşır, elbise, otomobil, metalden araç ve gereçlerin, 1927'de pamuklu kumaşların ve pamuk ipliğinin fiyatları düştü... Nihayet, tüm sektörlerin 1926'da ulaştıkları kâr oranı düzeyine gelecek on dört yıl boyunca bir daha asla ulaşılamayacaktı.[54]

Aslında daha Amerikan krizinin etkileri hissedilmeden de Fransız ekonomisinde kriz yoluna koyulmuş durumdaydı.

54 A. Sauvy, *a.g.e.*, c. I, "Croissance sectorielle et accumulation en longue période", *Statistiques et Études financiéres*, no. 40; R. Boyer, *La Crise actuelle: une mise en perspective historique*, Cepremap.

Frank'ın altına konvertibilitesini sürdürme konusundaki inatçı politika ve deflasyon krizin sürmesine neden oldu. Yardım alan işçi sayısı maksimum düzeye 1935-1936 aralığında ulaştı (dört yüz binden fazla), nominal ücretler 1936'ya kadar hafif ama sürekli bir düşüş trendi takip etti, fiyatlar da 1935'e kadar düşmeye devam etti (toptan fiyatlar perakende fiyatların daha belirgin bir düşüş söz konusu olmak üzere), sanayi üretiminde 1928 düzeyinin %10'u ile %25'i altında kalan bir gerileme oldu, ihracatın miktar olarak 1932'ye kadar, değer olarak da 1936'ya kadar devam eden düşüşü söz konusuydu.[55] Ve korumacılık, Malthusçuluk, sağın güçlenmesi, 1934... Arkasından faşizmin yükselişi karşısına dikilen Halk Cephesi...

Bu dönemin iki anında Fransız işçi hareketi ciddi bir varlık gösterdi: Birincisi savaş sonrası dönemdir. Bu dönemde CGT 1913'teki üye sayısına yeniden kavuştu (900.000 üye) ve işçi sınıfı mücadeleci bir tavır ortaya koydu (1919-1920); ikincisi Halk Cephesi [*Front Populaire*], 1936'daki büyük işçi eylemleridir (1935'te sekiz yüz bin olan sendikalı işçi sayısı 1937'de dört milyona fırladı). Fakat daha 1919'dan beri işçi hareketi içinde önemli ayrılıklar söz konusuydu: Nitekim bazıları sekiz saatlik iş gününün hayata geçirilmesi için greve giderken başkaları toplumun radikal dönüşümünü amaçlıyordu; bir başka ayrılık nedeni de Sovyetler Birliği'ni sosyalizmin vatanı olarak görenlerle (zira artık dünyada sosyalizmin zaferi Sovyetler'in başarısına bağlı olduğu düşüncesi egemendi) çok değişik yaklaşımlara sahip olanlar arasındaydı: SFIO ile CGT arasındaki kopuş ve uzun süren zıtlaşma ve neden olduğu güç kaybı... Halk Cephesi içinde de savaşın yaklaşmasıyla karşılaşılan güçlükler de bölünmeyi daha da derinleştirecekti.

Bununla birlikte, bir bütün olarak alındığında Fransız işçi sınıfı ve daha genel olarak ücretliler dünyası bir güç dengesi oluşturmayı başardı ve söz konusu dönemde bedelini ödediği

55 A. Sauvy, *a.g.e.*, c. II; Cepremap, *a.g.e.*, c. IV.

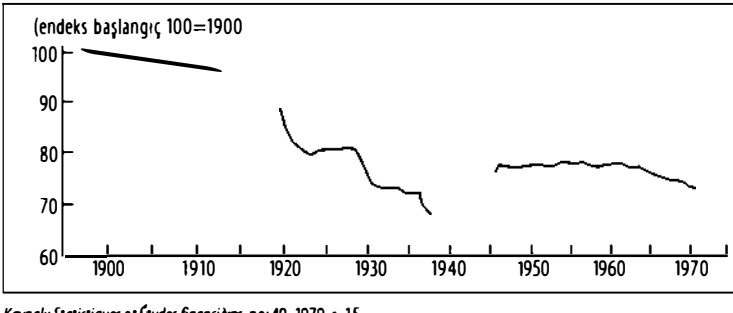
verimlilik artışlarından pay almayı başardı ve bunu iki alanda gerçekleştirdi:

- çalışma süresini kısaltarak,
- reel ücretleri koruyup yükselterek.

Sekiz saatlik iş günü 1919'da yasalaştı. Yasanın uygulanması 1920 ve 1921'de çalışma süresinde net bir azalmaya neden oldu. 1929'dan sonra ekonomik faaliyetin yavaşlaması da yıllık çalışma süresinde önemli bir düşüşe daha neden oldu. Nihayet 1936'da haftada 40 saatlik iş günü ve ücretli izin uygulamasıyla yeni bir düşüş daha gerçekleşti. 1896-1913 arasındaki yavaş, (net yükseliş sonrasında) 1960'taki belli belirsiz azalmayla karşılaştırmak anlamlıdır. Böylece işsiz olmayan işçiler "yaşamak için" zamanı yeniden kazanmaktan dolayı hoşnuttular.

ŞEMA XIV

FRANSA'DA YILLIK ÇALIŞMA SÜRESİ (UZUN DÖNEMLİ GELİŞME)

Kaynak: Statistiques et Études financières, no: 40, 1979, s. 15.

Reel ücretlere gelince, işçi başına 1920-1930 arasında ortalama %2.2, 1930-1937 aralığında da her yıl için %1.5 oranında arttı. 1930'da farklı işçi kategorilerinin satın alma gücü 1914 düzeyine göre %14'le %50 arasında artış gösterdi. İşçi ailelerinin gıda tüketimi yapısı da değişti: Hububat temeline dayalı gıdaların payı (1905'te %19'dan 1930'da %12'ye) gerilerken, tavuk ve şarküterinin payı %9'dan %10'a yükseldi, sebze ve mey-

venin payı da %10'dan %16'ya çıktı. Buna karşılık yumurta-süt ürünleri-hayvani yağlar (%19) ve meşrubatlar (%13) sabit kaldı.[56] Sanayi bölgelerindeki orta burjuvaziye mensup ev kadınları bu durumdan rahatsızdılar. Hatta işçi eşleri tavuk satın almaya başlamışlardı.

1919 tarihli toplu sözleşme yasası hiç uygulanmadı. 1928'de çıkarılan sosyal sigorta yasasıyla dolaylı ücretlerde bir ilk artış sağladı ki, ağırlığı 1937'deki toplam ücretin dörtte birine ulaştı. 1936'da ücretler tekrar yükseldi; 40 saat, ücretli tatil izni, sendika hakkı genişledi ve güçlendirildi, toplu sözleşme sistemi yaygınlaştı ve işletme delege uygulaması başlatıldı...

Böylece dönemin tamamında işçi sınıfı önemli "kazanımlarını" kurumlaştırmayı başardı, çalışma süresini kısaltıp satın alma gücünü artırdı. Böylece kendi eseri olan üretim artışından pay almayı başardı. Patronlar cephesine gelince, onlar da ödün vermek durumunda kaldılar; bir yandan modernizasyon ve rasyonalizasyon yöntemlerini devreye sokarak iş yoğunluğunu artırdılar, diğer yandan da "babacan" politikalarla büyük sanayi bölgelerindeki işçi sınıfının bazı kesimlerini düzene entegre etmeye yöneldiler, iki savaş arasında Fransa'da da sağda veya solda olsun, herkes sosyal demokrasiye karşıyken, aslında sosyal demokrasinin temelleri atılmıştı. Aynı şey o dönemde sosyal demokrasinin beşiği olan Almanya'da gerçekleşmeyecekti.

4. Deutschland Über Alles!

Yayılması engellenmiş, yarış dışına atılmış bir emperyalizm. Hasımları lehine sakatlanmış ve ağır bir şekilde cezalandırılmış bir kapitalizm. Şüphesiz öyle.

---

56 J. Lhomme, "Le Pouvoir d'achat de l'ouvrier français...", *Le Mouvement social*, Nisan-Haziran 1968; A. Sauvy, *a.g.e.*, c. I ve II; Cepremap, *a.g.e.*, c. III. Deflasyon safhasında işçiler nominal ücretlerinin düşüşüne karşı direnişle, satın alma gücünün artışını sağlıyorlar.

Yine de ve daha açık bir ifadeyle, her şeyi kapitalizme, onun serüvenine ve beklenmedik sıçrayışına indirgemek yeterli olmaz. Yenilmiş bir ordu, bir askerî kast. Küçük düşürülmüş bir halk, milliyetçilik. Irkçılığın, şovenizmin, yabancı düşmanlığının ezilemez tohumu. Dahası bu yaralı halkın, açgözlü çıkarların eşi görülmemiş bir demagogla buluşması, radyo yayınlarıyla ve propagandayla büyülenmesi, dev gösteriler, kitle şiddeti. Elbette ideolojinin ağırlığı da söz konusuydu. Erkek için, "*Arbeit macht frei*" ("Özgürleştiren iştir"... eğer işsizliği yaşamışsa bu nasıl inkâr edilebilir?) ve kadın için, "*Kinder, Kilene, Kirche*" (çocuk, mutfak, kilise)... Böylesine kutsal fikirler kiliseye bırakılabilir mi? Güçler çatışması, poker oyunu, güçlünün hakemliği, zincirlerinden boşanmış veya tehditkâr şiddet, toplama kampları.

Bunun karşısındaysa yanlış değerlendirmeler, korkaklık, yanlış hesaplar. Bu arada yönetici sınıfların tamamının suç ortaklığı yok muydu? Bir kere kötülüğün kaynağı Sovyetler Birliği, komünizm, kızıllar olarak ilan edilince, Nazi Almanya'sı uygun bir karşı odak olmaz mıydı? Bu ona Doğu'ya doğru yeniden genişlemek için bir koz vermiyor muydu? Kısa bir zaman için Alman-Sovyet Paktı bu rüyayı söndürdü... Ve yangın dünyayı sardı.

Nasyonal Sosyalist Parti'nin 1920'deki programı açıkça antikapitalist bir içeriğe sahipti. Hisseli şirketlerin millileştirilmesini öngörüyordu ve bunlar "ulusal topluluğun malı" olacaktı. Bu düşünce çizgisinin öncüsü Otto Strasser şöyle yazıyordu:

> Alman sanayii, Alman ekonomisi uluslararası finans-kapitalin elindedir ki bu, her türlü sosyal kurtuluşun sonu, sosyalist Almanya hayalinin sonu demektir. (...) Biz savaşın genç Almanları, biz nasyonal sosyalist devrimciler. Versailles barışında cisimleşen kapitalizme ve emperyalizme karşı savaş başlatıyoruz.[57]

57 *A.g.y.*, N. Poulantzas, *Fascisme et Dictature*, s. 207.

Nazi marşı da benzer izler taşıyordu:

> Gamalı haçla silahlandık,
> Kızıl bayrakları dalgalandırın.
> Alman işçileri için isteğimiz,
> Özgürlüğün yolunu açmaktır.[58]

Hitler de Mein Kampf'da (1925-1927):

> Nasyonal sosyalistler olarak, bayrağımızda programımızı buluyoruz. Kırmızı, hareketimizin sosyal düşüncesini, beyaz da milliyetçi düşünceyi ifade ediyor; gamalı haçta da aynı zamanda yaratıcı düşüncenin de zaferini, ezelden beri Yahudi düşmanı olan ve ebediyete kadar da Yahudi düşmanı kalacak olan ari ırkının savaş misyonunu temsil ediyor.[59]

Ve Goebbels, *Almanların Devrimi*'nde:

> Alman sosyalistinin amacı nedir? Geleceğin Almanya'sında tek bir proleter olmasın ister. Alman milliyetçiliğinin amacı nedir? Geleceğin Almanya'sının kâinatın proleteri olmasını ister. İşte nasyonal sosyalizm bu iki kavramın sentezinden başka bir şey değildir.[60]

Nasyonal sosyalist hareket küçük ve orta burjuvazi içinde ve küçük ve orta memur ve büro işçileri katında yerini sağlamlaştırdıkça,[61] özellikle de sanayi ve finans büyük sermayesiyle yakınlaştıkça, Nazi hareketi antikapitalist boyutu es geçiyordu (1927) ve iktidarın ele geçirilmesiyle (1933-1934) bu akımın öncüleri tasfiye edilecekti.

Artık bundan sonra ulus ve ırk, kan ve güç gizemciliği ön plana çıkıyordu. Hitler: "Almanya'yı yıkımdan kurtaran, kılı kırk yaran zekâ değil, bizim inancımızdır. (...) Akıl bana gelme-

58 *A.g.y.*, W. Reich, *Psychologie de masse du fascisme*, 1933, Fr. çev. *La pensée molle*, 1970, c. I, s. 80.

59 *A.g.e.*,

60 *A.g.y.*, D. Guérin, *Fascisme et Grand Capital*, Gallimard (1. Baskı 1936) 1945, s. 92, bkz. N. Poulantzas, *Fascisme et Dictature*.

61 Memurlar Katmanı, müstahdemler, büro ve yötemlerin memurları.

nizi öğütlemiyor, sadece inanç size emrediyor."[62] Ve Goebbels, Hitler'e şöyle sesleniyordu: "Derin bir umutsuzluğa saplanmışken, sizin şahsınızda bize inancın yolunu gösteren birini bulduk. (...) Siz bizim için gizemli bir arzunun tecellisisiniz. Korkularımıza kurtuluş vadeden sözlerinizle karşılık verdiniz ve geleceğin mucizesine olan inancımızı ateşlediniz."[63] Söz konusu olan sözcüklerde uçuşan bir çeşit histeriydi: "Almanya uyan!", "*Deutschland über alles*!" (Önce Almanya!), "Irkının temizliğine sırt çeviren bir halk, ruhların bütünlüğüne de karşı demektir,"[64] "Güçlünün yapması gereken zayıf olanda erimek değil, ona egemen olmaktır." [65]

Sade fikirler, çarpıcı formüller, bıkıp usanmadan propagandayla kafalara sokuluyordu. Hitler şunları söylüyordu: "Her zaman propaganda faaliyetine aşırı ilgi duydum. Bu, burjuva partilerinin haberdar bile olmadığı bir sanattır." Ve devam ediyordu: "Propagandayı kitle düzeyinde yürütmek, değerini de sonuçlarına göre ölçmek gerekir." Goebbels de "Propagandanın tek amacı kitleleri kazanmaktır ve bu amaca hizmet eden her şey makbuldür." Nihayet, şiddet örgütlendi ve bir programa bağlanıp sistematize edildi: SA'lar, SS'ler. Yahudiler önce aşağılandı arkasından saldırı başladı. Aynı şekilde sendikacılara ve "kötü" kızıllara saldırıldı, SS'ler SA'ları, devlet de SS'leri tasfiye etti...

Elbette dışlanma, küçük düşürülme söz konusuydu; savaş borçları, Ruhr'un işgali, parayı çökerten enflasyon, savaş tazminatlarının ağırlığı, istikrarı tesis etme çabaları... Bütün bunlar bir vaka idi... Öte yandan ABD'deki ekonomik kriz, zaten çok zor olan ekonominin dengelerini yeniden kurmayı hem içeride hem de dışarıda daha da zorlaştırmıştı. Reichsbank'daki altın stoğu erimişti. 1929 = 100 olarak alındığında sanayi üretimi

62 *A.g.y.*, *Histoire générale des civilisations*, c. VII, s. 93.

63 *A.g.y.*, D. Guérin, *a.g.e.*, s. 79.

64 *A.g.y.*, J.-J. Chevalier, *Les Grandes Œuvres politique*, *a.g.e.*, s. 369.

65 *A.g.e.*, s. 367.

1932 Ağustos'unda 59'a düştü. İşsizlerin sayısı da 1929'da 2.5 milyondan 1932'de 6 milyona yükseldi. 1920'lerin başındaki yenilgiden zaten zayıf düşmüş olan işçi sınıfı Sovyetler'e göbekten bağlı Alman Komünist Partisi'yle sosyal demokratlar arasındaki ayrışmanın uzlaşmaz hal almasıyla daha da zayıflamıştı. Bu arada egemen sınıf da bölünmüştü. Sanayinin ve finansın patronları büyük toprak sahiplerine, imalat sanayicileri ağır sanayicilere, (işçi sınıfıyla uzlaşma yanlısı) orta boy patronlar (işçi sınıfından öç alıp tam bir hâkimiyet kurmak isteyen) büyük patronlara karşıydılar. Sanayinin kralı olan Stinnes hesaplaşma umudunu daha 1919'da dile getirmişti: "Büyük sanayiciler, ekonomik yaşamın tüm şefleri ekonomik hayata egemenliklerini dayatıp nüfuzlarını yeniden ortaya koyacaklardır. Gün gelecek, açlıktan yarı-ölü hale getirilmiş halk sarhoşluktan kurtulup onları göreve çağıracaktır." Fritz Thyssen de 1924'te, "Bizde demokrasi hiçbir şey ifade etmez," diyordu. 1919'da Milli Alman Partisi'yle Stahlhelm çelik miğferliler (basın kralı, Krupp'un idare meclisi başkanı olan Hugenberg tarafından örgütlenen), Pangermen Birliği ve nihayet Nasyonal Sosyalist Parti bir araya gelmişlerdi.

Bütün bunlara ilave olarak, kriz orta sınıfları sarmış ve ezmişti –bağımsız üreticiler, memur ve büro çalışanları, satın alma gücü erozyona uğramış küçük köylülük– ve Reich'in işaret ettiği işçi sınıfının bazı katmanlarının "burjuvalaşması" söz konusuydu. Kadınlar bütünüyle kilisenin etkisine terk edilmiş durumdaydı. Nazi Partisi'nin üye oranı, 1934'te ücretli büro çalışanlarının %21'ine (nüfusun %12'si), memurların %13'üne (nüfusun %5'i) köylülerin sadece %11'ine (nüfusun %23'ü), işçi sınıfının %32'sine (nüfusun %45'i) ulaşmış bulunuyordu. 1940'ta SS'lerin üçte biri "aydın" çevrelerden geliyordu: öğretmenler, eğitimciler, diplomalılar.[66]

66 N. Poulantzas, *a.g.e.*, s. 205, 283, 314 ve 375.

TABLO 32

W. REICH'A GÖRE 1928-1930 YILLARINDA ALMANYA'DAKİ SINIF YAPISI VE İDEOLOJİK YAPI*

Sınıf Yapısı	İdeoloji		
	Proletarya Sınıfı (14.4)	**Küçük Burjuvazi Sınıfı (20.1)**	**Burjuvazi Sınıfı (0.7)**
P R O L E T A R Y A (21.8)	Taşımacılık ve ticaret sanayi çalışanları 11.8	Ev emeği	0.1
		Evde çalıştırılanlar	1.3
		Sosyal yardım alanlar	1.7
	Tarım İşçileri 2.6	Düşük ücretle çalıştırılanlar (ayda 250 Mark'tan daha az)	2.8
		Düşük ücretli emekçiler ve emekliler	1.4
	Toplam 14.4	**Toplam**	**7.4**
O R T A S I N I F L A R (12.8)		**Kentli orta sınıf katmanları**	**6.2**
		Küçük işletmeciler (iki ya da daha az çalışan)	1.9
		Küçük işletmeciler (üç ya da daha fazla çalışan)	1.4
		Orta ölçekli işçi ve emekçiler	1.8
		Serbest meslek ve öğrenciler	0.4
		Küçük mülk sahipleri ve rantiyeler	0,6
		Kırsal orta sınıf katmanları	**6.6**
		Küçük köylüler ve çiftçiler (5 hektara kadar)	2.4
		Orta ölçekli köylüler (5 ila 50 hektar)	4.2
Burjuvazi (0.7)			**Burjuvazi** (varlıklı köylüler ve mülk sahibi çiftçiler dahil) 0.7

* Milyon olarak.

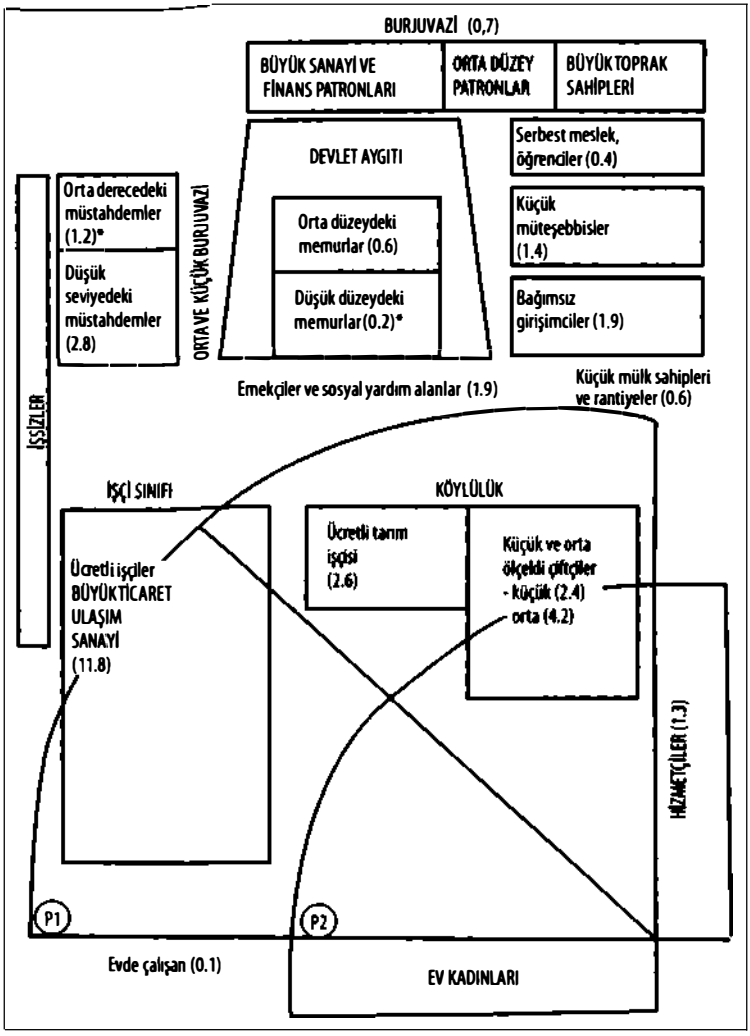
Kaynak: W. Reich'a, *a.g.e.*, c.I, s. 10 ve 11.

Yükselen nasyonal sosyalizmin asıl toplumsal tabanını orta ve küçük burjuvazi (memurlar, her kesimden büro çalışanları vb.) oluşturuyordu. Fakat iktidara yürüyebilmenin koşulu da büyük sermayeyle ittifakı gerekli kılıyordu. Örgütlü işçi sınıfı süratle ezildi, direnmeye devam edenler toplama kamplarına gönderildi. Fakat iktidarın ele geçirilmesinden sonra işçi sınıfı satın alma gücünü korudu, dahası bazı kesimlerin durumu iyileşti. Buna karşılık memurların geliri azaldı, aynı şekilde küçük tacir ve esnafın durumu kötüleşti, bunların bir kısmı kepenkleri kapatıp ücretliler sınıfına katıldılar. Artık Hitler iktidarına destek veren başlıca unsurlar; işsizliğin azalması, totaliter devlet ve Büyük Almanya söylemi adı altında yapılan vurguydu.

İşsiz sayısı 1933'te 5.5 milyondan 1935'te 2 milyona, 1937'de 1 milyonun altına, 1939'da da on binlerle ifade edilen düzeye gerilemişti. 1933-1939 arasında üretim neredeyse ikiye katlandı. Bu tarihte rekor yılı sayılan 1929'daki seviyenin %26 üstüne çıkmıştı. Büyük altyapı yatırımları devreye sokuldu -otoyollar, demir yolu hatları, hava alanları (daha stratejik öneme sahip bir dizi altyapı). Bu arada kentleşme alanında da önemli atılımlar söz konusuydu ve bunlar arasında rejim için prestij unsuru sayılan yapılar da vardı. Silahlanmaya gelince, 1935'ten itibaren Alman silahlanma harcamaları Fransa'nınkinden %50 daha fazlaydı. Krupp fabrikaları kapasitelerinin en üst sınırında çalışıyordu. 1935-1939 arasında üretimde beş kat artış kaydedildi. Ersatz sanayileri politikası kimya, demir-çelik, tekstil ve gıda sanayilerini teşvik ediyordu. Her şey sıkı bir fiyat ve kredi denetimi, ürün fazlasının emilmesini de dikkate alan bir politika çerçevesinde gerçekleşiyordu. Dış ticaret stratejisi, özellikle Latin Amerika, Orta Avrupa ve Akdeniz ticari bağları güçlendiren, karşılıklı anlaşma ve ödemede ödünleme mekanizmasına dayanıyordu.

ŞEMA XV

1930'A DOĞRU ALMANYA'DA SOSYAL SINIFLAR

Parantez içindeki rakamlar milyon kişi olarak 1928-1930'da fiilen çalışanları ifade ediyor. W. Reich, *Psychologie de du facisme, a.g.e.*, c. I, s.10 ve 11.

e: tahmin. – (P1) maddi üretim alanı. – (P2) Öztüketim için üretim alanı.

Fakat, söz konusu yükseliş, geçerli politika ve müdahalecilik, Alman kapitalizminin büyük banka ve sanayi gruplarının da desteğiyle yürüyordu ve aynı zamanda onların da güçlenmesini sağlıyordu. Yabancı sermaye gruplarına bile kapılar açıktı: General Motors (Opel), Ford, Unilever, Shell Schroeder. Onlardan istenen tek şey kârlarının tamamını Almanya'da yatırıma dönüştürmeleriydi.

Bankalardaki, demir-çelik işletmelerindeki, tersanelerdeki devlet payları özel kesime devredildi. Belediyeye ait elektrik idaresi özel sermaye lehine gözden çıkarıldı; Hermann Goering Reichswerke özel ve kamu sektör sermayesine dayansa da, bu demir oranı düşük cevherden yapılan üretimin kârlı olmasındandı. Fakat, Alman kapitalizminde kartelleşme daha da arttı. Kartel sayısı 1923-1924'te 1500'den, 1930'da 2100'e yükseldi; IG Farben 1926'dan beri kimya sektörüne egemendi; Vereinigte Stahlwerke dört büyük çelik üreticisini şemsiyesi altında toplamıştı. 1929'da Deutsche Bank'la Diskonto Gesellschaft'ın birleşmesiyle, üç banka tüm sektörü denetler hale gelmişti. 1933 tarihli bir yasayla işletmelere kendi dallarında faaliyet gösteren kartellere katılma zorunluluğu getirerek, Alman kapitalizminin "örgütlenmesini" düzenliyordu. Bu uygulamayla hem yatay hem de dikey bir rasyonalizasyon amaçlanmaktaydı. Reich için gerekli sanayi çabaları bu kartellerde ve konzernlerde örgütlenerek, sisteme bağlanıyordu.

Alman kapitalizminin gücü, devletin güçlü desteği ve yönlendirmesiyle artırılıyor ve bu hiçbir zaman görülmemiş koyu bir devlet kapitalizmi biçimini alıyordu.

Bu gelişme, devletin ve partinin bir dizi bağlarla kuşattığı bir toplumda gerçekleşiyordu. Goebbels bu durumu şöyle ifade ediyordu: "Devlet, kamu ve özel örgütlenmenin en üst düzeyini temsil edecek. (...) Ulusun tüm güçleri devlete tabi olacak, öylesine ki, devlet dışında hiçbir faaliyette bulunmaları mümkün olamayacak. Devlet totaliter ilkeyi gerçekleştirecek." Öyle bir devlet

ki, vurucu gücü, gözetim organı, kontrol ve baskı aracı polisti: 1933'ten sonra tüm mahalli polis örgütleri merkezîleştirildi; 1934'te Gestapo (siyasi polis) ve SS'ler Himmler'in yönetimi altında birleştirildi, 1936'da da tüm polis teşkilatı Gestapo-SS örgütüne tabi kılındı. 1933'ten 1938'e kadar dört yüz binden fazla Alman tutuklandı, bunlardan birçoğu toplama kamplarına sürüldü. Yaşamın tüm kademelerinde sayısız ağlar örülmüştü. İşçiler 1933'te kurulan Emek Cephesi'nde örgütlendi ve sendikalar lağvedildi. Eğlence ve tatil için *Kraft durch Freude* [Sevinç İçinde Güçlenme] esastı. Her yerde ve herkes için örgütler vardı: Gençler, üniversite öğrencileri, eğitimciler, sanatçılar, kadınlar, ebeveynler... Radyo, basın, sinema, eğitim bütünüyle Nasyonal Sosyalist ideolojinin ve propagandanın hizmetindeydi.

Nihayet, onuru kırılmış Almanlar için Hitler, muzaffer bir perspektif açmıştı, daha *Mein Kampf*'da, "Aynı kanı taşıyan herkes aynı *Reich*'a dahil olmalıdır," diyordu. Bir kere bir araya toplanınca "yaşayacak yeri olmayan" bir halk ne yapardı? Nasyonal sosyalist hareket "halkımızı ve onun gücünü toplama cesaretini ortaya koyarak, onu şu anda yaşadığı dar alandan çıkarıp yeni alanlara yöneltmeyi başarmalıdır. Avrupa'da iki kıta gücünün oluşmasına asla izin vermeyiniz." Almanya sınırlarında her türlü ikinci bir askerî güç oluşturma girişimi demek, Almanya'ya yönelmiş saldırı demektir. Fakat, Reich Avrupa'da ve Doğu'ya doğru genişlemeliydi: "Gözden uzak tutmayınız ki, ülkemizin gücünü sömürgelerde değil Avrupa'da vatan toprağında tesis edeceğiz. (...) Doğu'nun çok büyük devletleri çökmeye hazır haldedirler." O halde neden Avrupa? "Irkların karıştığı bir dönemde kendi en iyi unsurlarının korunmasını kıskançlıkla gözeten bir devlet bir gün kâinatın efendisi olur. Bu, hareketimize katılanların asla unutmamaları gereken bir hususdur."

1935; Almanya'da askerliğin yeniden düzenlenmesi, 1936; Rhenanya'nın yeniden işgali, 1938; Hitler'in Reichswehr'in başkomutanı olması, Avusturya'nın işgali, Prag'a ültimatom, Münih

Antlaşması, 1939; Çekoslovakya'nın işgali, Memel'in ele geçirilmesi, Almanya-İtalya askerî ittifakı, Alman-Sovyet saldırmazlık paktı, Polonya'nın işgali, daha sonra Finlandiya'nın bir kısmını ilhak edecek olan Sovyetler Birliği'yle paylaşılması. Artık İkinci Dünya Savaşı'nın koru ateşlenmişti. Almanya Avrupa'ya hâkimdi ama Rusya'ya da saldırmıştı ve Birleşik Devletler de savaşa katılıp (1941) güç dengelerini tersine çeviriyordu. Acımasız savaşın sona ermesi için üç yıl daha geçecekti. Kitle imhası (kitle üretiminin ve tüketiminin savaş amaçlarına eklemlenmesi), Almanya'nın teslim olmasından önce elli milyon ölü (Büyük Savaş'tan altı kat daha fazla), Japonya'nın teslim olmasından önce de ilk atom bombası...

Artık harap olmuş bir dünyaya iki büyük güç hükmedecekti: Kapitalist cephenin tartışmasız lideri Birleşik Devletler, sosyalist olduğunu söyleyen yeni blokun merkezindeki Sovyetler Birliği.

5. Bölümün Özeti

Özü itibarıyla 1920'li, 1930'lu yılların krizi de 1914-1918 Savaşı'na götüren aynı çelişkilerin bileşiminden kaynaklanıyordu: Birinci sanayileşmenin soluğunun kesilmesi, ulusal kapitalizmler arası rekabetin keskinleşmesi, işçi sınıfının üretilen değerden daha az eşitsiz pay almak üzere sahneye çıkması. Ve bu çelişkiler bölüşülmüş bir dünyada etkisini gösteriyordu: Amerikan nüfuz bölgesiyle, İngiliz Commonwealth'iyle, Fransız İmparatorluğu'yla (ama aynı zamanda Hollanda ve Belçika İmparatorlukları da) –hem kuşatılmış hem de içine kapanmış– Sovyetler Birliği'yle.

Fakat, ikinci kuşak sanayiler de hızlı bir gelişme içindeydi. Diyalektiği tersine çevirip çatlatarak, işçi sınıfının bazı fraksiyonlarının satın alma gücünün artması ki birçok kapitalistin gözünde sistemin sonunu getirecek bir şeydi, hem bir dinamizm unsuru oldu hem de sınıfı sisteme entegre etme işlevi gördü. Bir bütün olarak büyük sanayi ülkelerinde çalışma süreleri kısaldı ve reel ücretler yükseldi; fakat işsizlik sürekli ağırlığını korudu, kriz dönemlerinde ağırlığını daha da artırarak.

Dış yatırımlardan sağlanan gelir, eşit olmayan değişim[67], fiyat makası ve değişim hadlerinin iyileşmesi yoluyla sömürgelerden önemli bir değer transferi gerçekleşti. Aynı şekilde, tarımsal mal ve maden üreticisi yeni ülkelerden de büyük sanayi ülkelerine kaynak transferi gerçekleşti. Esasen Avrupa ve Amerika işçi sınıflarının satın alma gücünün göreli iyileşmesi sermaye açısından kısmen tüm dünya köylü sınıfının sırtından gerçekleştirilip sağlanmıştı.

67 Sanayileşmiş Avrupa'nın değişim halleri (dokuz ülkenin tamamı: İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Lüksemburg, Hollanda, İsveç, İsviçre) ihraç ürün fiyatlarına oranı, 1913=100 alındığında, 1920'de 96, 1929'da 109, 1933'te 138 ve 1937'de de 124'e geriliyor. (C. P. Kindleberger, *The Economic Journal*, Mart 1955, *a.g.y.*, M. Moret, *L'Échange international*, Rivière, 1957, s. 119)

Aynı dönemde, daha önce gördüğümüz gibi, çok değişik biçimlerde sanayinin yoğunlaşması derinleşti: Büyük işletmeler, gruplar, konzernler, karteller. Binlerle, hatta on binlerle ifade edilen işçi çalıştıran işletmelerin sayısı hiç de az değildi. Başta savaş süresinde olmak üzere ama aynı zamanda büyük kamu yatırımları ve dolaylı ücretlilik yoluyla da devlet müdahaleciliği gelişti ve yaygınlaştı.[68] Geniş anlamda, yönetim görevleri, organizasyon, idare ileri çoğalıp çeşitlendi ve işçi sınıfının, küçük ve orta burjuvazinin ve köylü sınıfının yanında yeni bir sınıf daha ortaya çıktı. *Tekno-bürokrasi* olarak adlandırılabilecek bu kesim esasen işçi sınıfı gibi ücretli bir sınıf olmakla birlikte, köylü sınıfı ve işçi sınıfı gibi doğrudan maddi üretimle karşı karşıya değildi; yaşam tarzı itibarıyla da daha çok küçük ve orta burjuvaziye yakındı.[69]

Bütün bu gelişmeler parçalanmış bir dünyada ortaya çıkıyordu. Parçalanmıştı zira, dünya pazarının bir köşesinde, Sovyetler Birliği'nde devlet kolektivizmi gelişiyordu.[70] Bundan başka dünün egemen emperyalizmi olan İngiltere artık dünya ödemeler sistemini düzenleyemez durumdaydı ama birinci ekonomik güç durumuna gelmiş ABD de henüz nöbeti devralamamıştı. Nihayet bölünmüş bir dünya söz konusuydu zira, her büyük güç ulusal hedefler peşinde kutuplaşmıştı: Amerika için refah, İngiltere sterlin, Fransa frank, Almanya gücünü kazanmak için. Öte yandan krizin ortaya çıkardığı zorluklar karşısında her büyük güç kendi kabuğuna çekilmişti (İngiltere Commonwealth'e, Fransa imparatorluğa) ya da Amerika New Deal projesinin peşinde koşarken, Hitler Almanya'sı da ulusal ihtişam, silahlanma, fetih, Avrupa'ya ve dünyaya hâkim olmayı kafaya koymuştu.

68 Fransa'da kamu harcamalarının GSYİH'ya oranı 1872'de %11'den 1920'de %33'e çıktıktan sonra, 1932'de 927'ye düşüyor fakat 1947'te tekrar %41'e yükseliyor. Söz konusu oran 1953'te %49 idi. Cepremap, *L'évolution des depenses publiques en France (1872-1971).*

69 ABD'de müstahdemlerin aktif nüfusa oranı 1910'da %10'dan 1920'de %14'e ve 1940'ta da %17'ye yükseldi. (L. G. Reynolds, *Labour Economics and Labor Relations,* Prentice Hail, New York, 1949, s. 27.

70 Bkz. M. Beaud, *Le Socialisme à l'épreuve de l'histoire,* böl. 4, 5, 6 ve 7.

Bu çatlamış, parçalanmış dünyada her korumacı önlem, krizi derinleştiriyor ve ister eski büyük sanayileşmiş ülkeler ister yenileri olsun, ihracatçı ülkeleri olumsuz etkiliyordu. Zira, her biri her seferinde daha az satın alıyordu. Kendileri için hayati nüfuz alanlarından, ekonomik ve ticari yayılma olanaklarından mahrum olduğunu düşünen ülkeler, yayılmacı politikalara yöneliyorlardı ki, o da savaşla sonuçlanıyordu...

6

Kapitalizmin Büyük Atılımı (1945-1978)

Her savaşta, her krizde veya kriz belirtisi ortaya çıktığında, "kapitalizmin genel krizinin" şiddetlendiğini görmeye alışık olanları memnun etmese de, bu dönemde asıl söz konusu olan kapitalizmin yeni bir yükselişiydi.

Üstelik dünyanın önemlice bir bölümünde arak kapitalizm egemen değildi. Yeni bir sermaye birikimi tarzı ve sanayileşme, devlet iktidarının aşırı düzeyde yoğunlaştığı, farklı üretim ve kaynak dağılımı biçiminin geçerli olduğu yeni bir sınıflı toplum söz konusuydu.

Fakat, İkinci Dünya Savaşı sonrası imar ve onu izleyen refah dönemi, sömürgeciliğin tasfiyesi, sermayenin ve sanayileşmenin uluslararası hale gelmesi, kapitalizmin dünya ölçeğinde yeni bir yükseliş dönemiydi. Bu bağlamda, 1970'lerin ve 1980'lerin krizi bir bakıma kapitalizmin yeniden yükselişinin ve ona eşlik eden değişimlerin tezahürü olarak ortaya çıkıyor.

Savaştan Krize

Önemli bir genişleme gösteren devlet kolektivizmleri ve sömürgeciliğe karşı tarihsel hareketler karşısında kapitalist ülkeler, savaşın tahribatından kurtulduktan sonra, istisnai bir refah

dönemine girdiler. Fakat söz konusu refah koşullarında mevcut krizin tohumları da filizlenmekteydi.

1. Üç Dünya

Yeni bir ülkenin (ABD) eski bir ülke (İspanya) karşındaki ilk zaferinin ardından, 1898'de Jean Jaurès, şu öngörüde bulunuyordu: "ABD dünyanın kaderinde çok önemli rol oynayabilecek büyük bir ülke olarak ortaya çıkıyor. (...) ABD zenginlikte, güçte dünyanın dörtte biri." Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Birleşik Devletler dünyanın bir numaralı gücü durumuna gelmişti. Ama bu gücün etkisi kendi ülkesinin ve Amerika kıtasının dışına çıkmıyordu, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, devasa bir sanayi, parasal ve askerî güce sahipti: 1945'te sanayi üretimi, 1935-1939'daki düzeye göre iki kattan fazla artmıştı; dünya kömür üretiminin yarısını, petrolün üçte ikisini, elektriğin yarıdan fazlasını gerçekleştiriyordu. Çelik üretim kapasitesi 95 milyon tona, alüminyum 1 milyon tona, sentetik kauçuk 1.2 milyon tona çıkmış; gemi yapımı, havacılık ve kara taşıtları üretiminde, silah, makine, teçhizat, kimya vb.'nde müthiş bir atılım yapmıştı. Dünya altın rezervlerinin %80'ine, güçlü bir orduya ve atom bombasına sahipti.

Hem gücünü artırmış, hem de toprak olarak genişlemiş Sovyetler Birliği karşısında Birleşik Devletler kapitalist cephenin yöneticiliği rolünü üstlendi. Daha 1943'ten başlayarak İngiliz yetkilileriyle, iki savaş arası dönemde büyük eksikliği hissedilen uluslararası ödemeler sistemini yeniden tesis etmek üzere çalışmalar başlattı. Böyle bir uluslararası ödemeler sistemi, hem gerekli dengeyi sağlamalı, hem de ticaretin ve ödemelerin gelişmesine imkân vermeliydi. Ve 1944'te Bretton Woods'da her paranın altına göre tanımlandığı ve sabit kura dayalı bir sistem devreye sokuldu. Bu sisteme, "altın para standardı" (*Gold Exchange Standart*) adı verildi. Aslında dolar ilk on beş yılda ödemeler sisteminin temel taşı oldu. 1945'te Yalta'da Roosevelt

ve Churchill, Stalin'le anlaşarak her iki cephenin nüfuz bölgelerini oluşturdu. Aynı yıl Amerikan ve Rus birlikleri Almanya'da bir araya geldiler ve Kore'de karşılaştılar.

Almanya ve Japonya bir kere yenik düşünce, savaşın hemen sonrasında egemen olan ve tüm dönemde de etkili olacak iki hareket ortaya çıkıyordu:

- Birine ABD'nin diğerine Sovyetler Birliği'nin egemen olduğu dünyanın iki bloğa bölünmesi,
- Sömürgeciliğin tasfiyesi.

Stalin'in bilinçli sanayileşme gayretleri sayesinde Sovyetler Birliği büyük bir sanayi gücü durumuna geldi; savaşta ödenen bedel, özveri ve yıkım akıl almaz boyutlardaydı (ölü sayısı neredeyse 20 milyon, nüfusun %10'u). Ama, 1950 yılına gelindiğinde ve IV. planın sonunda sanayi üretim endeksi 1940'taki düzeyin %71 üstüne çıktı (makine ve araç-gereç üretimi %60, kimyasal ürünler %80), kömür üretimi iki yüz elli milyon tona, çelik üretimi de yirmi beş milyon tona yükseldi. Kızıl Ordu hem sayıca kalabalık ve güçlü hem de iyi donanımlıydı. İlk Rus atom bombasını 1949'da patlattılar. Sovyetler Birliği ordusuyla Orta Avrupa ülkelerinin tamamında mevcuttu ve Birleşik Devletler etkinliğinin Türkiye'ye ve güçlü komünist partilerinin bulunduğu Avrupa ülkelerine doğru (Yunanistan, İtalya, Fransa) genişlemesinden kaygı duyuyordu. Artık gezegen ölçeğinde bir *Go* oyunu başlatılmıştı, her süper güç piyonlarını yerleştiriyor, hâkim olduğu bölgedeki gücünü takviye ediyor, karşı tarafın zayıf olduğu bölgeyi tehdit ediyordu. İstisnai gerilim anlarında her biri en fazla nereye kadar gidilemeyeceğini anlıyordu. 1947'de Marshall Planı hayata geçiriliyor, Kominform kuruluyor; 1948-1949'da Sovyetler'in Berlin'e abluka uygulamasına Amerikalılar bir "hava köprüsü" kurarak karşılık veriyordu. Batı'da hükümetlere katılan komünist partiler hükümetlerden atılıyor, kimi zaman da yasaklanıyor, korkunç bir iç savaş sonunda Yunanistan'daki partizanların ezilmesiyle sonuçlanıyor. Doğu'da komünist par-

tiler devlet aygıtında mutlak denetimi ele geçiriyor ve Sovyet generalleri Polonya, Çekoslovakya, Macaristan ordularına genelkurmay başkanı atanıyordu... Kore Savaşı hem her iki gücün bir zafer kazanma isteğini hem de çatışmanın yeni bir dünya savaşına dönüşmesini önleme kaygısı taşıdıklarını ortaya koydu: Birleşik Devletler, 1947'de Amerika kıtalarında, 1949'da Kuzey Atlantik'te, 1954'te Güneydoğu Asya'da olmak üzere askerî ittifakları kurumlaştırma yoluna gitti; Sovyetler Birliği de 1940'lı yılların sonundan başlayarak Avrupa'nın halk demokrasileriyle sıkı ekonomik, politik ve askerî bağlar kurdu. Böylece, parayı, ekonomiyi ve savunmayı ayrı ayrı örgütleyen iki dünya karşı karşıya gelmişti. Önceki dönemde dünya ölçeğinde hegemonya kurmuş olan kapitalizm, artık dünyanın tamamının kendine ait olmadığını, ham maddelerin ve pazarların eskisi gibi emre amade olmadığını, üretim araçlarının kolektif mülkiyetine, planlamaya, devlet zoruna dayalı yeni bir sermaye birikiminin ve sanayileşmenin mevcudiyetini kabullenmek durumundaydı.

	Dekolonizasyon	Kapitalist Blok	Doğu-Batı İlişkileri	Kolektivist Blok
1943	Birleşik Devletler, İngiltere ve Çin'in teminatı altında Kore'nin bağımsızlığı.	Keynes planı, White planı. Müttefiklerin Sicilya ve İtalya'ya çıkması.		Komintern'in dağılması.
1944	Brazzaville Konferansı. İstiklal Manifestosu.	Müttefiklerin Fransa'ya çıkması. Bretton Woods Konferansı.		Bulgaristan ve Macaristan'da Rus birlikleri.
1945	Endonezya, Laos, Kamboçya ve Vietnam'da bağımsızlık ilanı: Fransız müdahaleleri. Konstantin ve Setif'te başkaldırılar; baskı. Yeni Libya devletinin kuruluşu. Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığı. Arap Birliği'nin kuruluşu.	Müttefik birliklerinin Batı Avrupa'da ilerleyişi.	YALTA KONFERANSI. Kuzey Kore'de Rus birlikleri. Güney Kore'de Amerikan birlikleri. Amerikan ve Rus birliklerinin Almanya'da buluşması. Amerika'nın Hiroşima'ya atom bombasını atması. Birleşmiş Milletler'in müdahalesi.	Batı Avrupa'da Rus birliklerinin ilerleyişi. Yugoslavya ve Bulgaristan'da cumhuriyetin ilan edilmesi.
1946	Tonkin'de Fransız birlikleri. Endonezya'da İngiliz birlikleri. Ürdün'ün bağımsızlığı ve İngiltere tarafından tanınışı. Filipinler'in bağımsızlığı. Fransa-Vietnam müzakerelerinin başarısızlıkla sonuçlanması. Tonkin'de genel başkaldırılar. Hollanda-Endonezya antlaşması.	Yunanistan'da iç savaşın patlak vermesi.	ABD'nin Bikini'de atom bombası denemesi.	Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu. Çekoslovakya Halk Cumhuriyeti'nde seçimler.
1947	Madagaskar'da başkaldırı. Java'da Hollanda askeri müdahalesi.	Marshall Planı. Komünistler bundan böyle Belçika, Fransa ve Avusturya hükümetlerinde yer almayacak.	Truman doktrini. SSCB ve Çekoslovakya'nın Marshall Planı'na katılmayı reddetmesi.	Romanya Halk Cumhuriyeti; Köylü Partisi'nin dağılması. Bulgaristan'da Tarım Partisi'nin yasaklanması.

1947	Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlığı; Keşmir savaşı. Tonkin'de Fransız müdahalesi. Birmanya'nın bağımsızlığı. Hindiçin savaşının devamı.	New York eyaleti, Brezilya ve Yunanistan'da komünist parti yasaklanmıştır. Amerika'nın Yunanistan ve Türkiye'ye yardım yasası. ABD'de anti-grev yasaları. Amerika Kıtası savunma paktı. CGT ve FO'nun dağılması. Finlandiya ve Norveç'te komünist seçimlerin başarısızlığı.	Kore Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanması.	Kominform'un kurulması. SSCB ile Halk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin kuvvetlendirilmesi.
1948	Hollanda-Endonezya arasında ateşkes. Gandhi suikastı. Seylan dominyon statüsü ediniyor. Birinci İsrail-Arap savaşı. Endonezya'da yeni Hollanda müdahalesi. Hindiçin savaşının devamı.	İtalyan Genel İşçi Konseyi'nin dağılması. Şili'de komünist partinin dağılması.	Berlin'de Sovyet ablukası.	Çekoslovakya'da komünist olmayan bakanların istifa etmesi. Tito ile Kominform arasında ihtilaf; Yugoslavya'nın Kominform'dan çıkarılması. Doğu Berlin'de isyan. Rus birliklerinin halka ateş açması. Macaristan'da Kardinal Mindszenky'nin tutuklanması. Çin'de komünistlerin ilerleyişi.
1949	Hollandalıların Jakarta'yı boşaltması. Ürdün ve İsrail devletlerinin oluşumu. Birleşmiş Milletler'in Libya'nın bağımsızlığını oylaması. Hindiçin savaşının devamı; Laos ve Kamboçya'nın bağımsızlığı konusunda uzlaşma; Vietnam devletinin kuruluşu.	Washington'da Kuzey Atlantik Birliği'nin kurulması. Batı Almanya'nın kurulması. Katolik komünistlerin ve komünist propagandacıların dışlanması. Birleşik Devletler'de komünist faaliyetlere karşı mücadele. Formosa'da Çin milliyetçileri.	Berlin'de ablukanın sonu. Rus atom bombası.	Macaristan'da Rajk'ın yargılanması ve mahkûm edilmesi. Çin Halk Cumhuriyeti. Polonya'da bir Rus mareşalinin devlet başkanı olması. Comecon'un kurulması.

	Dekolonizasyon	Kapitalist Blok	Doğu-Batı İlişkileri	Kolektivist Blok
1950	Fildişi Sahilleri'nde isyanlar. Hindiçin savaşının devamı.	Avrupa Birliği ödenekler örgütü. ABD'de Amerikan karşıtı faaliyetler konusunda yasa; McCarthy'cilliğin başlangıcı. Yunanistan'da iç savaşın sona ermesi.	ABD'nin hidrojen bombası imal etmeye girişmesi. Koresavaşının başlaması.	Doğu Almanya ile Polonya arasında Oder-Neisse sının konusunda antlaşma. Çekoslovakya ve Macaristan'da Rus generallerin devlet başkanı olması.
1951	İran'da petrolün devletleştirilmesi. Kazablanka'da Musaddık bakanlığı isyanları. Süveyş kanal bölgesinde İngiliz karşıtı isyanlar: İngiltere askeri müdahalesi. Libya'nın bağımsızlığı. Hindiçin savaşının devamı.	Avrupa kömür ve çelik birliği. Japonya ile ABD arasında barış ve müttefiklik antlaşması. Yunanistan ve Türkiye'ye NATO'ya girmeleri için davet.	Kore savaşının devamı.	Slansky'nin Prag'ta tutuklanması. Tibet'te Çin müdahalesi.
1952	Tunus'ta isyan ve grevler; komünistlerin ve partlönde gelenlerinin tutuklanması. Kahire'de kanlı isyanlar. Necip İktidarı ele geçiriyor. Kenya'da Mau-Mau'lara karşı sıkıyönetim hükümeti. Irak ve İngiltere arasındaki diplomatik ilişkilerin kopuşu. Kazablanka'da isyan. Hindiçin savaşının devamı.	Müttefikler ve Batı Almanya arasında Bonn Antlaşması. İlk İngiliz atom bombası.	Kore savaşının devamı.	

1953	Fas sultanının tahttan düşürülmesi. Musaddık'ın düşürülmesi; ABD'nin İran'a yardımı. Kazablanka'ya saldırı. Hindiçin savaşının devamı.		İlk ABD atom obüsü. Kore silahlı kuvvetleri. SSCB hidrojen bombasına sahip olduğunu beyan ediyor. NATO'nun komünist Çin'in üyelik talebini reddetmesi.	Stalin'in ölümü. Macaristan'da Nagy'nin Rakosi'nin yerine geçmesi. Demokratik Almanya'da grev ve gösteriler.
1954	Dien-Bien Phu; Hindiçin üzerine Cenevre Konferansı. Nasır Mısır başkanlık konseyinin lideri; Necip'in görevden alınması. Tunus'ta özerklik esası. Hollanda-Endonezya birliğinin lağvedilmesi. Aures isyanı; Cezayir savaşının başlaması. Kenya'da Mau-Mau isyanı.	ABD'nin Japonya, Pakistan ve Çin'le yaptığı askerî antlaşmalar; OTASE'de yapılan Manila konferansı. Avrupa Savunma Birliği'nin başarısızlıkla sonuçlanması; Federal Almanya'nın NATO'ya girişi.	İlk hidrojen bombasının patlatılması.	
1955	Kazablanka'ya saldırılar; sultanın Fas'a geri dönüşü. Cezayir savaşının devamı. Bandung'ta Afika-Asya konferansı.		Cenevre'de toplanan Dört Büyükler Konferansı.	
1956	Fas'ın, Tunus'un, Sudan'ın, Malezya'nın ve Gana'nın bağımsızlığı. Süveyş Kanalı'nın ulusallaştırılması; Fransız-İngiliz müdahalesi, ikinci İsrail-Arap savaşı. Cezayir savaşının devamı.	Ateşkes ilan etmeleri için Fransa ve İngiltere'ye yönelik ABD baskısı.		Kruşçev raporu; XX. Kongre. Rus birlikleri Polonya'da halka ateş açıyor; Gomulka'nın dönüşü. Rajk'ın yeniden oluşturulması; Macaristan'da isyan; Rus birlikleri Macaristan'da.

Aynı zamanda yeni bir dünya daha doğdu: Üçüncü Dünya. Bu dünya, kimi yerde yeni burjuvazilerin, kimi yerde de entelijensiyanın güçlenmesi, sömürgeci egemenliğinin kaçınılmaz bir kader olmadığının bilincine varılması, ulusal bağımsızlık talebi (ekseri ulusal bağımsızlık biçimini alan) güçlü anti-sömürgeci hareketler ve savaşlar sonucu ortaya çıkmıştı. Avrupa metropollerinin zayıflaması, Japonya'nın Asya'da giriştiği işgaller, bu sömürge insanlarının Avrupalı metropol savaşlarına katılmaları, Marksist tahlillerin etkisi ve Sovyet Devrimi'yle açılan yeni perspektif ya da ulusal özgünlüğe veya dine dayalı ulusal hareketlerin güçlenmesi; farklı biçimlerde ve değişik bir yol izleyerek ortaya çıkan bu hareketler, bir alternatifin mevcut olduğunu görmüşlerdi. Artık sömürgeci egemenlikten kurtulmanın mümkün olduğu, sömürge idaresi ve vesayet altında yaşamanın, sömürünün, ırkçılığın, angaryanın, aşağılanmanın ve baskının bir kader olmadığı bilinci baskın çıkacaktı... Suriye, Lübnan, Filipinler, Hindistan, Pakistan, Birmanya'nın bağımsızlığı, Endonezya'da bağımsızlık süreci; Hindiçin Savaşı, Kuzey ve Kara Afrika'da ayaklanmalar ve halk hareketleri... Artık bağımsızlıkların fitili ateşlenmişti. Daha tüm dünyada siyasal bağımsızlık süreci tamamlanmadan, yeni bağımsız devletler doğal zenginlikleri üzerindeki egemenliklerini pekiştirme yoluna gittiler. (İran petrolünün millileştirilmesi) ya da ekonomik kozlarını ele geçirmeye yöneldiler (1956'da Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi). Üçüncü Dünya'nın devlet başkanları yeryüzünün kaderinde etkili bir güç olmak üzere bir araya gelip harekete geçtiler: 1955'te Bandung'da Asya-Afrika halkları konferansı toplandı; dünya nüfusunun yarıdan fazlasını temsil eden otuz kadar ülke, o zamana kadar sömürgeci egemenliğin bastırıp susturduğu bu insanlar, yeni bir güç ve farklı bir dille sahneye çıkıyordu. Bu konuda C. P. Romulo şunları söylüyordu: "Kendi yurdumuzda aşağılanmış olarak yaşadık, hâlâ yaşayanlarımız var, sadece siyasi, ekono-

mik ve askerî bakımdan değil, ırk olarak da sistemli bir şekilde aşağılanmış koşullarda yaşamaya zorlandık (...) Batılı beyaz adam, gücünü artırmak ve durumu haklı göstermek için, üstünlüğünün genlerinde, dahası derisinin renginde saklı olduğunu kabul ediyordu." Soekarno da: "Şu dünyada nesiller boyu halklarımızın sesi çıkmadı. (...) Hiçbir ilgi kaynağı olmadık ve kaderimiz, bizi yoksulluk ve aşağılanmışlık ortamında yaşatanların çıkarları tarafından belirlendi," diyor ve ekliyordu: "Asya ve Afrika'nın geniş bölgeleri özgürlüğüne kavuşmadıkça, sömürgeciliğin öldüğünü nasıl söyleyebiliriz..." Ve Nehru şöyle diyordu: "Asya, Afrika'ya yardım etmek istiyor."

İşte, böylesi dünya koşullarında savaşın harap ettiği kapitalist ülkelerin yeniden inşası sürüyor ve olağanüstü bir refah dönemi filizleniyordu.

2. Olağanüstü Bir Refah

Yeniden inşanın ardından kapitalist ülkelerin tamamı dikkate değer bir büyüme dönemine girdiler. Dünya, sanayi üretiminin ve dünya ticaretinin böylesine arttığı bir dönem yaşamamıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımının kapsamı ne olursa olsun, savaş çabası, üretim için seferber edilen işçi sayısının artması, çalışma yöntemlerinin sistematize edilmesi ve verimlilik artışı, 1938-1948 arasındaki on yılda o kadar önemliydi ki, bu dönemde sanayinin üretim artış oranı, XIX. yüzyılın ortasından beri en yüksek oran olan 1900-1913 seviyesiyle aynıydı. Zaten yüksek olan bu seviyeden hareketle, yeni bir istisnai büyüme dönemi başlıyordu. Nitekim, çeyrek yüzyıl boyunca sanayi üretimi yıllık ortalama %5.6 ve ticaret de %7. 3 oranında artış gösterdi.

TABLO 33
DÜNYA SANAYİ VE TİCARETİNİN YILLIK ORTALAMA BÜYÜME ORANLARI

	Dünya Sanayii	Dünya Ticareti
1860-1870	2.9	5.5
1870-1900	3.7	3.2
1900-1913	4.2	3.7
1913-1929	2.7	0.7
1929-1938	2.0	-1.15
1938-1948	4.1	0,0
1948-1971	5.6	7.3

Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.e.*, c. II-1 ve II-7, s. 49 ve 67.

TABLO 34
"ÜÇ DÜNYA"NIN DÜNYA SANAYİ VE TİCARETİNDEKİ PAYLARI*

	Kapitalist Dünya		Kolektivist Blok		Üçüncü Dünya
	Toplam (ABD Dahil)		Toplam (SSCB Dahil)		
Sanayi Üretimindeki Pay					
1936-1938	76	(32)	19	(19)	5
1963	62	(32)	29	(19)	9
1971	61	(33)	26	(16)	13
Dünya Ticaretindeki Pay					
1938	64	(10)	1	(1)	35
1948	59	(16)	5	(2)	36
1963	63	(11)	12	(5)	25
1971	68	(13)	10	(5)	22

* % olarak.

Kaynak: W. W. Rostow, *a.g.y.*, c. II-2 ve II-8, s. 52-53 ve 74.

TABLO 35

DÜNYANIN BÖLGELERİNE GÖRE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GAYRİ SAFİ MİLLİ HASILA

Bölgeler	Nüfus 1975*	Kişi Başına GSYİH		
		Büyüme Oranı	Dolar değeri 1974'teki kur baz alınmıştır	
		1950-1975**	1950	1975
Güney Asya	830	1.7	85	132
Afrika	384	2.4	170	308
Latin Amerika	304	2.6	495	944
Doğu Asya	312	3.9	130	341
Çin (Halk Cum)	820	4.2	113	320
Sanayileşmekte Olan Ülkeler	1912	3.0	187	400
Gelişmiş Kapitalist Ülkeler***	654	3.2	2378	5238

* Milyon. ** Oran. *** OECD ülkeleri, İspanya, Yunanistan, Portekiz ve Türkiye hariç.

Kaynak: D. Morawetz, *Vingt-cinq années de développement économique*, s. 13.

Bu genel hareket içinde gelişmiş kapitalist dünya açıkça ağır basıyordu; dünya sanayi üretiminin beşte üçü, ticaretin üçte ikisi, arada da ABD'nin kesin üstünlüğü söz konusuydu. ABD bir başına dünya sanayi üretiminin üçte birini gerçekleştiriyordu. Elbette kendine özgü etkinliğiyle bir başka sermaye birikimi ve sanayileşme tarzı da kolektivist ülkelerde geçerliydi. Üçüncü Dünya'da da sanayileşme eğilimi ön plana çıkmıştı. Bu ülkelerdeki sanayiler ya gelişmiş kapitalist ülkelerdeki grupların uluslararası hale gelişinin ya da bizzat –kamu ve özel– ulusal girişimlerin sonucu olarak ortaya çıkıyordu.

Nihayet, bu genel büyüme hareketinde dünya ölçeğindeki eşitsizlikler de derinleşiyordu; her ne kadar yüksek büyüme oranları bir yakalama başlangıcı gibi görünse de, mutlak değer olarak kişi başına düşen gelir itibarıyla gelişmiş kapitalist ülkelerle Üçüncü Dünya arasındaki gedik büyüdü.

TABLO 36

KİŞİ BAŞINA ÜRETİM, İSTİHDAM, VERİMLİLİK, SERMAYE ARTIŞI (YILLIK ORTALAMA 1950-1975[a])

	ABD*	İngiltere**	Fransa	Federal Almanya	Japonya***
1. GSYİH (miktar olarak)	3.3	2.5	4.9	5.5	8.6
2. İstihdam Edilen İşçi	0.9	0.3	0.9	0.7	1.2
3. Emek Verimliliği	1.5	2.3	4.6	4.7	8.6
4. Kişi Başına Sermaye	2.7	3.1	4.5	5.2	9.0

a. % olarak.

* ABD için (2,3 ve 4. satırlar): 1952-1975. **İngiltere için (2,3 ve 4. satırlar): 1949-1976. *** Japonya için (2,3 ve 4. satırlar): 1955-1975.

Kaynak: "La spécificité du 'modèle allemand'", *statistiques et Études financières, numéro hors série*, 1980, s. 30; J. H. Lorenzi ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 104, 327, 330, 332, 334; J. -J. Carré ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 104, 115 ve 211.

Savaş sonrası büyüme, kapitalist ülkelerin tamamında hiçbir zaman olmadığı kadar yüksekti. İngiltere'de daha yavaş, 1940'lardaki yüksek büyüme oranı dikkate alındığında ABD'de kayda değer, ama Fransa, Almanya ve dahası Japonya'da özellikle yüksekti. Bu büyüme, harekete geçirilen iş gücünün öneminden çok, esas itibarıyla emek verimliliğinin yükselmesine, o da işçi başına üretim aracı artışına ve her bir işçinin çalışma yoğunluğunu artırmak zorunda olmasına dayanıyordu.

Kapitalizmin gelişme sürecinde, verimlilik artışı, aşırı çalışmaya zorlayan değişik yöntemlerin uygulanmasıyla sağlandı:

- çiftçilerin tamamının, "bağımsız" nakliyecilerin, zanaatkârların önemlice bir bölümünün ve küçük tacirlerin sermayenin dolaylı baskısı sonucu, sanayiden aldıklarının fiyatıyla sattıklarının fiyatı arasındaki aleyhte duruma eklenen borç yükünün, bu kesimleri her seferinde daha çok üretmeye zorlaması,
- otomatizasyonun mümkün olmadığı durumlarda, eski parça başı iş yöntemlerinin, eve iş verme, [*sweating system*], bundan başka konfeksiyon işinde kadınların, son dönemin göçmen

işçilerinin, kaçak işçilerin (Los Angeles'ta Meksikalıların, Paris'te Türklerin) çalıştırılması,

- büyük işletmelerin ürettiği markanın imajına uygun üretim için taşeron iş vererek, küçük taşeron işletmenin düşük maliyet fiyatından yararlanması. Bu durumda küçük işletme sahibi maliyeti düşürmek, verimliliği artırmak üzere çalıştırdığı işçiler ve aracı olarak kullandıkları üzerindeki baskıyı artırmasıyla,
- özellikle demir-çelik, kimya ve tekstil alanlarında olmak üzere daha büyük kapasiteli ve daha hızlı, otomatizasyondan yararlanan yeni teçhizatı devreye sokup işin yapısını değiştirerek, (daha az fiziki yorgunluk ve maddeyle daha az temas, ama daha büyük psikolojik gerilim ve monotonluk... Kaza durumunda daha büyük sorumluluk),
- Taylorizm, Fordizm, verimlilik artışı sağlayan ücret sistemlerinin gerekli olduğu her durumda devreye sokulması, özellikle bu alanda fazla gelişme olmayan Avrupa ve Japonya'da, klasikleşmiş iş örgütleme yöntemlerinin devreye sokulması, (1973'te Fransa'da işçilerin %6.5'u bantta çalışıyordu.),
- giderek daha da pahalanan teçhizatı verimli kullanabilmek için ekip çalışmasının imkân verdiği vardiya sistemiyle günde on dört, on altı, yirmi dört saat üretimi sürdürmek. Bu sistem savaş öncesinde Fransa'da sınırlıydı, 1957'den sonra önem kazandı: Ekip halinde çalışan işçilerin oranı 1957'de %14'ten 1974'te %31'e yükseldi,
- nihayet bürolarda, bankalarda, sigortacılık sektöründe, posta hizmetlerinde vb. iş yoğunluğunun artırılması, bilişimi ve bilgisayarı devreye sokarak, iş yoğunluğunun ve çalışma hızının artırılması.

İşte, 1950'li ve 1960'lı yıllardaki verimlilik artışı, işçiyi aşırı çalışmaya zorlayan farklılaştırılmış çalışma yöntemlerinin devreye sokulması ve her seferinde daha gelişmiş araçların kullanı-

mının artırılmasıyla sağlanmıştı. Bazen çalışma süresinin uzatılması (çiftçiler, karayolu taşımacıları, evde çalışanlar), bazen de iş yoğunluğunun artırılmasıyla (zincirleme çalışma, Taylorizm, verimliliğe bağlı ücret ödeme); bundan başka, işin yoğunluğunu artırıp becerisini düşürerek ve nihayet çalışma koşullarının daha da kötüleşmesini sağlayarak (gece çalıştırma, ekip halinde çalışma, 3x8, veya 4x8).

Yirmi yıl boyunca ve bir bütün olarak bu tür çabalar geçerli olacaktı: Bu Fransa'da ve Japonya'da geçerli oldu zira bu ülkelerin işçileri savaşın yıkımını ve yoklukları yaşamışlardı, onlara giderek artan satın alma güçleriyle iki savaş arası dönemde ABD'de geçerli "tüketim toplumuna", "kitle tüketimi"ne katılma yolu açılıyordu. ABD'de de geçerliydi nitekim işçiler için "etkili" baskı ile (krediler yolu da dahil) daha yüksek tüketim arasında bir tercih yapmak zorundaydılar.

Amerikalı işçilere kulak verelim.[1]

Phil Stallings, Ford'da kaynakçı:

> Bütün gece bir, bir buçuk metrelik bir alanda olduğum yerde duruyorum. Makinenin durduğu an dışında hiç durmadan çalışıyorum. Her parçada, her arabada diyelim yaklaşık otuz iki işlem yapıyoruz. Saatte kırk sekiz parça ve sekiz saat boyunca. Yani, otuz iki çarpı kırk sekiz çarpı sekiz. Hesaplayın. İşte kumanda düğmesini böyle itiyorum (...) Gürültü dayanılmaz. Açtığınızda içindeki kıvılcımı avcunuzda bulabilirsiniz. (Kollarını gösteriyor.) Bu bir yanık; bütün bunlar yanık. Gürültüyle başa çıkılmaz. Bağırıyorsunuz ve aynı anda elinizdekini gitmesi gereken yere itiyorsunuz. (...) Size gurur mu lazım? Başınıza çalın. Bana pul koleksiyonum yeter.

Herbert Foote, Ford'da tamirci:

> Phil Stallings şirketten nefret ediyor. Ben etmiyorum. Masama ekmeği tereyağını koyan şirkettir. Ailemi iki çocuğumla birlik-

1 Studs Terkel'in *Working* adlı kitabından alıntılar, Pantheon Books, 1972, Fr. çev. *Gagner sa croûte*, Fayard, 1976, s. 147 ve 151.

> le doyurabiliyorum. İki araba için aylık ödüyorlar. Tanrı bilir ne zamandan beri kırk saat karşılığı ücret alırım. İşte bunun için çalışıyorum. (...) Burada on üç yıl daha çalıştım mı otuz yıl dolacak. Emekli olduğumda Güney'de bir yerlerde küçük bir bahçem olacak. Biraz balık avlarım, ava giderim. Güneşin doğuşunu, batışını göreceğim. Kafamı dinleyecek vaktim olacak.[2]

Gary Bryner, General Motors'da sendika sorumlusu:

> Babam bir fabrikada ustabaşıydı. İşi insanları çalışmaya sevk etmekti. O işi bırakıp bir çelikhaneye döndü. Parça başı iş yapıyordu. Bildiği tek şey "ne kadar çalışırsan o kadar paran olur"dan ibaretti. (...) Sendikaya sıcak bakmazdı. Bir işçiydi ve tek amacı kazanmaktı. (...) Ben de altı-yedi hafta ustabaşılık yaptım ve sonra dedim ki, bu iş bana göre değil (...) Tamir bölümünde kontrolör olarak çalıştım (...) İnsanı tüketen can sıkıcı ve tekdüze bir işti. Kontrol ediyor ama cıvatayı sıkmıyordum. Bir adam düşünün, sekiz saat boyunca o işi yapıyor, o gidiyor aynı işi yapmak üzere bir başkası geliyor ve dur durak bilmeden aynı işi yapıyor; bütün gün, hafta boyunca, yıl boyunca. Yıllarca. Durup düşündüğünüzde bir şeyler yapmak lazım diyorsunuz. İnsanlar başka hayvanlar gibi bir hayvan değil, uyum sağlayabiliyor.[3]

Ve Mike Lefevre, çelik işçisi:

> Kimin kafasını kıracaksınız? Bir sistemin kafasını dağıtamazsınız.[4]

Hep daha fazla. Hep daha hızlı? Durmadan. Bütün gün. Tüm hafta. Bütün yıl. Yıllarca... İşçiler bu dönemde gerçekleştirdikleri ek üretimden bir bölümüne sahip olabildiler. Kişi başına saat ücreti 1955-1975 aralığında Japonya'da %7.9, Federal Almanya'da 1950'li yıllarda %6, 1949-1971 arasında İngiltere'de %2.8 artarken, Birleşik Devletler'de 1948-1970 arasında saat ücret artışı yılda %2.5 oldu. Fransa'da 1949-1973 döneminde haftalık reel ücretler

2 *A.g.e.*, s. 153 ve 155.

3 *A.g.e.*, s. 166, 164 ve 165.

4 *A.g.e.*, s. 30.

ortalama %4 artış gösterdi. Oysa, önceki dönemde en "hızlı" arttığı 1870-1895 arası ve 1920-1930 arası ancak yıllık ortalama %2 oranında artmıştı.[5] Dolayısıyla tüketim düzeyi yükseldi; tüketimin kompozisyonu değişti, "tüketim toplumunun" sembolü sayılan yeni dayanıklı malları satın alma genelleşti.

Bu büyümeye aynı zamanda konut yapımının artması, kentleşmede yeni bir atılım, yol ve otoyolların gelişmesi, hafta sonu tatile çıkışlarda (*week-end*) artış, yıllık izin aylarında toplu çıkışlar, sağlık harcamalarının artması, sadece konut edinme amacıyla değil, aynı zamanda otomobil ve dayanıklı tüketim aracı edinmek üzere de kredi kullanımındaki artış eşlik ediyordu. Her ne kadar "daha çok", yani artış bir vaka idiyse de "daha iyi", yani genel iyileşme için aynı şeyi söylemek o kadar kolay değildi: Örneğin araba işe gelip gitmek için bir ihtiyaç haline geldi ama aynı zamanda bir yük ve bir kaygı konusuydu da; tatil, eğlence ve sağlık harcamaları da yaşam ritmi karşısında ve gergin çalışma ortamında birer gereklilik haline gelmişti...

TABLO 37

BAŞLICA KAPİTALİST ÜLKELERDE ULAŞIMDAKİ OTOMOBİL SAYISI

	ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	Japonya
1. Toplam sayı*					
1947	30.7	1.9	1.5	0.2	0.03
1957	55.7	4.2	4.0	2.4	0.2
1975	106.8	14.2	15.3	17.9	17.2
2. 1000 kişiye düşen					
Otomobil sayısı (1975)	500	255	290	289	154

* Milyon.

Kaynak: W.W. Rostow, *Les Étapes de la croissance*, s. 109-10 ve 202-203 et INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1979.

5 Cepremap, *a.g.e.*, c. III, s. 106; J. H. Lorenzi, *a.g.e.*, s. 205; *Économie prospective internationale*, no. 2, Nisan 1980; "La spécifité du modèle allemand", *Statistique et études financières*, 1980, s. 9.

TABLO 38

FRANSA'DA DAYANIKLI TÜKETİM MALLARININ İŞÇİ VE MÜSTAHDEM AİLELERİNDE YAYGINLIĞI*

	İşçiler			Müstahdemler		
	1954	1965	1975	1954	1965	1975
Otomobil	8.0**	47.0	73.6	18.0**	53.3	71.4
Televizyon	0.8	45.9	86.8	1.3	46.6	84.9
Buzdolabı	3.3	56.4	91.3	9.9	67.6	92.0
Çamaşır Makinesi	8.5	44.0	77.1	6.7	43.2	75.0

* Katogoriye dahil ailelerin %'si olarak. ** 1953.

Kaynak: Cepremap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, c. III, s. 94.

O sıralarda bolluk dönemine girildiğine dair genel inanç bir defa daha yaygınlaşıyordu.[6] İster Keynesçi bakış açısıyla yatırımla tasarruf arasında dinamik bir denge oluşturmayı amaçlayanlar olsun,[7] isterse neo-klasik bakış açısıyla ürünle üretim araçları arasındaki ilişkiyi sistematize etmek isteyenler olsun,[8] iktisatçılar büyüme modelleri oluşturmaya çalışıyorlardı. Kimileri de zaman dizinleri ya da genellemeler peşindeydi.[9] Konjonktürdeki her inişi, kapitalizmin kaçınılmaz genel krizi olarak gören bazı inatçı Marksistler bir yana bırakılırsa, iktisatçıların tamamı pek emin bir rahatlık içindeydiler. P. Samuelson 1971'de şunları söylüyordu: "Keynes sonrası dönem, para politikası ve büyük krizleri

6 Colin Clark'ın fikirleri (*The Conditions of economic progress*, 1940, 2. baskı 1951, Fr. çev. 1960) Fransa'da J. Furastié tarafından vulgarize edildi, *Le Grand Espoir du XXe siècle*, 1952; J. K. Galbraith, *The affluent society*, 1959, Fr. çev. 1961; L. Erhard, *Une politique de l'abondance*, 1962, Fr. çev. 1963.

7 R. F. Harrod 1939'da *Economic Journal'daki* "An essay in dynamic theory" adlı yazısıyla bunun yolunu açmıştı; ardından 1948'de *Toward a dynamic Economy*; W. Fellner, *Trends and Cycles in economic Activity*, 1956; E. D. Domar, *Essays in the Theory of economic Growth*, 1957; N. Kaldor, "A model of economic growth", *Economic Journal*, Aralık 1957.

8 R. M. Solow, *Quarterly Journal of Economic*, 1957 ve *Growth Theory; an Exposition*, 1970, Fr. çev. 1972; J. E. Meade, *A neoclassical Theory of economic Growth*, 1961.

9 W. W. Rostow, *The Process of Economic Growth*, 1953; W. A. Lewis, *Theory of economic Growth*, 1955, Fr.çev. 1963; W. W. Rostow, *The Stages of economic Growth*, 1960, Fr.çev. 1962; 1950-1960 yılları arasında F. Perroux ve ISEA yayınları. 298/1: 1950-1970 dönemi için aşağıdaki hesaplama yapılabilir (milyar dolar olarak).

önlemede zorunlu satın alma gücü yaratan vergilerle müdahale araçlarına kavuştu (...). Bugünkü bilgilerimizle, kronik bir resesyonu nasıl engelleyeceğimizden eminiz."

3. Yeni Bir Büyük Kriz

1960'lı yıllar... Kriz tasavvur bile edilmiyor. 1970'li yıllar... Kriz tüm sonuçlarıyla mevcut, denetlenemez, önlenemez durumda...

Büyümenin yavaşlaması, işsizliğin artması, enflasyonun azması, işçilerin satın alma gücünün düşmesi, belirsizlik, tedirginlik, derin kaygılar; Avrupa ve Amerika'da sağın güçlenmesi. Korku ve tehdit, "Büyük Buhran"ın ardından Birinci Dünya Savaşı, "ikinci dünya krizi"nin ardından da İkinci Dünya Savaşı geldi, bu üçüncü "büyük kriz" de bir Üçüncü Dünya Savaşı'yla sonuçlanmasın.

TABLO 39
BAŞLICA KAPİTALİST ÜLKELERDE BÜYÜME, ENFLASYON VE İŞSİZLİK

	ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	Japonya
GSYİH'nın yıllık Büyüme oranları*					
1960-1970	3.8	2.8	5.6	4.7	11.2
1970-1973	4.7	4.3	5.6	3.9	8.1
1973-1978	2.4	0.9	2.9	2.0	3.7
Tüketici fiyat endeksi**					
1973	114	128	120	119	124
1977	156	249	183	146	204
İşsiz sayıları***					
1968	2.8	0.6	0.3	0.3	0.6
1973	4.3	0.6	0.4	0.3	0.7
1977	6.8	1.5	1.1	1.0	1.1
1979	6.2	1.3	1.2	0.8	1.1

* GSYİH miktar olarak. ** Başlangıç yılı 1970 = 100. *** Milyon.

Kaynak: Économie prospective internationale, n.o 1, Ocak 1980; INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1979; ONU, *Annuaire statistuque*, 1978; BIT, *Annuaire des statistique du travail*, 1979.

Peki, buraya nasıl gelindi?

Kapitalist büyüme mantığının bir gereği olarak: Büyüme hareketi bizzat kendi önünü kesen bir engelle karşılaşıyor. Dolayısıyla 1960'ların gelişmesi, 1970'lerin krizinin tohumlarını taşımaktaydı.

Dikkate alınan göstergeler ve hesap yöntemlerine göre, uyumsuzluklar görülebilir durumdaydı. Başlıca kapitalist ülkelerde kâr oranlarında 1960'lı yıllar boyunca bir gerileme gözleniyordu. Örneğin İngiltere'de kâr oranları 60'lı yıllar boyunca ve 1975'e kadar geriledi[10a,b,c]; Almanya'da 1960'tan başlayarak, 1960'tan sonraki hafif bir gerilemenin ardından durakladı ve 1968-1969'dan başlayarak 1975'e kadar düştü[10a,b,c]; Fransa'da 1968-1969'dan sonra azaldı ve 1973'ten 1975'e düştü[10a,b,c,e]; Birleşik Devletler'de de 1965-1966'dan 1974'e kadar düştü[10,b,c,d]; sadece Japonya'da 1960'lı yıllarda artmaya devam etti, orada da değişik kaynaklara göre 1970[10b], 1971[10c] ya da 1973'te[10a] dalga döndü.

Esasen söz konusu olan, sermaye açısından değer ve artık değer üretiminin ve gerçekleşme [satış] koşullarının aşınmasıydı.

Üretim cephesinde işçi sınıfının ücretleri yükseltmek üzere zorlaması söz konusuydu ki, bütün dönem boyunca tüm işçilerin reel ücretinde net artış oldu ve yirmi-otuz yıl önce Ford'un kuvvetli önsezisine uygun olarak, ücretlilerin satın alma gücündeki bu artış, tüketim araçları üreten sektörün mallarının satışını kolaylaştırdı ve büyümeyi destekledi; ama bu durum bazı sektörlerde kimi işletmelerde üretilen katma değerin paylaşılmasında etkili olmak suretiyle sermayenin kâr oranının düşmesiyle sonuçlandı.

---

10 Kaynaklar:

a) Loiseau, Mazier, *Winter, a.g.y.*, R. Boyer ve J. Mistral, *Accumulation, Inflation, Crises*, s. 241.

b) A. G. Frank, *a.g.y.*, J. H. Lorenzi, *a.g.e.*, s. 192.

c) *Économie prospective internationale*, no. 2, Ocak 1980, s. 78-79.

d) *Économie prospective internationale*, no. 2, Nisan 1980, s. 74 ve 76.

e) Cepremap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, c. III, s. 364.

Üretimde de, iş sürecine (çalışmanın), işin bazı örgütlenme biçimlerine karşı işçilerin tepkisi söz konusuydu: Niteliksiz, parçalanmış, tekrara dayanan çalışmanın reddi; "dayanılmaz çalışma hızına", sinir sistemini tahrip edip, insanı çatlatan veya kazaları artıran zincirleme çalışmanın ritmine karşı büyüyen isyan. Özellikle otomobil sanayiinde (Fransa'da, Renault'da) olmak üzere, uzmanlaşmış işçilerin (OS) grevleri, aynı şekilde otomasyon, işin niteliksizleşmesi ve çalışma hızının artırılması karşısında beyaz yakalıların grevi (posta idaresi, bankalar, sigorta şirketlerinde). İtalya'da olduğu gibi, işçilerin iş hızını denetlemek üzere eylem başlatmaları. Ama aynı zamanda işe gitmeme: Fransa'da maden ve demir-çelik sanayiinde devamsızlık oranı 1966-1972 arasında %6.5 ila %9.5 oranında değişiyordu. Yine Fransa'da Renault'da söz konusu oran 1970-1975 arasında %4'ten %8.5'e yükseldi, Birleşik Devletler'de Chrysler'de 1970'te %7.6'dan 1975'te %9.7'ye yükseldi. İşçi rotasyonu *(turn over)* Fiat dökümhanesinde %100, İngiltere Ford da %40, ABD Ford'da %25 ve ABD'de 1966-1972 arasında sekiz imalat sanayiinde %40'tan %60'a çıktı. Çalışmaya karşı ilgisizlik, özensizlik, defolu üretim: Amerikalı sendikacı Gary Bryner, tekdüzelik, usanç, can sıkıntısı ve yorgunluk sonunda işçi artık dayanamıyor diyor ve ekliyor: "Allah'ın belası, tam bir pislik yığını!" diye söyleniyor; "Önünden geçen arabaya dokunmuyor ve eğer bir eksiği varsa, umuyor ki birileri tamamlasın..."[11]

Nihayet, kitle üretiminin artması, kirlenmeyi de büyüttü: İlk etkilenenler ve tepki gösterenler çiftçiler, balıkçılar, doğa dostları ve yöre sakinleri oldu. Protestolar, örgütlenmeler ve kirlenmeye karşı önlemler almaya zorlayarak, kirlilik karşıtı bir mevzuatın ortaya çıkmasını sağladılar. Bazen işçiler, işlerini kaybettirici bir şey olarak gördükleri için ekolojistlere karşı güvensiz ve düşmanca davrandılar, bazen de ilk etkilenin ve

11 *A.g.y.*, S. Terkel, *a.g.e.*, s. 169. Bkz. A. Gorz (ed.), *Critique de la division du travail* B. Coriat, *a.g.e.*, J. H. Lorenzi, *a.g.e.*,

kirlenenin kendileri olduğunun bilincine vararak aynı hareket içinde sağlık ve çalışma koşullarının iyileştirilmesini sağladılar. Her durumda bütün bunlar, işletmeler için ek yükler anlamına geliyordu.

Oysa ki, kârlılık oranındaki bu düşüşler, maliyetlerin ağırlaştığı, rekabetin keskinleştiği ve 50'li-60'lı yılların tüketim modelinin de aşındığı bir döneme rastlamıştı.

Büyük imar dalgası, daha sonra konut inşası da artık hız kesmekteydi; ev eşyaları da doyum noktasına ulaştı. Elbette buzdolabının ardından değişik soğutucular, siyah-beyaz televizyonun ardından renkli televizyon geldi ama, artık sepet dolmuştu.

Bundan başka, tüketici hareketleri de çabuk eskiyen ürünleri teşhir ediyor, müşteriler satın aldıkları malların kalitesi ve ömrü konusunda daha dikkatli davranıyordu.

Bu aşamada, ancak en mütevazı kesimlerin kalıcı bir tarzda satın alma gücünü artırıcı önlemler tüketimi yeniden canlandırabilirdi. Oysa eşitsizlik kapitalist toplumların özünde saklı olan bir şeydir. ABD'de yönetimin kendi kriterlerine göre, otuz beş milyon yoksul bulunuyordu ki, bu, nüfusun beşte biri demektir; 1970'te Fransa'da on milyon insan yoksulluk kısır döngüsü içine hapsolmuş durumdaydı, o da nüfusun beşte biri ediyordu. 1996 yılında ABD'de nüfusun en zengin %10'unun sahip olduğu gelir, en yoksul %10'un gelirinin yirmi dokuz katıydı. Aynı yıl söz konusu oran Fransa'da on sekiz kattı.[12] Dolayısıyla, bu eşitsizliği yaratıp sürdüren ekonominin kapitalist gelişmesi, bir defa daha kendi üstüne yıkılıyordu.

Sözün kısası, bir bütün olarak her büyük kapitalist ülkede maliyetlerin artması, pazarların doyması, rekabetin keskinleşmesi 1960'larda gözlenen kârlılık oranlarındaki düşme eğilimini açıklıyordu.

---

12 B. Rosier, *Croissance et Crises capitalistes*; J.-M. Chevalier, *La Pauvreté aux* Êtats-Unis M. Parudi, *L'Économie et la Société française de 1945-1970*; Credoc, *Les Inégalités en France*.

Bu durumda geriye dış pazarlar kalıyordu. Her ulusal kapitalizm ihracatı artırarak iç pazarın giderek doyuma ulaşmasını ödünleme çabası içine girdi: 1967'den 1971'e ABD'de ihracat yıllık ortalama olarak %9, İngiltere'de %12, Fransa ve Federal Almanya'da %16 ve nihayet Japonya'da da %23 oranında artış kaydetti. Demir-çelik ve makine sanayilerinde toplam ciro içinde ihracatın payı, Fransa'da 1960'tan 1970'e %18'den %25'e, Federal Almanya'da %31'den %37'ye, İtalya'da %41'den %76'ya yükseldi. Fransa'da 1963'ten 1973'e toplam sanayi üretiminin ihraç edilen kısmı %16'dan %23'e, teçhizat üretiminin payı da %22'den %33'e yükseldi.[13] Bunun anlamı her ülkenin sanayicileri arasında hem dış pazarlarda hem de her birinin kendi iç pazarında rekabetin sertleşmesiydi. Fransız ev aletleri üreticileri İtalyanlardan ve Japonlardan... Amerikan otomobil üreticileri Avrupalı ve Japonlardan, Avrupalılar Amerikalılardan ve Japonlardan şikâyet eder duruma gelmişlerdi. *Buy American!* Fransız malı satın al! Japonların, "Japon malı al" demeye ihtiyaçları yoktu, onlar zaten Japon ürünlerini satın alıyorlardı.

Satabilmek için de daha çok o ülkede bulunmak, montajı, dahası üretimi oralarda yapmak gerekiyordu. Ve o zamana kadar istisnai olarak kalan sermayenin uluslararasılaşması süreci başlıyordu: Şubeler kurma veya yabancı şirketlerin denetimini ele geçirmek. 1967-1971 arasında dış yatırımlar yıllık ortalamalar olarak, İngiltere'de %8, ABD'de %10, Fransa'da %12, Federal Almanya'da %24.5 ve Japonya'da %32 oranında artış gösterdi. Aynı dönemde yabancı sermaye yatırımları 108 milyar dolardan 165 milyar dolara yükseldi (bkz. Tablo 40).

Tablodan Amerikan, Alman, İsviçre ve Japon gruplarının esas itibarıyla öteki kapitalist ülkelerde yatırıma yöneldiğini, buna karşılık "yaşlı kapitalizmler" olan Fransa ve İngiltere'nin geçerli eğilime uymakla birlikte, bir kısım varlıklarını da

13 C. A. Michalet, *Le Capitalisme mondial;* C. Palloix, *L'Internationalisation du capital; Indicateurs du VIIe Plan,* Nisan 1980.

Üçüncü Dünya'da korudukları görülüyor. Egemenlik altındaki ülkelerdeki yatırımlar dikkate alındığındaysa, İngiltere'nin üç nüfuz bölgesinde de mevcut olduğu, Birleşik Devletler, Federal Almanya ve İsviçre'nin Latin Amerika'yı, Fransa'nın da Afrika'yı tercih ettiği ortaya çıkıyor.

TABLO 40

DIŞ TİCARET VE DIŞARIDAKİ ŞİRKET ŞUBELERİ (YATIRIMCI ÜLKELERE GÖRE)

	Sermayenin geldiği ülkeler					
Ülkelere göre* toplam dış yatırımların paylaştırılması:	ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	İsviçre	Japonya
1967	55.0	16.2	5.5	2.8	3.9	1.3
1971	52.0	14.5	5.8	4.4	4.1	2.7
Ülke başına 1969'daki şube sayısı	9691	7116	2023	2916	1456	r.m.d.
Yatırım yapılan yere göre şubelerin dağılımı*						
Diğer kapitalist Ülkeler	74.7	68.2	59.7	82.2	85.7	r.m.d.
Üçüncü Dünya	25.3	31.6	40.3	17.8	14.4	r.m.d.
Üçüncü Dünya'daki şubeler:						
Afrika	8.3	40.0	66.6	21.8	15.8	
Asya	18.8	31.5	9.2	28.3	23.9	
Latin Amerika	72.8	28.5	24.1	49.9	60.3	

* % olarak.

r.m.d. rakam mevcut değil.

Kaynak: C. A. Michalet, *a.g.e.*, s. 30; C. Palloix, *La France et le Tiers Monde*, s. 92.

Eş zamanlı olarak, Amerikan bankaları, başta Latin Amerika olmak üzere, Avrupa ve Asya'daki etkinliklerini artırıyorlardı (bkz. Tablo 41).

Daha gelişmiş teknolojilerin ve daha pahalı araçların devreye sokulması, rekabetin keskinleşmesi, dış pazarları ele geçirme gayretleri, üretimin uluslararasılaşması; birbirine bağlı bu sü-

reçlerin tümü yoğunlaşmaya da eşlik ediyordu, öyle ki Birleşik Devletler'de 1897-1903 ve 1920'lerdekinden sonra, 1950'lerin başında üçüncü bir yoğunlaşma dalgası başladı; 1960'lı yılların başından itibaren her yıl bir birleşme (füzyon) gerçekleşiyordu; 1929'da en büyük yüz sanayi şirketi üretimin %44'ünü gerçekleştirirken, bu oran 1962'de %58'e yükseldi; artık, devasa finans ve sanayi güçleri petrolü (Standart Oil, Mobil, Texaco-Gulf), otomobili (General Motors, Ford-Chyrsler), elektriği (General Electric, Western Electric), bilişimi (IBM); elektronik iletişimi (ITT) denetler duruma gelmişti...

TABLO 41
ABD'NİN DIŞARIDAKİ BANKA ŞUBELERİ

	1950	1960	1969	1975
Latin Amerika	49	55	235	419
ABD'nin denizaşın toprakları	12	22	38	-
Avrupa	15	19	103	166
Asya	19	23	77	125
Ortadoğu	0	4	6	17
Afrika	0	1	1	5
	95	124	460	732

Kaynak: H. Magdoff, *a.g.e.*, s. 72; C. Palloix. *L'Économie mondiale capitaliste* (. .), c. II, s. 126, 1975. O Pastré, *La Stratégie internationale des groupes financiers américains*, s. 280.

Fransa'da 1960'tan, özellikle de 1963'ten sonra füzyonlarda büyük artışlar oldu. 1950-1960 arasında iki yüzden fazla, 1961-1971 arasında da iki binden fazla füzyon gerçekleşti ve 1970'lerin sonunda Saint Gaboin'la Pont-à-Mousson, Pechiney'le Ugine Kuhlmann, Wendel'le Marine Firminy, BSN ile Gervais Danone, Empain'le Schneider, Mallet ile Neuflize Schlumberger arasında "evlilikler" gerçekleşti, aynı şekilde iki büyük finans grubunun -Suez ve Paribas'ın gücü arttı.[14] Federal Almanya'daysa iki-

14 J.-M. Chevalier, *a.g.e.*; P. Dockès, *L'Internationale du capital*; Allard, Beaud, Bellon, Lèvy, Liénart, *Dictionnaire des groupes industriels el financiers en France*; B. Bellon, *Le Pouvoir financier et l'Industrie en France.*

li bir yoğunlaşma söz konusuydu: "Büyük bankaların yönetim kurullarında ve başlıca şirketlerde iktidarın aşırı yoğunlaşması yoluyla (...); 1973'te üç büyük bankanın 35 temsilcisi büyük Alman işletmelerinde 324'ten az olmamak üzere murahhas üye bulunduruyorlardı."[15]

İşte dünya çapındaki bu başlıca sanayi ve finans grupları, birbirlerini izliyor, bir arada yaşıyor, çatışıyor veya ittifak yapıyorlardı.

4. Uluslararası Para Sisteminin (UPS) Krizi ve Üçüncü Dünya'nın Ortaya Çıkışı

Böylesi bir devler savaşında Amerikan grupları oyunu değiştirecek kozlara sahipti: Amerikan parası olan dolar aslında dünya parasıydı. Her ne kadar Bretton Woods'ta ilke olarak belirlenen *Gold Exchange Standart* [Altın para sistemi], yani altına bağlı her ulusal para altına göre belirlenip sabit kur sistemine tabi idiyse de; 1950'li yıllar boyunca asıl geçerli olan, her paranın dolara göre tanımlandığı dolara dayalı bir ödeme sistemiydi. Doların da altına konvertibilitesi esastı ve "altın kadar iyiydi", *"as good as gold"*.

Zira, savaşın hemen ertesinde ve 1950'li yıllarda kapitalist ülkelerin ekonomik ve parasal ilişkilerine egemen olan "dolar kıtlığı", "dolar açlığı"ydı. 1946'dan 1955'e Amerikan cari ödemeler dengesi 38 milyar dolar fazla veriyordu (Bu, 1951'deki dünya altın stoğu 38 milyar dolardı ve bunun 24 milyarlık kısmı ABD' ye aitti...). Dolayısıyla, "Amerikan yardımı "hem ABD'nin ticari muhatapları olan ülkelerin ekonomik yapılarının yeniden inşası ve canlandırılması için hem de Amerikan ihracatını sürdürebilmek için gerekliydi. 1945'ten 1952'ye Amerikan yardımı 38 milyar dolara ulaştı (Bunun 26.5'i hibe, 11.5'i ödünç; 33,5'i ekonomik yardım ve 4.5'i de askerî yardımdı) ki, 29'u Avrupa'ya, 7'si de Asya ve Pasifik ülkelerine verilmişti.

15 "La spécificité du modèle allemand", *Statistiques et Études financières*, 1980.

Fakat, başlıca kapitalist ülkelerin ekonomileri yeniden ayakları üstünde durur hale geldikçe, dış ticaretleri gelişip paraları güçlendikçe, dış ödemeler dengeleri iyileştikçe, Birleşik Devletler karşısındaki göreli ağırlıkları da artmıştı. Tüm kapitalist dünya üretimi içinde ABD'nin payı 1950'de onda yediden, 1960'ların başında üçte ikiden aza, 1970'lerin başında da yarıdan aza düştü. Aynı dönemde "Batı Dünyası" ticaretindeki payı da önce yarıdan üçte bire, daha sonra da dörtte bire düştü. Amerikan ekonomisi dış dünyada başlıca iki koza sahipti:

- Dış ticaret fazlası (1950-1970 arasında 70 milyar dolar);
- Dış dünyadan sağladığı net gelir (1950-1970 döneminde yaklaşık 36 milyar dolar).[16]

Bunlara bir de doların dünya parası olmasından kaynaklanan avantaj ekleniyordu. Bu durum her Amerikalı yatırımcıya, her tacire, her spekülatöre dünyanın her yerinde ABD'li para otoritelerinin ve bankacılarının koyduğu sınır dışında satın alma, iş yapma imkânı veriyordu. Profesör James Tobin 1963'te bir kongre komisyonu huzurunda bu durumu büyük bir sadelikle dile getiriyordu:

> Kendi avlusunda bir para kuyusuna sahip olmak hoş bir şey ve bize bu ayrıcalığı Güney Afrika'dan daha az olmamak üzere

16 1950-1970 dönemi içinde aşağıdaki tablo ortaya konabilir (milyar dolar):

	Toplam	ABD'nin dışarıdaki toplam hesaplarını etkileyen unsurlar
Dışarıdaki ABD yatırımları	115	
ABD'den çıkışı	(42)	(- 42)
Yerel ödünç ve otofinansında	(73)	
Dışarıdaki yatırımların kazancı	90	
ABD'ye göç eden	(63)	(+63)
Yerinde yatırılan	(27)	
Lisans satışları	15	(+15)
Yurtdışındaki getirilerden elde edilen net kâr		(+36)

M. Beaud, B. Bellon, P. François, *Lire le capitalisme*, s. 176; C. Goux, *Critique de l'économie politique*, no: 2, ve *Le Monde diplomatitque*, Mart 1973.

> *Gold Exchange Standart* sağladı. Ödemeler dengesi açığını on yıldır sürdürebiliyoruz çünkü çıkardığımız kıymetli kâğıtlar genellikle para kabul ediliyor.[17]

Ve Maliye Bakanı C. D. Dillon da:

> Dışarıdaki varlıklarımızı dolar olarak artırıp dış açıklarımızı finanse ederek gerçekten çok önemli bir kazanç sağlıyoruz. Eğer dolar rezerv para olmasaydı ve biz dünyanın bankası olmasaydık böyle bir şey mümkün olmazdı. (...) İlk açıkla karşılaştığımızda şu ya da bu şekilde açığı kapatma gayreti içine girecektik (...) Birinin dünyanın bankası olması ve ek para sağlaması gerekiyordu. Bu ABD oldu ve bu da doğru olandır; zira biz finansal olarak dünyanın en güçlüsüyüz ve en güçlü paraya sahibiz.[18]

Gerçekten 1960'lı yıllarda Amerika'nın dışarıdaki yükümlülükleri ağırlaşmıştı: Hükümet harcamaları, askerî harcamalar (özellikle Vietnam Savaşı'nın artan giderleri ki, 1961-1970 arasında 35 milyar dolardı), ABD'nin desteklemeye karar verdiği rejimlere askerî ve ekonomik yardım (1957-1967 aralığında 56 milyar dolar). Bundan başka dış ticaret fazlası da 1960'ların sonunda azaldı (uluslararası rekabetin keskinleşmesi sonucunda), ve 1935'ten beri ilk defa 1971'de 2.7 milyar dolar, 1972'de de 6.9 milyar dolar olmak üzere, dış ticaret açık veriyordu. Dışarıdaki dolar varlıklarında şişme ortaya çıktı ve bazı hükümetler altına çevirme yoluna gittiler –bazıları da General de Gaulle gibi bu işi sansasyonel bir tarzda yaptılar. Böylece, dolar krizine götürecek ikili bir hareket söz konusuydu:

- Amerika'nın ticari muhataplarında çok miktarda dolar birikmesi,
- Amerika'nın altın stoğunun azalması.

17 *A.g.y.*, H. Magdoff, *a.g.e.*, s. 100-101.

18 H. Magdoff, *a.g.e.*, s. 101.

	Birleşik Devletlerin dışandaki varlıkları*	Birleşik Devletlerin akın stoğu
1955	22	12
1960	18	19
1965	15	25
1968	11	32
1972	10	82

* H. Magdoff *a.g.e.*, s. 104; S. Amin, *a.g.e.*, s. 461; Beaud, *a.g.e.*, s.177.

Amerika'nın dışarıdaki dolar varlıkları 1960'tan itibaren Amerikan altın stoğunu aştı; 1968'de üç kat, 1972'de de sekiz kat fazlaydı. Dolara sahip olan Avrupa bankaları dolar olarak kredi açıyorlardı: Bu "Avrupa dolarları" toplamı 1971 sonunda yüz milyar dolara yaklaşıyordu. ABD, 1971'de doların altına konvertibilitesine son verdi ve aynı yılın Aralık ayında da altına karşı %8 oranında devalüe etti. 1973'te bir defa daha devalüe edildi: Bu da Amerikalı sanayicilerin Avrupalı ve Japon rakipleri karşısındaki durumunu güçlendirdi. Güçlü dolar bir egemenlik aracıydı; devalüasyonla ticari rekabeti kolaylaştırdı. O kadar ki, 1960'ların başında ABD'de fiyatlar çok az artarken, (1965'e kadar yıllık ortalama %2), o tarihten sonra hızlı bir artış eğilimine girdi (yaklaşık %5).

Petrolün, özellikle de Ortadoğu petrolünün fiyatı dolarla belirleniyor ve dolarla ödeniyordu. Doların devalorize olması, ardından da devalüe edilmesiyle petrol üreticisi ülkelerin oligarşileri kendi ülkelerinden çıkarılan petrolün artık "altın kadar iyi olmayan" bir paraya dayanması karşısında kaygılıydılar. Ulusal kaynakların kontrolü ve orada saklı değerin daha adil paylaşılması yönünde ve sonuçları itibarıyla da önemli yeni bir dönem başlıyordu. Bazı tarihleri hatırlayalım:

1938: Meksika petrolünün millileştirilmesi, Amerikan şirketlerinin boykotu.

1948: Venezüella hükümetinin petrol kârının yarı yarıya (50/50) paylaşılması girişimi ve bir darbeyle devrilmesi.

1951: İran petrolünün Musaddık hükümeti tarafından millileştirilmesi, İran petrolüne boykot, arkasından Musaddık hükümetinin düşüşü.

1950'li yıllar: Giderek petrol üreticisi ülkeler kârın yarı yarıya bölüşülmesini sağlamaları.

1960: OPEC'in (petrol üreticisi ve ihracatçısı ülkeler örgütü) kurulması.

1960'lı yıllar: Ulusal şirketlerin kurulması; Venezüella, Kuveyt, Suudi Arabistan, Cezayir (bağımsızlıktan sonra 1963'te), Irak, Libya.

1970: Suriye'nin Talpin'i kapatıp Suudi petrol sevkiyatının bir kısmını engellemesi, Libya'nın ihracatını kısıp kesintileri artırması...

1973'te dördüncü Arap-İsrail Savaşı'nın patlak vermesiyle, petrol sevkiyatının durdurulup fiyatının yükseltilmesi kararı, emperyalizmin avantajlarını sınırlama amacıyla yapılan baskıların bir devamı olarak anlaşılabilirdi. 1973'te petrol fiyatının artırılması, kısmen de olsa göreli fiyat düşüşünü ödünlemeyi sağladı; zira 1970'lerin başında bir varil petrolle ithal edilen mal miktarı 1949'daki düzeyin üçte ikisine eşitti.

Paradoksal olan durum, o dönemde Amerikan şirketleriyle, petrol üreticisi ülkelerin çıkarlarının çakışmasıydı. Amerikan petrol şirketlerinin petrol fiyatlarının yükseltilmesinde çıkarı vardı; bir kere, giderek daha masraflı petrol yataklarını işletmek durumundaydılar (deniz yatakları, Alaska petrolü...) öte yandan da, enerji şirketi haline geliyorlardı ki, yeni enerjilerin kârlı hale gelebilmesi (özellikle nükleer enerjinin), petrol fiyatlarında net artış sağlamasını gerektiriyordu. Aynı şekilde petrol fiyatlarının yükseltilmesinde Amerikan sanayicilerinin de çıkarı vardı; çünkü ihtiyaçları olan petrolün %80'ini kendi ülkelerinden sağlıyorlardı ve varil başına üç dolar ödüyorlardı... Oysa Avrupalılar ve Japonlar ihtiyaçlarının %100'ünü varil başına iki dolar ödeyerek sağlıyorlardı ki, bir de buna doların devalüe edilmiş olması ekleniyordu. Ayrıca dünya petrol fiyatlarının yükseltilmesi,

Amerikalı sanayicilerin Avrupalı ve Japon rakipleri karşısında durumlarını takviye ediyordu.

Petrol fiyatlarının yükseltilmesinin ikincil sonucu ABD'nin başlıca kapitalist rakipleri karşısındaki rekabetçi gücünü artırmasıysa, birincil sonucu da petrol üreticisi ülkelerin ihracat gelirlerini önemli ölçüde artırmış olmasıydı.

Bu durum karşısında, her kapitalist ülke, kendine özgü toplumsal güç dengelerine ve siyasi durumlarına göre farklı tepki göstermişti. Federal Almanya fiyat artışlarını hemen ve sert biçimde yansıttı. Tedavi sert bir biçimde uygulandı (hızla artan işsizlik, on binlerce yabancı işçinin geri gönderilmesi, satın alma gücüne baskı); ama ılımlı fiyat artışları söz konusuydu. Alman markı güçlüydü ve ödemeler dengesi hızla fazla vermeye başladı. Buna karşılık, Fransa, İtalya ve (kendisi de petrol üreticisi haline gelmekte olan) İngiltere'de farklı tercihler söz konusuydu. İşçi sınıfının satın alma gücü üzerindeki baskı enflasyon ve işsizlik aracılığıyla etkisini gösteriyordu.

Petrol fiyatlarındaki yükselişi sanayi ürün fiyatlarına yansıtarak "sıyrılmak" isteyenler bunun faturasını kendileri ödeyecekti: 1974-1978 arasında sanayi ürün fiyatları az çok petrol fiyatlarını takip etti ve 1979-1980'de petrol fiyatları yeniden öne fırladı.[19] Petrol ve altın fiyatlarının artması, uluslararası para sisteminin düzensizliği sonucu dalgalı kur sistemine geçiş, doların zayıflaması ve hiçbir başka paranın da onun yerini alıp dünya parası rolü oynayamaması; para emisyonunun hızla artması, her büyük bankanın istenen her parayla kredi açar hale gelmesi ve dünya ölçeğinde bu paraların yaratılmasını sağlaması,[20]

19 Petrolün varil fiyat 1973'te 2 dolara, 1974'te 10 dolara, 1978'de 13 dolara ve 1980'de 30 dolara yükseldi.

20 ABD'de tedavüldeki dolar (banknot ve banka hesapları) 1970'te 220 milyar dolardan, 1979'da 360 milyon dolara yükseldi. ABD'li bankaların dışarıdaki doları olanak varlıkları 1970'te 100 milyar dolardan 1979'da 660 milyar dolara yükseldi; buna bir de, dışarıda mark, İsviçre Frangı olarak tuttukları 200 milyar doları da eklemek gerekir...

uluslararası spekülasyon, ulusal ve uluslararası enflasyon, kriz kasırgasına kapılmış işletmeler ve sektörler, tedirginlik, gelecek korkusu...

Eğer sorunun özü dikkate alınırsa, kriz senaryosunu şöyle özetlemek mümkündür:

1. Her kapitalist ülkede 1950'li ve 1960'lı yıllarda geçerli büyüme şemasının aşınması (pazarların doyuma ulaşması ve işçi sınıfının direnci), 1960'larda kârlılığın düşmesi.
2. Artan dış pazar arayışı, dış yatırımların ve ihracatın artması, kapitalistler arası rekabetin keskinleşmesi.
3. Amerikan emperyalizminin yükümlülüklerinin ağırlaşması; doların ve uluslararası para sisteminin tartışma konulan haline gelmesi, altına bağımlılığına son verilecek olan (1971) dolar krizi.
4. Amerika'nın Avrupalı ve Japon rakiplerine doları devalüe ederek (1971 ve 1973) ve petrol fiyatlarını yükselterek karşılık vermesi.
5. Savaş sonrası sömürgeciliğin tasfiye sürecinde, petrol üreticisi ülkelerin üretilen değerin bölüşülmesinde lehte sonuç alma deneyi (1973).
6. Petrol fiyatlarındaki yükselişi sanayi ürün fiyatlarını artırarak (1974-1978 arasında sınırlı endekslemeyle) ya da petrodolarları devreleyerek geri alma çabaları, petrol fiyatlarında önemli artış (1980).
7. Diğer az gelişmiş ülkelerin "yeni bir uluslararası ekonomik düzen" talebi, özellikle Üçüncü Dünya'nın sanayileşme isteği... ki bu gelişmiş kapitalist ülkelerde bazı sanayi sektörlerinin çıkarıyla çelişiyordu.

Böylece devam etmekte olan kriz:

- her bir ulusal kapitalizmin özgünlüğünü de içerecek tarzda kapitalist birikim sürecine özgü çelişkilerden;[21]

21 Bkz. M. Beaud, *le Socialisme à l'épreuve de l'histoire.*

- başlıca gelişmiş kapitalist ülkeleri karşı karşıya getiren rekabet ve yarıştan (2, 3, 4);
- Kapitalist ülkelerin tamamıyla –her bir ülkenin tarihi ve kaynaklarına özgü olmak üzere– Üçüncü Dünya ülkelerinin tamamı –her ülkenin özgünlüğüne göre, petrol üreticisi, diğer ham madde üreticileri, sanayileşmekte olanlar, stratejik önemi olanlar– arasındaki çıkar çatışması, dahası antagonizmadan kaynaklanıyordu. (5, 6, 7)

İşte mevcut krizin özel önemi bütün bu farklı çelişkilerin iç içe geçmesi ve birbirlerini aralıksız etkilemesinden kaynaklanıyor.

Kapitalizmde Yeni Değişim

Kapitalizmin krizinden sosyalizmin doğacağını beklemek için bir neden yoktur. Her kim ki, üretim araçlarının kolektif mülkiyetinin ve merkezî planlamanın geçerli olduğu ülkelerde gerçekleşeni sosyalizm olarak kabul etmez, o zaman böyle bir perspektif için sorunu derinlemesine ele alıp tartışması gereklidir.[22] Yüksek büyüme oranlarının sosyalizmin kurulmasıyla bağdaşır bir yanı var mıdır? Bunun bedelini kim ödeyecektir? Kökleri çok eskilere kadar uzanan alışkanlıklar, tavırlar, korku, bağımlılık, boyun eğme nasıl ortadan kaldırılacaktır? Bir sınıfın diğer bir sınıf üzerindeki hâkimiyetinin yeniden kurulması ve sürüp gitmesi nasıl engellenecektir? Her sosyal formasyonun tarihi, yapısı, mevcut durumuna göre birçok soru akla geliyor.

Elbette mevcut krizin bizi şu durumda daha kötüye götürmeyeceğini söylemek için de bir neden yoktur: Mutlak modern zorbalık rejimleri, çatışmaların çoğalıp çeşitlenmesi, daha da ötede gezegeni toptan yok edecek bir Üçüncü Dünya Savaşı.

Çok daha muhtemel olan, daha önceki krizlerde olduğu gibi kapitalizmin bu sefer de derin değişimler ve yeni atılımlar yap-

22 Bkz. M. Beaud, *le Socialisme à l'épreuve de l'histoire.*

masıdır. Böyle bir gelecek de daha şimdiden karşımızda duruyor: Mevcut gelişmelerden ana çizgilerini ve belirsizliklerini sezmek mümkün görünüyor.

1. Doğu ve Batı

Bir gerçekle başlayalım; bu, bir dizi önemli soruyu içeriyor.

1970'li yılların sonunda dünya giderek daha çok iki cepheye bölünüyor: Kapitalist ve kolektivist cepheler. İki süper güç; Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği ve iki grup ara güç; iki grup az gelişmiş ve egemenlik altındaki ülkeler.

1950'lerin başından beri genişleme halinde olan kolektivist cephedir. Her ne kadar Avrupa'daki sınırlar Yalta Konferansı'yla istikrara kavuşsa da, artık Sovyetler Birliği'nin Asya'da, Ortadoğu'da, Afrika'da daha sağlam dayanakları ve etkinliğini artıracak üç kozu var:

- Batı emperyalizminin egemenliği altındaki ülkelerde bu egemenlikten kurtulma ve ulusal bağımsızlık isteği,
- Az gelişmiş ülkelerde başarılı olmuş bir büyüme modeli: Devlet kolektivizmi,
- Aynı şekilde kendini kanıtlamış bir siyasi organizasyon biçimi (devlet, parti, kitle örgütlenmesi), aynı şekilde etkili bir ideolojik mobilizasyon (sosyalizm temasına yapılan aşırı vurgu).

Bu ilerleme karşısında ABD, bir bütün olarak Latin Amerika ve Asya'da ordu destekli, dar oligarşilere dayalı, az çok polis terörü, işkence ve katliamlarla ayakta kalabilen polisiye rejimleri destekleyecekti. Aslında bu güçlü devletlerin Şah'ın İran'ı, Nikaragua'daki Somoza diktatörlüğü gibi ne denli zayıf oldukları da birden ortaya çıkabiliyordu.

Bu birkaç gözlemin ötesinde bir dizi soru akla geliyor: Krize rağmen kolektivist cephe ilerlemesini sürdürebilecek mi? O

da bazı ülkelerde kimi zorluklarla karşılaşacak mı, 1980'de Afganistan'a doğrudan müdahale gereğinde olduğu gibi? Bölgesel savaşlar yeniden patlak verecek mi? Bazı ülkeler ve ülke grupları her iki cephe dışında kalma başarısını daha uzun süre gösterebilecekler mi, eğer sorunun cevabı evet ise, hangi araçlar "dünyanın muhtemel bir yeniden paylaşılması" riskini ortadan kaldıracak? Zira bir gün gelip ABD ve Sovyetler Birliği bu sürekli hasımlığı sürdürmektense yeni bir Dünya Yakası için anlaşmayı uygun bulabilirler mi –her ikisi için de "kabul edilebilir" bir denge oluşabilir mi?

Başka belirsizlikler de söz konusu: İki cephe arasındaki ilişkiler daha çok sertleşme yönünde mi –lokal askerî çatışmalarla– yoksa yumuşama yönünde mi –teknolojik ve ticari değişim yoluyla– ilerliyor? Bir anlamda, teçhizat ve devasa tüketim ihtiyacı içindeki kolektivist cephe Batılı büyük sanayi grupları için büyük bir pazar oluşturabilir.[23] Fakat, onlardan sağlanacak teknoloji ve görece düşük ücretle bir işçi sınıfının mevcut olduğu bu ülkeler güçlü bir rakip olarak karşılarına çıkmaz mı? Zira, Batı otomobil pazarında böyle bir sonuç ortaya çıkıyor?

Dolayısıyla, iki büyük ve hayati soru cevap bekliyor:

- Bir cephe diğeri aleyhine genişleyebilir mi?
- İki cephe arasındaki başat eğilim çatışma mı, yoksa ticaretin geliştirilmesi biçimini mi alacak?

Bu soruların cevabı, kapitalist ve devlet kolektivizmi olan iki sistemin iki büyük üretim gücünün eklemlenme tarzına bağlı olacak. Aynı şekilde cevap, gelecek on yılların tarihine, iki halk ve iki sistem arasında, iki süper güç olan ABD ve Sovyetler Birliği arasında kurulacak ilişkilerin niteliğine de bağlı olacak.

23 Devlet Kolektivisti ülkeler, sanayileşmiş kapitalist ülkelerinin ihracatının 1960'ta %3'ünü, 1977'de de %4'ünü emerken, kapitalist ülkeler Devlet Kolektivisti ülkelerin ihracatının 1976'da %14'ünü emiyorlardı. Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, s. 163 ve 165. Kolektivist blokun kapitalist ülkelere borcu 1980'de 78 milyar dolardı.

2. Üçüncü Dünya'nın Parçalanması

Refah döneminde sanayileşmiş ülkelerdeki gelişme, egemenlik altındaki ülkelerde "az gelişmişliğin gelişmesi"yle sonuçlandı.[24] Kriz boyunca, dünya ölçeğinde farklılaşmalar ve eşitsizlikler daha da derinleşti, aynı şey Üçüncü Dünya için de geçerliydi.

Her şeyden önce, az nüfuslu petrol ihraç eden ülkelerle diğerleri arasındaki gedik daha çok açıldı; "petrol krizleri" sayesinde bu petrolcü ülkeler stratejik bir mal haline gelen mallarının değerinin yeniden paylaşılmasını sağladılar ve bir çeşit gezegenin "yeni zenginleri" durumuna geldiler, bu ülkelerin kişi başına düşen ortalama geliri sanayileşmiş ülkeleri geçti; masallardaki gibi servetler iktidardaki oligarşiler tarafından istiflendi; bir bütün olarak bu ülkelerin halkları da bu zenginlikten pay aldılar; komşularından ve Avrupa'dan gelen göçmen işçileri kullanıyorlar.

Eşitsizlik çok büyük: Gelişmiş kapitalist ülkeler ve petrol üreticisi ülkeler (dünya nüfusunun %16.5'i) dünya üretiminin üçte ikisine sahip, buna karşılık Üçüncü Dünya ülkeleri (dünya nüfusunun yarıdan fazlası) sadece %15'ine; ve bunlar arasında Asya'nın ve Afrika'nın yoksul ülkeleri (dünya nüfusunun yaklaşık %30'u) dünya üretiminin sadece %2.4'üne sahip: Açlık, sefalet ve yıkıma maruz "başka bir dünya". Ortalamalara bakıldığında açıkça görülen dünya ölçeğindeki eşitsizliğe bir de ulusal plandaki aşırı eşitsizlik ekleniyor.

---

24 A. G. Frank, *Capitalisme et Sous-développement en Amérique latine*, 1968, ve *Le Développement du sous-développement*, 1970; S. Amin, *L'Accumulation à l'échelle mondiale*, 1970.

TABLO 42

ÜRETİM VE BÜYÜME: DÜNYANIN BELLİ BAŞLI BÖLGELERİ ARASINDAKİ EŞİTSİZLİK

	GSYİH yıllık büyüme oranı (1960-1975)	GSYİH* kişi başına (1976)	Ülke gruplarının üretimindeki payları** (1976)		
			Nüfus	Gayri safi Üretim	Mal ve hizmet İhracatı
Petrol ihraç eden ülkeler	9.5	6691	0.3	1.1	5.7
Diğer Üçüncü Dünya ülkeleri	5.7	538	52.2	15.3	22.6
Gelişmiş kapitalist ülkeler	4.3***	6414	16.2	64.6	63.9
Devletçi kolektivist ülkeler	5.0***	1061	31.3	19.0	7.8

* ABD Doları. ** % olarak. *** 1960-1977 dönemi.

Kaynak: Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, s. 4, 14, 16 ve 144-145.

En zengin ve en yoksul ülkeler arasında Güney Avrupa, Latin Amerika, Afrika ve Asya'nın orta gelir grubunu oluşturan ülkeleri ve ülke grupları söz konusu.

Yeni bir sanayileşme dalgası ortaya çıkmakta ve gelişmekte.

XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında, kapitalist sanayileşme esas itibarıyla Avrupa ve Kuzey Amerika'yla sınırlıydı. 1914-1945 arasında oralarda daha da derinleşirken, Rusya'da yeni devlet kolektivizmi yöntemleri devreye sokuldu; artık sanayileşme Akdeniz Avrupa'sına, Avustralya'ya, Latin Amerika'ya doğru da yaygınlaşıyor. 1950'lerden bu yana, Doğu Avrupa ve Çin'de devlet kolektivizmi yöntemlerine, Güney Avrupa ve kapitalist birikime dayalı bir sanayileşme süreci ortaya çıkıyor. Sömürgeciliğin tasfiyesinden sonra, kapitalist olsun, kolektivist olsun, Doğu ve Güneydoğu Asya'da, Akdeniz havzasında ve bazı Afrika ülkelerinde yeni sanayi bölgeleri ortaya çıkıyor. Ve mevcut kriz koşullarında da bu ülkelerin sanayileşmesi sürüyor ve derinleşiyor.

TABLO 43

ÜRETİM VE BÜYÜME: ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİ ARASINDAKİ EŞİTSİZLİK

	GSYİH yıllık büyüme oranı		GSYİH* kişi başına (1976)	Ülke gruplarının dünya üretimindeki payları** (1976)		
	1965'ten 1974'e	1974'ten 1977'ye		Nüfus	Gayri safi üretim	Mal ve hizmet İhracatı
Petrol ihraç eden ülkeler	9.5***	6691	0.3	1.1	5.7	
Düşük gelirli ülkeler						
Afrika	4.1	2.4	157	3.8	0.3	0.5
Asya	3.9	5.5	158	25.5	2.1	1.4
"Orta Gelirli" Gruba dahil ülkeler						
Sahra'nın Güneyindeki ülkeler	5.9	1.6	523	4.6	1.5	2.9
Latin Amerika Ve Antiller	6.5	4.0	1159	7.8	5.0	5.7
Doğu Asya ve Pasifik ülkeleri	8.3	8.0	671	4.0	1.4	4.3
Güney Avrupa	6.9	4.0	1948	3.0	3.2	3.4
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	7.0	7.5	989	3.5	1.8	4.4

* ABD dolan. ** % olarak. *** 1960-1976 dönemi.

Kaynak: Dünya Bankası, *Rapport Cité*, s. 12 ve 14.

TABLO 44

DÜNYA ÜRETİM VE İSTİHDAM ARTIŞI*

	Dünya**	SSCB ve Avrupa'nın Kolektivist ülkeleri	Avrupa'nın kapitalist Ülkeleri	Kuzey Amerika	Latin Amerika	Ortadoğu ve Güney Asya
Sanayi üretimi						
1960	52	42	60	62	54	51
1977	142	174	122	129	151	170
Sanayide istihdam						
1960	79	72	92	87	73	73
1977	112	112	97	102	139***	138***

* Endeks başlangıç 100 = 1970. ** Arnavutluk, Mongolya, Çin, Vietnam ve Kuzey Kore hariç. *** 1976 rakamlan.

Kaynak: Annuaire statisque de l'ONU, 1978.

Zira, mevcut krizin bir veçhesi de, sanayilerin dünya ölçeğinde yeniden dağılması biçiminde tezahür ediyor.

1970-1977 yılları arasında sanayide ortalama büyüme oranı özellikle Doğu ve Güneydoğu Asya'da çok yüksekti: Güney Kore'de %17, Endonezya'da %13, Milliyetçi Çin'de %12, Tayland'da %10, Filipinler, Singapur ve Malezya'da %9, Hong Kong'da %7. Aslında başlangıç düzeyi düşükken bu tür yüksek büyüme oranlarının önemini ayırt etmek gerekir. Ayrıca, söz konusu durumun büyük ölçüde oralara Batılı ve Japon kökenli büyük sanayi gruplarının yerleşmesi ve onların siparişleri tarafından belirlendiğini de gözden uzak tutmamak gerekir... Elbette bu durum, söz konusu ülkelerde yeni burjuvazilerin, yeni tekno-bürokratik burjuvazilerin ve onlarla birlikte yeni işçi sınıflarının ortaya çıkmadığı anlamına gelmiyor. Bu ülkelere hâkim otoriter, baskıcı devletler güç dengelerini ve sosyal dengeleri de dikkate almak zorundadırlar zira, bunlar devam edecek diye bir kural yoktur.

Aynı dönemde (1970-1977) birçok Latin Amerika ülkesinde de benzer büyüme oranlarına ulaşılmıştı: Dominik Cumhuriyeti'nde %14, Ekvator'da %13, Brezilya'da %11, Paraguay'da %8, Guatemala, Nikaragua ve El Salvador'da %7, Meksika'da %6. Amerikan baskısı altında ezilen, devrimler, köylü ve işçi eylemleri, sosyal kazanımlar, demokratik açılımlar bakımından zengin bir bölge. Onca umudun taşıyıcısı ama özellikle son dönemde kanla, baskıyla ezilmiş, yaralanmış, yıkıma uğratılmış bir kıta. Onca ölümün ve umudun ülkeleri.

Bir kısım Afrika ülkesinde de 1970-1977 arasında sanayide yüksek büyüme oranları söz konusuydu: Nijerya'da %10, Fildişi Sahili'nde %8, Kuzey Afrika'da (Tunus %9, Fas %8, Cezayir %6), Ortadoğu'da (Irak %12, Suriye %11) nihayet Akdeniz Avrupa'sında (Yugoslavya ve Türkiye'de %9). İran'da sanayinin büyüme oranı 1960-1970 arasında %13 iken, 1970-1977 arasında %3'e geriledi, aynı şekilde Yunanistan, İspanya ve Portekiz'de 1960'larda %9 olan söz konusu oran 1970'ten sonra %5'e düştü.

Bu nedenle, kapitalist Batı yöneticileri son gelişmeler karşısında kayıtsız kalmayacaklar -her ne kadar kriz de değişik biçimlerde etkilese de- Üçüncü Dünya'yı parçalayıp dağıtacaklardı. Artık, kapitalist cepheye "bağlı" ilkeler, kolektivist cepheye "bağlı" ülkeler -eskimiş bir kavram olsa da- "bağlantısız ülkeler" söz konusuydu. Sömürgeciliğin ve sömürünün bir vaka olduğu durumlarda dinî ve kültürel özelliklere vurgu yapılıyor ve bariz bir hedef olarak algılanıyor ve karşı cephenin tutkalı işlevi görüyor. Ekonomik bakımdan şöyle bir manzara ortaya çıkıyor:

- Petrol üreticisi ülkeler,
- Maden üreticisi ülkeler,
- Batılı gruplar için sermaye kabul eden adacıklar oluşturan ülkeler,
- Sanayileşme sürecinde ikinci aşamaya geçen ülkeler,
- Sanayileşme sürecini yeni başlatan ülkeler,
- Afrika ve Asya'nın yoksul tarım ülkeleri.

Bundan başka -ki bu öncekine göre enlemesine bir farklılaşmadır- geçerli siyasi rejimler ve dayandıkları sınıfsal ittifaklar bakımından da çok büyük bir çeşitlilik söz konusuydu:

- Ordu destekli geleneksel oligarşilerin egemenliği,
- Askerî diktatörlükler (ki bunların mülk sahibi sınıfın değişik fraksiyonlarıyla ilişkileri az çok iyi olabiliyor),
- Tekno-bürokratik devlet ittifakı (örneğin, küçük burjuvazi, köylülüğün bir kesimi ve doğmakta olan burjuvaziyle),
- Popülist rejimler (dinci veya ilerici renklerde).

Her bir özel durumda kapitalist ülkelerle kurulan ilişkiler ve aldıkları destek müthiş bir çeşitlilik gösteriyor.

3. Çok Kutuplu Bir Merkez?

Mevcut krizden başlıca kapitalist ülkeler arasındaki yarış da etkilenmekten geri kalmıyor: Giderek doyuma ulaşan uluslararası pazarlarda rekabet keskinleşiyor; dış yatırımlar ve ihracat

yoğunlaşıyor –büyük kısmı karşılıklı olmak üzere; ABD'nin savaş sonrası dönemde sahip olduğu mutlak liderliğe itiraz ediliyor; dolara dayalı uluslararası para sisteminin tartışma konusu haline geliyor...

Fakat, hiçbir ülke de nöbeti devralmaya aday değil; hiçbiri böyle bir misyonu göğüsleyecek güce sahip değil. Hep parçalanmış olarak kalan Avrupa bir güç oluşturamaz ve Yalta'da belirlenen parçalanmışlık devam ettikçe de olması mümkün değil. Japonya ihtiraslarını yumuşatıyor ve şimdilik özellikle Asya'yla ilgilenmekle yetiniyor –1918 sonrasında ABD'nin biraz Amerika kıtasında yaptığı gibi. ABD'nin tek rakibi Sovyetler Birliği; onun da şimdiki isteği ABD'nin nüfuz alanını geriletmek ve kemirmek.

Dolayısıyla, kapitalist cephe ABD'nin egemenliği altında kalmaya devam edecek. Fakat o da öteki kapitalist güçlerle uzlaşmak, tavizler vermek durumunda (güçsüzlük ya da realizm gerekçesiyle), onlara dünyada "özel nüfuz bölgeleri" bırakmak (tam olmasa da) durumunda. Bu da onlara başta Sovyetler olmak üzere kendi pozisyonlarını belirlemede hareket serbestisi sağlıyor. Aynı şekilde giderek her güçlü paranın kabul edildiği ve kendini kanıtladığı bir para sistemine imkân vererek.

ABD de bunun karşılığında sanayileşmiş ülkelerde dayanak noktaları veya müttefikler buluyor. Örneğin, Fransız-IBM sayesinde IBM birçok Afrika ve Latin Amerika ülkesine girebiliyor; 1975'te Amerikan bankaları Afrika'da doğrudan beş şubeye sahipken, Avrupalı ortaklarıyla kurduğu şube sayısı beş yüzdü. Amerikan finans grubu Morgan, bir dizi yöntemle Fransız finans grubu Suez'e bağlanmış durumda; aynı şekilde İngiltere'deki şubesi Morgan Grenfeld ve Suez birlikte Hong Kong ve Singapur'da şubeler açtılar. Böylece bankacılık ve sanayi alanında hiyerarşik bir sistem oluşuyor ve özellikle de siyasal ve askerî planda devletle ilişki içinde yürüyor. Söz konusu olan yumuşak, biçimden biçime giren, hareket kabiliyeti olan bir hiyerarşi ki başlıca dört seviye saptamak mümkündür:

1. **EGEMEN EMPERYALİZM**
   BİRLEŞİK DEVLETLER
2. **ARA EMPERYALİZMLER**
   İNGİLTERE — ALMANYA
   FRANSA — JAPONYA
   DİĞERLERİ
3. **Ayrıcalıklı destek ülkeleri**
   - Birleşik Devletler için (Akdeniz bölgesinde) (Ortadoğu)
   - Her ara emperyalizm için (Afrika'da) (Asya'da) (Latin Amerika'da)
4. **Diğer Ülkeler**
   (Akdeniz bölgesinde) (Ortadoğu) (Asya'da) (Afrika ve Latin Amerika'da)

Ara-emperyalist ülkeler grubuna dahil olmak için, sadece yeterli bir ekonomik güce (ekonomik, ticari, finansal) sahip olmak yeterli değildir. Aynı zamanda az çok bir askerî ve siyasi bir müdahale gücüne kültürel-ideolojik etkinliğe, teknik ve bilimsel bir prestije de sahip olmayı gereklidir.

Elbette bu "gruba" dahil olmak nihai bir durumu ifade etmez. Zira söz konusu "konum" doğrudan güç dengelerine bağlıdır ve güç dengeleri sürekli değişmektedir. Kriz sorunu da bu durumla ilgilidir. Her gelişmiş kapitalizm egemen grup içinde kalabilmek için bütünden uzaklaşmasını engellemek zorundadır. Kimi alanlarda da önde olmalıdır. Bu yüzden, her ulusal emperyalizmin özel ve kamu sorumlularını:

- Verimsiz ve gereksiz görülen faaliyetlerın gerilemesini "yönetmek",
- Gelecek yıllarda güç dengesinin bir unsuru olacak tarımsal potansiyeli modernize edip sürdürmek,
- İster teçhizat isterse de tüketim malları alanında olsun ikinci kuşak sanayileri (gelişmiş ve hızla gelişmekte olan ülkeler-

deki durumu da dikkate alarak) modernize edip koşullara uyumlu hale getirmek,

- Üçüncü kuşak sanayileri geliştirmek için uygun teknik ve endüstriyel koşulları yaratmak üzere harekete geçmek. Zira bu üçüncü kuşak sanayiler ortaya çıkmakta olan yeni büyüme modelinin temelini oluşturacak özelliğe sahiptirler.

Emperyalist ülkelerin yöneticilerinin gözünde daha uygun rekabet koşullarını yaratmak için, üretici faaliyetlerin yeniden biçimlendirilmesi bir gereklilik olarak algılanıyor. Bu da kimi işletmeleri kapatmayı, bazı üretici sektörleri kısmen veya tamamen gözden çıkarmayı gerektiriyor. Bu, aynı zamanda işletmelerin verimliliğini artırmak için, işçi sınıfı üzerinde daha büyük baskı yapmaya zorluyor. Bunu gerçekleştirmede işsizlik ve enflasyon uygun araçlar olabilir (bunlar geçerli politikaların başarısızlığının bir göstergesi olmak bir yana, politikaların başarı kriteri sayılıyor); bir başka yöntem, ücretleri aşağı çekmek için sayısız araçları devreye sokmaktır. Daha genel bir ifadeyle, emek dünyasının kazanımlarını sınırlamak veya tasfiye etmek; örneğin, sosyal güvenliği, kamu hizmetleri, kamulaştırılmış sektörü [KİT'ler] grev hakkını, sendikal hakları aşındırmak gibi... İngiltere'de Madam Thatcher, Fransa'da başkan Giscard d'Estaing'in yaptıkları gibi. Bu arada patronlar sınıfı işçi sınıfını dağıtmak için de sürekli bir çaba içindedir. Bu amaçla, geçici, iğreti, istikrarsız çalıştırma yöntemlerini devreye sokarak (örneğin, sınırlı süreli iş akitleri dayatarak, yarım gün çalıştırma, araiş yaptırma, eve iş verme gibi yöntemlerle...) ya da "birleştirici kazanımlar" denilen (asgari ücret, haftalık normal 48 saat çalışma, işsizlik ödeneği...)[25] haklara saldırıya geçerek. Bu tür araçlarla üretilen ulusal katma değerde işletmelerin payının gerile-

25 Allard, Beaud, Bellon, Lévy, Liénart, *a.g.e*; O. Pastré, *a.g.e.*

mesi frenleniyor[26] ve verimliliği en yüksek şirketlerin yararına en iyi koşullar oluşturuluyor.[27] Nihayet, yeni bir büyüme modelini devreye sokmak için uygun bir ortam yaratılmış durumda.

4. Yeni Büyüme Modeli

Daha şimdiden yeni büyüme modelinin başlıca yapıcı unsurlarının neler olabileceğini saptamak mümkün oluyor:

- gelecek vadeden yeni sanayiler,
- çalışma sürecinde yeni değişimler,
- "yeni bir kitle tüketimini" gündeme getirecek yaşam tarzındaki önemli değişiklikler,
- işçileri çalıştırmada giderek farklı biçimlerin ortaya çıkması.

Gelecek vadeden sanayiler şunlar olabilir:

- yeni enerjiler (nükleer ve güneş enerjileri) ve enerji üretiminde, yerleşimde, enerji taşımada enerji tasarrufu sağlayacak yeni teknolojiler.
- materyal, madde ve eleman üretimine olanak veren yeni teknolojiler (biyo-kimya, biyo-endüstri, yeni sentezler).
- ve özellikle üretim sürecinde elektroniğin kullanılması (bilişim, teletransmisyon ya da son zamanların moda deyimi kullanılırsa, telematik ve teknotronik)

---

26 Toplam ücretlerin yüzdesi olarak "brüt sömürü fazlasının" göreli ağırlığı

	ABD	İngiltere	Fransa	Federal Almanya	Japonya
1960	37.0	36.2	71.0	66.9	100.3
1965	40.0	33.2	61.2	53.6	79.5
1972	30.2	30.6	56.9	43.8	73.0
1978	28.2	24.8	41.3	40.5	49.9

*Kaynak: OECD Ülkelerinin ulusal hesapları (*1950-1978), c. I. OECD, 1980.

27 1979'da, 17 Sanayi ve enerji grubu bir milyar doların üstünde kâr açıkladılar: 11 petrol grubu Royal Dutch (6.7 milyar) ve Exxon (4.3 milyar dolar) başta olmak üzere; altı sanayi grubu ATT (5.7) telekomünikasyonlar; IBM (3.0) Bilişim; General Motors (2.9) ve Ford (1.2) otomobil; General Electric (1.4), elektrik inşaatı; Kodak (1.0) fotoğrafçılık. 11 petrol grubundan yedisi ve alt sanayi grubu Amerikandı. (*Le Monde*, 19 Temmuz 1980).

TABLO 45

FRANSA'DA BİRİNCİ, İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ KUŞAK SANAYİ ÜRETİMİ

Birinci kuşak

	Üretilen kömür (milyon ton)	Üretilen çelik (milyon ton)	Faaliyetteki demir yolu hatları (bin km)	Pamuk (bin ton)
1950	52.5	8.6	41.3	293[c]
1965	54.0	19.6	37.8[a]	267[a]-250[d,a]
1978	22.4	22.8	34.5[b]	161[d]

İkinci kuşak

	Üretilen Alüminyum (bin ton)	Üretilen elektrik (milyon kwh)	Tüketilen petrol (milyon ton)	Üretilen otomobil (bin)
1950	60	33.000	8.4	358
1972	504	163.574	99.3	3017
1978	550	202.555	105.0	3507

Üçüncü Kuşak

	İnşaat Elektrik ve Elektronik (endeks, başlangıç 1949 = 100)	Nükleer enerjiden üretilen elektrik (milyon kwh)	Hava ulaşımı taşınan yolcu sayısı (milyon)	Bilgisayar 1 Ocak (bin)	
1940	55	-	0.1		
1950	107		1.2		
1960	310	130	3.9	1964	0.8
1972	881	13.780	16.7	1968	3.4
1978	1260	17.051	23.3	1978	23.8

a. 1966. –b. 1977. –c. Sanayinin kullandığı pamuk. –d. İplik üretimi. –e. Ulusal şirketler tarafından.

Kaynak: B. Rosier, *a.g.e.*, s. 16, INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1979, 1968 ve 1951.

Asıl elektronik, üretim sürecinde, işin organizasyonunda, gündelik yaşamda, tüketim modelinde çok büyük değişiklikler ortaya çıkarıyor. Fakat ona hâkim olabilmenin koşulu araştırmanın düzeyine, üretimin etkinliğine ve bir de her bir ülkenin "uluslararası hiyerarşideki yerine bağlı görünüyor.

Yeni teknolojilerle birlikte ve özellikle de teletransmisyon ve elektronik sayesinde başta sanayide olmak üzere, bürolarda, postanelerde, bankalarda, eğitim sisteminde, sağlıkta, tarımda doğrudan üretim süreci ve çalışma süreci derin bir dönüşüme uğruyor. Gerçekten daha yaygın kullanım mümkün oluyor:

- bilgilerin (enformasyon) depolanması ve ihtiyaç duyulan enformasyona ulaşma;
- enformasyonun, taleplerin, emirlerin, imgelerin teletransmisyonunu (elektronik aktarımı) sağlaması;
- çok sayıda bilgiyi (enformasyonu) tarafı ve zorluğu dikkate alarak karmaşık sorunları işleme tabi tutma;
- karmaşık üretim sistemlerinin taleplerini dikkate alıp mekân içinde birbirleri arasında ve eş zamanlı olarak koordinasyonu, stok ve talep gereklerine uyum sağlama...

Fransa bu alanda ABD ve Japonya karşısında açıkça gecikmiş durumdadır. Dünyadaki robot sayısı 1975'te dört bin iken bu sayı 1979'da yaklaşık on bindi ki, bunun üç bini ABD'de, birkaç bini Japonya'da (tanıma göre tahminler de değişiyor) ve sadece yüz ellisi Fransa'da bulunuyordu.[28] Bu gereçler birkaç yıldır otomobil sanayiinde kullanılıyor. Örneğin General Motors'da:

> Tuhaf nesneleri fabrikaya soktuklarında (banttan) saatte altmış araba çıkıyordu. Bant bir defa döndüğünde yüz sayısına ulaşılıyordu. Bu alet sanki robot kaynakçı. Peygamberdevesine benzeyen bir şey. Bir yerden diğerine geçiyor, makineyi boşaltıyor ve sıradaki araba için hazır duruma geliyor. Saatte yüz ona ulaşabilir. Hiç yorulmuyor, hiçbir şey istemiyor, hiç çalışmamazlık etmiyor. Lakin, araba da satın almıyor. GM bu durumu anlamış görünmüyor.[29]

28 M. P. Savy, Paris VIII Üniversitesi'nde sunulan bir bildiri.

29 Gary Bryner, *a.g.y.*, S. Terkel, *a.g.e.*, s. 167.

TABLO 46
1985'E KADAR OTOMATİZE TEÇHİZAT STOĞUNUN GELİŞİMİ

Uygulama	1978	1980	1985
Sayısal kumandalı makine teçhizatı	4500	5800	10.000
Robotlar	150		3000
Programlanmış otomatlar	700		10'dan 20.000'e
Çok sayıda üretilen küçük bilgisayarlar	1000 (1977 parkı)		5'ten 10.000'e
Otomatik işlem	2 500 (bilgi işlem parkı)		tamama yakın otomasyon
Bilgisayar yardımlı Tasarım	yaklaşık 100		3'ten 400'e sistem*
Dokuman okuma ve işleme merkezi	10 CTA, 23 CCP merkezi		54 CTA
Telekopya	5000	25.000	85.000
Hafızalı yazı makinesi	10.000	18.000	70.000
Terminaller	80.000	112.000	239.000
Satış noktası terminalleri	800	1150	14.700
Gişe terminalleri	9000	13.200	239.000
PTT ile bağlantılı terminaller	47 400 (76 rakamlan)	106 000	205 000
Banka ve finans Hizmetler/ büro işleri	21.100 6200	35.700 23.400	55.900 62.600

a. 1983 rakamı.
Kaynak: J.-H. Lorenzi ve diğerleri, a.g.e, s. 377

Robotla, artık her iş tekrardan ibaret –1960'larda kalifiye işçilerin onca itiraz ettikleri– ve önümüzdeki yirmi yılda zincirleme çalışmanın yerini alabilir. Bu uygulama işçilik maliyetinin yüksek ve işçilerin de tavrının da uygun veya kârlı sayılmadığı durumlarda yaygınlaşacaktır ama, bu başka yerlerde de Taylorcu ya da zincirleme çalışmanın yaygınlaşmayacağı anlamına gelmez... Bundan başka robot kullanımı üretim sürecinin bir bö-

lümünde geçerli olacak, onun gerisindeki ve ilerisindeki işler de kalifiye olmayan işçiler tarafından gerçekleştirilecek.

Bilişim, telekomünikasyon, büyük üretim süreçlerinin otomatizasyonuyla birlikte, "özerk ekipler", "özerk atölyeler", kimilerinin "özyönetim" diyeceği çalışma biçimleri gelişecektir. Sanayi robotlarının uygun olmadığı ya da çok pahalıya geldiği durumlarda bir atölyenin işçileri özerk bir biçimde harekete geçirilebilir... Ama yine de bilgisayarın koyduğu kurallara, hedefe ve dayatmaya uymak koşuluyla. Kimi durumlarda tartışıp görüş ortaya atabilirlerse de, bilgi (enformasyon) kütlesi ve başka zorlayıcı nedenlerden dolayı bu tür ekiplerin çok sınırlı "hareket serbestisi" olabilir.

Açılan yeni perspektifle birlikte psiko-sosyologlar bireyleri, ekipleri birbirinin rakibi haline getirmek için neler yapılabileceği konusunda çalışmaya koyuldular:

> Astın üste tabi olduğu otoriter örgütlenmeye son verilmelidir. (...) Yeni modelde kimse bir üste tabi olmayacak. Bireyler tam bir özgürlük ortamında sürekli hareket halinde olan ve karşılıklı mal ve hizmetleri değiştireceği karşılıklı ilişki içinde bulunacaktır. (...) Otoriter olmayan bir yapı iç rekabeti gerektirir. (...) Böylece her birey, sahip olduğu işletmeyi yöneten kişinin durumuyla özdeş bir konumda bulunacaktır.[30]

Aynı hareket içinde yeni tür taşeron uygulamaları da gündeme geliyor ("belirleyici durumdaki müşterinin" bilgisayarının ulaştırdığı buyruklar ve teknik bilgiler sayesinde); yeni dağınık atölye biçimleri, kırsal kesime yayılmış atölyeler, evde çalıştırma gibi. (Telefonla bilgi ulaştırma yöntemi Fransa'da şimdiden uygulanıyor.) Grup çalışması uygulanan yerlerde kartlı saat uygulaması yaygınlaşıyor, bilgisayar uyulacak kuralları "dikte" ettiriyor, eşgüdüm ve denetim sağlıyor (bu tür işyerlerinde az çok tercih olanağı söz konusu olabiliyor).

30 J. W. Forrester, MIT'de profesör, *a.g.y.*, D. Pignon ve J. Querzola, *Critique de la division du travail*, Seuil, 1973, s. 158.

Bu yeni teknolojiler, yeni iş-örgütlenme tarzıyla birlikte, yeni yaşam tarzları ve yeni kitle tüketim biçimleri de ortaya çıkıyor.

Durumu halen mevcut olan durumdan hareketle karikatürize edersek... Japonya'da çocukların elektronik gözetim altında tutulduğu kreşler faaliyet gösteriyor; ABD ve Japonya'da sıra ve kara tahta yerine bilgisayarın düğmesine basarak karşıdaki bir ekranda işlem yapıldığı okullar çoğalıyor; kahveyi veya tostu pişirdikten sonra haber veren, ihtiyaçları tespit edip yemeği ısıtan, telefona cevap veren, televizyon yayınlarını kaydeden, istenmeyen kişilerin ziyaretini gözetip caydıran (ABD'de) alet tasarlandı, üretildi ve kullanılıyor. Kentte en kestirme yoldan seyahati sağlayan programlanmış bireysel bir sistem, gideceği yeri söylediği andan itibaren sürücünün nerelerden geçeceğini tayin ediyor; sağa dön, sola dön, yavaşla gibi komutlarla (Japonya); yakında bir "koruyucu elektronik melek" sürücüye (yavaş sür, çok hızlı gidiyorsun, çok enerji harcıyorsun gibi) uyarılarda bulunacak. Amerikan firmaları otomobilin kendiliğinden otoyola girmesini sağlayacak bir elektronik sistem oluşturmaya çalışıyorlar. Bu sistemde her aracın motoru ancak otoyol çıkışında otomatik olarak çalışmaya başlayacak. Otoyolda otomobil treni gibi hareket edecek...

Elektronik oyunlar da çoğalıp çeşitleniyor. İlk ekran gazetesi deneyi ABD'de yapıldı. Elektronik ve teletransmisyon çeşitli haberlere ulaşma biçimini baştan sona değiştiriyor: haber edinme (telefon, demir yolları, meteoroloji, turistik), yeni günlük gazeteler (genel veya özel alanlarla ilgili), bilimsel ve teknik veriler, katalogla ilişki yoluyla dahası mektupla satışlar...

Elektronik ürünlerin giderek artan yaygınlaşmasıyla yaşam tarzlarında derin bir değişim ortaya çıkıyor:

- ikinci kuşak tüketim malları stoğunun yenilenmesi (otomobil, telefon, televizyon, yüksek kapasiteli verici şebekeleri...)

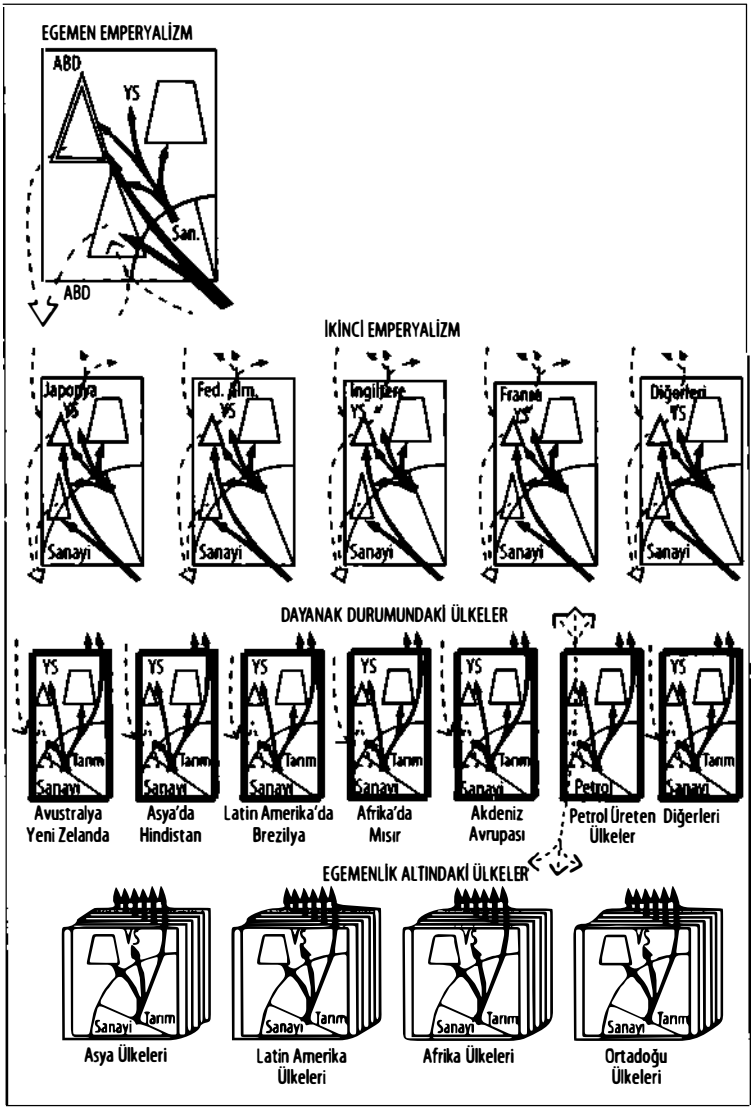
– yeni ürünlerin yaygınlık kazanması (denetim ve uzaktan kumanda sistemleri, ekranlı bilgi işlem araçları, kişisel bilgisayarlar...)

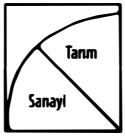
Yeni teknolojiler, yeni iş organizasyonu, yeni tüketim malları ve yeni yaşam tarzları. Bütün bu gelişmelerin her işçiyi eğitiminden çalışmasına, eğlencesine varıncaya kadar analiz edip programlayacak sürekli bir denetim sisteminin ortaya çıkması ihtimal dışı değildir. Fakat bize daha olası görünen husus, bu gelişmelerin işçi sınıfının mücadele yeteneğini aşırı düzeyde zaafa uğratmasıdır:

- bir kutupta programlar, klavyeler, ekranlar, sentetik sesler, robotlar dünyasının rahat, sisteme bütünüyle entegre olmuş işçi kategorileri veya katmanları;
- karşı kutupta sistem tarafından dışlanmış, marjinalleşmiş bu tarzı reddedip tepki gösteren gruplar ve katmanlar;
- Bu ikisi arasında hâkim kutba eklemlenmiş geleneksel işçi çalıştırma biçimleri: eve iş verme, zanaatkâr ve bağımlı bireysel üreticiler, küçük taşeron işletmeleri, parça başına çalışmanın yeni biçimleri, ara-işler, geçici işler, sözleşmeye tabi işler.

ŞEMA XVI

EMPERYALİST HİYERARŞİ VE 1970'LERDE DEĞERİN ULUSAL VE ULUSLARARASI HAREKETİ

Ulusal Sosyal Formasyonlar (maddi üretim alanları: Tarım ve Sanayi), Temsili kolaylaştırmak için sosyal sınıflar yer verilmedi. (öncekl şemalara bakılabilir).

Ulusal devlet aygıtı

Finans-kapitalin aygıtı

YS: Yönetici sınıflar

Sanayi sermayesi aygıtı

Yabancı sermayenin egemenliği altındaki sanayi sermayesi aygıtı

Sermaye ihracı, ödünçler, krediler, hükümet yardımları*

Üreticiler değerin ulusal-küresel dağılımı (Meta ticaret yoluyla olduğu gibi, görünmelerinin ticareti sermaye transferi, faiz ödemeleri ve kâr payı transferi v.b. de dahil)

** Bu iki akım için sadece gelen ve giden veriler dikkate alındı; karmaşık ve yoğun akımlara yer verilmedi.*

Eğer, çok uluslu sanayi ve finans grupları vasıtasıyla bu sistemin beş kıtada, emperyalist hiyerarşinin dört seviyesinde ve yüzden fazla ülkede geçerli olacağı düşünülürse (ki, bunların her birinin kendine özgü yasal mevzuatı, gelenekleri ve farklı güç dengeleriyle), bir dizi ulusal özellikler, kültürel ve dinî farklılıkların da etkisiyle daha da kötüleşen durumların ortaya çıkması mümkündür. Öyle bir kapitalizm ki hem tek hem çok hem biçimsiz[31] hem tutarlı, parçalanmış ve örgütlü...

5. Çeşitlenmiş ve Hiyerarşik Bir Ulusal/Küresel Sistem

J. F. Kennedy, 1962'de, "Dış yardımlar ABD'nin tüm dünyada etkinliğini ve denetimini artırmasını sağlayan bir yöntem, birçok ülkeyi bu yolla destekleyerek kesin çöküşlerini veya komünist bloğa kaymalarını engellemeye yarıyor,"[32] diyordu. Böylece asıl söylenmesi gereken söylenmiş oluyordu: askerî ve ekonomik yardım, gıda yardımı, kredi, hibe, sanayi yatırımları, ticari yatırımlar, mal alışverişi, kültürel etki ve bağımlılık. Bu doğrudan bağlara bir de ikincil emperyalist ülkelerle oluşturulan bağlar ve kıtasal destek gören ülkelerin işlevi ekleniyor.

Bu yöntem her şeyden önce çok sayıda ülkenin komünist bloğa geçmesini engelliyor. Aynı zamanda dünya ölçeğinde üretilen değeri hortumlamanın harika bir aracı işlevi görüyor.

Bu hortumlamayı, yabancı sermaye yatırımlarının sağladığı gelire bakarak açıkça görmek mümkündür. Nitekim, 1970-1976 yılları arasında Amerikan sanayi ve finans gruplarının dışarıda gerçekleştirdikleri yatırım tutarı 67 milyar dolardı ve bunun sadece 27 milyar dolarlık kısmı Birleşik Devletler'den çıkmıştı. Aynı dönemde bu yatırımlardan 99 milyar dolar kâr sağladılar (bunun 42 milyar dolarlık kısmı Amerika dışında yeniden yatırıma dönüştürülürken, 57 milyar dolar ABD'ye transfer edildi). Bu da söz konusu grupların 32 milyar dolarlık bir fazla elde et-

31 K. Vergopoulos, *Le Capitalisme difforme*, 1974.

32 *A.g.y.*, H. Magdoff, *a.g.e*, s. 110,

meleri, Amerikan dış ödemeler bilançosunun da 30 milyar dolarlık net gelire kavuşması demektir.[33]

TABLO 47
EGEMENLİK ALTINDAKİ ÜLKELERDE BORÇLANMA VE BORÇ YÜKÜ

	Tamamı	Düşük gelirli ülkeler	Orta gelir düzeyindeki ülkeler
Kısa ve uzun vadeli borçlar*			
1965[a]	38[a]	11[a]	27[a]
1970	68	17	51
1977	260	49	211
(1985 tahmini)	(740)	(124)	(616)
Borç servisinin mal ve hizmet ihracatına oranı			
1970	-	13**	10.2
1977	11.8	9.6[b] 13.5[c]	11.8
(1985 tahmini)	(18.1)	(11.6)[b] (17.0)[c]	(18.3)

* Milyar dolar. ** Tahmini.

a. 1965 rakamları diğer yılların verileri gibi elde edilemedi; fakat büyüklükler anlamlı. b. Afrika ülkeleri. c. Asya ülkeleri.

Kaynak: Fahri ve Vigier, *a.g.e.*, s. 83; Dünya Bankası, *Rapport sur le developpement dans le monde*, 1979, s. 11 ve 34.

Bu hortumlama, öncelikle faiz ve dış borç yükümlülüğünün ödenmesi yoluyla gerçekleşiyor. Egemenlik altındaki ülkelerin borçlarında son dönemde büyük bir artış oldu ve yeni bir "bağ" ve bağımlılık biçimini aldı. Nitekim, gelişmekte olan ülkelerin borç toplamı, 1965'te 40 milyar dolardan, 1970'te 70 milyar dolara, 1977'de 260 milyar dolara yükseldi. Ve 1985'te 740 milyar dolara yükseleceği tahmin ediliyor.

Borç yükü "düşük gelirli" ülkelerin döviz rezervlerinin dörtbeş katına; orta gelir grubundaki ülkelerin de iki ya da iki buçuk katına eşit. Borç servisi ortalama ihracat gelirlerinin onda birine eşit; bu oran bazı ülkeler için 1977'de daha yüksek sevi-

33 *Survey of Current Business*'ten alınan rakamlar; *a.g.y.*, S. Latouche, *Critique de l'impérialisme*, s. 209.

yelerde seyrediyordu: Bolivya, Moritanya ve Mısır için %20'den fazla, Uruguay için %28, Peru'da %30, Şili'de %32, Gine'de %43, Meksika'da da %48. Neredeyse ihracat gelirlerinin üçte birine varan kısmı borçların hizmetine tahsis ediliyordu.

Değer transferi aynı zamanda uluslararası mal ve hizmet ticareti aracılığıyla da gerçekleşiyor. Bu durum dünya ölçeğinde farklılaşmış "biçimsizleşmiş" kapitalizmin önemli bir veçhesidir. Zira, ücret düzeyleri, iş gücü maliyetleri arasında aşırı farklılıklar var: ABD ve Avrupa'da iş gücünün maliyetiyle –uygun konut, araba, sağlık harcamaları, eğlence, çocukların eğitimi vb.– bir Güney Asyalı işçinin ücret maliyeti –biyolojik minimum seviyede yaşayan ya da Üçüncü Dünya'nın büyük ölçüde tarımsal topluluğa bağlı (iş gücünün üretilmesi, yeniden üretilmesinin önemli ölçüde meta olmayan üretimle ve kendi ürettiğini tüketmeye dayalı) işçisinin ücreti arasında çok büyük farklar var. Ücret farklılığı bir gösterge olarak alınabilir (bkz. Tablo 48).

Üçüncü göstergeye göre fark 9'a 1 (1979'da bir grubun saat ücret maliyeti dolaylı ödemeler dahil), birinci göstergeye göre 16'ya 1; ikinci göstergeye göre de fark ekseri 10'a 1'i geçiyor, bazen 17'ye l'e kadar yükseliyor. Bunlar ortalamalar olduğundan gerçek durumu yansıtmaktan uzak. Örneğin bir emperyalist ülkenin iyi ücret alan teknisyeniyle Afrika ve Asya'nın el işçisi arasındaki fark çok büyüktür. Bu kıtaların çocuklarının durumu da son derece kötüdür. (Halen dünyada yaklaşık yüz milyon çocuk XIX. yüzyılın sanayileşen Avrupa'sına benzer, belki ondan da kötü koşullarda çalışıyor.)[34]

Günümüzün kapitalist sistemi şimdiye kadar hiç görülmemiş ölçekte tek (dünya pazarı, üretimin çok uluslu karakteri) ve uyumsuz, çeşitlenmiş (ücret farklıkları, aynı malın "ulusal değerleri" arasındaki farklılıklar) durumda. Bu şartlarda ve orta-

34 *Rapport du BIT*, Cenevre, 1979. Birleşmiş Milletler Kölelik Araştırma Grubunun yakın tarihteki bir raporu, Tayland'da çocuk ticaretini ve İtalya'da beş yüz bin çocuğun sömürüldüğünü ortaya koyuyor. (*Le Monde*, 12 ve 13 Ağustos 1980)

lama dünya değeri dikkate alındığında "aşırı kârlardan" ve eşit olmayan ulusal değerlerden söz etmenin fazla önemi yok. Temel olgu şudur: Nasıl, Üçüncü Dünya'nın petrolünün düşük fiyattan satılması sanayileşmiş kapitalist ülkelerin rantın bir bölümüne el koymalarına imkân veriyorsa, nasıl, Üçüncü Dünya'nın ucuza satın alınan iş gücü ya da büyük gruplar tarafından denetlenen dünya üretim sistemindeki sanayi ve finans çok uluslular tarafından kullanılan ucuz emek, Üçüncü Dünya'da yaratılan değerin bir bölümüne el koymaya da imkân veriyor. Bu, ya çok uluslu gruplar ve onların gerçekleştirdiği transfer fiyatlar kanalıyla ya da dünya fiyat sistemi aracılığıyla gerçekleşiyor (Ticaret hadlerindeki değişimler sadece paylaşımın iyileştiğinin veya kötüleştiğinin bir göstergesidir).

Dolayısıyla söz konusu olan önemsiz, sınırlı bir olgu değil. Kapsamı çok büyük. Birinci Dünya Savaşı arifesinde dünyada otuz beş-kırk milyon işçi vardı; bugün kapitalist dünyadaki işçi sayısı yüz altmış milyondan fazla. Bunun, yaklaşık yüz on milyonu emperyalist ve gelişmiş kapitalist ülkelerde, elli milyonu da Üçüncü Dünya'da bulunuyor.[35] Birkaç yüz milyon köylü de proleterleşmekte: Topraklarından ve köylerinden kovulan, işgüçlerini satmak zorunda kalan bu insanlar, Latin Amerika'nın *favella*'larında, tüm Üçüncü Dünya'nın gecekondularında, Asya kentlerinde yığılan bu "özgür işçi" kitlesi, yeni sanayileşmenin hiç koşulsuz hazır iş gücünü oluşturuyor.

35 *A.g.y*, Samir Amin, *Classe et Nation*, s. 158; S. Rubak (*La Classe ouvirère est en expansion pennanente*, Spartacus, 1972, s. 73, 79 ve 89) tüm dünya için benzer yönde sonuçlara varıyor (milyon işçi olarak):

	1950'ye doğru	1960'a doğru
Avrupa (SSCB hariç)	54.2	69.5
Kuzey Amerika	23.1	24.2
Güney Amerika	10.5	12.3
Afrika	2.0	2.0
Asya	29.6	47.0
SCCB	30.6	32.0
Toplam	**15.0**	**187.0**

TABLO 48

DÜNYADA İŞ GÜCÜNE ÖDENEN ÜCRET FARKLILIKLARI

	Emperyalist ülkeler		"Dayanağı olan" ülkeler		Egemenlik altındaki ülkeler	
Aylık ücret*	ABD 1972	500	Meksika 1972	157	Güney Kore 1972	50
	Fed. Almanya 1972	400	Brezilya 1970	87	Çin 1971	39
			Hindistan 1970	30	Filipinler 1971	38
Karıştırılabilir üretimlerde ortalama saat ücreti*						
Elektronik tüketim ürünleri	ABD	3.13			Hong Kong	0.27
	ABD	2.3'ten 2.6'ya	Meksika	0.53	Formoza	0.14
Büro malzemeleri üretimi	ABD	3.67			Formoza	0.38
Yan iletkenler	ABD	2.9'dan 3'e	Meksika	0.48	Hong Kong	0.30
	ABD	3.36			Singapur	0.29
	ABD	3.32			Kore	0.33
Tekstil sanayi	ABD	2.23			Jamaika	0.30
	ABD	2.49			Tayland	0.40
	ABD	2.28	Meksika	0.53	Honduras	0.45
					Kosta Rika	0.34
	ABD	2.11			Honduras (İngiliz)	0.28
Çokuluslu Philips'te işçi saat ücreti maliyeti 1979**	Fed. Almanya	144	Avustralya	97	Güney Kore	21
	Belçika	143	Avusturya	95	Hong Kong	19
	İsveç	142	İtalya	93	Singapur	16
	Hollanda	139	Finlandiya	87	Formoza	15
	Danimarka	136	İspanya	79		
	İsviçre	129	İrlanda	67		
	Norveç	127	Yunanistan	42		
	ABD	118	Brezilya	40		
	Kanada	110	Meksika	33		
	Japonya	103	Portekiz	26		
	Fransa	100				
	İngiltere	74				

* Dolar olarak.

** Fransa için başlangıç = 100.

Kaynak: C. A. Michalet, *a.g.e.*, s. 144; Fitt, Fahri ve Vigier, *a.g.e.*, s. 215; *L'Expansion*. 4 Temmuz 1980.

Emperyalist sistemin hem tek (dünya parası olan dolar; dünya pazarı, temel malların ve büyük sanayi ürünlerinin Birleşik Devletler'in egemenliği altında) hem de çeşitlenmiş (beş kıtada geçerli çok farklı durumlar; ulusal ve yerel plandaki aşırı farklılıklar, emeğin kullanılışında çok değişik tarzların varlığı, çeşitlilik ki bu emeğin de çok farklı koşullarda yeniden üretildiği anlamına gelir) bir bütünlük olarak kavranması çok önemlidir ve bu husus üzerinde önemle durmak gerekir. Öte yandan aynı zamanda hiyerarşiktir: Egemen emperyalizm olan Birleşik Devletler ve tamamı ekonomik, parasal, teknik, askerî ama aynı zamanda siyasi, ideolojik, yaşam tarzı olarak ve enformasyon egemenlik altındaki ülkeler, her birinin özgünlüğü, kozu, zaafları ve özel, nüfuz bölgesi olan ara-emperyalizmler, eski sömürgeci güçler (İngiltere, Fransa) veya yeni güçler (Almanya, Japonya), konumu tehdit altında olanlar, kriz ortamında ve XXI. yüzyılda hiyerarşideki yerlerini korumaya veya yeni yer edinmeye çalışanlar, gerileyenler, gücünü artıranlar arası mücadele. Bunlara bir de özel destek ülkeleri ekleniyor ki, bunlar ilerde emperyalist konuma gelebilirse de henüz emperyalist tanımına sokulamayacak ülkelerdir. Bu grup ülkeler jeopolitik konumları, önemleri (demografik, nüfus yoğunluğu, askerî, ideolojik ve siyasi) ve müdahale kapasiteleri, etkinlikleri itibarıyla bulundukları bölgelerde anahtar unsurlardır. Bu ülkeler grubunda petrol üreticilerinin özel konumlarını daha birkaç on yıl boyunca koruyacağı beklenebilir; hiyerarşinin daha aşağısında "egemenlik altındaki" ülkeler bulunuyor ki, bunlar sayısal olarak çok çeşitlilik arz eder durumdadırlar. Bazılarının önemi sahip oldukları stratejik madenlere, kimilerinin stratejik veya politik durumlarına, nüfus yoğunluğuna bağlıdır ki, bunlar arasında en yoksullar ve yüzüstü bırakılmış olanlar da vardır.

Hiyerarşik oluşum sisteme aşırı bir esneklik kazandırdığı gibi, bu ona hem bir kırılganlık vermekte hem de uyum yeteneği sağlamaktadır. Bunun ötesinde uyumsuzdur zira çok farklı

halklar, kültürler, diller, dinlerden, değişik yaşam ve ölüm tarzlarından oluşuyor. Bütünlüğünü oluşturansa sayısız bağlarla örülmüş olmasıdır: Ekonomik bağlar (ticaret, krediler, hibeler, değişik biçimler alan "yardımlar") ama aynı zamanda dünya ölçeğinde oluşmuş bir sınıf ittifakı da söz konusudur -emperyalist ülkelerin yönetici sınıfları, özel destek ülkeleri ve öteki egemenlik altındaki ülkelerin örgütlü güçlerine (ordu ve polis) ve sınıflarına dayanıyorlar. Bu ülkelere yapılan askerî yardımlar, polisi destekleyen her türlü yardım, gizli örgütlerin her an müdahaleye hazır durumda oluşları, bu ilişkilerin önemini ortaya koyuyor. Bu alanda daha uç örnekler de mümkündür, baştan sona emperyalistler tarafından, onların sanayi ve finans güçleri, gizli servisler ve devletler tarafından yapay olarak "yaratılan" ve desteklenen katmanlara dayanan ülkelerin durumunda olduğu gibi...[36]

Bu tarz birleştirici ağlar yeni eşitsizliklerin, yeni farklılıkların da yaratıcısıdır. Özel destek ülkeleri ve diğer egemenlik altındaki ülkelerde yaratılan değerden alınan pay, sanayi ve finans güçlerinin zenginliğini, dolayısıyla da emperyalist ülkelerdeki egemen sınıfların gücünü artırıyor. Elbette en yoksul ulusların, yoksullarının yoksulluğunu da artırıyor. Üçüncü Dünya'nın yönetici sınıflarına sağlanan destek, inanılmaz servetlerin[37] birikmesini sağladığı gibi, devlete ve çok uluslu sermayeye bağlı yeni katmanların ortaya çıkmasına da neden oldu ve eski eşitsizliklere yenileri eklendi. Örneğin sanayileşmiş kapitalist ülkelerde nüfusun en zengin %10'luk dilimi ulusal gelirin %25 ile %30'unu elinde bulundururken, bu oran Üçüncü Dünya ülkelerinde (Hindistan, Venezüella, Meksika'da) %35'ten (Brezilya, Honduras) %50'ye kadar çıkıyor.[38]

36 Jean Ziegler, *Main basse sur l'Afrique*.

37 Emirlerin ve petrol prenslerinin zenginliği bir yana, eski İran şahı ve ailesinin birikmiş servetiyle, Latin Amerika'da iktidardaki cemaatlerin ve ailelerin servetini hatırlamak yeter.

38 Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, s. 188.

Bu farklılıklar yeni "dayanışmalar" da yaratıyor: Üçüncü Dünya'nın yönetici aileleri zenginliklerini emperyalist dünyanın "güvenilir" ülkelerinde saklıyorlar (ABD, İsviçre[39] ve vergi cennetlerinde); egemen ülkelerin sanayi ve finans gruplarına ortak oluyorlar; onların aşırı düzeyde lüks ve gelişmiş ürünlerini tüketiyorlar. Egemenlik altındaki ülkelerin sanayilerinin hiçbir özerkliği söz konusu değil. Büyük sanayi gruplarının bir parçası ve onlara bağımlı bir çerçevede faaliyet gösteriyorlar. Bu nedenle bu ülkelerdeki üretim süreçlerindeki dönüşümü bu bütünlük içinde ve dünya emperyalizmiyle aradaki bağları dikkate alarak tahlil etmek gerekir. Örneğin ABD'de "hizmetler" sektörünün gelişmesini bu bütünlük içinde tahlil etmek bu bakımdan önemlidir.[40] Bu "üçüncü" sektörün gelişmesinin bir nedeni tarımda ve sanayideki verimlilik artışından ve iş bölümündeki derinleşmeden (yönetim, öngörü, planlama, enformasyon, koordinasyon, araştırma, eğitim, denetim, gözetim gayretleri) kaynaklanıyor olsa da, bir diğer neden de artık bundan böyle maddi üretim daha çok özel destek ülkelerinde ve diğer egemenlik altındaki ülkelere kaydırılıyor ki, bu da oralarda işçi sınıfının güçlenmesini sağlıyor.

39 Jean Ziegler, *Une Suisse au-dessus de tout soupçon.*

40 L. Gérardin'e göre ABD'nde tarımda istihdam edilen nüfus 1870'te %45'ten 1980'de %2'ye düştü; buna karşılık sanayide istihdam edilen nüfus 1860'ta %17'den 1914-1950 aralığında yaklaşık %35-40'a çıktıktan sonra, 1980'de %23'e yükseldi, enformasyon mesleğinde çalışmalar ise 1870'te %5'ten 1980'de %47'ye çıktı. (*Le Monde*, 6 Haziran 1979).

ŞEMA XVII

1970'LERDE ABD'DE SOSYAL SINIFLAR

(Parantez içindeki rakamlar milyon olarak ilgili tutmanın veya sınıfın toplam aktif sayısını veriyor. *Kaynak*: BIT, Annuaire des statistiques du travail, 1979).

TABLO 49

EMPERYALİST SİSTEME DAHİL FARKLI ÜLKELERDE AKTİF NÜFUSUN YAPISI*

	Egemen emp.	İkincil emperyalist ülkeler			"Dayanağı olan" ülkeler			Egemenlik altındaki ülkeler		
	ABD	Fransa	Fed. Alm.	Japonya	Brezilya	Mısır	Hindistan	Bolivya	Tayland	Kameru
	1978	1975	1978	1978	1970	1977	1971	1976	1976	1976
Bilimsel, teknik liberal vb.	14.3	15.5	12.8	7.2	6.4	7.7	2.8	5.7	2.6	2.4
Yüksek düzeyde yönetici ve kadrolar	10.1	3.3	3.1	3.7	1.1	1.4	0.9	0.6	1.1	0.1
İdari personel tacir, satıcı	6.1	7.3	8.5	14.3	7.5	7.4	4.2	6.1	10.4	3.2
Hizmet sektörü işçiler	13.5	8.0	10.8	8.8	7.7	8.9	3.3	8.6	2.9	2.0
Tarım, hayvancılık, orman, balık, av	2.8	9.6	5.7	11.3	43.7	41.9	72.1	46.4	62.1	73.7
El işçisi, irgat, ulaşım aracı sürücüsü	33.0	36.0	35.3	36.6	19.4	21.7	13.4	24.7	18.7	11.3
Diğer	2.1[a]	1.1[a]								
Klasman dışı	0.8	5,2[b]	4.9[b]	2,4[b]	8.0	4.4	0.4	3.9	0.6	5.4
Toplam (milyon)	102.5	21.8	27.0	55.3	29.6	9.5	180.5	1.5	13.9	2.8

* % olarak. –a. silahlı kuvvetler personeli –b. İşsizler.

Kaynak: BIT, *Annuaire des statistique du travail*, 1979.

TABLO 50

EMPERYALİST HİYERARŞİDEKİ FARKLI ÜLKELERDE SOSYO-EKONOMİK GÖSTERGELER

	Egemen emp.	İkinci emperyalist ülkeler			"Dayanağı olan" ülkeler			Egemenlik altındaki ülkeler		
	ABD	Fransa	Fed. Alm.	Japonya	Brezilya	Mısır	Hindistan	Bolivya	Tayland	Kamerun
1977 nüfusu*	220	53	61	113	116	38	632	5	44	8
Kişi başına GSMH** 1977	8520	7290	8160	5670	1360	320	150	630	420	340
Kişi başına enerji*** tüketimi, 1976	11554	4380	5922	3679	731	473	218	318	308	98
En zengin % 10'un geliri	26.6[a]	30.4[b]	30.3[c]	27.2[d]	50.6[a]	r.m.d.	35.2[e]	r.m.d.	r.m.d.	r.m.d.
En yoksul % 20'nin Geliri	4.5[a]	4.3[a]	6.5[c]	7.9[d]	2.0[a]	r.m.d.	6.7[e]	r.m.d.	r.m.d.	r.m.d.
Yetişkinlerin okumayazma oranı, 1975	99	99	99	99	76	44	36	63	82	r.m.d.
Hekim başına düşen İnsan sayısı, 1976	600	680	500	920	3600	1190	3140	2120	8460	13980
Yaşam beklentisi 1977	73	73	72	76	62	54	51	52	61	46

* Milyon kişi. ** Dolar olarak. *** Kömüre eşit. –a. 1972. –b. 1970. –c.1973. –d. 1969. –e. 1964-1965. – r.m.d.: rakam mevcut değil.

Kaynak: Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979.

Nihayet, emperyalist sistemin bu bütünlüğü, çatışmaları, hasımlıkları, rekabeti ve karşılıklı güç ilişkilerini de içeriyor. Sadece egemen ülkelerin ordularının, polisin, gizli servislerin, özel milislerin ya da askerlerinin müdahalesi söz konusu değil. Aynı zamanda ulusal, dinî, etnik ve kabileler arası yeni hasımlıklar ve kin de söz konusuydu. 1945'ten beri yüz otuz bölgesel veya iç savaş oldu ve bu savaşlara Üçüncü Dünya'ya dahil seksen bir ülke katıldı. Son yirmi yılda Üçüncü Dünya'nın askerî bütçesi dört kat arttı.

TABLO 51

ÜÇÜNCÜ DÜNYA'DA ASKERÎ HARCAMALAR

	Yıllık artış		Üçüncü Dünya ithalatındaki payı*
	1968-1973	1973-1978	1950-1978
Ortadoğu	+ 25	+4	43
Uzak Doğu**	+ 8	+8	22
Güney Asya	+ 5	+4	10
Orta Amerika	+ 2	+4	2
Güney Amerika	+ 8	+3	9
Sahra'nın Güneyi Kara Afrika	+ 8	+15	8

* % olarak. ** Çin, Laos, Kamboçya, Vietnam hariç.

Kaynak: P. Fabre, *L'Économiste du Tiers Monde*, Aralık 1979.

Daha şimdiden Üçüncü Dünya ülkeleri (Hindistan, Pakistan, Filipinler, Brezilya, Arjantin...) bir silah sanayiine sahip.

Nihayet, emperyalist sistemin bütünlüğü Sovyet bloğu ülkelerine karşı bir düşmanlık ve gerilim üzerine, cepheleşmeye dayanıyor. 1978'de dünyada silahlanmaya harcanan kaynak dört yüz milyar dolardan fazlaydı. Bu rakam 1980'de beş yüz milyar

doların üstüne çıktı ki, bu dünya GSMH'sinin %6'sına eşitti.[41] Buna karşılık, zengin ülkelerin GSMH'larının %1'ini yoksul ülkelere yardım olarak aktarma gibi mütevazı bir hedefe birçok ülkede ulaşılamadı. 1968-1978 döneminde dünya askerî harcamalarının dağılımı şöyleydi:

	NATO	Varşova Paktı	Çin	Üçüncü Dünya	Diğerleri
1968	56	25	9	6	4
1978	43	29	10	14	4

1978'de dünya silah ihracatının %47'si ABD, %27'si Sovyetler Birliği, %11'i Fransa, İtalya, %4'ü İngiltere, %2'si Federal Almanya[42] tarafından sağlanıyordu. Dünya araştırma faaliyetinin %40'ı "ulusal savunma" ve savaş amaçlıydı ve yüksek düzeyde uzmanlığa sahip dört yüz bin araştırmacı bu sektörde çalışıyordu. Bu oran 1950'den beri sürdürülen araştırma faaliyetlerinin beşte ikisine eşittir. İmha silahlarının miktarı birkaç milyon kata çıkmıştı. (...) Silahlanma harcamalarındaki bu artış, bir buçuk milyar insanın yeterli sağlık bakımından mahrum olduğu, bunlardan 570 milyonunun da ileri düzeyde yetersiz beslendiği ve üç milyar insanın da sağlığa uygun sudan mahrum olduğu bir dünyada ortaya çıkıyor.[43]

Öyle bir dünya ki, terör ve yıkım sarmalına kendini kaptırmış bulunuyor. Bir yanda gezegenimizi birkaç defa tahrip edecek yıkım araçları birikiyor, diğer yanda 1980'li yıllarda beş yüz milyon insan açlıktan ölme tehdidi altında;[44] uluslararası plan-

41 1978'de Federal Almanya, Fransa ve İsveç GSMH'larının yaklaşık %3,3'ünü silah harcamalara ayırıyorlardı. Bu oran İngiltere için %4,7, ABD'de %5, Çin'de %10, SSCB'de %11-14, Suudi Arabistan'da %15 düzeyindeydi... (J. Isnard ve M. Tatu. *Le Monde*, 19 Şubat 1980 ve P. Lefournier, *L'Expansion*, 21 Mart 1980)

42 P. Fabre, *L'Économiste du Tiers Monde*, Aralık 1979, ve P. Lefournier, *L'Expansion*, 21 Mart 1980.

43 M. K. Tolba'nın raporu, *Le Monde*, 8-9 Haziran 1980.

44 BM Ekonomik Konseyi'nde sunulan Dünya Gıda Konseyi'nin raporu, *Le Monde*, 18 Temmuz 1980.

da borca gömülmüş, spekülasyon ve ulusal hesaplar sarmalına kapılmış bir ekonomik kriz var ancak kimsenin önünü kesecek gücü yok. Yeni teknik gelişmelerse güçlüyü daha güçlü, güçsüzü de daha güçsüz yapmaya yarıyor...

Daha kötünün imkânsız olduğunu kim ileri sürebilir? Geçen yüzyılın sonundaki Büyük Buhran, Birinci Dünya Savaşı'yla sonuçlanmıştı, 1920-1930'ların krizi de ikincisini doğurmuştu ve halen devam eden üçüncü büyük kriz henüz atlatılmış değil! Oysa, aynı zamanda ilerleme unsuru olabilecek onca gelişme ortaya çıkmakta.

6. Bölümün Özeti

> Olup bitenlere bakarak dedim ki, tüm bu örgütsüz şiddet sanki tabancadan fırlayan bir kör kurşuna benziyor.
>
> *Chester Himes*

XVI-XVIII. yüzyılın pamuklu dokuması; XIX. yüzyılın büyük maden ve demir-çelik işletmeleri, otomobil ve elektrik işletmeleri, daha sonra bilişim ve teletransmisyon –bütün bunlarda hep aynı mantık işlemeye devam etti: Aşırı çalışmaya zorlama, üretilen değerin gerçekleşmesi (satılması) ve artık değerin sağlanması, daha çok mal ve artık değer üretmek için sermayenin genişlemesi. Bu bir büyüme mantığıdır, ama aynı zamanda da bir kriz mantığıdır; zira artan üretim şu ya da bu şekilde pazarın doyuma ulaşması engeliyle karşılaşıyor, gelir dağılımı dengesizliği, rekabetin sertleşmesi ve kârlılık oranlarının düşmesi sonucu kriz ortaya çıkıyor. Kriz demek kullanıma hazır sermaye, kullanılamayan daha büyük iş gücü rezervi demektir ki bu da yeni pazar, yeni üretim yöntemleri ve yeni ürün arayışını gündeme getiriyor.

Bu sistemin büyüleyici yaratıcılığı nasıl inkâr edilebilir? Zira, birkaç yüzyılda dokuma tezgâhından buharlı makineye, bir dizi karmaşık işlemi yapabilen sanayi robotuna, matbaacılıktan teletransmisyona, Amerika'nın keşfinden uzayın keşfine uzanan süreç nasıl yadsınabilir? Aynı zamanda bu dinamiğe musallat olan (ve ekseri diğerleriyle karşılıklı etkileşim içinde olan açgözlülük, dinî saplantı, ulusal tutku, "uygarlaştırıcı misyon", ırkçılık, vb.) yıkıcı, tahripkâr özellik dikkate alınmayabilir

mi? Amerika yerlilerinin kırımı ve hazinelerinin yağmalanması, önce İngiltere'de olmak üzere, kırsal yaşamın tahribi ve yoksul köylülerin proleterleşmesi; kömür, petrol, madenler gibi yenilenemez kaynakların müsrif kullanımı; çevrenin kötüleşmesi ve özellikle suyun ve havanın kirlenmesi sonucu biyolojik yenilenmenin tehlikeye girmesi; nesiller boyu tehlikeleri sürecek nükleer bela; insanın çalışma gücünün -kas ve sinirsel gücü- sınırsız zorlanması, insanın vakitsiz yıpranıp bitkin duruma düşürülmesi, kazalar...

Kaynakların, insanların ve çevrenin yaratılması ve tahribi. Ama aynı zamanda toplumların da yaratılıp tahrip edilmesi. Birkaç yüzyıl öncesinde dar aristokrasilerin ve prenslerin mutlak egemenliği altında yaşayan kırsal topluluklar vardı. Onların içinde burjuvazi ve sanayileşmeyle birlikte işçi sınıfı oluştu. Şimdilerde ABD'de güçlü sanayi ve finans gruplarını denetim altında tutan ve değişik büyük, orta ve küçük burjuvaları da kapsayan (sanayici, işadamı, serbest meslek erbabı, bireysel işletmeler), ama aynı zamanda ücretli "tekno-burjuvazinin" (müdürler, yüksek teknisyenler, devlet aygıtının ve sermayenin yönetici üst katmanlarını, araştırma "patronlarını", eğitimi, sağlığı...) da içeren dar bir oligarşi mevcuttur. Artık kentleşme ve ücretlilik büyük ölçüde gerçekleşmiş, işçi sınıfı ve "küçük burjuvazi" tüketim kredisi aracılığıyla sisteme önemli ölçüde entegre edilmiş durumda. Bu Amerikan oligarşisi, ya hükümetlerin yer aldığı uluslararası merciler, ya kapitalist sanayi ve finans gruplarının "Üçlü Konferans"ta olduğu gibi ittifakı veya kontrolü yoluyla, ya da kamu ve özel kesim yüksek yöneticilerinin toplantıları ve iş birliğiyle yürüyor. Böylece Birleşik Devletler'den başlayarak, az gelişmiş ülkelerin (özel destek ülkeleri ve diğer egemenlik altındaki ülkeler) egemen sınıfları, silahlı kuvvetleri, polisi, gizli servisleri aracılığıyla sayısız bağlar ve bir ilişki ağı oluşturulmuş durumda.

Geçerli bu mantık karşısında adaletsizliğe duyulan öfke, cömertlik bilinci, ısrarlı ve inatçı umut, XIX. yüzyılda bu dünyada

dayanışma düşüncesini, kardeşliği, dürüstlüğü, eşitliği, sosyal adaleti, güvenliği ve demokrasiyi tesis edecek sosyalizm düşüncesini doğurdu. Ve kapitalizmden ilk kopuşların hepsi sosyalizm adına gerçekleştirildi.

Bugün kapitalist mantığın ve emperyalizmin karşısında başka bir birikim ve üretim tarzı olan devletçilik var. Nitekim, sosyalist denilen devrimlerin gerçekleştiği ülkelerde, ekonomik ve sosyal zorluklar, sanayileşme ihtiyacı –bir ekonomik fazla yaratmak üzere aşırı çalışmaya zorlama ve eski köleleri işçi durumuna getirme gereği– belirleyici oldu. Devlet aygıtının ele geçirilmesiyle yeni bir yönetici sınıf da kendini dayattı. Devlet zoru kullanılarak hem çalışma disiplini hem de bir bütün olarak üretici sınıfların sosyal disiplini sağlandı.

Kapitalizmde olduğu gibi, devletçilikte de bir ulusal gerçeklikle yüz yüze gelindi ve onunla bütünleşildi: Rusya'nın gücü sosyalizm ideolojisine dayanılarak yüceltildi, öte yandan etkin anti-emperyalist mücadeleler de bir destek oluşturdu. Devletçilik sayesinde askerî ve ekonomik gücü itibarıyla dünyanın iki numarası durumuna geldi. Bir sınıf ittifakı harekete geçirilerek eski oligarşilerin devrildiği ve emperyalizmin tutsaklığından kurtulan Üçüncü Dünya ülkeleri de devletçilikle sanayilerini ve teçhizat üretimlerini geliştirmenin bir aracına kavuştular.[45]

Kapitalizm her dönemde, hem ulusal-bölgesel-lokal hem de küresel ölçekte var oldu; bugün özellikle beş kıtayı kapsayan hiyerarşik emperyalist sistem, dünya pazarı, çok uluslu gruplar, uluslararası borç sorunuyla daha çok küresel bir karaktere sahip.

Kapitalizm her dönemde hem birleştirici, tekleştirici ve hem de farklılıkları, aykırılıkları, eşitsizlikleri derinleştirici sonuçlar ortaya çıkardı; özellikle günümüzde ulaşım araçlarındaki muazzam gelişme, ticaret, iletişim ve haber alma olanaklarıyla bu süreç derinleşmiş durumdadır; proleterleşme, ücretliliğin genelleşmesi, kentleşme, tüketim araçları üreten süreçlerin, ya-

45 Bkz. M. Beaud, *Le Socialisme à l'épreuve de l'histoire.*

şam tarzlarının standartlaşması, aynı şekilde yüzyıllar boyu çok farklı ve çok değişik koşullarda işçi çalıştırma ve fazla çalışmaya teşvik yöntemleri geçerli oldu.

Her dönemde kapitalizm hem yapıcı hem de yıkıcı oldu ama, bugün artık gezegenin ve insanlığın geleceği tehdit altında bulunuyor.

Emperyalist ülkelerde işçi sınıfı örgütlenmeyi başardı, kısmen de egemen sınıfların emperyalizmde sağladığı avantajlar sayesinde, önemli ödünler kopardı. Kapitalist mantığın sertliği az da olsa törpülendi, kararlarda az çok etkili olabildi ve üretilen değerin de görece daha uygun paylaşımı mümkün olabildi. Ne ki, bunu söylemek ve tüm sonuçlarını da dikkate almak durumundayız. Emperyalist ülkelerdeki işçi sınıfı, daha genel olarak da emek dünyası:

- hem aynı kâr amaçlı üretim mantığına tabi oldukları için Üçüncü Dünya halklarıyla dayanışma halinde;
- ve hem de iş ve çalışma düzeyi itibarıyla "kendi" ulusal kapitalist üretimlerine bağlıdırlar, dolayısıyla "kendi" egemen sınıflarıyla ortak çıkarlara sahiptirler.

Bu çerçevede "kendi" kapitalist burjuvazilerinden kurtulabilecekler mi? Geçmişte olup bitenler ve mevcut duruma bakılırsa, "yeni bir yönetici sınıfın" egemenliğinde yeni bir sınıflı toplumun mümkün olduğu sonucu çıkarılabilir, (Böylesi bir egemen sınıf bloğu da pazar ekonomisiyle devletçiliğin melezlenmiş bir versiyonuna dayanan yüksek bürokratlar, teknokratlar, partilerin ve sendikacıların yönetici kesimlerinden oluşabilir). Elbette sosyalizm yolunda ilerlemek imkânsız değil, ama XIX. yüzyılın büyük hayal gücüne sahip düşünürlerinin öngördüğünden de çok daha karmaşık bir şey olduğu kesin. Zira sadece üretim araçlarının sosyalleştirilmesiyle iş bitmiyor. Binlerce yıllık bağımlılık ve tabiyet alışkanlıklarının da kırılması gerekiyor. O halde bu istikamette önemli kararların kolektif tarzda alınmasını sağlayacak yöntemler bulmak bir kalkış noktası olabilir.

Bulunduğumuz noktada demokrasi önemli bir temel kazanımdır: Hem burjuvazinin kazanımıdır hem de burjuvaziye karşı ve burjuvaziye rağmen bir kazanımdır. Aslında burjuvazi demokrasinin dar bir mülk sahibi ve "yetkin" kesimin sorunu olarak kalmasını yeğliyordu. Son yüzyıllık deneyler sosyalizm yolunda ilerlemek için demokrasinin ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Demokrasi, bireysel özgürlükler ve insan hakları temel kazanımlardır ki, onları yaygınlaştırmak, güçlendirmek, derinleştirmek gibi bir sorumluluğumuz var.

Egemenlik altındaki ülkelerde, Üçüncü Dünya ülkelerinde her şeye baştan başlamak gerekiyor. Bir kere iç içe geçmiş emperyalist egemenlikle, eski ve yeni sömürücü sınıflarla, "teknoburjuvaziyle" bin yılların neden olduğu yıkımla, ona eklenen modern yağmayla; yetersiz üretim, kötü beslenme, yetersiz sağlık bakımı, yüksek ölüm oranı ve cehaletle mücadele etmek gerekiyor. Ulusal ve kıtasal bağımsızlığı yeniden kazanmak gerekli ama, bir egemenlik biçiminden kurtulup bir başka egemenliğin kucağına düşmemek kaydıyla. Bu bağlamda geniş bir bağlantısızlar bloğu oluşturmak önemlidir.

Böylesi bir ortamda devletçilik yoluyla bazı ürünler ve kimi amaçlar gerçekleştirilebilir. Fakat asıl önemli olan, sosyalizm yolunda ilerlemeye imkân verecek, hem üretici güçleri geliştirecek hem de sosyal üretim ilişkilerini dönüşüme uğratacak yeni üretim biçimleri geliştirebilmektir. Bu yolda bugün ezilmiş durumdaki köy topluluklarının gelenekleri, toplumsal dayanışma, yaşam bilgeliği, felsefi ve dinî gelenekleri yeni üretme, yaşama, karar verme yöntemlerini yeniden keşfetmede yararlı olabilir. 1968'de onca ülkenin gençlerinin sezdiği şey, sürekli olarak değer erozyonu ortaya çıkarıp her şeyi anlamsızlaştıran gidişi tersine çevirebilir.

1970'li, 1980'li yıllar dönemecinde, kapitalizmin dönüştürücü, yaratıcı ve yıkıcı gücü doğrudan veya dolaylı olmak üzere tüm gezegeni etkisi altına almıştı. Ve onun karşısında Sovyetler

Birliği'nin devletçi modeli, egemenliği altındakilerin tamamı, köprü başlarını tuttuğu diğer kıtalardaki Üçüncü Dünya rejimleri de çatladı. Bu kapitalist ve devletçi iki realite karşısında, geriye başka bir şey yapma umudu, sosyalizme giden bir üçüncü yol –ki, gerçekleşmesinin XIX. yüzyılda sanıldığından daha zor olduğu görülmüştü– yeni bir üretme, yaşama, çalışma, karar verme umudu kalıyordu...

Yüzyılın son yirmi yılında genelleşmiş devletçiliğin soluğu kesilmişti ama kapitalizm, yeni bilimi kullanma yeteneği sayesinde yeni bir rüzgâr yakalayabilmişti. Ve Sovyetler Birliği ve imparatorluğu yıkılıyordu. Eski Üçüncü Dünya'nın en dinamik ülkeleri ve Çin'in geniş bölgeleri, özel teşebbüs, piyasa ve kapitalist dünya sistemiyle bütünleşme oyununu başarıyla oynayacaktı.

Hong-Kong'un Çin'e yeniden katılmasıyla Çin yöneticileri, "tek ülke iki sistem" vadediyorlardı. Yüzyılın sonuna doğru başlıca kapitalist yöneticilerin gönlünden geçen de herhalde "200 ülke tek sistem" sloganıydı... O kadar ki, güçlü bir liberal yenilenme tüm gezegeni silip süpürüyordu. Sevimli küreselleşme istiaresi, eşitsizlikleri dramatik bir şekilde derinleştiriyor ve çok büyük dünya şirketleri dünya satranç tahtasında netameli oyunlarını oynamaya devam ediyorlardı...

7

XX. Yüzyıl Sonu: Dünyada Yeni Bir Salınımın Başlangıcı mı?[1]

XX. yüzyılın sonu, hayati değişimlerin bağrında tezahür ediyor[2]. Amerikan hegemonyasının sarsılmasının ötesinde, bir bütün olarak Batı üstünlüğünün sonunun başlangıcına mı tanıklık ediyoruz? Başta Çin ve Hindistan olmak üzere, birçok Asya ülkesinin ilerleyişi, bunun işareti değil mi? Güney ülkelerinin sanayileşme hamlesi ve Kuzey'in sanayisizleşme tartışmaları, XIX.

1 Bu kitabın ilk altı bölümden oluşan metinleri 1979-1980'de yazıldı. Değişimlerin kapsamı ve hızı, ilk versiyonu, Seuil Point tarafından yapılan yeni baskıda, 1987 olmak üzere, 1990'daki baskıda, 1994'te yapılan Hollandaca ve Japonca üçüncü baskılarda ve dördüncüsü de 1999'daki baskıda olmak üzere, yeni bir yedinci bölüm yazmayı gerekli hale getirdi. 1987 ve 1990 baskılarında *"Dönüşümlerin odağında"* olan bölüm başlığı, 1994 de *"Tarihsel bir dönüşüm"* ve 1999'da da *"Dünyada salınımın başlangıcı* şeklini aldı. Aslında bu tahlilin derinleştirilmesi ve sürekliliği demeye geliyordu. Bu yöndeki ilerleyiş, *Monde Diplomatique*'de (Ekim 1994) yayınlanan, "Dünyanın Salınımı" başlıklı makaleyle devam etti. Onu, *Basculement du monde. De la terre, des hommes et du capitalisme* (Dünyanın salınımı, Dünya, insanlar ve kapitalizm) adlı eserimin yayınlanması (La Découverte, 1997); O. Dollfus ve farklı disiplinlerden birkaç meslektaşla, küreselleşme üzerine, GEMDEV kolektifi için yaptığımız çalışma (1993) ve Uluslararası Kollokyum hazırlığı için "Capitalisme, logiques sociales et dynamique des systèmes économiques, Approches comparative du capitalisme et socialisme" (Ekonomik sistemlerin dinamiği, kapitalizm ve sosyalizme mukayeseli yaklaşım) (CEMİ-EHESS ve GERME-Paris VII, 19-20 Haziran 1998) izleyecekti...

2 Tarihçiler R. Bonnaud ve J. Chesneaux; coğrafyacı O. Dollfus; iktisatçılar M. Fouquin, G. Kebabdjian, A. de Tolédo ve M. Vahabi'ye bu bölümün ilk versiyonunu okuyup, yararlı gözlemlerde bulundukları için teşekkür ediyorum. Bir teşekkür de birkaç okuma yapan C, Beaud'ya...

ve XX. yüzyılın ilk yarısında belirleyici olan "sanayi kapitalizminin" silinmesinin belirtisi, tüm faaliyet alanlarında ve diğer kapitalist katmanlarda "teknik bilimci",[3] yeni bir kapitalizmin tezahürü mü söz konusu?

Öte yandan ve eğer İkinci Dünya Savaşı ertesinde sermaye birikimi sistemi esas itibariyle ve genel bir çerçevede kapitalizm-devletçilik ikilisi üzerine oturuyorduysa, 1989-1990 dönemeciyle Sovyet sisteminin çökmesi de devletçiliğin iflasını ilan ediyordu. Şüphesiz ondan sonrası tevatür edildiği gibi tarihin sonu demeye gelmiyordu ama kapitalizmin –etkin bir sermaye birikim modeli, sosyal dönüşüm biçimi olarak– dünya ölçeğinde kendini dayattığı bir vakıadır.

Aynı zamanda çok uluslulaşma ve küreselleşme kavramında somutlaşan karşılıklı bağımlılıkların derinleşmesi, artık ekonomik yaşamın tahlilini "ulusal" ve uluslararası planda yapılabilir hale getiriyordu. Elbette bu her şeyin artık sadece dünya ölçeğine indirgendiği anlamına da gelmiyor; zira, ayrımlar ve farklılıklar azalmak şurada dursun, birçok alanda derinleşmeye, keskinleşmeye devam ediyor. Esasen, fiiliyatta para ilişkileri, meta ilişkileri gezegenin nerdeyse tüm toplumlarında hâkim ilişki haline geliyor, parasal ve finansal küreselleşme toplumları derin dönüşümlerin girdabına sokuyor, eşitsizlikleri radikalleştiriyor ve kaosu tırmandırıyor.[4]

Nihayet, tüm toplumlar ekonomik büyümeyi arzuluyor ama gerçekleşmekte olan büyüme, daha şimdiden gezegenin temel dengelerini tehdit eder hale geliyor. Ve nüfus artışına eşlik eden sınır tanımayan ihtiyaç patlaması ve tüketim çılgınlığı, ve kaynakların tahribi, gelecek nesilleri zor bir seçimle karşı karşıya getiriyor.

Değişimlerin çapı ortadayken, hali hazırda yaşamakta olduğumuz sürecin tahlili hayati önem taşıyor. Zira, yaşamakta

3 Bkz: *infra, p. 410, not 92.*

4 Hükümetler karşı karşıya geldikleri sorunları çözmekte yetersiz kalıyorlar.

olduğumuz büyük dönüşümler, birçok veçhesi itibariyle XIX. yüzyılın sonundaki "Büyük Depresyon"la mukayese edilebilir veçheler içeriyor ki, bu oluşumların "küreselleşme" kavramıyla ifadesi, gerçeğin sahte bir tasvirine denk geliyor. Dolayısıyla, olup bitenleri, yaşanan bir dizi değişimi, "dünya ölçeğinde tarihi bir dönüşüm"[5] veya aynı anlama gelmek üzere "dünyanın salınımı"[6] olarak ifade etmek gerçeğe daha uygun düşüyor.

XX. Yüzyılın Sonundaki Büyük Dönüşüm

Batı'da kriz, Afrika ve Latin Amerika'nın birçok bölgesindeki çamura saplanmışlık hali, Büyük Asya'daki eşi görülmemiş büyüme, yeni teknolojilerin ortaya çıkması, "küreselleşme", velhasıl 1973-1990 aralığı, birçok veçhesi itibariyle 1873-1895 "Büyük Depresyon" unu çağrıştırıyor. Fakat, Sovyet sisteminin çökmesi, Amerikan'ın ekonomik gücünü pekiştirmesi, AB inşasının yol alması, liberal retoriğin yeniden canlanması ve çok büyük şirketlerin sahneye çıkması ve dünyanın nerdeyse her yerine kök salması, kapitalizmin bir defa daha yeni bir uyum yeteneğini ortaya koyduğunun ve bir sıçrama yaptığının işareti.

1. Yüzyılın Sonunda Yeni Bir "Büyük Depresyon" mu?

Aynı XIX. yüzyılın sonundaki gibi, 1973'te başlayan ekonomik istikrarsızlıklar ve krizler, modern kapitalizmin dört büyük çelişkisi dikkate alınmadan anlaşılamaz: Firmalar arasında, firmalar ve işçiler arasında, ulusal kapitalizmler arasında ama aynı zamanda egemen ülkelerle sanayileşmekte olan egemenlik altındaki ülkeler arasındaki çelişkiler.[7]

5 Okuyucuya bu konuyla ilgili olarak, R. Bonnaud'nun 1992'de yayınlanan üç kitabını öneriyorum. Bu bizim için onun derin bilgisine ve büyük çabasına minnet borcumuzu ifade etme fırsatı anlamına da geliyor. Okuyucu, genel bibliyografyanın sonunda, *6. Devam etmekte olan dönüşümler* başlığı altındaki bibliyografyada, eserlerin yayınlanma tarihini ve yazarların ismini bulacaktır.

6 Bkz: M. Beaud, 1997.

7 Bkz: *supra*, s. 191, 223 ve 309-310 ve M. Beaud 1989, s. 282.

Bu perspektiften bakıldığında, 1973-1990 "uzun kriziyle" 1873-1895[8] "Büyük Depresyonu" arasında çok büyük benzerlikler olduğu görülecektir.

TABLO 52

XIX. YÜZYIL SONUNDAKİ "BÜYÜK DEPRESYONLAR", 1973-1990 "UZUN KRİZİN" KARŞILAŞTIRMASI

	1873-1895 Büyük Depresyonu	1973- 1990 Uzun Krizi
Ekonomik gücün ve paranın aşınması	İngiltere Sterlin	ABD Dolar
Eski ekonomilerin etkisizleşmesi	Fransa, Belçika, Hollanda	Batı Avrupa ve Doğu Avrupa ülkeleri
Yeni ulusal kapitalizmlerin kendini dayatması	ABD ve Almanya	Japonya, yeni sanayileşmiş ülkeler, Hindistan, Çin
Eski sanayilerin gücü kaybına uğraması	Kömür, demir, dökme demir ve tekstil,	Demir-çelik sanayii, gemi inşaatı demir otomobil, ev elektroniği
Yeni teknolojiler yeni sanayiler	Elektrik, petrolle çalışan telefon, patlayıcı motorlar, otomobil, uçak	Nükleer, doğal gaz, enerji tasarrufu, enformatik, telekomünikasyon, uzay, biyoteknoloji, yeni materyaller
Uluslararasılaşma ve Küreselleşme	Emperyalizm, uluslararası kredi, Sermaye ihracı, dünyanın paylaşılması	Uluslararası şirketler, zeno-kredi, zeno- para, jeofinans dünyanın yeniden şekillenmesi

XIX. yüzyılın sonunda dünya ölçeğinde kartların yeniden karılması gibi, dünya sisteminde hâkim durumdaki ekonomiler aynı şekilde yükselen ekonomilerin meydan okumasıyla yüzleşmek durumundalar: Nitekim yüz yıl öncesinde İngiltere iki ekonomik gücün, Almanya ve ABD'nin yükselişleri karşısında kendinden emin görünüyordu; 1970'li, 1980'li yıllarda da ABD Japonya karşısında olsun, bütünleşme çabası içindeki Avrupa karşısında olsun, aynı şekilde Üçüncü Dünya'nın büyük ülkeleri, Brezilya, Çin ve Hindistan karşısında kendini hâlâ oyun kurucu olarak görüyordu. Onların etkili birer ekonomik güç olabileceği pek sorun edilmiyordu. Oysa ABD'nin Batı dünyasının büyük

8 M. Beaud, 1989, s. 286-287.

bir gücü haline gelmesi için yarım yüzyıl kadar bir zaman, 1895-1945 yeterli olmamış mıydı? Bugünden 2040 yılına kadar neler olabileceğini kim bilebilir?

XIX. yüzyılın sonunda, "Büyük Depresyon"da olduğu gibi, eski ekonomilerin soluğunun kesildiği bir vakıa. Bu bir bütün olarak Batı Avrupa ülkeleri için de geçerli. Mesela Arjantin iki savaş arası dönemde hızlı bir çıkış yapmıştı. Benzer bir durum Sovyet sistemine dahil ülkeler için de geçerliydi ama, bu sonuncular devletçi baskı sonucu, ekonomik ve sosyal bir yıkıma sürüklendiler. Tersine Asya'da "dört ejderha" ve başka bazı Güneydoğu Asya ülkeleri, Ortadoğu'da kimi petrol monarşileri, aynı şekilde eski Üçüncü Dünya'nın kimi yerlerinde küçük adacıklar şeklinde yeni kapitalizmler sahneye çıktı. Nihayet iki "kıta ülke" olan Çin ve Hindistan yükselen dinamik ekonomiler olarak belirdi.

XIX. yüzyılın sonundaki "Büyük Depresyon"da olduğu gibi, ileri ekonomiler geleneksel sanayilerin; kömür, demir-çelik, gemi inşası, ev teçhizatı üretimi vb. gerilemesiyle sarsıldılar. Güneyde gelişen sanayiler ve Kuzey'den Güney'e işletmelerin kaydırılması [*delocalization*] gündeme geldi. Zira, söz konusu sanayilerin eski Üçüncü Dünya ülkelerinde daha ucuza üretme imkânı doğmuştu.

Eş zamanlı olarak, savaş sonrasında Batı'da refah unsuru olan Fordist ücret sistemi ikili saldırıya maruz kaldı. Bir yandan, zincirleme çalışma, 3x8 ekip çalışması, parça başı ücret ödeme ve verimliliğe göre ücret uygulaması, 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde çalışma koşullarını çekilmez hale getirmişti ve bu durum işçilerin itirazıyla karşılaşmıştı. Maddi koşulları iyileşiyor olsa da işçiler için giderek katlanılamaz bir durum ortaya çıkmıştı. Öte yandan da "tüketim toplumu" ve ona eşlik eden israf, tüketici örgütlerinin, "1968 Kuşağı"nın, ekolojistlerin bir dizi eleştirisi ve itirazıyla karşılaştı. Bundan başka, liberal ideolojilerin geçer akçe haline gelmesiyle, devlet müdahalelerinin

mahkûm edilmesi ve sendikaların etkinliğini kırmaya yönelik saldırı, toplu sözleşme sisteminin aşındırılması, her şeyin piyasanın insafına terk edilmesiyle sonuçlanacaktı...

Egemen liberal ülkelerde (ABD, İngiltere) Fordizmin tasfiyesi, düşük veya çok düşük ücretli ve istikrarsız çalıştırmanın yaygınlaştırılması ve eşitsizliklerin derinleşmesi şeklinde yol alırken, Batı Avrupa'da ücretli kesimin yararlandığı sosyal güvenlik sistemini koruma çabaları, yüksek düzeyde işsizlik sayesinde mümkün olabildi.[9] Japonya'da öncelikle esnek çalışmanın dayatıldığı, uyumun zorlandığı işletmelerde olmak üzere, önemli yoksulluk cepleri oluştu. Fakat ABD asgari bir sosyal korumayı sürdürmek zorunda kaldı ve Avrupa'da işsizliği hafifletme arayışına girdi. Japonya'ya gelince, sosyal konsensüsün sembolü olan "yaşam boyu iş" durumun kötüleşmesi sonucu terk edildi. Bir bütün olarak, kapitalist dünyanın tamamında artan bir parçalanma eğilimi geçerliydi: Yapılan işler düzeyinde, ücretlendirme ve ücret tarzında ve nihayet toplumlar düzeyinde -çalışma yaşamında derinleşen ve yaygınlaşan iğretilik ve süreklilik arz eden dışlanmışlar cepleri artık vaka-i adiyeden hale gelmişti.

Eş zamanlı olarak, XIX. yüzyılın sonundaki "Büyük Depresyon"da olduğu gibi, yeni teknolojiler, yeni enerjiler (nükleer, doğal gaz kullanımı ve yenilenebilir enerjiler) ve enerji tasarrufu; yeni teknikler (özellikle enformasyonun stoklanması, yayılması ve işlenmesi, canlının denetim altına alınması ve onunla ilgili uygulamalar, hayvan ve sebze üretimi, insan üretimi, uzayın değerlendirilmesi, vb.), yeni materyaller, yeni sınırlar (okyanus derinlikleri, uzay, maddenin özü, yaşam) ve her alanı

9 Kaydetmek gerekir ki, resmî işsizlik oranları her bir ülkenin kurumsal yapısına göre değişiyordu: "Resmî işsizliğe", çalışma yaşamının aldığı yeni biçimden dolayı iş aramaktan vazgeçenler de dahil edildiğinde, ABD'de işsizlik oranı 1993 sonunda %5.5'ten %8'e, Japonya'da %2'den %9'a yükselmişti. Bu durum, yüksek Avrupa ülkelerindeki yüksek işsizlik oranlarıyla farkı belirgin bir şekilde küçültüyordu. (*AMEX Bank Review in Washington Economic Report*, no: 74, 9 Şubat 1994, s. 3).

kapsayan yeni aktiviteler velhasıl ekonomik mantığın dışında ne kalmışsa...

Uluslararası planda ister birkaç ülkeyle, isterse çok sayıda ülkeyle iş birliği söz konusu olsun, her bir ülke kendi yeteneği dahilinde ve kendi yolunda ilerlemeye devam ediyordu: ABD büyük projelere, kamu finansmanına, üniversite yeteneğine ve işletmelerinin dinamizmine odaklanıyordu. Almanya sanayi işletmelerine ve İngiltere de banka sistemine dayanıyordu. Fransa, devletçi geleneğine, ve merkezîleşmiş devlet odaklı programlarına, Japonya da sektörler arasındaki diyaloğa ve kamu-özel iş birliği yeteneğine dayanıyor ve artan ölçüde teknolojik gelişmeye odaklanıyordu. Bu beş ülke bir başlarına 1990'da da 1980'deki gibi dünya yüksek teknoloji ihracatının üçte birini temsil ediyordu.

Ve nihayet XIX. yüzyılın sonundaki "Büyük Depresyon"da olduğu gibi, uluslararasılaşma ve küreselleşme yol almaya devam ediyordu. Enformasyon ve telekomünikasyon alanında gerçekleşen teknik ilerleme, stoklama, işleme, dağıtım ve enformasyonun kullanımıyla tüm üretim etkinlikleri alanında önemli gelişmeler sağlandı. Maddi üretim, "iletişim", kültür, finans yönetimi alanlarındaki ilerleme adım adım ve bir alandan diğerine, küçük birimlerden daha büyüklere doğru genişleyen dalgalar halinde, on binlerin, yüz milyonların yeni tüketim araçlarına ulaşmasını ve iletişimin genelleşmesini sağladı ki, artık internet bu sürecin sembolü haline gelmişti...

Aynı zamanda enformasyon ve telekomünikasyon alanlarındaki gelişme sayesinde para ve finans alanını da dönüştürdü. O kadar ki, ve özellikle de liberal dalganın ivmesi, yeni finans merkezlerinin ve operatörlerin ortaya çıkması, bu alanı denetlenemez hale getirdi. Son olarak firmalar, özellikle de büyük firmalar, üretim alanında olsun, ticari ve finansal stratejiler geliştirme konusunda olsun, dünya ölçeğinde esnek ve kolay hareket edebilir duruma geldiler.

Bu itibarla, XIX. yüzyıl sonuyla ne kadar benzerlik olursa olsun, 1980'lerde ve 1990'larda da yeni bir depresyon kendini hissettiriyordu. Aslında dünya ölçeğinde bir "büyük değişimin" yol almakta olduğu bir vakıa...

2. 1980'ler Krizi: Eşit Olmayan Bir Dünyada Asimetrik Etkileşim

1. Bir bütün olarak ticaret, üretim, parasal ve finansal ilişkiler; 2. insanların, enformasyonun ve temsilin mobilizesi; 3. yaşam ve kültür dinamiği; 4. projeler ve stratejiler dikkate alındığında, hiçbir ülke, hiçbir toplum, hatta hiçbir mikrotopluluk artık kendini tecrit edilmiş bir adacık veya kapalı bir zafiyet olarak göremez, dış ilişkilerden muaf sayamaz.

Artık arapsaçına dönmüş karşılıklı bağımlılıklar çoğalıp, çeşitlenmekte. Dünya sisteminde işgal edilen yer ve önem artık duruma göre hareket alanını daraltıyor veya genişletiyor. Bu yüzden, bağımlılıklarla ilgili tartışma, dışarı korkusu, kopuş [*la deconnection*] her bir ülkeyi kaderini belirleme konusunda zorluyor.

Uluslararasılaştıkça ABD ekonomisi giderek dünya ekonomisiyle daha çok bütünleşiyor: İhracatın GSYH'ye (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) oranı 1970'lerde %7.8'den %18-21'e çıkarak büyük bir artış gösterdi. Daha sonra ihracat gerilese de, %20'lerde istikrara kavuştu. Yabancıların ABD'de sahip oldukları aktif değerler 1980'den 1985'e ikiye katlandı (500 milyar dolardan 1000 milyar dolara yükselerek). Buna karşılık Amerikalıların ABD dışındaki aktifleri daha yavaş büyüdü (aynı tarihlerde 600 milyar dolardan 950 milyar dolara yükseldi)[10]. Amerikan firmalarının dışardaki yatırım stokları büyük artış gösterdi: 1973'te 100 milyar dolardan, 1980'de 220 ve 1990'da da 450 milyar dolara yükseldi[11]; yabancıla-

10 J. L. Hervey, "The internatinolisation of Uncle Sam", *Economic Perspectives (Fedaral Reserve Bank of Chicago)*, Mayıs-Haziran 1986, s. 3 ve devamı.

11 D. de Laubier, "Une decennie d'expansion des investissemente directs", *Economie Internationale*, no. 56, s. 14.

rın ABD'deki yatırımları 1980'li yollarda daha hızlı arttı. 1973'te 60 milyar dolardan, 1990'da 435 milyar dolara yükseldi.

Her bir ulusal ekonomi için dış ticaretin göreli ağırlığı arttı. Aynı şekilde çok uluslu şirketlerin nüfuzu ve dış borçlar da. İşte bu durumun bir sonucu olarak, 1980'li yıllarda çok büyük bir karşılıklı bağımlılık durumu ortaya çıktı ki, kimi zaman da çok hoyratçaydı...[12]

1980'li yılların başında, Reagan'ın başkanlığı döneminde ABD'de, Bayan Thatcher İngiltere'sinde, Batı Almanya'da ve diğer Batılı ülkelerde gündeme gelen "istikrar politikaları"nın (enflasyonla mücadele, sosyal korumaların budanması, satın alma gücünün kısılması) dünya ekonomisinde çok önemli sonuçları oldu. Ulusal harcamalar (tüketim, hükümet harcamaları ve yatırımlar) ABD'de 1980 ve 1982'de, AB'de 1982 ve 1983'te.[13]

Bu politikaların gelişmekte olan ülkelerdeki sonuçları çok daha sert ve hoyratçaydı: Nitekim, söz konusu ülkelerin kapitalist ülkelere yönelik ihracatı, 1975'ten 1980'e yılda ortalama %21.5 oranında artmışken; 1981'de %7.4, 1982'de %14.5 ve 1983'te %6.7 geriledi.[14] İhracat gelirlerindeki bu düşüş, Üçüncü Dünya Ülkeleri konjonktürü üzerinde önemli bir baskı oluşturmuştu: Latin Amerika ve Karaip ülkelerinin tamamında 1973-1998 aralığında %5.4 olan GSYH artışı, 1981, 1982 ve 1983 yıllarında, üç yıl boyunca düştü. Aynı şekilde Sahra-altı Afrika'da 1973-1980 aralığında %3.6 olan büyüme oranı da 1982, 1983 ve 1984'te düştü.[15] İşte bu durum, 1980'lerdeki dış borç krizinin kaynağını oluşturmuştu.

Esasen ekonomiler arasındaki karşılıklı bağımlılık bununla da sınırlı değildi: Reagan, adaylığı döneminde ilan ettiği prog-

12 Bkz: M. Beaud, 1989.

13 UNCTAD, 1986, s.33. Fransa'da 1981'de iktidara gelen sol hükümetle bir "karşı-konjonktür" gerçekleşti. Ekonomide Keynesçi ve sosyal bir yükseliş girişimi gerçekleştirilmek istendi ama başarısız oldu. Bkz. M. Beaud 1983 ve 1985.

14 UNCTAD, 1986. s. 155.

15 Banque Mondiale, 1986, s. 173.

rama kısmen sadık kaldı. Gerçi bazı federal kolektif harcamaları kıstı ama, askerî araştırmalar ve askerî harcamaları artırdı. Bununla ABD'nin hegemonik pozisyonunu takviye etmeyi amaçlamıştı. Aynı şekilde bilim, teknoloji, sanayi alanlarında bazı önemli sektörleri teşvik etti. Nitekim, askerî harcamalar 1980'de 134 milyar dolar olan askerî harcamalar, 1984'te 227 milyar dolara yükseldi ki, bu oranlar federal bütçenin sırasıyla %22.6 ve %26.7'sine eşitti. Federal bütçe 1980'de 74 milyar dolar açık verirken, 1983, 1985 ve 1986'da[16] 200 milyar doların üstündeydi. Eş zamanlı olarak, ABD'nin cari dış ticaret açığı da 1982'den 1987'ye büyük artış gösterdi. Bu ikili hareket, yönetimin borçlanma ihtiyacını artırdı ve nominal faiz oranlarında abartılı bir artış yaptı: ABD'de 1989'da negatife olan faiz oranı 1981'de pozitife evrildi ve 1982-1985 aralığında[17] yüksek düzeylerde seyretmeyi sürdürdü. 1985 yılına gelindiğinde, dolar kuru tüm paralar karşısında maksimum düzeye çıkmıştı.[18]

Doların bu yükselişi, (ihracatı zorlaştırıp, ithalatı teşvik ediyordu) ABD'nin dış ticaret açığını büyüttü ve ödemeler dengesini sarstı. Nitekim, dış ticaret dengesi 1981'de fazla verirken, 1983'te 41 milyar, 1884'de 102 milyar, ve 1985'de de 113 milyar dolar açık verdi.[19] Bunun sonucunda 1980'de 130 milyar dolar olan ABD'nin dış borçları, 1983'de 300 milyar dolara yükseldi. Bu oran ilerleyen dönemde daha da büyüdü ve 1987 yılına gelindiğinde ABD'nin dış pozisyonu negatife dönmüştü ve 1990'a[20] kadar da kötüleşmeye devam etti.

16 1987-1989 aralığında 150 milyar dolar olan bu açık, 1990-1993 döneminde 200 ila 300 milyar dolar düzeyindeydi. Dönemin tamamında GSYH'nin %3 ila %5'i düzeyindeydi. (*Economic Report of the President*, Washington, 1985, s. 316-318 ve *Washington Economic Reports*, no: 74, 9 Şubat 1994, s.5).

17 C. Goldfinger, 1986, s. 396 ve M Beaud,1989, s. 118 ve devamı.

18 1980-1984 döneminde dolar kuru başlıca sanayileşmiş ülkeler paraları karşısında %58 oranında yükseldi. *(Economic Reports of the President*, 1985, s. 351)

19 Banque Mondiale, 1986, s. 19.

20 M. Dehove ve J. Mathis, "Les grands traits de l'évolution du SMI de 1974 à 1984" *Études de l'IRES, janv. 1986.*

Petrolün pahalanması, ithalatlarının önemli bir bölümünü dolarla yapan ülkelerde önemli zorluklar yarattı. Özelikle, dış borç yükünün üretim ve ihracata oranının yüksek olduğu Üçüncü Dünya ülkelerinde durum daha da vahim bir hal almıştı. Bu ülkelerin dış borçları 1980'de 481 milyar dolar, 1982'de 552 milyar dolar, 1985'de de 711 milyar dolar düzeyindeydi. Başka türlü ifade edersek, aynı tarihlerde sırasıyla ihracatlarının %90'ı, %116'sı ve %136'sı düzeyindeydi.[21] 1982-1985 aralığında ödemek zorunda oldukları faiz oranları dayanılmaz seviyelere yükselmişti: Nijerya için %20, Arjantin ve Şili için %17, Meksika ve birçok Latin Amerika ülkesi için %16,5, Güney Kore için %10.[22] Bu durum borç ödemelerini aniden zorlaştırmıştı. Nitekim dış borç ödemeleri, 1977'te ihracat gelirlerinin %10'u düzeyindeyken, 1982 sonrasında %16 düzeyine yükselmişti. Örneğin, Şili'de %55, Meksika'da %49, Brezilya'da %35... Diğer Latin Amerika ülkelerinde de durum az çok aynıydı. Mesela Birmanya'da %37, Mısır'da %34, Cezayir'de %34... Aynı şekilde Sahra-altı Kara Afrika'da da...[23]

Borç yükünün ağırlaşmasının Güney ekonomilerinde yıkıcı sonuçları oldu. Büyüme aniden durakladı veya frenlendi. Tabii bu da kredi veren bankalar ve kapitalist ekonomilerin tamamı için ciddi riskler demeye geliyordu. O kadar ki, bu durum 1930'lu kriz yıllarını hatırlatıyordu... Bir dizi görüşmelerin ardından ve ekseri IMF baskısıyla "yapısal uyum programlarını" sineye çekme karşılığında borçlar ertelenecekti.[24] Ortalama reel ücretler 1981-1985 aralığında Şili'de %15, 1982'den 1985'e Meksika'da %36, 1980-85 aralığında Peru'da %40 ve 1982-1983 yıllarında Brezilya'da %9 geriledi. Taylan'da, Singapur'da kayıtlı işsizlik 1980-1982 yılarında dört kattan fazla artış gösterdi. Aynı şekilde 1980-1982 döneminde

21 Bkz: *infra*. Aynı bölümde.

22 Banque Mondiale, 1986, s. 39.

23 Banque Mondiale, 1986, s. 230-231.

24 Bkz: M.F. Lhériteau 1986; P. Jacquemot ve M. Raffinot, 1985, 9. bölüm.

Birmanya ve Endonezya'da ve 1980-1984 arasında Hindistan'da önemli bir artış kaydetti.[25]

Netice itibarıyla yüksek dolar kuru, ABD ve başlıca ticari ortaklarındaki üreticiler ve ihracatçılar için giderek katlanılması zor bir durum ortaya çıkarmıştı. Kurlar açıkça zirve yapınca, spekülatörler ve borsa işlemcileri önce kazançlarını garantilediler sonra da dolar varlıklarını azaltma yoluna gittiler. Zira bir çöküntü riski söz konusuydu. Merkez Bankaları guvernörleri 1985 Kasım'ından itibaren, gerçekten nereye ineceğini kimsenin bilmediği koşullarda, doların "yumuşak inişini" gerçekleştirdiler.[26] Bu bağlamda ABD Baker Planı'yla, 1985 sonbaharında, başta Latin Amerika olmak üzere borçlu Güney ülkelerinin yarasına merhem sürüleceğini ilan edecekti...

Fakat dolardaki düşüş dolar cinsinden petrolün fiyatının düşüşüne eşlik etmişti: Artık OPEC 1973'teki gücünü yitirmişti ve 1981'den itibaren de diğerlerinin üretimi OPEC'i geçmişti. O kadar da değil, bir de kendi içinde bölünmüştü. Pazar payını yeniden kazanmak isteyen Suudi Arabistan, petrol fiyatlarının düşmesi yönünde baskı yapmıştı. 1979'da zirve yapan (80 dolar) petrol fiyatı, 1980'lerin ilk yarısında düşüşe geçti. 1985 Aralık ayında 38 dolardan 1986 Temmuz sonunda 10 dolara kadar düştükten sonra varil fiyatı 20 dolara çıktı. Körfez Savaşı döneminde (1990 yazı) bir süre 40 dolar civarında seyrettikten sonra, tekrar 20 dolar düzeyine geriledi.[27] Bir bütün olarak bu düşüş, petrol tüketicisi ülkeler (Japonya, Avrupa ve Üçüncü Dünya Ülkeleri) için beklenmedik bir kazanç demeye geliyordu. Tabii petrol üreticisi ülkeler (Kuzey Avrupa ülkeleri ve Körfez ülkeleri) için önemli zorluklar demekti. Birçok ülke dramatik bir

25 UNCTAD, 1986, s. 162-163.

26 Fakat, büyüleyici bir dünya "Yo-Yo" oyununda her türlü perspektif ters-yüz oluyordu. Mesela dolardaki bir düşüş, onun karşısında yen'in yükselmesi anlamına geliyordu ve Japon kaybediyor veya düşük kazanç sağlıyordu ve dışardaki yatırımlarını artırıyorlardı. Bkz: M. Beaud, 1989, s. 138 ve devamı.

27 D. Gallois'nın makalesi, *Le Monde*, 2 Aralık 1993.

durumla yüzleşmek zorunda kalmıştı. Özellikle de çok nüfuslu, petrole bağımlılığı yüksek ülkelerde (Meksika, Nijerya, Cezayir, Mısır) durum vahim bir hâl almıştı.

Reel fiyatlarla dolar, 1973 kurunun da gerisine savrulmuştu. Fakat genel bir çerçevede tüm ham madde fiyatlarında büyük bir düşüş söz konusuydu. Reel fiyatlar dikkate alındığında bir yüzyıl geriye düşülmüştü, 1932-1933 fiyatlarıyla karşılaştırılabilir düzeylere inmişti.[28] Mevcut durumda krizin yükü -ki sanayileşmiş ülkelerde, büyük ölçüde işsizler, marjinal sosyal gruplar, yaşlı işçilerin bazı kesimleri olmak üzere- toplumun geniş kesimlerini kapsar hale gelmişti. Yükün önemli bir kısmını da Üçüncü Dünya'nın üreticileri, çiftçiler, ücretliler, aynı zamanda "kayıt dışı" sektörlerin işçileri ve tüm işsizler, bir gelirden yoksun olanlar, topraklarından atılmışlar, uzun lafın kısası yoksul ülkelerin yoksulları tarafından omuzlanmıştı. Aşırı düzeyde eşitsiz, dramatik bir patlamaya hazır bir dünya sistemiydi söz konusu olan.

Sonuç itibarıyla bugünün dünyasına derin bir karşılıklı bağımlılıklar damgasını vurmuş durumda. Ki, karşılıklı bağımlılıkları belirleyen de asimetri... Zira, başta ABD olmak üzere, Kuzey ülkelerinin belirleyiciliği etkinliğini koruyor. Bu karşılıklı bağımlılıklar da şoklar ve karşı şoklar dalgası şeklinde tezahür ediyor. Karşılıklı bağımlılıklar dallanıp budaklanarak büyüyor. O kadar ki, en ücra yerlerdeki küçücük yerleşimlere, kasabalara, dünyanın öteki ucundaki maden ocaklarına, uzaklardaki köylere, uzak adalardaki balıklara varıncaya kadar herkesi girdabına alıyor.

Tabii bu karşılıklı bağımlılıklar herkes için aynı anlama gelmiyordu. En güçlüler durumu lehlerine çevirmeyi başarırken ve yarar sağlarken, zayıflar ve en yoksullar acı çekiyordu.

3. Liberalizmin Dönüşü, Büyüme ve 1990'ların Krizi

1980'li yıllarda liberalizmin geri dönüşü, sadece eski bir güç olan İngiltere'yi ve XX. yüzyılın ikinci yarısının hegemonik

28 E. Fottorino'nun makalesi, *Le Monde*, 6 Mayıs 1986.

gücü olan ABD'yi angaje etmiyordu. Çok daha fazlası söz konusuydu: Aslında ideolojik ve politik planda tam bir iklim değişikliği söz konusuydu.[29] Bir tür 1930'lu yılların krizinde, ya da dünya ölçeğinde 1939-1945 savaş yılları ve ertesinde olup bitene benzer bir durumdu bu. Nitekim 1940'lı, 1950'li yıllardaki kalkınmacılık ve büyüme hamlesi, komünizmi kurma iddiasındaki ülkelerin oluşturduğu meydan okumanın da bir sonucu olarak gündeme gelmişti.

Gerçekten radikal liberal politika, Bayan Thatcher hükümetiyle 1980'li yıllarda İngiltere'de uygulandı (Devlet müdahalelerinin küçültülmesi, kuralsızlaştırma [*dérégulation*], sosyal harcamaların kısılması, sendikalara saldırı...). Bu politikalar katıksız bir şekilde J. Majör hükümeti döneminde de sürdürüldü ve Tony Blair'in İşçi Partisi'nin iktidara dönüşüyle sonuçlandı ama o da aslında sosyal liberalizmin öncülüğünü yapacaktı!

ABD'deyse Ronald Reagan politikası daha karmaşıktı: Sosyal harcamalarda kısıntı, yüksek gelirli gruplardan alınan vergilerin düşürülmesi ve kamu açıklarındaki yarığın büyümesi... Cumhuriyetçi G. Bush başkanlığında (1988-1992) federal harcamalar yüksek düzeylerde seyretmeye devam etti ve dünya ticaretiyle ilgili görüşmelerde ABD çıkarlarının korunması esastı. Ondan sonra gelen ve son derecede pragmatik bir şahsiyet olan B. Clinton da radikal bir değişiklik yapmadı. Gerçi ekonomik büyüme ve bütçe kısıntıları sayesinde kamu açıkları küçüldü ama, artık liberal söylem daha "sosyal" bir renge bürünmüştü. Ve ekonomik milliyetçilik belirli olmaya devam etti. Bu amaçla ulusal çıkarın korunması ve rekabet edilebilirliği sağlayacak bir "stratejik ticaret politikası" benimsendi.

Avrupa'da liberal görüş açısı ideolojik tartışmaların merkezine yerleşti ve yüksek devlet bürokrasisi tarafından da içselleştirildi. O kadar ki, bu zihniyet sola bile sirayet edecekti... Yine de devlet müdahaleciliği çeşitlilik gösteriyordu. Nitekim yerleşik sosyal korumacılığa pek dokunulmadı, dolayısıyla sosyal kazanımlar başta

29 Bkz: M Beaud ve G. Dostaler, 1993-1996.

fazla aşındırılmadı. Liberal geriye gidiş, yavaş ve küçük kertikler şeklinde gerçekleşti... Mesela Fransa'da L. Jospin'in "çoklu" sol hükümeti bu işi, özelleştirme ve kuralsızlaştırma şampiyonu sağcı hükümetlerden bile daha iyi kotarmıştı... Nitekim, L. Jospin'in ekonomi bakanı İngiliz T. Blair ve Alman G. Schröder'in sosyal-liberal pozisyonuna çok daha yakındı. Birkaç on yıldır sağcı hükümetlerin liberal programının uygulayıcılarının yaptığını bu sefer solda olduklarını iddia eden partiler yapıyordu...

Asya'da liberal amentü sorunlu bir uluslararası söylem olagelmişti. Rekabet bazı alanlarda yıkıcı bir hal almıştı ama yüksek büyüme oranları gerçekleştiren tüm ülkelerde, bu iş devlet, birkaç aile ve birkaç sermaye grubu tarafından kotarılıyordu... Çin'de bu durum çok daha belirgindi. Orada devletin (özellikle de ordunun) birkaç ailenin ve görünmez ağın belirleyiciliği yüksekti ama bir kriz halinde ulusal ve devletçi refleksler belirleyici olmak kaydıyla.

Rusya'da ve eski Sovyet İmparatorluğu'nun tamamında, Sovyet sisteminin çöküşünün ardından, ultra-liberal söylem tam bir sorumsuzlukla ve ekseri Batılı ideologlar tarafından dikte edildi. Başta Rusya olmak üzere hepsine vahşice dayatıldı. Sonuç devasa bir kaostu ve mafyatik unsurlar ve iktidar çevreleri ülke zenginliğini yağmaladılar. Kaynak sıkıntısı çeken ülkelere liberal doktrini ayrımsız ve katıksız dayatan IMF'nin reçetesi de yaraya merhem olmadı, iç tutarlılığı olan bir ekonomik yapı oluşturulamadı.

TABLO 53
DÜNYA EKONOMİSİNDE BÜYÜME (ORTALAMA YILLIK ORANLAR)

	Tüm dünya	Yüksek gelirli ülkeler	Orta gelir Düzeyindeki ülkeler	Düşük gelir Düzeyindeki ülkeler
1980-1990	3.1	3.2	2.8	4.3
1990-1997	2.3	2.1	2.5	4.2

Kaynak: Banque Mondiale, *Rapport sur le développement dans le monde, 1998-1999. Le Savoir au service du development*, Paris ESKA, 1999, s. 223.

Liberalizmin değerini ve erdemlerini bayrak edinen ideoloji, güler yüzlü satıcı kılığındaki politikacılar ve yöneticiler tarafından içselleştirilip büyük uluslararası finansal kurumlar tarafından da dikte ettirilerek, üniversiteler, televizyonlar ve bir bütün olarak medya tarafından "pazarlanmıştı"... Ve geniş toplum kesimleri pek bir direnme olmadan liberalizmin büyüsüne kapılmış ve refah sağlayacağı yalanına inandırılmıştı.

Oysa, on yılın ilk sekiz yılı dikkate alındığında, 1980'li yıllara göre büyüme tökezlemişti ve bu durum zengin Kuzey ülkeleri için olduğu gibi, hızlı bir modernleşme ve yakalama sürecine girmiş ülkeler için de geçerliydi.

"Yüksek gelirli ülkeler" söz konusu olduğunda, zengin kapitalist ülkeler olan ABD ve İngiltere'de büyüme daha yüksekti. Bu fark herhalde ve kısmen, Amerika ve Avrupa'daki çevrimler arasındaki farktan kaynaklanmıştı. Nitekim, 1990 ABD için bir dibe vurmayken, Avrupa için bir zirveydi[30]

TABLO 54
ZENGİN ÜLKELERDE BÜYÜME (YILLIK ORTALAMALAR)

	ABD	İngiltere	Fransa	Japonya
1980-1990	2.9	3.2	2.4	4.0
1991-1997	2.5	1.9	1.3	1.4

Kaynak: Banque Mondiale, *Raport sur le développement dans le monde. . 1998-1999, a.g.e.*, s. 232-233.

Söz konusu dönemde Anglo-Amerikan ve Avrupa Birliği arasındaki büyüme farkı şu nedene dayanıyordu: Birincilerde reel asgari ücret tavanı fiilen ortadan kalkmıştı. Zaten düşük olan ücretler daha da düştü, sosyal güvenceler geriledi ve eşitsizlikler iyice derinleşti. Buna karşılık, ikincilerde asgari ücret tavanı ve sosyal güvenceler genel bir çerçevede korunmuştu. Dolayısıyla eşitsizliklerin derinleşmesi, önemli bir işsizliğin yerleşmesinin

30 1989-1996 dönemine dair Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu, ABD ve Avrupa arasında belirgin bir büyüme oranı kaydetmiyor. Aktaran *Le Monde*, 18 Mart 1998.

ve bazı toplumsal kesimlerinin dışlanmasının sonucuydu. Ne olursa olsun, her hâlükârda istihdam alanında esneklik ve iğretilik büyümüştü. Bu durum, daha çok gençleri ve kalifiye olmayan işçileri, bir de tabii "yaşlı" işçileri kapsamaktaydı.

Japonya'ya gelince, ilk sıkıntı belirtileri kendini hissettirse de, orada sorun asıl Asya krizi dalgasıyla sert bir biçimde patlak verecekti.

Esasen 1990'ların ilk sekiz yılında asıl görünür olan, Asya ülkelerinde hızlı ekonomik büyüme ve eski Sovyetler Birliği ülkelerindeki hızlı çöküştü...

1989 ve 1990'da Sovyet sisteminin çöküşü ve Sovyet İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla, birçok Doğu Avrupa ülkesinde sıkıntılı bir geçiş süreci yaşandı. Devletçilikten piyasa ekonomisine geçiş hayli sancılı oldu ve bu geçiş sürecini de az çok başarıyla yürüten de devlet olmuştu. Rusya Federasyonu gibi birçok Sovyetler Birliği ülkesi, bağımsızlarını kazanmalarının ardından tam bir çöküş yaşadılar. Özel teşebbüsü ve piyasa ekonomisini etkin bir devletin yokluğunda ve kuralsızlık koşullarında yerleştirmek, hukuka dayalı bir yapı oluşturmak, büyük zorluklar demekti. Zira, eski merkezî sistem artık işlemiyordu, ülkelerin önemli zenginlik kaynakları ve başlıca iktidar araçları eski devlet aygıtının adamları tarafından ele geçirildi. Bu unsurlar milliyetçiliği bayrak edinmişler ve bir iktidar aracı olarak kullanma yoluna gitmişlerdi (Bunu kimi zaman da liberal soslu bir söylemle yapmışlardı). Bütün bunlar da ekseri mafyatik yöntemlerle, mafya unsurlarına bağlı olarak yapılmıştı. Aslında mafyatik çeteler daha Sovyetik rejim döneminde ve parti elemanlarıyla ilişki içinde varlık göstermekteydiler...

TABLO 55

ASYA VE DOĞU AVRUPA'DA BÜYÜME (YILLIK ORTALAMALAR)

	Doğu Asya ve Pasifik	Çin	Hindistan	Doğu Avrupa Orta Asya	Rusya
1980-1990	7.8	10.2	5.8	2.9	2.8
1990-1997	9.9	11.9	5.9	-5.4	-9.0

Kaynak: Banque Mondiale, *Rapport sur le développement dans le mande, a.g.e.*, s. 232-233.

Bu sefer mucize sırası ki, yüzyılın ikinci yarısında, her on yılda kapitalizm mucizeler yaratmıştı. Bu sefer sıra Asya'ya gelmişti: Devasa Hindistan'da 1990'ların ilk sekiz yılında büyüme %5.9; Kamboçya'da %6'nın üstünde; Güney Kore, Endonezya ve Tayland'da %7'nin üzerinde; Malezya ve Vietnam'da %8; devasa Çin'de %12 civarındaydı. Ekonomi dergileri gözünü oraya dikmişti ve birçok yorumcu bu yeni ekonomik büyümeyi yeni bir dünyanın ayak sesleri olarak görüyordu ve Asya'nın ağırlığını koyacağını söylüyorlardı.

Elbette bu tespit boş değildi ama kısa bir büyüme evresini dikkate almak tarih bilgisi zaafının bir sonucu olabilir. Zira kapitalizm oldum olası büyüme-kriz ikilisi şeklinde yol aldı. Ve patlak veren yeni kriz, yükselen Asya ülkelerinin dinamizm zaafından kaynaklanmıştı.

Zira söz konusu ekonomik model aşırı düzeyde ihracat, yatırım ve dış finansman alanlarında ve aynı şekilde dış borçlanma konusunda dünya ekonomisiyle abartılı bir bütünleşme rotasına oturmuştu. Bankalar ihtiyatı elden bırakmışlardı ve spekülatif kapana kapılmaya teşne haldeydiler... Nitekim, krizin patlak vermesi için birkaç yabancı spekülatörün kâr etmesi, yabancı ulusal yatırımcıların da o harekete katılması krizin patlak vermesine yetmişti. Bu tür bir hareket, söz konusu ülkelerin bankaları ve finansçıları için iyi bir şeydi ama aynı şey üretim aygıtı

ve sosyal sonuçları itibariyle yıkıcı olacaktı. Kriz, orta sınıflar tarafından bile hissedilecekti. Fakat bütün bu ihtimaller bir şekilde unutulmuştu.

Tayland bahtı'nın 1997'deki değer kaybının tetiklediği kriz, hızla Malezya'yı, Endonezya'yı ve Filipinler'i sarmıştı.[31] Yılın sonunda Güney Kore'de banka ve finans sisteminin zaafı söz konusuydu. Aynı şey Japonya için de geçerliydi. Buna karşılık, kriz Asya'da üretim düşüşleri şeklinde tezahür etmişti[32] ve 1998 yazında Rusya, Arjantin ve Brezilya nöbeti devralacaklardı... Bütün bunlar dünya para sisteminin zaafının ve yetersizliğinin sonucuydu ki, 1998 Eylül ve Ekim aylarında ciddi bir revizyona tabi tutulacaktı. Banka ve finans sistemlerinin zaafı ve üretim sisteminin katılığı, Japonya'nın kırılganlığının nedeniydi.

Japonya'nın da krize girmesi, ABD'yi ve onunla birlikte sistemin tamamını girdabına alacaktı.[33] Bunun üzerine Japon hükümeti bankacılık sisteminde kapsamlı bir düzenlemeye girişti. Krizi ağırlaştıran bir şey de, IMF'nin terapi yöntemi ve dayattığı yüksek faiz oranlarıydı. Fakat bu durum Çin'in karşı hamlesiyle frenlenmişti. Nitekim Çin kendi parasını devalüe etmeyerek, dünya ekonomisinin istikrarına önemli bir katkıda bulunmuştu. O Çin ki, artık 1.2 milyar nüfusa sahipti ve parti aygıtının sultası altında, işte küçük aile işletmelerinden devasa devlet tröstlerine, çok farklı üretim biçimleriyle, kolektivizm ve devletçilik pratiğinden kapitalizmin her türlü formlarına kadar, kayırmacılık ve

31 1997 Kasım'ında ulusal para Tayland'da %58, Endonezya'da %53, Filipinler'de %33, Malezya'da %32.8, Güney Kore'de %14.3, Singapur'da %12.3 ve Tayvan'da %12.1 oranında değer kaybetti.

32 1998'de bir önceki yıla göre GSYH'daki düşüş; Endonezya'da %15'ten fazla, Tayland'da %8, Malezya'da %7, Güney Kore ve Hong Kong'da %6 civarındaydı. (*Fortune*, 7 Eylül 1997, s. 30 ve *For Eastern Economic Review*, 10 Haziran 1999, s.12)

33 Somut olarak ifade edilirse, 1997 yılı sonunda Japonya Asya'nın zor duruma düşen ülkelerine 120 milyar dolar kredi vermiş durumdaydı. Ve bu durum Japon bankacılık sistemi üzerinde baskı yaratıyordu zira, söz konusu ülkelerin ödeyememe ihtimali büyümüştü. Lakin, Japonya ABD'nin 320 milyar dolarlık hazine bonosunu elinde tutuyordu ve ABD'nin net dış borcu rekor düzeylere çıkmıştı...

"eş-dost" kapitalizmi yöntemlerini de içeren, yoksulluk ve mafyatik ilişkileri de içine alan bir bütün oluşturarak yoluna devam ediyordu...

Liberalizm bayrağı altında yol alan 1990'lı on yıl, soğuk hatta çok soğuk bir on yıl olacaktı... Büyüme ve krizler, sıradanlık ve kaos... Ama kimse de enflasyonu dert eder görünmüyordu. Zira borsa hiç olmadığı kadar dibe vurmuştu.[34] Bazıları da sadece spekülasyondan değil, hisse sahiplerinin tüketiminden de kazanmanın mümkün olduğu kanaatindeydiler. Fakat büyümenin sınırlarına dair kaygı taşıyanlar da eksik değildi (küresel riskler, su...). Ve nihayet kimileri de enflasyona odaklı "yeni ekonomiye" dair büyük umutlar besliyordu.

Eğer yüzyılın sonunda geçerli olan liberalizm ise, bu aynı zamanda tek ve çeşitlenmiş bir liberalizmdi. Ve yetersizlikleri, zaafları aşırı düzeye taşımıştı. Tuhaf bir şekilde aşırı eşitsizliğe gömülmüş bir dünyada liberalizm şaşırtıcı bir güce sahipti.

4. Küreselleşme İdeolojisi ve Gerçek

Küreselleşme kelimesi, 1990'lı yıllarda parladı, siyasi söylemin argümanı oldu, birçok tartışmaya kaynaklık etti, araştırmacıları bakış açılarını değiştirmeye zorladı.

Her ne kadar R. Boyer gibi bazı yazarlar, küreselleşme gerçeğini bir şekilde önemsiz görseler de[35], yeni bir gerçekliğin yüzyılın sonuna damgasını vurduğu tartışmasızdı: Bu durum, savaş sonrası dönemdeki üçlü parçalanmışlığın sonunu ilan ediyordu. Zira, finansal küreselleşme, borsa ve parasal sarsıntılar, ozon tabakasının zayıflaması, insan toplumlarının etkinliğinden kaynaklı iklim değişikliği, internet demekti. Fransızcadaki *mondialisation*, küreselleşme, girintisiz-çıkıntısız yuvarlak,

34 Bu ilişki en alt seviyeye 1997'den itibaren ulaştı ve 1998'de altında kalmaya devam etti (*Fortune*, 24 Kasım 1997, s. 27 ve 28 Eylül 1998 s. 44) ve 1999, 500 kapitalist şirketin kârı. S ve P'nin endeksi %5'e geriledi.

35 R. Boyer, 1997.

İngilizcedeki *globalisation*'ın yakın akrabası, her tarafa çekilebilir bir kelime. Nitekim, "emperyalizm", "dünya kapitalizmi", "bağımlılık" gibi kavramların yerine kullanılabildiği gibi, bir bütün olarak mutlu ve dayanışmacı bir gelecek formülü anlamında da kullanılabiliyor. Lakin, kavramın yaygın kullanımı yansız değil; aşırı pozisyonları meşrulaştırıp başkalarının üstünü örtüyor.

Yaygın kabul gören bir tanımın olmayışı yüzünden kavramın birbirine uymayan kullanımları; söylemleri ve tartışmaları muğlaklaştırıyor. Fakat, küreselleşmenin esas itibariyle üç süreci ifade ettiği kabul edilirse, durum kısmen netleşmiş sayılır: 1. Her seferinde daha çok olgu artık dünya çapında gerçekleşiyor; 2. Dünyanın her tarafında karşılıklı etkileşim ve karşılıklı bağımlılıklar çoğalıyor ve yoğunlaşıyor; 3. Yeni gerçeklikler ortaya çıkıyor ve dünya ölçeğinde organik bir tarzda yayılıyor.

Netice itibarıyla "küreselleşme" kelimesinin üç tarz kullanımı söz konusu:

1. "Bir realitenin dünya ölçeğinde gerçeklik kazanması" (dün üretici tekniklerin veya insan varlığının farklı kıtalara yayılması, bugün enformasyonun veya bazı ürünlerin tüketiminin küreselleşmesi),
2. Dünya ölçeğinde karşılıklı bağımlılıkların çoğalması, çeşitlenmesi ve yoğunlaşması olarak küreselleşme (uzun süre tutuk kalmış düşük düzeydeki karşılıklı bağımlılıklar, ulaşım ve iletişim alanındaki değişimler sonucu güçlenip, çoğalması),
3. "Kapsayıcı bir organik hareket" olarak küreselleşme (kapitalizmle güçlü bağı olan çağdaş küreselleşme),

İşte bu temelde devam etmekte olan küreselleşme, üç dizi sürecin gerçekleşmesi demek: Farklı realitelerin eş zamanlı yoğunlaşması, keskinleşmesi, bir dizi karşılıklı bağımlılığın ve dünya ölçeğinde kapitalist egemenliğin kendini dayatması, direnişlerin

ve karşıt eğilimlerin tebarüz etmesi... Bu sürecin kökleri XV ve XVI. yüzyıllara kadar gerilere gidiyor ve uzun dönüşümlerin bir sonucu. Kapitalizmin oluşması ve kendini dayatması, egemen ulusal kapitalizmlerin itmesiyle farklı dinamiklerin harekete geçmesi, ulusal genişlemeler, yayılmalar, uluslararasılaşmalar, çok uluslulaşmalar, kıtalaşmalar...

Globalizasyon kavramının içerdiğinin aksine, devam etmekte olan küreselleşme; eşitsiz, kutuplaştırıcı ve asimetrik. Şüphesiz tüm insanlar şu veya bu şekilde mutlaka küreselleşmenin bir veçhesine dokunmak zorunda: yaşama tarzı veya tüketim, kültür veya enformasyon, malların hareketi, ekonomilerin dinamiği, kaynakların tahribi, çevre kirlenmesi, iklim değişikliği gibi... Hemşeriliğin sıcaklığını ve çekiciliğini ima eden "dünya köyü" söyleminin, 6 milyar insanın çok büyük çoğunluğunun olup bitenler üzerinde hiçbir dahli olmadığı dikkate alınırsa, bir retorik olmanın dışında hiçbir kıymet-i harbiyesinin olmadığını söylemek mümkündür...

Jeopolitiği belirleyen ülkelere K. Ohmae[36] tarafından *triad*, O. Dollfus[37] tarafından da "dünya metropoliten takımadaları" deniyor ki, bunlar aslında zengin kapitalist ülkeleri ifade ediyor. En büyük satın alma gücü, tüketim, tasarruf, yatırım, araştırma, finansal araçların gelişmesi ve nihayet militer kapasite orada... Ve gezegeni ilgilendiren tüm temel stratejik kararlar başta ABD olmak üzere, büyük devletler ve çok büyük küresel şirketler, dünyanın başlıca finansal aktörleri, uluslararası ekonomik ve finansal kurumlar üzerinde büyük etkiye sahip. Yeni üretim teknikleri de oralarda keşfedilip uygulanıyor. Onlarla birlikte prosedürler, yeni ürünler, yeni tüketim kalıpları ve yaşam tarzları da... Fakat hepsi o kadar da değil, bütün bunların sonucu olarak, sanayi kirlenmeleri gibi yeni tehlikeler de ortaya çıkmış bulunuyor.

36 K. Ohmae, 1985.

37 O. Dollfus, 1994, s. 22.

Elbette sözünü ettiğimiz tüm bu veçheler muvacehesinde tahlilin derinleştirilmesi gerekiyor ama biz burada sadece parasal ve finansal küreselleşme üzerinde duracağız.[38]

Küreselleşmenin bu veçhesi bir realite: Bir kere enformasyon ve telekomünikasyon alanındaki teknolojik gelişmeler, dünyanın her yerinde eş zamanlı ve anında parasal işlemleri mümkün hale getirdi. Aynı şekilde, giderek soyut ve sofistike biçimler alan yeni parasal değerler yaratmanın yolunu açtı (faiz oranlarına dair gelecek opsiyonu, döviz ve borsa göstergeleriyle ilgili, vb.).[39] Aynı hareket dahilinde, kambiyo işlemleri, parasal bütünleşmeler ve finansal borsa işlemlerinde kabarma, durdurak bilmeyen spekülasyonlar ve kurnazca yapılan arbitrajlar, dünyanın her yerinden işlemcilerin günün 24 saatinde müdahil olduğu yeni finans alanları ortaya çıktı. Velhasıl kapsamı sürekli büyüyen bir finansal ve parasal şişkinlik ortaya çıkmıştı.[40]

Bununla birlikte, bu küresel finans dünyasının, başta ABD olmak üzere, hâkim durumdaki ekonomiler üzerindeki etkisini göz ardı etmemek gerekir. Nitekim, 1998 sonunda borsa işlemleri New York Exchange Standart (NYES) da 10.000 milyar dolar, yedi önemli Avrupa borsasında da 6.700 milyar dolar ve başlıca Asya-Pasifik barbalarında da 3.600 milyar dolardı.[41]

1990 yılı başında dünya ihracatı ödemelerinin %65'i dolarla, %20'si Avrupa Birliği parasıyla yapılmıştı.[42] Dünyadaki

38 Bazılarını bu bölümün ikinci kısmında ele alacağız.

39 Altı farklı piyasada hareketler: faiz oranları, döviz, borsa endeksleri, faiz oranı opsiyonları... Nitekim bu alandaki işlemlerin portesi 1987 başında yaklaşık 650 milyar dolardan 1997'de 12.000 milyar doların üstüne çıkmıştı. (BNP, *Lettres de conjoncture*, Şubat 1999, s. 2).

40 Keynes zamanında borsalardaki parasal ve finansal işlemler mal ve hizmet ticaretinin iki katıyken, bugün o değerin birkaç on katına ulaşmış durumda ve hızla artmaya da devam ediyor. Piyasalarda para alım-satımının mal ticaretine oranı da 1979'da 1'e 6 iken, bu 1986'da 1'e 20 ve 1995'te de 14'e 57'ye çıkmıştı. 2000 yılında da muhtemelen 1'e 100 olmuştu. Bkz: M. Beaud, 1997, s. 123.

41 *Le Monde*, 30 Aralık 1998, s. 12.

42 *Fortune*, 1 Mart 199, s. 18.

para rezervlerinin %56'sı dolar, %26'sı da Avrupa parasıydı.[43] Şüphesiz dünyada yaratılan doların bir kısmı *xéno-dolar*'dı ve ABD dışında Amerikan olması gerekmeyen dışardaki bankalar tarafından yaratılmıştı. 1999 başında euro'nun kabulü Avrupa'da genel bir kullanım düzeyine henüz ulaşmıştı ve bir dünya parası durumuna da gelmemişti. Fakat Japon bankacılık sistemi hızlı bir operasyonla batma riskini bertaraf etmeyi başarmıştı. Tabii başlıca parasal aktörler Amerikan ve Japon'du. Son kertede kredi açıcı da IMF ve G7'lerin büyük bankalarıyla koordinasyon halindeki Amerikan Federal Rezerve olmaya devam ediyordu.

Paradoks şu idi ki, ABD'deki parasal ve finansal dengesizlik, dünya finans alanından kaynaklanmıştı. İşleyişine katkı yapmıştı ama krizin bir dizi göstergesinin de işaretiydi aynı zamanda. Bu sorunla ilgili olarak, 1989'da şöyle yazmıştım: "1980'lerde ekonominin iğreti dengesi, büyük ölçüde ABD'deki dengesizliklerden kaynaklanmıştı... Ve bu dünya ekonomisinde büyük sıkıntılar yaratmıştı."[44] On yıl sonra ABD'nin cari işlemler açığı daha da büyümüştü. 1997'de 155 milyar dolardan, 1998'de 233 milyar dolara yükseldi. ABD'nin net dış pozisyonu (ödemeler dengesi açığı) 1995'de 620 milyar dolardı (GSYH'nin %8'i[45]) ve 1998'de de 1550 milyar dolar (GSYH'nin %17.8'i). Dış yatırımların geliri 1997'de açık veriyordu ve 1998'de açık 23 milyar dolara yükselmişti.[46]

Paradoksal olarak yüzyılın son yirmi yılında dünya, ABD'nin büyümesini finanse etmişti. Bugün ABD'nin bu finansmana ihtiyacı var. *Wall Street*'in verileri buna işaret ediyor. Fakat, kurların seyri, kağıtların fiyatıyla geliri arasında bir uyumsuzluk yaratıyor. Giderek kazanımlar artık değerden sağlanıyor ve bu sert

43 M. Beaud, 1989, s. 292. Aynı şekilde bkz: s. 122 ve 290.

44 Bkz: *La lettre de conjoncture* de la BNP, Nisan 1999, s. 8, 1999'da daha da ağırlaşmıştı.

45 M. Beaud, 1989, s. 290 ve *Lettre de conjoncture* de *la BNP*, Mayıs 1999, s.2.

46 *Lettre de conjoncture de la* BNP, Nisan 1999, s.8.

bir düzeltmeyi zorunlu hale getiriyor ki o da şiddetli bir krize kapı aralıyor.

Dünyanın iki kıta ülkesi olan Çin ve Hindistan belirli bir özerklik potansiyeline sahip, tabii durumunu iyileştirmek kaydıyla bunlara Rusya'yı da dahil edebiliriz.

Bir dizi küçük ve orta boy ülke de yeterli iç uyumu sağlamak ve tutarlı bir strateji uygulama yeteneği olan bir devlete sahip olmak kaydıyla, tehlikeli sularda yüzebilirler ve dünya pazarına demir atabilirler; halkların ihtiyacını daha iyi karşılayabilirler. Nitekim 1997-1998 krizi sonrasında bazı Asya ülkeleri yöneticileri durumu kavramış görünüyor.

Fakat, birçok küçük ve orta boy ülke, ki dünya nüfusunun büyük çoğunluğu oralarda yaşıyor, ne yazık ki bir dahli olmadıkları küresel krizin faturasını ödemek zorundalar.

Zira, küreselleşme kelimesi, dünya ölçeğindeki derin eşitsizliği maskeleme, unutturma işlevi görüyor. Birkaç on yıldan beri dünya ölçeğinde geçerli eğilimler ve süreçler, parasal, finansal liberal kontekste gelişen ilişkiler bütünü, sadece her bir ülke dahilinde değil, ülkeler arasındaki eşitsizliği de azdırıyor... Sonuç dünya ölçeğinde varlıklı, zengin sınıflarla, dünyanın en zenginleriyle, yoksul ve aşırı yoksullar arasındaki eşitsizliğin büyümesi oluyor. Dünyanın en yoksul %20'si; 1969'da dünya kaynaklarının %2.3'üne sahipken, bu oran 1994'te sadece %1,1 idi. Buna karşılık, en zengin %20; 1969'da dünya kaynaklarının %69'una sahipken, bu oran 1994'te %86'ya yükselmişti. Bir İsviçrelinin bir günde kazandığını bir Etiyopyalı bir yılda kazanıyor... Çok zengin bazı ailelerin bir yıllık harcamaları yüz binlerce yoksul aileyi bir yıl yaşatacak düzeylerde...

Kaynak yetersizliği ve dengesizliği dışında, küreselleşme süreci ve karşılıklı bağımlılıkların yoğunlaşması, birçok ülkeyi ve bölgeyi zor, kimi zaman da katlanılamaz durumda bırakıyor. Aynı zamanda kimlik siyasetini de (ulusal, bölgesel, etnik, dinî...) canlandırıp, içe kapanmayı ve farklılıkları pekiştiriyor.

Hem yıkıcı ve hem de yapıcı karakterinden ötürü, kapitalizm farklılıkları azdırıp yenilerini peydahlıyor.

Eğer "küreselleşme" kelimesinin bir karşılığı varsa, bunun eşitsiz ve asimetrik sonuçları olan bir süreç demek olduğunu söylemek mümkündür. Bir kere para ve meta ilişkilerini olabildiğince derinleştirip yaygınlaştırıyor, eşitsizlikleri azdırıyor, yeni yoksulluk cepleri oluşturuyor, teknolojinin ve kapitalist işletmelerin belirleyiciliği pekişiyor, lokal planda olsun, dünya ölçeğinde olsun, biyolojik çeşitliliği yok edip doğanın dengelerini altüst ediyor.

Ekonomik, parasal ve finansal sürece hâkim olmanın ötesinde, asıl soru şu: Acaba insan etkinliklerinin sürdürülmesi gereğiyle doğanın biyolojik, fizik ve kimyasal yeniden üretimi arasında bir denge mümkün müdür?[47] Üstelik bunca eşitsizlik ortadayken! İşte dünyamızın temel sorunu bu. Ne yazık ki, bu durum küreselleşme şampiyonları tarafından dert edilmiyor.

Dünyanın Salınımının Belirgin Çizgileri

XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Büyük Depresyon'a benzer şekilde, yeni kavram olan küreselleşme de, büyüme, kriz, yükseliş, ileriye doğru kaçış, birleşme-dağılma sürecini içeriyor. Bir iktisatçı bu durumu pekâlâ "1980'lerin, 1990'ların Büyük Dönüşümü" olarak sunabilir.

Fakat, daha fazlası söz konusu, zira ister insanlık tarihi, isterse kapitalizmin tarihi için olsun, yakın dönem eserlerinde "büyük karmaşa", "büyük kargaşa", "salınım", "beklenmedik dönüş", "dünyanın sonu"[48] gibi kavramları kullanıyorlar. Doğrusu kendi payıma "salınım" kavramını tercih ediyorum. İki nedeni var: Birincisi, gerçekten bir bütün olarak görüldüğünde, tüm ha-

47 M. Beaud, 1997.

48 C. Stofaäs, 1987; F. Fukuyama 1992, B. Badie ve M.-C. Bmouts, 1992-95; J.-Y. Cafrantan,1993, M. Beaud, 1994; M. Touraine, 1995; M. Beaud, 1997.

reketler geri dönüşü olmayan bir şekilde yol alıyor ve ikincisi; "bir durumdan diğerine geçildiği çok açık."

Uluslararası ilişkilerin iç içe geçmişliği, çok ulusluluk faktörü ve enformasyonel gelişme, parasal ve finansal küreselleşme, artık çağdaş kapitalizmin, ekonomileri ve toplumları daha derinden kavradığı bir vakıa. Sovyet sisteminin ve onunla birlikte çok uluslu devletçi yapının çökmesi, toplumların kahir ekseriyetinde para ve meta ilişkilerinin hızlanması ve yoğunlaşması, işletmelerin dinamizmi, Çin ve Hindistan dahil, tüm ülkelerde zenginleşme, ister yeni ister eski olsun, dünya kapitalizminin itkisi artık tüm bağları ve engelleri bir bir yıkıyor.

Bunun sonucu olarak da, sanayi kapitalizmi ve Batı üstünlüğü zayıflıyor, toplumların ekonomiye tabiiyetleri büyüyor ve onunla birlikte insan toplumlarının üretim ve tüketim etkinliği doğanın dengelerini sarsıyor, radikal değişimlerin hızlanması, bize "dünyanın salınımı" yönünde ilerlediğimizi düşündürüyor.

1. Dünyanın Yeni Yapılanması

Daha dün gibi; sadece bir çeyrek yüzyıl.

Ve üç dünya: Birincisi, bir taraftan Japonya ve yaşlı Avrupa'nın yükselişini dikkate almak zorunda olan ABD'nin belirleyiciliği altındaki kapitalist sanayileşmiş dünya; ikincisi, sanayisini ve üretimini artırma yarışına girmiş, devletçiliğin kural olduğu, Stalin'in belirlediği rotada ilerleyen Sovyet sistemi. Nihayet Üçüncü Dünya, sömürgeciliğin tasfiyesinin ardından oluşan karmaşık, farklı biçimlerde sömürüye, biçimsizleşmeye, geriliğe ve yoksulluğa saplanmış heterojen ülkeler...

Birinci ve Üçüncü Dünyaları birbirine bağlayan kesişme noktasında densin, bir kısım ülke hiyerarşik dünya sisteminde modernleşme ve sanayileşme yarışına dahil olmuş görünüyor. Birinci ve İkinci Dünyaların kesişme noktasında da iki kıta ülke, Çin ki Sovyetler'le ilişkilerini kopardıktan sonra komünist blokun yeni bir gücü olarak belirdi, birinciliğe so-

yundu ve tüm yoksul ülkelerin en etkini durumuna geldi; öte yandan da Hindistan Üçüncü Dünya'nın bir parçası olduğunu açıkça ifade ederken, Sovyetler Birliği'yle de ilişkiler geliştirmeye devam etti.

Giderek daha da eşitsiz hale gelen zenginlik düzeyleri, özellikle de az nüfuslu petrol üreticisi ülkelerin zenginleşmesi, son derecede eşitsiz büyüme ve modernleşme hızları, "mucizelerin" birbirini izlemesiyle, Üçüncü Dünya artık 1980'lerden itibaren eski Üçüncü Dünya olmaktan çıkıyordu. Dolayısıyla ondan artık "Eski Üçüncü Dünya" diye söz edilebilirdi... 1980'lerin sonu 1990'ların başında da totalitarizm ve ekonomik devletçiliğin iflasıyla, Sovyet Bloğu da yolun sonuna gelmiş bulunuyordu.

1989 yazında *The National Interest*'te yayınlanan bir yazıda, F. Fukuyama "tarihin sonunu" ilan ediyordu. Oradaki tezi 1992'de yayınlanan kitabında geliştiriyordu ki eser, çok büyük tepkiye ve tartışmaya neden olmuştu. Ve 1999'da işin aslını ilan ediyordu: "Benim ortaya koyduğum sonuca hiçbir itiraz söz konusu bile olamaz: Liberal demokrasi ve piyasa ekonomisi dışında modern toplumlarımız için bir çıkış yolu mevcut değildir."[49]

Netice itibariyle kelimelerin gücüyle karşı karşıyayız: "Liberal demokrasi", "piyasa ekonomisi" diyorlar. İyi de bugün liberal demokrasi ideali gerçekleşmiş midir? Bugün Batı demokrasileri ne kadroya ne de tutarlı bir eksene sahip değilken![50] Kaldı ki, bugün söz konusu olan gerçekten piyasa ekonomisi mi? Yoksa, birçok veçhesi itibariyle piyasa ekonomisinin inkârı olan kapitalizm mi? Liberal demokrasiyle kapitalizm arasındaki bağ açıkça ifade edilmiş midir? Nitekim kapitalizmin liberal vurgulu bir versiyonu olabildiği gibi, sosyal demokrasiyle de, dahası dikta rejimleriyle, otokratik rejimlerle de pekâlâ uyuşabiliyor... Nihayet ulu-

49 F. Fukuyama, "La fin de l'histoire dix ans apres", *Le Monde*, 17 Haziran 1999, s. 1. Aslında orada küreselleşme ideolojisinin derin anlamı dile getiriliyordu. Dünya piyasa marifetiyle birleşiyor, öyle bir piyasa ki, eşitsizlikler, asimetriler ve güç ilişkileri asla sorun edilmiyor.

50 M. Beaud, 1997,s. 234.

sal duygular, dinî inançlar bir uygarlığa bağlılığı, zenginleşme ve egemen olma isteğini kapsamıyor mu?

Kapitalizm dönüştürücü bir güç ki, toplumdaki tüm insani zemberekleri harekete geçiriyor, gelişmesi kaçınılmaz olarak yeni çatışmaları körüklüyor ve yeni güç dengeleri ortaya çıkarıyor. Tarihin sonu, dünya köyü, mutlu küreselleşme, piyasa ekonomisinin saltanatı vb. aldatıcı formüllerden başka bir şey değil ve düşünceyi iğdişleştirmeye hizmet ediyor.

Bu yüzyılın sonunda eğer birilerinin başarısından söz edilecekse, bu zengin kapitalist devletlerin (ABD, Avrupa, Japonya) ve büyük şirketlerin başarısıdır. Bunlar sadece meta üretiminin değil, aynı zamanda finansal araçların, bilimsel ve teknik araştırmaların, inovasyonun da çoğunu gerçekleştiriyorlar.

TABLO 56
1997'DE ÜÇ KAPİTALİST GÜCÜN AĞIRLIĞI (DÜNYA TOPLAMININ YÜZDESİ OLARAK)

	ABD	Japonya	AB (15 ülke)	Toplam
Nüfus	4.6	2.2	6.2	13.0
Gayri Safi Üretim	25.7	15.9	28.4	70.0
Borsa değeri	42.0	15.3	23.1	80.0

Kaynak: Banque Mondiale, *Rapport sur le développement dans le monde*..., 1999, *a.g.e.* s. 212-213 ve 242-243. Göreli araştırma ve kalkınma harcamalarıyla ilgili olarak bkz: tablo 59.

Üçlü (*triad*) içinde en büyük ağırlığı olan ABD'nin hemen her alanda tartışmasız bir üstünlüğü var ve üstelik kimseye hesap vermek zorunda olmadığı gibi, herkese kendi kuralını dayatabiliyor. Kalıcı bir dış ticaret açığını sürdürebilen tek ülke aynı zamanda. Bunu sadece dışardaki kendi yatırımlarından sağlamıyor, aynı zamanda dünyanın dört bir tarafından gelen plasmanlarla –yüksek tasarruf oranına sahip ülkelerden, yoksul ülkelerin oligarşilerinden, aynı şekilde modernleşen yoksul ülkelerden ve mafya trafiğinden– sağlıyor. ABD, ALENA (Kuzey Amerika Serbest

Ticaret Derneği), Kanada ve Meksika'yı kapsayan NAFTA ile iç pazarını genişletti.[51] Bu arada diğer Latin Amerika'yla, Asya-Pasifik ülkeleriyle de ilişkilerini genişletti ve çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla uluslararası örgütlerde kendi görüşünü dayattı. Başarısızlık durumunda da bir dizi şantajı devreye soktu.

Dış ticaret, sanayi hareketleri ve uluslararası kredi akımları hiçbir zaman olmadığı kadar *triad*'ın (ABD, AB, Japonya) üç bileşenini birbirine bağladı. Aynı zamanda *triad*'ı da dünyanın geri kalanıyla... *Triad*'da devletlerin daha az istek ve projeye sahip oldukları bir ortamda, daha çok dünya kapitalist ologopolleri rotayı belirler hale geliyorlar. Bankalar ve kendi finans örgütleri ve küreselleşmenin motoru olan çok büyük şirketler artık ticaretin, üretici faaliyetlerin, araştırmanın, yatırımların ve tüketimin asıl öznesi durumundalar.

En büyük iki yüz dünya firmasının dünya üretimindeki payı, 1960'da %17'den 1984'te %24'e ve 1995'te de %31'e yükselmişti.[52] 1995'te en büyük 500 firma[53] 35 milyondan fazla ücretli çalıştırıyordu;[54] aktifleri toplamı 32.000 milyar dolardı (ki bu dünya üretiminin yaklaşık %47'sine denk geliyordu.[55] Ve 320 milyar dolar kâr etmişlerdi.[56] Bu yaklaşık 1 milyar insanın yaşadığı düşük gelirli 43 ülkenin yıllık üretimine eşitti.[57]

Ulaşılabilir rakamlara göre, 1980'lerde dünya ticaretinin yarısını gerçekleştiriyorlardı ve bunun %30'u firmalar arası ti-

---

51 Yukarıda görüldüğü gibi, s. 371-372, ABD'nin dış dengesi 1987'de negatifti ve 1998'de de 1.550 milyar dolardı (GSYH'nin %17.8'i). Bu eğilimin devam etmesi halinde açığın 2003'te 3.650 milyar dolara (GSYH'nin %36'sı) ulaşması ihtimali var. Bkz: *Lettre de conjoncture*, BNP, 1999, s. 2.

52 Bkz: M. Beaud, 1989, s. 59 "(*The Fortune Global 500*)" 1996 ve Banque Mondiale 1995.

53 (*The*) *Fortune Global 500*, 1996.

54 Bu rakam Fransa'nın aktif nüfusu olan 26 milyonla, Almanya'nın aktif nüfusu olan 42 milyon arasında yer alıyor. (Banque Mondiale 1995, s. 231)

55 Bkz: *(The) Fortune Global 500*, 1996 ve Banque Mondiale, 1995.

56 *(The) Fortune Global 500*, 1996. S. 72.

57 Banque Mondiale, 1995, s. 182.

caretti[58] ve bu gerçek partnerler arasındaki "gerçek" ticaretten farklıydı. 1990'larda da dünya ticaretinin üçte ikisini gerçekleştiriyorlardı. Bunun %40'ı firmalar arasındaki ticaretti. Bir başka açıdan bakıldığında, 1992 yılında 37.000 çok uluslu şirket dış ülkelerdeki 170 bin şirketi denetler durumdaydı ve bunların dışardaki aktiflerinin değeri 2.000 milyar dolar düzeyindeydi. Dış satımlarının tamamı -ana şirketin dışardaki satışları[59]- 5.500 milyar dolar düzeyindeydi, aynı yıl 4.000 milyar dolar olan dünya ticaretinden açık farkla daha büyüktü.

Oysa, dünyada üretimi, ticareti, teknolojik yatırımları yöneten çok büyük firmaların merkezleri, *triad*'ın üç bileşeninde bulunuyor.[60]

Birbirinin dengi aktörleri buluşturan bir piyasa ekonomisi, ya da dünya köyü imajıyla az çok uyumlu ilişkiler olmaktan çok, geride kalan yüzyıldakinden de daha fazla hiyerarşik ve aşırı düzeyde eşitsiz bir dünyada, *triad*'ın (ABD, AB ve Japonya) kapitalist tekelleri hükmediyor. İşte ne olup bitiyorsa, bu zenginlik merkezîleşmesi dahilinde olup bitiyor. Önümüzdeki on yıllarda tüketimin alacağı biçim, araştırmaların ve uygulamaların yönü ve biçimi, uluslararası ticaretin modalitesi, iş bölümünün alacağı biçim böylesi bir çerçevede gerçekleşiyor. Üstelik çevre sorunları da dikkate alınmamak kaydıyla...

Bu koşullarda Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşü ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin de dağılmasıyla, iki Asya ülkesinin yükselişe geçtiği görülüyor.

58 B. Madeuf, "Du paradoxe à l'auto-orgnisation" *Cahier de GEMDEV*, no: 5 Kasım 1985., s. 51.

59 Ana şirketlerin ihracatı ve şubeleri olduğu ülkelerdeki satışları ve dış şubenin ihracatı. M. Beaud 1989, s. 67 ve devamı, s. 74 ve devamı.

60 UNCTAD, 1993.

TABLO 57
1997'DE XXI. YÜZYILIN BAŞINDA BAŞLICA GÜÇLERİN AĞIRLIĞI

	Dünya	ABD	15 AB ülkesi	Japonya
Nüfus (milyon)	5829	268	363	126
Gayri safi üretim* -Kambiyo kuruna** göre	29.926	7690	8510	4772
Satın alma paritesine göre	36.951	7690	7466	2951
Büyüme oranı				
1980-1990	3.1	2.9	2.6a	4.0
1990-1997	2.3	2.5	1.5b	1.4
	Çin	**Hindistan**	**Rusya**	**Brezilya**
Nüfus (milyon)	1227	961	147	164
Gayri safi üretim* -Kambiyo kuruna göre	1055	374	403	773
Satın alma paritesine göre	4382	1587	618	1020
Büyüme oranı				
- 1980-1990	10.2	5.8	2.8	2.8
- 1990-1997	11.9	5.9	-9	3.1

* milyar dolar. ** Satın alma paritesine göre.
Kaynak: Banque Mondiale, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1999 *a.g.e*, s. 212-213 a. Avrupa 12'leri 1981-1990 (kay. RAMSES 1992. Dunod, 1991, s. 409), b. UNCTAD tahminleri. Trade and Development Report, 1988, s. 4.

Çin ve Hindistan, milyarderleri olan iki ülke. Her iki ülke de zengin bir tarihin ve önemli başarıların ülkesi. Her ikisi de egemenlik altına girdiler, küçük düşürüldüler ve o geçmişten çıkma isteğini ortaya koyuyorlar. Her ikisi de piyasayı ve yönetimi, merkeziyetçiliği ve ademimerkeziyetçiliği, üretimi ve bilimsel bilgiyi, devleti ve toplumu uyumlandırmayı başarıyorlar. Her ikisi de devlet yönetiminde önemli bir üretici kapasite yaratmayı

başardılar. Aynı şekilde uygun koşullarda ve giderek önemi artan kapitalist bir sınıfı da yarattılar.

Şüphesiz, kişi başına düşen gelir bakımından hâlâ zengin ülkelerin uzağındalar ama nükleer ve uzay sanayilerinde varlar; tüm önemli araştırma alanlarında da. Mesela Hindistan, enformatik alanında önemli bir mesafe kaydetmiş bulunuyor. En zengin %10'un nüfusu Avrupa'nın büyük ülkelerinin nüfusuna eşit... Kambiyo kuruna göre değil de satın alma paritesine göre gayri safi üretimleri, çok daha önemli, özellikle de Çin'in. Her ikisi de yirmi yıldır gerçekleştirdikleri büyüme oranlarıyla, dünya ekonomisinde hatırı sayılır bir güç haline geldiler. Bu durum 1997-1998 krizinde görünür hale gelmişti. Aynı şekilde her ikisi de büyük potansiyel iç pazara sahipler. Bu, yabancıların ilgisini çeken bir şey olduğu gibi, birkaç on yıl içe dönük büyümeyi de olanaklı hale getiriyor.

İşte bütün bu nedenlerle ve herhangi bir çöküş veya engel olmazsa, bu iki ülke XXI. yüzyılın ikinci çeyreğinde dünyanın başlıca ekonomik güçleri arasına girmiş olacaklar.

Bundan başka eğer gücünü toplayabilirse, Rusya ve eski Üçüncü Dünya'nın bazı ülkeleri: Brezilya, Pakistan, Endonezya ve daha az büyük başkaları da, uygun bir devlet yapılanmasına sahip olmak kaydıyla, yükselenler arasına dahil olabilirler. Fakat şimdiden insanlığın büyük çoğunluğu, çaresizlik, kimi zaman da aşırı yoksulluk içinde bulunuyor, yaşam koşulları giderek kötüleşiyor ve ekseri genç nesillerin gelecek perspektifi kararmış görünüyor. Aslında bu ülkeler şöyle bir seçimle karşı karşıyalar: Ya bir şekilde daha iyi yaşamak için zengin veya daha az fakir bir ülkede yaşama tercihi yapacaklar, ki bu durumda yeni bir büyük göç dalgası kaçınılmaz; lakin sınırlar daha da kapanmakta ya da bölgenin ve ülkelerin zenginlik timsali sınıf ve tabalarını hedef alacaklar...

Elbette sopayı Batı'ya döndürmeleri ihtimali de var ve bu daha şimdiden belirli biçimlerde kendini hissettiriyor. Zorluk

içindeki ülkelere dayatılan yapısal uyum programlarına itiraz, 1998 krizinde Asya ülkelerine dayatılan yüksek faiz oranları, 1999 başında ABD'nin Irak'ı bombalaması, 1999 ilkbaharında NATO'nun Sırbistan'a savaş açması (İslam köktenciliğinin ve popülist hükümetlerin itirazı), başlıca göstergeler sayılabilir.

Büyük tarih bilgini R. Bonnaud, geride kalan beş yüz yılda geçerli olan asimetriyi çok iyi tanımlamıştı: "XV. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başına kadarki dönemde tarihi yapan Batı'ydı. Dünyanın geri kalanı ya onun izinden gitti ya da ona tabi oldu."[61] Batı'nın dinamizmiyle ilgili olarak da şöyle diyordu: "XV. yüzyılın sonuyla, XX. yüzyılın başı arasındaki dönem harika ve aynı zamanda ürkütücü bir ilerlemeydi. Bölgesel bir aşırı güç büyümesi ama dünya ölçeğinde bir körelme-zayıflamaydı. Lokalize bir alevlenme-aydınlanma ama genel bir karartılma-bulanıklaşmaydı. İnsanlık tarihi sahnesinin küçülmesi ama tarih sahnesinin yükselmesiydi (...). Batı'da aklın ilerlemesi, Batılı olmayan dünyada ahlakın gerilemesiydi. Batı'da özgürlüğün gelişmesi, Batılı olmayan dünyada eşitsizliğin keskinleşmesiydi. ..vb.[62]

Muhakkak ki, şimdilerde yol alan büyük değişim artık o dönemi kapatmakta. O halde bu sürecin sonucu dünya dengelerinin yeniden şekillenmesinden ibaret mi olacak? Bu zamana kadar aşağılanan ve egemenlik altına alınan büyük uygarlıklar ve kıtalar hakları olan yeri alacaklar mı? Yoksa Asya'nın yükselişi, Batı'nın göreli gerilemesiyle mi sağlanacak? François Perroux'nun "kıyısı olmayan Avrupa" dediği gibi, Batı kapitalizmi güç kaybına mı uğrayacak? Hiçbir şey kesin değil ve gelecek on yıllar belirleyici olacak.

Artık Batı egemenliğinde bir dünya geçmişte kaldı. Daha şimdiden Batı "liderliği" sadece küçük zayıf ülkelere söz geçirebiliyor. Yeni bir sayfa kapanmakta: Asya'nın ekonomik ve demografik dinamikleri, Asya ve Afrika'daki demografik dinamizm, ulusal-

61 R. Bonnaud, *Les tournants...*, 1992,s. 24.

62 *A.g.e.*, s. 83.

cılığın ve köktenciliğin kabarması, ulus devletlerin çökmesi, sonu gelmez anlamsız çatışmaların yıkıma uğrattığı bölgeler, göçler... Artık Avrupa -Batı, Hristiyanlık inancını, ilerlemeyi, medeniyet götürme vaadiyle fethettiği dünyaya dayattığı fırtınanın sonuçlarına katlanmaya mı hazırlanıyor? Öyle bir fırtına ki, daha şimdiden ilk işaretleri hissediliyor.

Velhasıl dünyanın salınım işaretleri...

2. Paralılaşma/Metalaşma: Ekonomilerin Sultası Altındaki Toplumlar

Paralılaşmanın, metalaşmanın, kapitalizmin tüm alanlarına nüfuz etmesi kaba formüller ki, netleştirilmeleri gerekiyor. Çocukla babası ormanlık bir alanda yürüyüş yapıyor. Çocuk aniden babasına dönüp: "Baba, söyler misin ödemeyi kime yapacağız," diyor... Parklar paralı, kayak pistleri, plajlar... Artık açık alanlarda bile parasız hiçbir şey yapılamaz durumda.

Çeşme suyu bedavaydı, musluk suyu paralı ve üstelik su şişede, şeker gibi parayla satılıyor. Maden suları tüm zengin dünyada satılıyor artık. Buna karşılık, birçok gecekonduda musluk suyu bir şantaj unsuru. Tüm ülkelerde, musluk suyu üretimi basil başına bir ekonomik faaliyet alanı haline gelmekte... Suyu olmayan için su bir ithalat ürünü. Su gelecek yüzyılın başında önemli çatışmalara neden olacak ve petrolden de daha pahalı hale mi gelecek?

Benzer bir durum hava için de geçerli: Meksika'da temizlenmiş hava bazı kavşaklarda parayla satılıyor, birçok binaya temiz hava sistemi yerleştiriliyor. Sunu sitelerde hava paralı hale geliyor.

Sağlığı alalım: Gerçi her zaman hekime ve eczacıya ödeme gerekirdi ama şimdilerde her şey baştan aşağı değişmiş durumda. Sağlık sistemi her gün daha da pahalanıyor, araştırmalar ve ilaç laboratuvarları kendini dayatıyor, sağlık alanında baskı grupları ortaya çıkıyor. Kan bankaları kan stoklarını satma, la-

boratuvarlar arası rekabet, artık bütünüyle para-meta ve devlet alanını angaje ediyor. Aynı şekilde tıp, cerrahi, tüp bebek, organ ve doku nakli... Para ilişkilerinin yoğunlaştığı bir alan haline geliyor. Artık eğitim, formasyon, basın, kültür, sanat, vb. paranın egemen olduğu alanlar...

Elektronik ve enformasyon işlemleri gibi, stoklama alanında da paranın belirleyiciliği artıyor. Oysa, "yeni tür bir kamu hizmetinin" oluşması gerekirdi ama tekeller piyasayı denetimleri altında tutarak ve kıtlık yaratarak tersine bir sürecin işlemesini sağlıyorlar. Velhasıl meta mantığı kendini dayatıyor. Aslında telekomünikasyon ve medya alanlarında piyasa ve kâr mantığı belirleyici. Her geçen gün yeni ihtiyaçlar yaratılıyor ve o ihtiyaçları karşılamak için de parasal harcama, satın alma gücü gerekiyor. Ve tüm bu alanlarda büyük sermaye gruplarının borusu ötüyor...

Dolayısıyla meta egemenliği sadece ve esas itibariyle XIX. yüzyılda düşünüldüğü ve XX. yüzyılda da inanıldığı gibi maddi metaların (malların) çoğalması ve yığılması şeklinde tezahür etmiyor, ondan ibaret değil. Artık tüketim toplumu çağında söz konusu olan, toplumun tüm veçhelerinin ve insan yaşamının veçhelerinin –gözeneklerinin– anlarını daha çok kavradığı bir zamandayız. Artık doğa da tüm boyutları ve veçheleriyle insanların "çevresi" duruma gelmiş bulunuyor. Özetle, artık insanların, toplumun ve doğanın metalaşması söz konusu.

Eş zamanlı olarak, kentler veya ihracat için üretimin, kamu kurumları veya ticaret aracılar tarafından özendirilmesi ve rekabetin de baskısı, aynı şekilde ulaşımın da kolaylaşmasıyla ve genel bir çerçevede dünyanın geniş yoksul bölgelerinde aile üretimini, insanların kendileri için üretimini, köylü üretimini geriletmekte.

Okuyan, seyahat eden herkes, bu eğilimin ne kadar güçlü olduğunu fark ediyor: Metalaşma, daha doğrusu kapitalist metalaşma hiçbir zaman olmadığı kadar geleneksel ekonomiler, aile

ekonomisi ve parasız (bedava) olan aleyhine hızlı bir gelişim içinde. Yaşamın her veçhesi, her anı hızlı bir tempoyla pahalılaşıyor ve asgari ücretlilik de hızlı bir tempoyla artıyor. Bu yolla da "kayıt dışı" (enformel) sektör, yeni yoksulluk cepleri, yeni marjinalleşmeler, gerilemeler çoğalıyor ve toplumsal yaşam para ilişkilerinin baskısı altına giriyor.

İşte asıl önemli olan bu piyasa (pazar) ilişkisinin ve ona eşlik eden parasal ilişkilerin genişlemesi ki, toplumları derin dönüşümler içine sürüklüyor. Teknolojinin, araştırmanın, bilimin dur-durak bilmeyen işbölümünün, ihtiyaçların çoğalmasının ve tatmin ediliş biçimlerinin yenilenmesi, değerlerin, sosyal yapıların, motivasyonların ve davranış kalıplarının dönüşmesi, karar mercilerinin çoğalması, sorumluluğun aşınması söz konusu. Aynı şekilde modern zamanlara kadar üretim faaliyeti toplumların hizmetindeyken, artık tüm diğer insani etkinliklere baskın hale geliyor. Velhasıl ekonomik olan, insan toplumları karşısında özerkleşiyor...

Bu özerkleşme, piyasa sisteminin genişlemesi, yaygınlaşması ve kapitalizmin gelişmesiyle gerçekleşiyor ama bu ikisi arasındaki ayrımı iyi yapmak gerekiyor.[63] Zira, bu ikisi de devlet sistemiyle çok iyi eklemlenebiliyor. Zaten o da önceki dönemde geçerli olan sosyal formların ekseri şiddetle tahrip edilmesinin sonucu mümkün olmuştu. Ve orada dinî, sosyal, ekonomik ve politik, ailesel, bağımlılık ilişkileri, dayanışma ve yeniden bölüşüm temelinde toplum tiplerine göre farklı biçimler alan bir durum söz konusuydu.[64]

Karl Polanyi'nin tahlilinde de ifade edildiği gibi, geleneksel toplumlar "kendi kendini düzenleyen piyasanın" genelleşmesiyle dağılınca ve meta üretiminin ötesine geçip toprağı, çalışmayı

63 F. Braudel (1979 ve 1985) bunu K. Polanyi'den (1944 ve 1983) daha net yapmıştı.

64 K. Polanyi'ye göre feodalitenin sonuna kadar Batı Avrupa'daki sosyal sistemler "ya karşılıklılık, ya yeniden bölüşüm, ya ailesel yönetim ya da bu üçünün bileşimi olarak örgütlenmişti". (1994, 1983, s. 85.)

ve parayı da kapsayınca, artık toplum "piyasanın tamamlayıcısı, eklentisi gibi yönetilir oldu. Ekonominin sosyal ilişkilerde (toplumda) mündemiç (içkin) olması gerekirken, sosyal ilişkiler ekonomide mündemiç (içkin) hale geldi."[65] Sistemin asıl belirleyicisi haline gelince de, "kendi kendini düzenleyen piyasa, insan ilişkilerini para ilişkisine indirgedi.[66]

Bundan böyle toplumları artık ekonomi yönetiyordu. Vaktiyle politik ve etik planda ele alınan sorunlar artık ekonomik terimlerle ifade ediliyordu; toplumda erkek, kadın, çocuk olarak insan varlığı, sahip olunan paraya endekslenmişti. En ücra köşelerde, uzak adalardaki aileler de dünya ekonomisinin beklenmedik saldırısına maruz hale gelmişti. Artık ekonomi bilimi dünyasında ekonomik hesap sayesinde her sorunun çözüleceği inancı yerleşmişti. Artık her şey maksimizasyon ve optimizasyona indirgenmişti.[67] O kadar ki, ekonominin toplumlarımız üzerinde giderek büyüyen nüfusu, artık insanların akıl yürütme tarzları, düşünce tarzları, yargıları ve kararlarında da aynı şekilde karşılık buluyor... Sonuç olarak, sade herkesin yaşam şartlarının iyileşmesi, yaşam standardının yükselmesi değil; insanın varlığı ve dahası mutluluğu da artık ekonomik büyümeye bağımlı hale gelmiş bulunuyor...

Esasen büyüme, çağdaş toplumların ezici çoğunluğunun biricik ve nihai amacı haline gelmiş durumda. Dünya kapitalist toplumlarının kahir ekseriyeti "büyümeye yürüyor": Sorunların çözümünü büyümede görüyorlar ve başka hiçbir şeyin çare olamayacağını düşünüyorlar. Krizin ilk işaretlerinin belirdiği dönemden beri ve her aşamada büyüme yegâne çıkış yolu olarak görüldü. Sadece bir örnek vermek gerekirse, Amerikan başkanlık seçimleri adayı B. Clinton, bir kuşak (nesil) boyunca, işsizliği, yoksulluğu, sağlık ve eğitim gibi temel hizmetler sorununu

65 *A.g.e.*, s. 88.

66 *A.g.e.*, s. 21

67 Bu konuda: G. Becker. Bkz: M. Beaud ve G. Dostaler, 1993, 1996, s. 137 ve devamı.

büyümenin ikiye katlanmasıyla çözeceğini vadetmişti. Lakin, onlarca yıldır devam eden büyümenin, dünyanın en güçlü ülkesinde bile bu kötülüklerin gelemediği sorusu sorulmuyordu. Nitekim ikinci dönem başkanlığının sonunda büyüme, işsizliği geriletse de eşitsizlikleri daha da derinleştirmişti. Yeni tip yoksulluk biçimleri ortaya çıkarmıştı ve düşük ücretli kesimleri de kapsar hale gelmişti. Daha da ötede yoksul kesimlerin eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanma koşulları kötüleşmişti.

Aynı şekilde ve genel bir çerçevede Sovyetler Birliği ve Sovyet İmparatorluğu ülkeleri de kapitalist Batı'yı ekonomik büyüme alanında yenmeye yeltenmişti ve sonuç ortada.[68] Devletçilikten piyasa ekonomisine geçiş, az çok iyi yönetildi, az çok sıkıntılıydı, üretim düşüşleri de az çok belirgindi. Rusya ve bazı başka ülkelerde genelleşmiş bir yoksulluk ortamına sürüklendiler. Yeni eşitsizlikler ortaya çıktı ve toplum katmanları ve kuşaklar büyük bir yoksulluk sarmalına sürüklendiler. Yöneticiler, kolektif beklentilere kuşkuyla bakan kitlelere, satın alma gücü, daha çok malı, özetle büyüme vadediyorlardı.

Eski "Üçüncü Dünya"ya gelince. Çok büyük farklılıklar içeren bir dinamik söz konusuydu.[69] Bir kutupta Güney Kore ve Çin gibi Asya ülkeleri, zorlu bir yakalama perspektifiyle sanayileşme ve modernleşme süreci içine girdiler. Bütün bir kuşağın gözünde büyüme hem bir araç ve hem de bir motor olarak görülüyordu. Geniş emekçi kitleler için yoksulluktan çıkmanın, oligarklar ve bir kısım girişimci kesim için de zenginleşmenin bir aracı olarak görülüyordu. Diğer kutuptaysa, Güney Asya ve Afrika'da yeni ve geleneksel zenginliğin ve aşırı yoksulluğun ve çaresizliğin birlikte var olduğu, geniş kitlelerin ayakta kalabilme ve var olma mücadelesi verdiği bir durum söz konusuydu. Tabii bu arada çatışmalar da eksik değildi. Bu ikisinin arasında da, bir ilk sanayileşme ve modernleşme sürecinden geçmekle birlikte,

68 Bkz: M. Beaud, 1982, 1985.

69 Bkz:M. Beaud, 1989.

1980'lerin krizinden derin bir şekilde etkilenen Latin Amerika ve Müslüman-Arap ülkeleri vardı ki, bazıları tam bir sürekli tıkanıklık tablosuna saplanmışlar ve her an patlamaya hazır bir görüntü veriyorlardı. Bazıları da büyüme yolunda bocalamaktaydılar.

İşte böylesine çok büyük çeşitlilik arz eden bir manzara söz konusuydu ve hepsi de ekonomik büyümeye endekslenmiş gibiydiler. Öyle bir büyüme ki, meta yağmurunun ve para ilişkilerinin derinleşmesi, başka bağlarla bağlı toplumları aşındırıp, sarsıyordu. Ve öyle bir büyüme ki, giderek doğa tahribatını daha çok derinleştiriyor ve biyosferin kendini yenileme yeteneğini zora sokuyordu.

Dram şuydu ki, iddia edilenin aksine, bir başına büyüme hiçbir sosyal kötülüğe çare olamazdı, ona bağlanan umudun bir karşılığı yoktu. Zira yaratılan zenginliğin önemli bir bölümüne zenginler ve güçlüler tarafından el konmaması ve yoksul nüfusa düşen payın da yıkımı ve yoksulluğu ödünleyecek düzeyde olması gerekiyordu. Oysa her büyüme kaçınılmaz olarak yıkıcıdır, tahrip edicidir. Bu da büyümenin bir bölümünün, büyümenin neden olduğu yıkımı telafi etmek amacıyla kullanılmasını gerektirir. Bu da yöneticilerin ve güçlülerin bu amaç için gönüllü olmalarını ve o yönde karar vermelerini gerektirir ki, öyle bir şey mümkün olsun! Lakin tüm bunlar gerçekleşse bile –kimsenin görmek istemediği– çözülmesi gereken bir sorun daha var: Büyüme ve kriz üreten güçlü kapitalist dinamikler, sürekli yeni ihtiyaçlar da yaratıyor ve satın alma gücüne sahip olan sınıflar ve kesimlerde bunlar sürekli yükseliyor. Tabii bu tür ihtiyaçlar zamanla daha az zengin ve fakir kesimler tarafından da arzulanıyor, hissediliyor.[70] İhtiyaçların sınırlandırılması gerekiyor ama böylesine eşitsiz bir dünyada bu işin içinden nasıl çıkılabilir?

Uzun lafın kısası artık şöyle bir gerçeklikle yüz yüzeyiz: İnsanların, toplumların ve dünyanın geleceği, hiçbir zaman ol-

70 Bkz: M. Beaud, 1997, s. 200 ve devamı.

madığı kadar ve acımasız bir şekilde genişleyip büyüyen para ilişkilerine, bir dizi riski de barındırmak kaydıyla tabi olmuş bulunuyor.

Velhasıl dünyanın salınımında yeni bir durum!

3. Doğayı Riske Atan Büyümeler

BM'nin birinci Çevre Konferansı'ndan (1972) bu yana çeyrek yüzyıl geride kaldı. Ve bu zaman zarfında doğal çevre kötüleşmeye devam etti. Tabii bu arada çevre bilinci de gelişti. Ulusal düzeyde düzenlemeler ve uluslararası sözleşmeler çoğaldı ve çeşitlendi, 150'den fazla bölgesel ve dünya ölçeğinde sözleşme kabul edildi. Bunlar arasında Viyana (1985), Montreal (1987) ve ozon tabakası koruma amaçlı Londra Sözleşmesi (1990), tehlikeli atıkların üretimi ve taşınmasıyla ilgili sözleşme, aynı şekilde BM'nin 1992 yılındaki Rio de Janero Zirvesi'nde kabil edilen metinler, iklim ve biyolojik çeşitlilik sözleşmesi, ormancılıkla ilgili bildiri, XXI. yüzyıl ajandası,[71] bundan başka sera etkisiyle ilgili Berlin Konferansı (1995), Kyoto Konferansı'nda (1997) sanayileşmiş ülkelerin sera etkisi yapan gaz emisyonunu kısıtlama vaadi ki, bir dizi tartışmayı tetiklemişti. Bonn Konferansı (1999), La Haye'da 2000 yılında ikinci bir konferansın toplanma karara alındı.

Bu zaman sarfında, 1975 Hammarskjöld raporundan, *ne yapmalı?* ardından Brandt Raporu (Güney-Kuzey hayat-memat programı 1980)[72] dünyada giderek büyüyen eşitsizlik, kalkınma ve çevrenin korunması sorunları bir bütün olarak gündeme taşındı. Dünya ölçeğinde kapsayıcı gerçek bir strateji üzerinde anlaşılamasa da, dünyanın yetkilileri ve uzmanları "sürdürülebilir kalkınma" kavramı üzerinde mutabakata vardılar. Aslında bu her ne kadar muğlak bir formül demeye gelse de, doğaya en tutkun ekolojistler ve hem de bilimsel ve teknik ilerlemenin her sorunu çözeceğini savunan radikallerin kabul edebileceği bir formüldü.

71 Bkz: M. Beaud, 1993.

72 *World Commission on Environment and Development, 1987, 1988.*

Nüfus artışları, ihtiyaçların artışı, üretim artışı, doğadan alınan (çekilen) ve doğaya atılanların (kirlenme) artışı, sorunları hızla büyütüyordu... Öyle bir büyüme ki, her geçen gün gezegene verilen zararlar artıyor: Kimyasal atıklar yüzünden nehirlerin, toprağın, havanın ve okyanusların kirlenmesi, çöllerin genişlemesi, ozon tabakasının zayıflaması, iklim değişikliği riski... İnsanlık tarihinde ilk defa insan aktiviteleri, etkinlikleri sonucu, bu dünyada yaşamı mümkün kılan kırılgan kimyasal-fiziksel denge riske atılmış bulunuyor.[73]

İşte sorunun can alıcı noktası da orada: Bir kere ve en azından insanlığın önemli bir bölümü için demografik (nüfus) büyüme kaçınılmaz görünüyor, ekonomik büyüme de zengin-yoksul demeden herkese kendini dayatıyor. Üstelik her seferinde ihtiyaçların artmasıyla, büyüme ihtiyacı da aynı tempoyla yenilenerek devam ediyor. Oysa, bu büyümeler çevreye, yaşam kalitesine ve gezegene zarar vermeden yol alamıyor.

12, 15 veya 20 milyar insana kolayca refah ve mutluluk vadeden söylem karşısında, şu biricik mesele hakkında düşünmeye davet edelim: Öyle bir hız sarmalına kapıldık ki, bugüne kadar hiçbir nesil (kuşak) karşılaşmadı. Uzun insanlık tarihinde görülmemiş bir büyüme sürecine sokulmuş bulunuyoruz.[74]

Bu süreç bizi gezegenin kendi kendini yenileme kapasitesinin sınırına taşıyor. Çağımızdan 10.000 yıl önce dünya nüfusu 5-8 milyon kadardı; 5.000 yıl öncesinde 50 milyondu; çağımızın başlarında 250 milyon; 1.500 önce 600 milyon, 1800 yılında 1 milyar, 1927'de 2 milyar, 1999'da 6 milyar, 2015'te 8-19 milyar.[75]

---

73 Özellikle bkz: Michel Beaud, 1993, birinci bölüm, "Les hommes et la planète".

74 Bkz: M. Beaud, "Face à la croissance mortifière, quel développement?" *Revue Tiers Monde*, c. XXXV, Ocak-Mart 1994, s. 131-149 ve M. Beaud, 1997.

75 Bkz: W. Krelle (dir), 1999, s. 4; J-N. Biraben, "Essai sur l'évolution du nombre des hommes", *Population*, no: 1, 1979, s. 22-23; J. Vallin, *a.g.y.* M, Beaud (dir) 1993, s. 300; Banque Mondiale 1992, s. 28. La projection présenté par L. Brown ve 1998, 2050 için 8-11 milyar arasında bir nüfus öngörüyor (s. 71). XXI. yüzyılın ilk yarısı için de 2 ila 5 milyarlık bir artış öngörüyor. XX. yüzyılın ikinci yarısındaki artış 3.6 milyardı.

Büyüme ama aşırı yüksek düzeyde bir büyüme: Çok uzun bir zaman diliminde nüfusun ikiye katlanması için binlerce yıl gerekiyordu (yüz kuşaktan fazla); oysa, bizim yüzyılımızda dünya nüfusu ikiye katlandı. (Mesela, 1950-1987 döneminde ikiye katlandı). Daha da ötede 1927-1999 arasında üçe katlandı ki, bu sadece bir ömür demek...

Üretimdeki büyümeye gelirsek: Farklı ekonomik ve sosyal mantığa göre işleyen çok çeşitli toplumlar için üretimin parasal büyüklüğünü tespit etmek zordur ama bu zorluk yüzyıllar söz konusu olduğunda daha da büyüyor. Dolayısıyla farklı hesaplamaların sonuçları da farklı olabiliyor.[76] Kişi başına ortalama üretimin binlerce binyıl boyunca çok az arttığını tahmin etmek mümkün. Üretimin, MÖ 2000 yılından, MS 1500 yılına kadarki (3.500 yıl) dönemde 10 kat arttığı tahmin edilebilir. Oysa, artış 1500 ile 1820 yılları arasında (320 yıl), 1.3 kat ve 1820 ile 2000 yılları arasında da 6 kat artış gerçekleşti. Bu da geride kalan son iki yüzyıldaki ekonomik büyümenin insanlık tarihinde istisnai bir olgu olduğu anlamına geliyor. Tabii kimse bunun süreklilik arz edecek bir süreç mi, yoksa istisnai bir geçiş süreci mi olduğunu söyleyemez. Tabii büyük bir kaosu körükleyecek bir geçiş dönemi olup olmadığını da...

Hatırlatmak gerekir ki, MÖ 200 ile MS 1500 arasındaki yapay büyüme, dünya halkları arasında önemli bir farklılaşmaya neden olmadığı halde, Avrupa'da sanayi kapitalizmiyle birlikte hızlanan büyüme son derecede eşitsizdi: Bazı halklar yoksullaştı; bazıları da sadece mütevazı bir büyüme gerçekleştirebildi ve ekseri yaşam koşullarının kötüleşmesi söz konusuydu; ve nihayet, daha başkaları da kişi başına 25-30 kat artış gösterdiler ki, bu insanlık tarihinde bir istisna idi ve yaşam koşullarında derin değişiklikler yarattı. İşte bugün dünyanın farklı bölgeleri arasındaki derin eşitsizliklerin gerisinde bu vardı.[77]

76 W. Krelle, 1989; A. Maddison, 1995; M. Beaud, 1997.

77 Bkz: Tablo X.

Velhasıl hem nüfus artışı hızlanmıştı ve hem de kişi başına düşen gelir artmıştı: Toplam gayri safi dünya üretimi MÖ 2000 ile MS 1500 yılları arasında (3.500 yıl), yaklaşık 40 kat arttı, 1500 ile 1820 aralığında (320 yıl) 3.25 kat arttı ve 1820 ile 2000 arasında da yaklaşık 37 kat artış gösterdi. Yakın dönemde gerçekleşen bu büyüme her ne kadar bize, normal, sıradan bir şeymiş gibi gelse de aslında bu insanlık tarihinde eşine rastlanmaz tuhaf bir şeydi. Zira insanlar hiç bu kadar doğadan bunca şey almamışlar (çekmemişler), dönüştürmemişler, tahrip etmemişler, atmamışlar ve kirletmemişlerdi...

Çok uzun bir zaman diliminde, insan toplumlarının aktiviteleri, etkinlikleri, yaşadıkları doğal ortamla bir denge kurmayı başarmıştı. Elbette kimi zaman lokal ve bölgesel dengesizlikler ve yıkım da söz konusu olabiliyordu: Toprağın tahribi, ormansızlaşma, çöllerin genişlemesi, büyük yerleşim yerlerinden geçen ırmakların, nehirlerin kirlenmesi söz konusu olabiliyordu. Tabii bütün bunlar toplumların teknik seviye ve kapasitesiyle sınırlıydı. Ve ekseri bugün artık pek mümkün olamayan göçlere neden oluyordu. Fakat büyüme sürecinin hızlanması, küreselleşmesi, tekniklerin etkilerinin artması öylesine büyük dengesizlikleri ve yıkımları tetikledi ki; artık sonuçlar sadece lokal ve bölgesel değil, kıtalardan kıtalara geçen ırmakları, okyanusları da kapsar hale geldi ve küresel bir karakter kazandı. Zira şimdilerde doğadan çekilen ve doğaya dönen atıklar sorunu tüm gezegeni angaje eder hal aldı.

Doğadan çekilenle ilgili sadece bir tek büyüklüğü alalım: Ticarileşmiş yıllık dünya enerji üretimi 1800 yılında 10,6 milyon ton kömüre eşit ti, bu rakam 1890'da 501, 1913'te 1.335, 1950'de 2.496 ve 1990'da 10.875'e yükselmişti[78] ve artış hızlanarak devam ediyordu. Atıklar cephesinde de durum aynı: Sadece bir büyüklü-

78 B. Etemad, "Structure géographique et par produit de la production mondiale d'énergie aux XIXe ve XXe siècles. Un survol statistique", *Revue de l'énergie*, Ekim 1992, p. 695.

ğü alalım: Milyon ton kömür içeriğine eşit karbon gazı emisyonu 1860'ta 100'den, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, 1930'ların ortalarına kadarki dönemde 1.000'e ve 1950'de 1700'e, 1965'de 2.500'e, 1983'te 5.300'e ve 1987'de[79] de 5.700'e yükseldi. 2010'dan[80] önce 10.000 düzeyine çıkabilir.

Yenilenebilir kaynaklar söz konusu olduğunda, işte ormanlar, topraklar, su, hava, atmosfer, okyanuslar, doğadan çekilen ve doğaya atılan onca şey, artık birçok mikro sistemin taşıyabileceği sınırı çoktan aşmış bulunuyor. Ve bu durum gezegenin tamamı için geçerli ve dünyanın salınımının belirgin bir göstergesi.

Şüphesiz ve tartışmasız, doğadan en çok çeken ve doğaya en çok atan Kuzey, en büyük kirlenmenin ve en büyük dengesizliklerin başlıca kaynağı olsa da, sanayi kapitalizminin yarattığı en kaba negatif sonuçları da belirli ölçülerde hafifletmiş durumda. Tabii çevreyi kirletici aktivitelerin bir kısmı Güney'e taşınmış durumda. Öte yandan da teknik bilime dayalı kapitalizm bazı kirletici sanayilerin sınırlanmasını da sağlıyor. Bu arada canlıyla ilgili olanların neden olduğu sonuçlar kuşkulu olmak kaydıyla.

Görüldüğü gibi, zengin Kuzey'e göre Güney'in enerji tüketimi düşük. Ve eğer mevcut teknik düzey dahilinde Batı'nın yaşam tarzı genelleşseydi ve her bir insan Batılıların tüketim düzeyinde enerji tüketseydi, yıllık dünya tüketimi dörde katlanacaktı. Tabii lokal ve bölgesel kirlenme de derinleşecek ve onun gerektirdiği sera etkisi yaratan gaz emisyonu da aynı oranda büyüyecekti. Daha şimdiden, başta Japonya olmak üzere, Çin'in kullandığı enerji komşularında asit yağmurlarına neden oluyor. Hindistan'da da 1999 yılında Hint Okyanusu'nda büyük bir kirlilik bulutu oluştu ve Güney Asya'nın iklim rejimini altüst edecek düzeylere çıktı.

79 J. T. Houghton, 1990.

80 P. H. Bourrelier ve R. Dietrich, 1990, s. 58.

TABLO 58
DÜNYA NÜFUSU VE ENERJİ TÜKETİMİ

	Dünya nüfusundaki payı	Dünya enerji kullanımındaki payı
Yüksek gelirli ülkeler*	14.0	54.0
Orta gelir grubuna dahil ülkeler**	28.6	30.8
Çin ve Hindistan	37.5	12.3
Düşük gelirli ülkeler***	19.9	2.9

* Özellikle ABD, Batı Avrupa ülkeleri, Japonya ve birkaç başka 24 zengin ülke.
** Esas itibariyle Eski Sovyetler Birliği, Latin Amerika ve Asya'nın 50 fazla ülkesi.
*** 49 yoksul Asya, Afrika ülkesi.
Kaynak: Banque Mondiale, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1996, s. 220 ve 221, 234 ve 235.

Yüksek nüfus ve hızlı nüfus artışı, sanayileşmesi, kentleşmesi, tarımda kimyasal gübrelerin daha çok kullanılması, üretimin ve tüketimin artmasıyla, sanayi çağının kirlenmelerini artık Güney'e taşımış bulunuyor.

Sonuçları çeşitli ve belirsiz, tüm gezegeni etkisi altına alan bu süreç, artık dikkatli ve ihtiyatlı olmayı gerektiriyor. Bu da birkaç firmanın, birkaç ülkenin, birkaç on milyon veya birkaç yüz milyon tüketicinin çıkarı uğruna gezegende yaşamın tehlikeye atılmamasını gerektiriyor. Aksi halde sürdürülebilir bir kalkınma yokluğunda, çevreyi ve insan toplumlarını tehdit eden bir krizin yerleşmesi kaçınılmaz... Musluk suyunun kıtlaşması, ekilebilir alanların azalması, ormansızlaşma, çölleşme, temiz havayı solunamaz hale getiren, özellikle de kimyasal ve radyoaktif sayısız kirlenmeler, suyun ve gıda zincirinin kirlenmesi, insanlığı hayati sorunlarla karşı karşıya getirmiş bulunuyor. İnsanlarla gezegen arasındaki bu gerilimler ve krizler, yoksul ve yükselen birçok ülkede ve ülkeler arasında zorlukları ve çatışmaları tetikliyor.

Kuzeyin zengin ülkelerinin kendi ihtiyaçlarını sınırlayıp israfı denetim altına almaları gerekiyor. Özellikle de dünya kay-

naklarının sınırı ve gezegenin dengelerine dair temkinli bir yaklaşım içine girmeleri gerekiyor. Velhasıl, kendi yaşam tarzlarını, üretimlerini ve büyümelerini denetim altına almalarını gerektiren bir durum söz konusu. Aynı şekilde modernleşme-sanayileşme sürecine girmiş ülkelerin sürdürülebilir modern tekniklere ulaşmalarını kolaylaştırmalılar. Zira bunu yapmamak, yeni tür bir suç işlemek, bu sefer de doğaya, yoksul nüfusa ve gelecek nesillere karşı suç işlemek demeye gelecek!

Rio'da 1992'de ve izleyen yıllarda yeni bir başlangıç yapma potansiyeli ortaya çıkmıştı. Finansal, endüstriyel, teknik ve bilimsel kaynakların çoğuna sahip olan yüksek gelirli ülkeler, geleceği güvence altına alacak madde ve enerji kullanımına imkân veren birkaç on yıllık dünya ölçeğinde bir strateji önerebilirlerdi. Aslında bu amaçla yapılacak harcamaların çoğunu da üstlenebilirlerdi. Böylece doğaya verdikleri zarar kısmen de olsa telafi etmiş olurlar, üstelik finansal olanakları buna imkân verirdi. Fakat devlet ve hükümet adamlarının, büyük şirketlerinin ve büyük örgütlerinin bu yapacak ne bir vizyonları ve ne de cesaretleri vardı...

Bugünün hayati sorunu, bu yeni süreci olabildiğince erken ve kapsamlı bir şekilde hayata geçirmek olmalıdır. Aksi halde geri dönüşü olmayan sınır aşılmış olacak! Ve bunun için imkâna sahibiz. Bunu yapmaya ehil olduğumuzu bir yüzyılda iki kere gösterdik: Nitekim, üretim kapasitesinin %40'ı savaş için birkaç ayda harekete geçirilebildi. Gezegenin, canlının ve insanların geleceği için yarısını harekete geçirme kabiliyetimiz yok mu?

Bugün geçerli olan egoizm, sorumsuzluk ve aymazlıktan kurtulmamız gerekiyor.

4. Sanayi Kapitalizminin Ötesinde: Teknik Bilime Dayalı Kapitalizmin Tezahürü

İnsan toplumlarının üretim etkinliğinin uzun dönemli dönüşümlerine dair çok farklı görüşler ileri sürülse de, çok uzun

bir zaman diliminde geçerli olan tarım toplumundan modern sanayi toplumu dönemine geçiş, ister komünist blok ülkelerinde, isterse Üçüncü Dünya ülkelerinde olsun, uygulanan politikaları derinden etkiledi.

Oysa, 1930'lu ve 1940'lı yıllardan itibaren C. Clark, yeni bir hareketin, "Üçüncü Sektör"ün, hizmetler (tersiyer) sektörünün ilerleyişini haber veriyordu ki, o zamandan beri derinleşerek ilerlemesini sürdürdü.[81] 16 OECD ülkesinde istihdamda üçüncü sektörün (hizmetlerin) payı ortalama 1870'te %24.3 den 1950 de %38.7'ye, 1973'te %53.4'e ve 1987'de de[82] %63.5'e yükseldi. Bu eğilimin habercisi olan ABD'de toplam istihdamda hizmetler sektörünün payı 1850'de %17'den 1992'de %77'ye yükseldi. GSYH içindeki payı da 1991'de %70'i aştı.[83] Fransa'da 1991'de hizmetler sektörü iş gücünün üçte ikisini istihdam ederken, 1997'de GSYH'ye katkısı da %71 düzeyindeydi.[84] Genel bir çerçevede ABD'de olduğu gibi Fransa'da da, 1990'lı yıllarda hizmet sektörü ekonomik büyümenin başlıca bileşeniydi.[85]

Bununla birlikte, hizmetler sektörünün önemi ekonomik olarak ileri ülkeleri karakterize etmede yeterli değil. 1997 yılında hizmet sektörünün katkısının %60'ın üstünde olduğu ABD ve birçok Avrupa ülkesi ve Japonya, Hong Kong ve Singapur'un yanında, Arjantin, Brezilya, Bolivya, Kolombiya, Kosta-Rika, Hırvatistan, Ürdün, Meksika, Senegal, Uruguay gibi ülkeler de vardı.[86] Dolayısıyla geleneksel hizmetlerle yeni hizmet sektörünü birbirinden ayırmak gerekiyor.[87] Aynı şekilde endüstri ve ta-

81 C. Clark, 1932 ve 1940; 1960.

82 A. Madison, 1991, s. 248 ve 249.

83 US Labour Statistics Bureau et OECD, *The Economist*'ten, 20 Şubat, 1993, s. 63.

84 INSEE, *Le Monde*'a göre, 18 Mayıs 1993 ve Banque Mondiale, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1999, s. 234.

85 P. Artus, "La croissance française est-elle durable?", *Le Monde*, 23 Mart 1999 ve "Après décennie glorieuse, où vont les États-Unis?" *Lettre de conjoncture* de la BNP, Nisan 1999.

86 Banque Mondiale, *a.g.e.*, 1999, s. 234 ve 235.

87 J. Singelmann, 1978; P. Petit, 1988.

rımda gelişen yeni işleri de. Fakat bir başına bu yaklaşım devam etmekte olan dönüşümleri açıklamak için yeterli değil. Tüm bu dinamik kapitalist üretim sektörlerinde teknik bilimin önemini ve ağırlığını da dikkate almak gerekiyor.

ABD'de olsun, Batı Avrupa'da olsun hizmetler sektörünün yükselmesine karşılık, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk yarısındaki tüm sanayiler geriliyor, yok oluyor, dışarıya kaydırılıyor veya değişime uğruyor. Nitekim, toplam istihdam içinde sanayi sektörünün payı 1950-1987 aralığında Belçika'da %46.8'den %27.7'ye, Hollanda'da %40.2'den %26.3'e, İngiltere'de %46.5'den %29.8'e[88] geriledi. 1973 sonrasında tüm Batı ülkelerine yayılan bu dönüşüm aslında sanayi kapitalizminin aşınmaya, silikleşmeye başladığının bir göstergesi. Tabii onunla birlikte, işçi sınıfı da, sendikalaşmada ve aynı zamanda belirli tip bir sosyal çatışma ilişkisinin de dönüşüme uğradığının göstergesi. Hâlâ sosyalizmin kurucu idealleri (eşitlik, sosyal adalet, kardeşlik, dayanışma) değerini muhafaza etse de, sömürüye karşı, özellikle de sanayi sektöründe bir kurtuluş projesi olan sosyalizm mücadelesinin baş aktörü olan işçi sınıfı da önemini yitirmekte. Artık insani kurtuluş projesi de onunla birlikte yeni bir rotaya girmiş görünüyor.

Uzun süre önceliği olan sanayi, komünist projeyle birlikte çökmekte. Bununla birlikte ister çok uluslu şirketlerin ivmesiyle olsun isterse de ulusal hükümetlerin inisiyatifi sonucu olsun, hâlâ Üçüncü Dünya'nın geniş alanlarında gelişmeye devam ediyor. Her ne kadar 1970'lerde Latin Amerika'da, Afrika ve Ortadoğu'da sanayileşme dinamiği kalıcı bir şekilde frenlenmiş olsa da, Güney Asya ve Dört Ejderha'da (G. Kore, Hong-Kong, Tayvan ve Singapur) ve tabii "piyasa sosyalizmi" ve dışa açılım söylemiyle de Çin'de devam ediyor. Nitekim, 1980'den 1997'ye, sanayinin GSYH içindeki payı Çin'de %49 dan %51'e, Hindistan'da %26'dan %30'a, G. Kore'de %40'tan %43'e,

88 A. Madison, 1991, s. 248-249.

Malezya'da %38'den %46'ya ve Taylan'da %29'dan %40'a yükseldi. Endonezya'da da[89] %42 seviyelerinde istikrara kavuşmuş görünüyor.

Ne denirse densin, artık dünya ölçeğinde bir sayfanın kapanmakta olduğu gerçeğiyle karşı karşıyayız. Bunun emareleri de eksik değil: Sanayileşme[90] ve sanayi sonrası[91] veya yeni sanayi[92], dahası hiper-endüstriel[93] toplumun tezahürü ya da "görünmez"[94] hizmet toplumu[95], *immaterial* (maddi olmayan), enformasyon[96] ve nihayet "bilgi toplumundan"[97] söz ediliyor. P. Drucke, devam etmekte olan dönüşümler dikkate alındığında, bunun kapitalizmin sonunu getireceğini bile iddia ediyor.[98] Ona göre bilgi, sermayenin yerini alıyor ki, bu kapitalizmin yeni bir sosyoekonomik realite haline gelmesi demek.

Bu görüşün aksine şunu söyleyebiliriz ki, kapitalizm hiç olmadığı kadar güçlü ve canlı. Aslında yeni olan kapitalizmin yeni bir çağı sadece. Bunun göstergeleri de malum: firmaların inovasyon amacıyla teknik bilimi daha çok seferber etmesi, yeni ürünlerin ve yeni işlem ve yöntemlerin devreye sokulması, sürekli mücadele, tekelci durumlar yaratmak için rekabet...

Netice itibariyle, sanayiden hizmetlere geçişin ötesinde, yaşanan asıl olgu, sanayi kapitalizminin göreli gerilemesi -ki, bu maddi teçhizat (ekipman) yatırımının azalması, enerjinin daha çok devreye girmesi şeklinde tezahür ediyor- ve sanayi sonrası kapitalizme geçişten söz etmek mümkün. Bu yeni durumda bi-

89 Banque Mondiale, *a.g.e.*, s. 234 ve 235.
90 Bkz: Petit, 1988, s. 69 ve devamı.
91 A. Touraine, 1969; J. Gershuny, 1978; F.Block, 1990.
92 J. Gershuny, 1978.
93 C. Stoffaes, 1987.
94 V.R. Fuchs, 1968; J.-C. Delaunay ve J. Gadrey, 1987.
95 D. Liston ve N. Reeves, 1988.
96 C. Goldfinger, 1994.
97 F. Machlup, 1962; M. Porat, 1976.
98 P. Drucker,1993.

lim ve teknik alanındaki yeniliklerin ve gelişme potansiyelinin daha çok kullanılması ve geleceğin tüketim ihtiyaçlarını keşfetme ve yaratma, özetle *teknikbilimci* bir kapitalizm. Geçerli değişimi üçüncü Sanayi Devrimi, yeni bilimsel-teknik devrim veya yeni bir teknolojik çağa girildiği şeklinde okuyanlar.[99] Bütün bunlar bizim için önemli olan bir hususu dile getiriyorlar ki, bu, teknik bilimin büyük kapitalist firmaların hizmetine sunulması ve özel çıkarlar için araçlaştırılması...[100]

Aslında tarımdan taşımacılığa, sanayiden çeşitli hizmetlere (sağlık, kültür, enformasyon, eğlence, yönetimler, vb.) başlıca büyük kapitalist grupların baskısıyla yeni bilimsel-teknik bilgilerin harekete geçirilme durumu söz konusu (madde, enerji, canlı, elektromanyetizm, stoklama, enformasyonun geçişkenliği); ve böylece teknikbilimci (*technoscientique)* tasarımların ve yeni malların (ürün, teçhizat, hizmet, vb.) hayata geçirilmesi mümkün oluyor. Ve bütün bunlar da yaşam tarzlarını yeniden ve derinden şekillendiriyor, toplumların işleyişini etkiliyor, biçimlendiriyor. Ve bütün bunlar da kâr saiki ve kaygısının bir sonucu olarak tezahür ediyor. Böylece sermayenin genişletilmiş ölçekte yeniden üretimi sağlanıyor. Ve bütün bunlar yapılırken insanların sosyal durumlarının iyileştirilmesi meselesi sürekli erteleniyor...

Teknikbilimci kapitalizmin odağında yeni tür bir meta var ki, başlıbaşına kullanılabilir bir ürün değil, sıradan bir hizmet de değil. Aslında söz konusu olan karmaşık (kompleks) bir meta ki, materyal ve hizmet ürünü (lojisyel ağlara abonelik, çeşitli

99 Çağdaş gerçekliğin açıklanmasında tekniğin ve teknolojinin rolüyle ilgili olarak, J. Ellul ve Z. Brezinski'nin veya J. de Rusnay'ınkiler dışında okuyucu, G. Dosi, R. Landau, D. Mowery. R. Nelson, N. Rosenberg, S. Winter'ın eserlerine bakabilir.

100 R. Richta, 1968, 1974: Yazar bu eserde bilimsel teknik devrimin önemine vurgu yaparak, ortaya çıkan değişimin, kapitalizm-sosyalizm zıtlığını aşmaya imkân vereceğini de iddia ediyor. Oysa biz kapitalizmin bilim ve teknik üzerindeki hâkimiyetini artırmasını, kapitalizmin bir ileri atılımı ve devletçi ekonomiler karşısında zafer kazanması olarak görüyoruz.

kontrat ilişkisi). Bunlara teker teker kişilerin ulaşması mümkün ama herkesle paylaşılabilirlik durumu da söz konusu. Az sayıda şirket bu tekniklere sahip olup sürekli yenileniyor, böylece kendi mantığını ve normlarını dayatan bir sistem söz konusu.[101]

Endüstriyel çağın makro sistemleri (elektrik, demir yolları, telekomünikasyon, hava ulaşımı)[102] yolu açmıştı. Yeni ağlar ve sistemlerse, teknik bilime dayanıyor ve esas itibariyle de onlara hâkim olan büyük sermaye gruplarına bağımlı. [103]

Aynı hareket dahilinde işbölümünde ve metalaşmada yeni bir safhaya girilmiş durumda: Bu, insan bakımını ve refahını, işletmelerin hareketini, enformasyonu, karar sistemlerini, politik yönetimi, kent sistemlerini, çevreyi ve dahası doğayı angaje ediyor. Bütün bu alanlarda sürekli olarak da incelmiş materyeli ve bilgi yüklü canlı emeği kombine eden özel aktiviteler ortaya çıkıyor ve bütün bunlar da çok büyük şirketler (enformasyon, komünikasyon, mültimedya, biyoteknoloji, uzay, eğlence sektörü yönetimi, kirlenmeye karşı piyasa gibi) tarafından denetim altına alınıp, kullanılıyor.

Bu yeni kapitalizmde üstte (başat) olmanın yolu, yeni teknolojilere ve onların değişik kombinezonlarına hâkim olabilmeye bağlı. Ve bu iki stratejik veçheyi birleştiriyor: Ana teknolojiler (enformasyon, telekomünikasyon, biyo-teknoloji, özellikle de genetik deha, madde bilimi vb.) ve bunların kombinasyon alanı, hazır veya potansiyel bir piyasa için tasarlanıyor (uzay, enformasyon, küresel multimedya, sağlık, kirlenme karşıtı vb.).

Bu alanların birinde veya diğerinde (ancak güçlü devletle ilişkide olan) çok büyük firmalar teknik bilimi kullanabilir, yönlen-

101 Bu olgu L. Karpik tarafından yeniden yazılan 1972 tarihli makalesinde açıkça görülüp tahlil edildi.

102 Bkz: A. Gras, 1993

103 Bir fikir vermek için: Sağlık materyali alanında sadece 7 ve büyük bilgisayar sektöründe 10 firma dünya üretiminin onda dokuzunu sağlıyor. Kimi iletişim sektöründe 4 firma dünya pazarının onda yedisini, enformatik servisinde 8 firma dünya pazarının %34'ünü elinde tutuyor. Bkz: F. Chesnais, s. 73, 74, 149, 169.

direbilir, yeni sistemleri devreye sokabilir ve yeni ürünler üretebilir. Zira, yeni teknolojiler, yeni üretim ve rekabet, yeni ürünler her seferinde daha büyük araştırmaları, daha büyük teçhizatı, eğitilmiş emeği, velhasıl daha büyük yatırımları gerektiriyor. Zaten her stratejik sektörde çok az sayıda firma faaliyet gösteriyor.[104] İster *triad*'ın her bir unsurunda ve isterse *triad* ölçeğinde olsun, sermaye grupları arasındaki anlaşmalar, birleşmeler, yakınlaşmalar 1990'lı yıllarda daha da yoğunlaştı.

Artık ülkeler için genelleşmiş kapitalizmin önde gideni olmanın yolu, yeni teknik gelişmelere hâkim olmaya bağlıydı. Nitekim Japonya'da teknolojinin büyümeye katkısı, 1970'te %20'den, 1980-1985'te %40'a ve 1986-1990[105] aralığında da %60'a yükselmişti. Tabii ABD üzerindeki önemi de arttı ve bu sorunla ilgili tartışma devam ediyor.

Oysa UNESCO'nun "XXI. yüzyılda bilim" temalı konferansı vesilesiyle yayınlanan aşağıdaki tablo, *triad*'ın dünya AR-GE harcamalarının beşte dördünü gerçekleştirdiği ve ABD'nin payının da üçte bir olduğunu gösteriyor. [106] GSYH'deki AR-GE harcamalarında ABD ve Japonya başı çekiyor, onları Batı Avrupa izliyor.

Fakat Avrupa'da araştırma, ülkeler arasındaki bölünmeden dolayı daha da küçülmüş görünüyor. Dünyanın geri kalanında hatırı sayılır bir ağırlığı olan yegâne ülke Çin, Hindistan ve iyice zayıflamış eski Sovyetler Birliği. ABD'de AR-GE harcamalarının %70'i özel sektör tarafından gerçekleştiriliyor. (Bu oran Fransa'da yaklaşık %50) Ve firmaların AR-GE bütçeleri 1995-1998 aralığında yılda %5 oranında arttı.[107] Böylece teknikbilimci

104 S Airaudi, *Le Monde*, 5 Nisan 1994.

105 BNP'nin konjontür notunda (Nisan 1999) farklı bir değerlendirme mevcut. 1997 yılında ABD, 200 milyar dolardan fazla harcamayla, dünya ölçeğinde AR-GE'nin yaklaşık yarısını temsil ediyordu.

106 Bu rakamlar BNP'nin konjontür notunda yer verdiği rakamlarla çakışıyor (adı geçen *makale*). ABD de AR-GE harcamaları GSYH'nin %2.6'sı, Fransa'da %2.3, İngiltere'de %1.7 ve İtalya'da %1.1'ine eşit.

107 a.g.m.

büyük firmalar sadece üretimi ve pazarları belirlemiyor, aynı zamanda araştırmayı da yönlendiriyor, ürünleri tasarlıyor, sistemleri biçimlendiriyor, talebi uyandırıp-yaratıyor ve nihayet yaşam tarzlarını ve toplum biçimlerini de belirliyor. Bunu da mevcut veya muhtemel talep beklentisine göre yapıyor. Kapitalizmin bilim üzerindeki etkisinin de ve denetimindeki bu artış gelecek projeksiyonunu da da belirginleştiriyor ve insanlığı da satın alma gücü olanlar ve olmayanlar şeklinde kesin bir biçimde ayırıyor...

TABLO 59
1990'LI YILLARIN SONUNDA DÜNYADA AR-GE HARCAMALARI

	AR-GE harcamalarının Dünyadaki dağılımı	Her bölgede AR-GE'nin GSYH içindeki payı-
Kuzey Amerika	37.9	2.5
Batı Avrupa	28.0	1.8
Japonya ve yeni sanayi ülkeleri	18.6	2.3
Çin	4.9	0.5
CEI	2.5	1.0
Hindistan ve Orta Asya	2.2	0.6
Okyanusya	1.3	1.5
Orta ve Doğu Avrupa	0.9	0.8
Eski Üçüncü Dünya'nın diğer ülkeleri	3.7	0.3

Kaynak: Observatoir des sciences et technique, direktörü R. Barré ile yapılan söyleşi vesilesiyle oluşturulan tablo, *Le Monde*, 30 Haziran 1999.

Şüphesiz teknikbilimci gelişmeyle sanayi kapitalizmi yok olmuyor: İnsan toplumlarının büyük katmanlaşma, tabakalaşma evriminde her zaman olduğu gibi, eski katmanlar (manifaktür ve sanayi), güç kaybına uğrarken, yeni katmanlar güçleniyor (teknolojik kapitalizm), aynı zamanda eski katmanlar, eski üretim formları da yeniden biçimleniyor; yenilikçi kapitalizmin baskısıyla tarım ve aile yaşamı nasıl derin bir dönüşüme uğra-

mışsa, ulaşım, sanayi, sağlık, enformasyon, özetle teknikbilimci kapitalizmin yenileştirici gücüyle tüm faaliyetler ve etkinlikler derinden etkileniyor.

Bundan başka manifaktür kapitalizmi sınırlı bir alanda, özellikle de az sayıda tekstil alanında etkiliydi. Oysa sanayi kapitalizmi çok farklı mal üretim alanlarını genişletmişti. Teknikbilimci kapitalizm ise, pratik olarak tüm alanlarda belirleyici olma potansiyeline sahip. Böylece bilimsel bilginin maddi malların (metaların), hizmetlerin ve teknik becerinin (*savoir faire*) farklı kombinezonlarını mümkün hale getiriyor. Bu niteliği itibariyle de bir bakıma kapitalizm çağının yeni bir genelleşme ve yayılma evresine tanıklık ediyoruz.

Böylece, kapitalizm hiç olmadığı kadar dünyaya ve toplumlara hâkim olmuş durumda: XIV-XVI. yüzyıllarda meta ekonomisi ve meta kapitalizmi daha sonra manifaktür kapitalizmi (XVII. ve XVIII. yüzyıl), sanayi kapitalizmi (XIX. ve XX. yüzyıl) ve artık şimdilerde de teknik bilimci kapitalizm zamanı gelip çattı. Ki, bu yaşanmakta olan dünyanın salınımı dediğimizin belirleyici bir unsuru ve nelerin olabileceği de o kadar kesin değil...

5. Ardı Arkası Kesilmeyen Değişimler

İş bölümü ve piyasalara dair mülahazalardan, sermaye birikiminin tahliline, XIX. yüzyıl krizlerine dair tartışmalardan muhtemel bir durgunluk haline ve kalıcı bir durgunluk olasılığına, seküler harekete dair sürekli yenilenen tahliller, ekonomik mucizelerinden felaket tellallığına ve Büyük Depresyon beklentisine, velhasıl kapitalizmin dinamikleri ve farklı çelişkilerine dair çok şey söylendi.

Fakat bu hengâme içinde asıl sorun olan kapitalizmin dinamiği es geçildi. Bu durdurak bilmeyen bir dinamik ki, sürekli olarak yenileniyor. Dolayısıyla bu niteliği itibarıyla da insan toplumlarının tarihinde bir kopuş demeye geliyor.

Marx, 1848'de *Komünist Manifestos* da bunun altını kalın çizgilerle çizmişti:

> Burjuvazi, üretim araçlarında, dolayısıyla üretim ilişkilerinde ve tüm toplumsal ilişkilerde sürekli devrim yapmaksızın var olamaz. Buna karşılık, eski üretim tarzının değişmeksizin korunması da tüm eski sanayi sınıflarının ilk varoluş koşuluydu. Üretimde sürekli dönüşüm, tüm toplumsal kesimlerin aralıksız sarsıntıya uğratılması, sonsuz güvensizlik ve hareket, burjuva döneminin tüm ötekilerden ayırt edici niteliğidir. Tüm yerleşik ilişkiler, doğurdukları eski değir yargıları ve görüşlerle birlikte çözülüp dağılmakta, yeni oluşumlarsa daha kemikleşmeden eskimektedir. Kalıcı ve durağan ne varsa buharlaşıyor, kutsal diye ne varsa kutsallıktan düşüyor ve insanlar nihayet yaşam tavırlarına, karşılıklı ilişkilerine, ayılmış gözlerle bakmak zorunda kalıyorlar.[108]

Schumpeter de 1912'de *Ekonomik Evrim Teorisi* adlı eserinde, bu tarihî kopuş üzerinde ısrarla duruyordu: Devreyi yeniden üretime geçiş (mevsimlik devreler, iyi ve kötü yıllar ki, önceki toplumların tipik haliydi), toplumun belirleyicisi olan dinamik ve radikal kopuşun kaynağı olan girişimciden ayrılmaz olan inovasyonu, girişimciyi, kâr ve kredi arayışını ve hem geçmişin yıkıcısı ve hem de geleceğin yaratıcısı inovasyon üzerinde duruyordu.

Daha önce gördüğümüz gibi, üretimlerin artışı, aynı şekilde enerji kullanımının ve teknik kapasitenin büyümesi son iki yüzyılda güçlü bir şekilde kendini dayattı.[109] Üretim, tüketim, yer değiştirme, iletişim kurma yaşam tarzları aralıksız evrime uğradı ve son on yıllarda da çok belirgin bir değişime uğradı.

Elbette son yüzyıllarda gözlenen tüm değişimleri sadece kapitalizme atfetmek doğru olmaz. Çok eski zamanlardan beri

108 K. Marx, Oeuvres-Économie, Paris, Gallimard, La Pléiade, c. I. 1963.
109 Bkz: *Tablo* X ve XI.

sahip olma arzusu, güç sahibi olma, bilme, yararlı tarzda hareket etme ve birkaç bin yıldan bu yana da düşünme ve rasyonel bilgiye ulaşma, iktidar oluşturma, ideallere ve değerlere bağlılık, insan soyunun belirgin haliydi. Son yüzyılda başlıca üç dönüştürücü güç: Devlet, bilimsel ve teknik bilgi, ve "kapitalizm" kavramı dahilinde harekete geçirici dinamikler belirleyici oldu. Son on yıllarda da, bir taraftan vizyon ve proje yokluğu, diğer taraftan da liberal küreselleşmeyle teknolojik gücün çoğunu ellerinde bulunduran büyük firmalar sayesinde, kapitalizm toplumları ve dünyayı dönüştüren başlıca güç haline geldi.

Bir bakıma son yarım yüzyılda iki karşıt (*a contrario*) eğilim geçerli oldu: Sovyet rejimi devlet gücünü aşırı düzeyde devreye soktu, devlet de bilim ve tekniğe çok büyük önem atfetti; bu iki güç birçok alanda: Nükleer, silah ve onunla birlikte büyük başarılar sağladı. Fakat bu süreci sürdürme konusunda başarısız oldu. Sürekli inovasyonu (tüketim, silahlanma, enformasyon, vb.) sürdürme konusunda yetersiz kaldı. Oysa egemen kapitalizmler, devletlerin de desteğini arkalarına alarak, bilimsel araştırmalar konusunda o sürekliliği sağlama başarısı gösterdiler.

Aslında bu realite üzerinde durmak gerekiyor. Sürekli dönüştüren "kapitalizm" kavramı aslında neyi kapsıyor ve olup-bitenler ne anlama geliyor?

Kimin tarafından peydahlanmış olursa olsun, diğer sosyal mantıklardan ve diğer sosyal düzenlerden farklı olarak, tarihsel bir zaman kesitinde olgunlaştı. Meta ve zenginleşme mantığından neşet etse de, bunlardan birine veya diğerine indirgenemez. Onun ayırt edici özelliği, esas itibariyle üretimden *elde edilen artığı* ve aynı şekilde ticaretten sağlanan sosyal artığı da üretim araçlarını yeni bir artık elde etmek üzere seferber edebilme yeteneğinde saklı. Kâr için üretim (veya ticaret), birikim için kâr, yeni bir üretim (veya ticaret) için birikim ve daha büyük kâr. Özetle kâr edilebilir faaliyetleri kâr amacıyla genişletmek...

Bununla birlikte, kâr amaçlı birikim her şey demek değil. Yaygın, kapsamlı bir metalaşma hareketi dahilindeki rekabet ve tekelci pozisyon elde etme güdüsü tarafından uyarılan, girişimcilerin sürekli yeni projeleri tarafından harekete geçirilip uyarılan kompleks bir dönüştürücü dinamik söz konusu. Bir ticari veya üretici faaliyeti başlatmak, kredi, yatırım, inovasyon, araştırma-geliştirme, ihtiyaçlar, onların tezahürü ve hareketi, sermaye üretimiyle ilgili tüm bu çabalar, geleceğe dair bir bahis ve onun sonucu olarak da bir gelecek yaratıcısı, ister ekonomi, isterse insanlar ve toplumda bir dizi dönüşüm yaratıcı demek.

Kompleks ve geleceğe dönük kapitalist mantık, ardı arkası kesilmeyen dönüşümler ortaya çıkarıyor. Orada üç temel insani motivasyon tespit etmek mümkündür: güç, sahip olma ve geçinme.[110] Bir ayrılık ve uyum kaynağı: Bir yanda kâr ve zenginleşme arayışı, insanlar üzerinde egemenlik kurma, sermaye merkezîleşmesi, egemen pozisyon ve tekel gücü elde etme arayışı; diğer yanda toplumların büyük çoğunluğunun ücretli-bağımlı işten geçinme gereği, kapitalist makinanın ürettiği tüketim mallarını satın almaya imkân veren ücretli emeğe dayanıyor oluşu...

Dolayısıyla en genel anlamında kapitalizm ne bir üretim tarzına[111] ve bir ekonomik sisteme[112] ne de isteyip planlayabilen bir aktöre indirgenemez. Tarihsel formların çeşitliliği, sürüp giden, yapan ve bozan/biçimlendiren ve biçimsizleştiren karmaşık bir sosyal mantığın, bir yanda yapıcı yaratıcı, öte yanda bozucu ve yıkıcı üretim biçimlerinin, yeni ve eski üretim ve sosyal formların, yeni üretim alanlarının ve yeni pazarların –nihayet yeni ihtiyaçların odağında işleyen var olan bir olgu, bir süreçtir. Bu

110 Tabii bir iktidar, sahip olma ve var olma basit mantığının yok olduğu anlamına gelmiyor.

111 Haklı olarak, kapitalizmin bazı katmanlarını (manifaktür, sanayi 1 ve post-endüstriyel 2) öyle karakterize etmek söz konusu olsa da.

112 Tabii M. Weber'in ve F. Braudel'in üzerinde durdukları gibi, ister istemez sosyal, politik ve ideolojik veçhe devreye giriyor.

niteliğinden ötürü de ister lokal ve ulusal düzeyde ve isterse dünya ölçeğinde var olan bir para ve meta sistemidir ki, toplumlar karşısında göreli bir özerkliğe sahiptir ve sürekli biçimlenme ve şekillenme halindedir. İşte biz bu bütünlüğü "kapitalizm" olarak adlandırıyoruz.

Ve işte bu realitenin seyri, XVI. yüzyıldan başlayarak Avrupa'da ortaya çıkan başlıca dönüşümlerin, değişimlerin kapsamını, hızını ve yoğunluğunu, aynı şekilde dünyada XIX, yüzyılda beliren dönüşümleri anlamaya imkân veriyor.

Schumpeter, Marx'tan yüzyıl sonra, 1942'de inovasyon dinamiğinde saklı "yıkıcı yaratıcılığın" önemine vurgu yapıyordu. Bu öyle itici harekete geçirici bir dinamik ki, sürekli yeni üretim prosedürleri, yeni makinalar, yeni üretim ve tüketim nesneleri, yeni ulaşım araçları, yeni pazarlar, yeni tip endüstriyel örgütlenme biçimleri, velhasıl kapitalist inisiyatifle yaratılan bir dizi unsuru ortaya çıkarıyor. (...) İşte bu *yıkıcı yaratıcılık* süreci kapitalizmin derin çekirdeğini oluşturuyor.[113]

Bugün bu kapasite, büyük sermaye grupları tarafından bilimin ve araştırmanın sistematik bir tarzda kullanılması, harekete geçirilmesi, "yeni tüketim nesnelerini", "yeni endüstriyel üretim yöntemlerini" –buna yaratılan yeni ihtiyaçları karşılayan yeni ve sürekli yenilenen efektif talebi de eklemek gerekiyor– bütün bunlar da bilimsel ilerlemeler temelinde yeni kâr etme imkânlarının yaratılması demek.

Bilimsel araştırmaları her seferinde daha çok denetimleri altına alan ve uygulama alanına sokan çok büyük firmalar, böylece yaratıcı ve yıkıcı kapasitelerini büyütüyorlar. İşte bu durum içine sürüklendiğimiz değişimlerin hızını ve kapsamını belirliyor. Tabii söz konusu olan ne bir çizgi film ve ne de bir video oyunu, bu dünyada insanların her günkü yaşamı...

113 J. Schumpeter, 1942, 1984, s. 116-117. İtalikler ve büyük harfler Schumpeter'e ait. İleriki sayfada (117) şöyle bir hatırlatma yapıyor: Onun gözünde "Yaratıcı yıkıcılık sürekli kasırgası", birçok iktisatçının "sürekli sükûnet" kabulünü yalanlıyor.

Tarihte ilk defa, insanların, doğanın, canlının yaşamını ve varlığını angaje eden kararlar akıl almaz büyüklükte finansal, bilimsel, teknik ve endüstriyel imkânlara sahip az sayıda firma tarafından alınıyor. Tabii bu kararlar satın alma potansiyeli olan nüfus gözetilerek, gelecek yıldaki veya gelecek birkaç yıldaki kâr perspektifine ve beklentisine göre alınıyor.

Gezegenin kaynaklarının ve aktivitelerinin küçük bir azınlığın ihtiyaçları için kullanılması, buna karşılık bir başka azınlığın da aşırı yoksulluk, yoksunluk ve iğretilik ortamında yaşıyor olması meşru mudur?

İnsan neslinin satın alma gücüne sahip bir bölümünün ihtiyaçlarını tatmin etme karşılığında, gezegenin temel kaynaklarını yok edip, dengelerini bozan, gelecek nesillerin yaşamını tehlikeye atan bir süreç meşru mudur?

Gezegenin ve insan toplumlarının geleceğini angaje eden kararların dar görüşlü, kâr perspektifi ve beklentisi dışında hiçbir kaygısı olamayan dar bir oligarşiye, karar vericilere bırakılması kabul edilebilir bir şey midir?

Yakın tarihlerde yazdığımız bir kitapta bu soruları sormaya çalıştık.[114] Zira birer insan olarak, yapıp ettiklerimizin bugünkü ve gelecekteki sonuçlarından hepimiz sorumluyuz.

İçine sürüklendiğimiz hızlı değişim sarmalı bizi H. Jonas'ın teknoloji ve sonuçlarına dair düşüncelerine ortak olmaya davet ediyor.[115] Zira "faaliyetlerinin vüsati ve geri dönüşü olmayan sonuçları karşısında, "etik sorumluluğun" önemini hatırlatıyor. Fakat böyle bir sorumluluğun realize olması için pusula ne olabilir, sorusunu da soruyor. Herhalde "tehlikeyi algılamak" ki, o da "korkuyu hissetmeyi" gerektiriyor.[116]

İşte o (ki sözünü ettiğimiz gelişmeler bu ihtiyacı artırıyor) "Sorumluluk İlkesini" (*Le Principe Responsabilité*) şöyle formü-

114 M. Beaud, 1997.

115 J. Jonas, 1979, 1990, s. 14.

116 *A.g.e.*, s.13.

le ediyor: "Özgürlüğünün, koşullar ne kadar değişirse değişsin, hiçbir zaman ortadan kalkması mümkün olmayan çift değerliliği (belirsizliği) içinde, insanın kendi dünyasının ve özünün (ruhunun/nefsinin) bütünlüğünü, kendi gücünün tacizinden (bozucu etkisinden/müdahalesinden) koruması (sakınması, kurtarması) veya kendi gücünün tasallutlarına karşı muhafaza altına alması gerekiyor".[117]

Bugün itibariyle ortaya çıkanda, tam da bunun karşıtını görüyoruz: İnsan toplumlarını egemenlikleri altına alanlar, iktidarlarını kötüye kullanarak, insanların varlığını, bütünlüğünü, doğruluğunu ve dünyayı tehlikeye atıyorlar. Kapitalizmin dinamikleri de yangına körükle gidiyor. İnsanlar başka dönemlerde yapabildikleri gibi, vakitlice kendilerine gelebilecekler mi? Ve bunu sadece uluslar düzeyinde değil, kıtalar ve dünya ölçeğinde de yapabilecekler mi? Aksi halde doğanın dengelerinin ve kaynaklarının tahrip edilmesi, birkaç büyük firmanın tahakkümü altındaki piyasa, para aracılığıyla yerleştirilmekte olan küresel *"appartheid"* [ayrımcılık], kalıcı boyutları olan bir salınıma kaynaklık ediyor ki, bu geri dönüşü olmayan bir yola girmek demeye geliyor.

Bauval, Kasım 1999

117 *A.g.e.*, s.15.

XXI. YÜZYILIN EŞİĞİNDE

2000-2010: Dünya Ölçeğinde Karmaşa[118]

Bu yüzyılın başında da birkaç on yıldan beri devam eden büyük dönüşümler yol almaya devam ediyor. Şurada, buradaki çabalara rağmen, artık insan faaliyetlerinin etkisiyle gezegenin yıkımı daha da ağırlaşıyor. Enerji, maddenin ve canlının manipülasyonu, büyük firmaların gözetim ve denetim altına almak istedikleri, kimi zaman saptırmak, kimi zaman da etkisizleştirmek istedikleri inovasyonlar çoğalıp, çeşitleniyor. Artık kapitalizmin tüm gezegendeki küreselleşmesi, sadece birkaç ülkenin marifeti değil, nerdeyse dünyanın tamamına kök salmış durumda.

2000-2010 yılları boyunca dünya hiçbir zaman olmadığı kadar eşitsiz hale geldi. Büyük ölçekli özelleştirmeler, kuralsızlaştırmalar [*déréglementations*], düzensizleştirmeler, finansın ekonomiler ve toplumlara daha da egemen olmasının yolunu açtı ve 2008-2009'da bir dizi krizi tetikledi. Çin'in etkinliğinin artması, G8'in yerini G20'nin almasıyla dünya kapitalizminin merkezinin Batı'dan Asya'ya doğru kayması devam etti.

Daha şimdiden aşırı sömürüye maruz bir dünyada kapitalizmin dinamikleri ve tüketimler veri iken, kapitalizmin ve insanlığın akıbeti üzerinde düşünme zorunluluğu var.

1. Yeni İnsanlık: Akıl Almaz Eşitsizlikler

Bildik aşırı eşitsizlikler sokakta ve televizyon ekranlarında, o kadar doğal ki, artık farkına bile varmıyoruz. Oysa, kentleri, peyzajları, insanların bilinç dünyasını biçimlendiriyor, ıstıraplar, gerilimler ve istikrarsızlıklar yaratıyor, durumları, çatışmaları ve aciliyetleri biçimlendiriyor.

118 Yazım aşamasında bu bölümün redaksiyonunu üstlenen Calliope Beaud'ya teşekkür ediyorum. Yazının nihai versiyonunun oluşmasındaki katkılarından dolayı Tiékoura Koné, Bernard Lalanne, Thierry Picquet ve Alain de Tolédo'ya ayrıca teşekkür ediyorum.

Adalar, sahiller, yollar, şık rezidanslar, şık bölgeler, aşırı zenginlerin korunmuş alanları, buna karşılık aileler kent çöplüklerinde ya da harap olmuş topraklarda yaşam mücadelesi veriyorlar. Yedi milyarder uzay yolculuğuna çıkma hazırlığında. Birinciler birkaç yüz milyon dolar, sonuncu otuz milyon dolar karşılığında ve firmalar "uzay turizmini" başlatmak üzere o alana sermaye yığıyorlar. Lakin STK'lar [ONG] veya uluslararası örgütler, gıda ve içme suyu programları için -kimi zaman az da olsa- finansman sağlayamıyorlar.

Çok çeşitli, ifşa edilmiş belirgin eşitsizlikler, artık bir "kader" sayılıyor ve sümen altı ediliyor. İnsan toplulukları tarihi boyunca bir vakıa olarak algılanan eşitsizliklerin kapitalizmle birlikte her toplumda ve toplumlar arasındaki eşitsizliğin yeni bir boyut ve nitelik kazandığı gerçeği gözden kaçıyor.

Kapitalizmin yükselişi, büyük ayrımların ve yıkımların yolunu açtı. Maddison'un çalışmasına göre, miladın birinci yılında beş kıtada kişi başına düşen gelir eşit büyüklükteydi. 1820 yılında, Batı Avrupa'da, kapitalizmin doğduğu topraklarda, kişi başına düşen gelir, diğer kıtalardan 2 veya 3 kat fazlaydı.[119]

2007'de kişi başına düşen gelir (GSYH) şöyleydi:

- Nerdeyse tamamı eski *triad*'a mensup 17 en zengin ülkede kişi başına gelir 40.000 doların üstündeydi;
- Afrika ve Asya'nın en yoksul 17 ülkesinde 365 ile 650 dolar arasındaydı[120];
- En yoksul 11 Afrika ülkesinde 350 dolardan düşüktü. Aradaki fark yüz kat veya birkaç yüz kattı.

İnsanlıktan, geleceğinden ve sorumluluğundan söz edildiğinde, bu eşitsizliği, bu trajik yarılmayı akıldan çıkarmamak gerekiyor. Bir taraftan paranın ve metanın saltanatı küreselleşirken, artık toprak ana insanları doyurmakta yetersiz kalıyor.

119 A. Maddison, *L'Économie mondiale, Une perspective millénaire*, Centre de développement de l'OCDE, 2001, s. 28.

120 PNUD, *Rapport mondial sur le développement humain*, Paris, La Découverte, 2009, s. 213-216.

Fakat hepsi bu kadar da değil, ulusal ortalamalardaki bu eşitsizlik, her bir ülke dahilindeki eşitsizliklerle daha da vahim bir hâl alıyor. Bunu ölçmek amacıyla PNUD en zengin %10'la en yoksul %10 arasındaki ilişkiyi ölçmeyi yeğliyor.

Zengin ülkelerde bu ilişki, ABD'de (15.9) ve İngiltere'de (13.8) daha yüksek, Finlandiya'da (5.9) ve Japonya'da (14.5) daha düşük.[121] Neoliberalizm şampiyonu ülkelerde eşitsizlik daha da yüksek, buna karşılık, sosyal değerleri veya sosyal demokrasinin değerlerine sadık olan ülkelerde daha düşük.

Yoksul ülkelerdeyse, tarihe ve iktidarın niteliğine bağlı. Mesela yukarda söz edilen 28 yoksul veya çok yoksul ülke söz konusu olduğunda: Kenya'da 21.3, Bangladeş'te 6.2. Eski Üçüncü Dünya'nın diğer ülkelerinde çok daha yüksek düzeylere çıkıyor: Zambiya'da 29.5, Haiti'de 54, Comors'da 61, Namibya'da 107.[122]

Her bir ülkede olsun, ülkeler arasında olsun, eşitsizlik farkları aşırı düzeylere çıkmış bulunuyor.

Forbes dergisine göre[123] 2007'de 946 dolar milyarderinin (ki, dünyada hiç kırılmamış bir rekor) serveti 3.300 milyar dolara ulaşmıştı. Eğer bu, gezegenin 1 milyar yoksuluna bölüştürülseydi, kişi başına 3.300 dolar düşecekti. Oysa, uluslararası tahminlere göre, dünyanın en yoksul 1 milyarı günde 1 dolarla yaşıyor. Bu rakam her birinin 3.300 gün veya 9 yıl yaşamasına yeterdi...

Bin milyarderin serveti bir milyar yoksulun 9 yıllık tüketimine eşit.

Şüphesiz bu durum masaldan çok iktisat bilimini angaje ediyor. Fakat günümüzdeki bu inanılmaz eşitsizliği önermeyi başarıyorlarsa, iktisat bilimi dünyaya dair başka dili konuşuyor demektir. Aşırı eşitsizliğin neden olduğu bu aşırı yoksulluk, ona maruz kalanlar için yaşamın tüm veçhelerini angaje eden boyutları olan bir şey: Suya, gıdaya, sağlığa, eğitime, konuta, hijyene,

121 *A.g.e.*, 213.

122 *A.g.e.*, 215-216.

123 Associated Press, Mart 2007.

ekolojik ayak izine, çevrenin bozulmasının neden olduğu sorunlara, iklim değişikliğinin neden olduğu sorunlara katlanma yeteneğine kadar bir dizi hayati sorunla yüzleşmek demeye geliyor. Velhasıl, insanlığın bir bölümü yokluk, çaresizlik ve kötü yaşam koşullarına hapsolmuş durumda.

Uzun lafın kısası, eşitsizlikler dünyadaki başlıca kötülüklerin kaynağı, oysa bu kötülüklerle ilgili düşünülen ve yapılanlar son derecede kifayetsiz. Zira nedenleri ortadan kaldırmak için hiçbir şey yapılmıyor.

Bir başka büyük eşitsizlik de, dünyanın çok büyük firmaların sahip oldukları aşırı ekonomik güçleri ve korkutucu iktidarları. *Fortune* dergisine göre, en büyük 500 firmanın 2008'deki işlem hacmi 25.200 milyar dolardı. (1998'de 11.500 milyar dolar). Aynı yıl dünya üretiminin (GSYH) %43.3'üne eşitti (1998'de %40.5).[124]

Devletlerine sıkı sıkıya bağlı bu çok büyük firmalar her türlü finansal, ekonomik, politik ve etik düzenlemeden kurtularak, 1980 sonrasında az zamanda devasa servetlere sahip oldular.

2. Finanslaşma: Finansın Sultası Altındaki Ekonomiler ve Toplumlar

Finans, 2000'li yıllarda tüm faaliyetlerin önüne geçti ve aşırı kârın gereklerini onlara dayattı. Bu "finanslaşma" neoliberal dalganın bir tezahürü olarak, 1970'lerde İngiltere'de ve ABD'de doğdu. Özellikle de Sovyetler Birliği'ndeki devletçi ekonominin çöküşünün ardından tam bir tsunami halini aldı. Artık uluslararasılaşma ve küreselleşme dinamiği kendi kuralını dayatıyordu. Yeni aktörlerin ve finansal pratiklerin harekete geçirdiği ivmeyle daha da genişledi ve kapsayıcılığı arttı.

Büyük sanayi ve ticaret firmalarının şubelerinden sonra, kurumsal ve bireysel yeni finansal yatırımcılar, o zamana kadar, bankalar, sigorta şirketleri ve kurumsal yatırımcılar tarafından

124 *Fortune*, 20 Temmuz 2009, s. 68.

kontrol edilen alanlarda etkinlik sağladılar. 2006 yılında emekli fonları, yatırım fonları ve sigorta şirketlerinin yönettiği kaynaklar 62.000 milyar dolara ulaşmıştı ki, bu aynı yılın dünya üretiminin (dünya GSYH'si) bir buçuk katıydı.[125] Ve vergi cennetlerinde, bostan korkuluğu durumundaki devletlerde, velhasıl düzenleme ve denetimlerin zayıf veya hiç olmadığı her yerde ajanslar, spekülatif fonlar (*hedge funds*) ve başka adlarla sayısız şube ve alt şubeler faaliyet gösteriyordu. Bilgisayar klavyesine birkaç kere tıklamayla artık geçerli düzenlemelerden kurtulmak mümkün hale gelmişti.

Zira, keskinleşmiş rekabetin baskısı, düzenlemelerin ve kuralların aşındığı bir ortamda, finansal işlemler değişime uğramış ve çeşitlenmişti.

Tabii enformatik alanındaki gelişmeler, artık eş-anlı olarak [*instantané*] işlemler gerçekleştirmeyi kolaylaştırmıştı. İnternet ve cep telefonu büyük işlemcilere (operatörlere) finansal kürenin her kutbunda habere ve işlemcilere hareket alanı açmıştı.

Verilerin numaralandırılması ve matematik uygulamaların hacminin büyümesi, finansal yönetimi temelden dönüştürdü: Giderek daha deruni türev ürünler piyasada yerlerini aldılar, kumarsı olasılıklar ve sofistike modeller devreye sokuldu. Karanlık işlerin kotarıldığı yerler ya da geçmişi prestijli kurumlarda matematik soyutluk güvenlik kaygısının yerini aldı. Risk değerlendirmeleri bir yana bırakıldı. Artık işlemlerde risk unsuru pek dikkate alınmaz olmuştu.

Artık neyin satıldığı, neyin satın alındığı pek bilinmez olmuştu "finansın yeni küçük dâhileri" tarafından oluşturulan matematik modeller, numaralanmış soyutlamalar üzerinden yürütülüyordu ki, beklenti ve spekülasyon kasırgasına kapılınmıştı. Geçmiş nesilden olup da farklı formasyona sahip olan banka, sigorta şirketi ve sosyal güvenlik fon müdürleri ve yöneticileri,

125 D. Plihon, *Le Nouveau Capitalisme*, Paris, La Découverte, 2009, s. 35-36.

ya bu gidişe dahil olup, uyum sağlayacaklar ya da emekliye ayırılacaklardı... Kimilerine prim, kimilerine de "altın paraşüt" vadeden bir zamandı artık...

Numaralı bu yeni gazinoda, finansal işlemlerde dünya üretimine oranla devasa bir artış gerçekleşti.[126] 2002'den 2007'ye ve bin milyar dolar olarak:

- Dünya gayri safi üretimi 32.3'ten 54.3'e
- Borsa işlemleri 39.3'den 77.9'a;
- Kambiyo işlemleri 408.2'den 1.058'e;
- Türev ürünler de 603.1'den 2.288'e yükseldi.[127]

Hisse senetleri (kağıtlar) söz konusu olduğunda, Dow Jones endeksi 1964-1982 aralığında 1000 civarında seyrederken, 1993'te 4.000'e, ardından 1997'de de 12.000'e çıktı ve 11 Eylül saldırısından sonra (2001) 8.000 düzeyine düştükten sonra, 2007'de 14.000'e yükseldi.[128]

Bir değeri olan ne varsa uçuşa geçmişti sanki... Bir tür yankesicilik halini almış acımasız ve akıl almaz bir sarmal başını alıp gidiyordu artık...

Aynı zamanda finansçıların aşırı kâr hırsı da, üreticileri, küçük üreticileri, konut satın alanları ve tüketicileri ağır bir yük altına sokmuştu.

Emlak piyasasının soluğu kesiliyor muydu? Emlak büroları düşük gelirli ailelere değişken ve düşük faizli kredi teklif ediyordu ve sonuçta bu aileler ellerindekini, avuçlarındakini de kaybedeceklerdi...

Müşteriler büyük AVM'lerden satın almalarını azaltmışlar mıydı? Onlara aşırı borçlanmanın ve tefeciliğin değişik bir versiyonu teklif ediliyordu.

---

126 F. Morin, http://web.mac/fmorintlse/ La_ finance_globale/Bienvenue.html.

127 Ürünler (opsiyonlar, futures, swaps veya farklı kombinezonlar...), ürün türevleri (aksiyonlar, obligasyonlar, döviz veya faiz oranı).

128 *Maniére de voir*, no: 102: *Le Krach du Libéralisme*, Aralık 2008.

Büyük tarım-gıda firmaları köylülere yüksek verim vadeden tohumlar sattılar ve hızla borca batırdılar, Hindistan'da olduğu gibi, birçokları intihar edecekti...

Güçlü ensektisitlerle, "korunmuş", GDO'lu bitkiler toprağı öldürdü, çevresindeki kuşatılmış küçük tarım işletmelerini de çökertti...

Sanayi firmaları, işletmeleri başka yere taşıma tehdidiyle ücretlileri daha çok çalıştırma ve çalışma yoğunluğunu artırmanın yolunu buldular ve hayatlarını da ailelerini de çökerttiler.

Finansal akılsızlık hortumunun harekete geçirdiği acımasız kâr mantığı, ekonomiler, toplumlar ve doğa için yüksek maliyetler demekti ve 2000 krizinin de başlıca kaynağıydı.

3. Krizler Zinciri

2000-2007 yılları arasında dünya gayri safi yurt içi hasılası (GSYH) %23.5 oranında büyüdü (Bu oran 1990-1999 aralığında %41 olmuştu). Başlıca üç kapitalist merkezde büyüme daha düşüktü: Japonya'da (%11.5), Avrupa Birliğinde (%15.9) ve ABD'de (17.4). ABD'de bir dizi sarsıntı, kriz ve spekülatif tırmanış yaşanmıştı.[129]

ABD'deki 11 Eylül saldırısı ve bir yıl sonra Enron'un iflası borsayı düşürmüş ve güveni sarsmıştı. Tabii Afganistan ve Irak'a saldırılar da kamu açıklarını tekrar yükseltmiş, toplam borçlar (aileler, işletmeler, finans ve kamu sektörleri) GSYH'nin üç katına yükselmişti. Aynı şekilde dış açıklar da derinleşmiş ve net dış borç GSYH'nin %20 düzeyine yükselmişti (bir önceki on yıla göre iki kattan fazla) ve bunların tamamı korkutucu dengesizliklerin tezahürü anlamına geliyordu.[130]

Önce emlak sektörü cezbetmişti: ABD'de ve aynı şekilde Avrupa'da ve başka yerlerde de... Nitekim on yılda konut fiyat-

129 IEA 2009, http://www. iea.orgl.

130 *Le Monde Économie*, 7 Ekim 2008 ve 19 Ocak 2009, ve *Conjoncture*, BNP Paribas, Temmuz 2008.

ları İngiltere ve İspanya'da ikiye katlanmıştı. Piyasanın soluğunun kesildiği ABD'de çok elverişli şartlarda 30 yıl vadeli krediler gündeme gelmişti ama ilk üç yılın sonunda revize edilmek koşuluyla.

Bunun ardından birçok piyasa da peşi sıra parlamıştı: New York'ta altın kuru 2001'in başından 2008 başına kadar üç kat yükselmişti; Londra'da bakır fiyatları 2004'ün başından 2005'in başına kadarki sürede üçe katlandı ve 2007 sonuna kadar da yüksek düzeyini korudu. Diğer metaller de spekülasyondan etkilendi ve kullanıcıları sıkıntıya soktu.

Benzer bir eğilim petrol fiyatı için de söz konusuydu: New York borsasındaki fiyatı 2006 başında 2007 sonuna kadarki dönemde yaklaşık üç kat artış gösterdi. Tabii petrol tüketimi yüksek olan ülkelerde ve yoksul ülkelerde, ısınma, sanayi, ulaşım, tarım ve hayat pahalılığı üzerinde ağır sonuçları oldu.

Tarımsal ham maddeler de bu durumdan etkilendi: Chicago borsasında mısır fiyatları 2006 başından 2007 sonuna kadarki dönemde üçe katlandı, 2006 ortasından 2007 sonuna kadar buğday fiyatları da dört kat arttı. Tabii bu artış her yerde etkili olmuştu ama özellikle de en yoksul nüfusu etkilemişti: Fiyatların ikiye katlandığı Mısır, Kamerun, Fildişi Sahili'nde açlık isyanları patlak verdi; Senegal'de Burkina Faso'da, Etiyopya'da, Endonezya'da, Madagaskar'da da benzer durumlar yaşandı; Pakistan ve Tayland'da gıda maddeleri yağmasını önlemek amacıyla ordu müdahale etmişti... FAO alarma geçmişti ve zorunlu gıda programı için 1.2 ila 1.7 milyar dolar kaynağa ihtiyaç olduğunu duyurmuştu.[131]

Ve kriz patladı.

ABD'de emlak piyasası 2006'da kötüleşmeye başlamıştı, çok sayıda konut satın alan kredileri geri ödemede zorlanıyordu ve zor durumdaydı. Bu durum önce kredi veren kurumları, ardından da bankaları sarstı, artık ondan sonrası herkesin bildiği

131 FAO, http://www.fao/newsroom/fr/news/2008/100026/index.htlm.

hikâyeydi. Fakat işler karışmıştı bir kere, zira kredi risklerinin normal şartlarda *ad hoc* kurumlar tarafından sigorta edilmesi gerekirken, başka aktiflere karıştırılarak, finans piyasasında yeniden satılmıştı ki, bunlara çürük (*pourris*) veya zehirli evraklar (kağıtlar) deniyordu ve uzunca bir zaman bankaların ve finansal aktörlerin aktiflerini kemirmişti... Başkan Bush (oğul) krizin başında, 17 Mart 2008, Beyaz Saray'daki bir toplantının ardından, "zor" bir dönemden geçildiğini ama hükümetinin duruma hâkim olduğunu, uzun vadede Amerikan ekonomisinin "iyiye gideceği" güvencesini veriyordu. Ertesi gün Çin başbakanı Wen Jiabao şu tespiti yapıyordu: "Beni kaygılandıran Amerikan dolarının sürekli değer kaybına uğrayacağı."

Birçok finans kurumu ve bankaya yardım yapıldı, bazıları devletleştirildi. Bazıları bu durumun liberalizmin sonucu olduğunu düşünüyordu ama "güçlülerin liberalizmi"nin dehası, "işler yolunda giderken devletin geri çekilmesini, işler sarpa sarınca da katkısını" gerektirirdi! Öyleyse neden olmasındı? G7 hükümetleri bankaları ve finans aygıtını kurtarmak amacıyla yüz milyarlarca doları akıttılar, üstelik kötü yönetimleri cezalandırmayı da hiç düşünmediler... Hiçbir yaptırım söz konusu edilmeyecekti!

Son birkaç gün içinde borsa kuru tepetaklak oldu: Londra'da %31, New York'ta %34, Frankfurt'ta %40, Seoul'de %41, Tokyo'da %42, Paris'te %43, Hong Kong'da %48, Buenos Aires'de %50, Tel-Aviv'de %51, Bombay'da %52,5, Riyad'da %56.5, Şangay'da %65, Moskova'da %67, Dubai'de %72 düşüş kaydedilmişti. Bunun sonucunda borsalarda değer kaybının 20.000 ila 30.000 milyar dolar civarında olduğu tahmin ediliyordu.

Tabii bu durumdan reel ekonomi de etkilendi: 2008'de her yerde büyüme oranı düştü. 2009'da negatif büyüme oranları CEI ve G7'yi Orta ve Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerini resesyon korkusu sarmıştı. Hemen her yerde işsizlik keskin bir şekilde arttı, iğretiliği (*prekarya*) artırdı ve gündelik yaşamı daha da zorlaştırdı...

Fakat daha 2009'da borsa New York ve Tokyo'da %19, Londra'da %22 ve Paris'te %24 oranında yükselmişti. Kriz ihtiyatsız pratiğin eseriydi ama bankacılar tekrar kârlarına kavuşmuşlar, yüzleri gülümsüyordu...

Bazıları havanın düzeldiğinden emin görünüyordu ama 1929-1936 aralığında da havanın düzelir gibi olduğu çok zaman olmuştu...

Tabii karanlık noktalar varlığını korumaya devam ediyor. Üretici sektörlerle bir bağ kurmadan bankaları kurtarmak üzere yapılan astronomik harcamaların yeni spekülatif balonlar oluşturma riski sona ermiş değil. Dış kamu açıkları büyümekte ve G7 hükümetlerinin borcu da artmaya devam ediyor. Moody's Investor Service'e göre söz konusu açık ABD'nin toplam borcunun beşte dördüne eşit, 40.000 milyar dolayında yükselmiş durumda. Hazine bakanlığına göre, Kasım 2009'da ABD'nin kamu borcu 12.000 milyar sınırını geçti ki, bu ABD, GSYH'sinin %80'i demek. ABD'nin başlıca alacaklısı da Çin.

4. Dinamik Asya'da Çin'in Yükselişi

Japonya ve G. Kore'nin ardından birçok Asya ülkesi büyüme sürecine girdi: 2000-2007 aralığında dünya GSYH'si %23.5 artarken, Asya'da bu artış (Çin hariç) %48.1 düzeyindeydi. Hindistan'da %67.6 ve Çin'de de %91.8 di (Hong-Kong dahil).

Asya'nın dünya gayri safi üretimindeki payı 2007'de dolar kuru cinsinden %22.2 ve satın alma paritesine (SAP) göre de 1973'te %16.4 ve 1950'de de %15.5 düzeyindeydi. [132]

Bu harekete XXI. yüzyılda iki yeni güç: Hindistan ve Çin kendi tarzlarında dahil olacaklardı.

Uzunca bir süre Sovyet sistemine bağlı kalan ve onun çöküşüyle istikrarsızlaşan Hindistan, denetimli bir liberalleşme ve

132 IEA par http://www. iea.org/,PNUP, *Rapport... a.g.y.*, s. 216 ve Maddison (2001), *a.g.y.*, s. 135

küreselleşme sürecine girdi: İhracatının GSYH içindeki payı, 1990'da %7'den 1998'de %11'e ve 2005'te de %19'a yükseldi.

Çin ve Pakistan'da yaşanan gerilimden kaygılanan ve ülkelerinin hak ettiği yere gelmesini arzulayan Hintli yöneticiler, nükleer silaha sahip olma gereğini duydular ve ilk deneme düşmanca bir ortamda 1998 yılında gerçekleştirildi.

O zamandan beri ABD ile yakınlaşma, Çin ve Pakistan'la ilişkilerin normalleşmesine mani olmadı. Modernleşme ve yeni teknikler tercihiyle yola devam ederek, ailelere ait sanayi işletmelerini dünya ölçeğinde güçlü gruplara dönüştürdüler. Artık demir-çelik, enformasyon, ilaç, hizmetler, petro-kimya, telekomünikasyon ve yeni enerji alanlarında söz sahibi bir ülke söz konusu. Artık Hindistan eş-zamanlı olarak çok dilli ama İngilizce de konuşan ve devlete bağlı, birçok veçheleri itibariyle eski uygarlığına da bağlı dönüşümler içinde yeni bir gençleşme süreci yaşıyordu...

Çin'e gelince, zengin geleneklerin ve ticari becerilerin mirasçısı olan bu ülke, 1980'lerden itibaren komünist partinin sultası altında, piyasa ekonomisi yordamıyla ve özellikle de Shenzhen'de olduğu gibi, "özel ekonomik bölgeler" büyük sıçrama gerçekleştirdi. Fakat, her ne kadar Çin yöneticileri, genelleşmiş bir devletçiliğin mahsurlarının farkında olsalar da, bir ekonomik reformun gerekliliği konusunda hemfikirdiler. Ve bu konuda iki çizgi karşı karşıya gelmişti; birinciler eş-zamanlı olarak politik bir açılım yanlısıyken; ikinciler buna karşı çıkıyordu. Sonuçta 1989'daki Tian An Men ölümcül baskısıyla ikinciler zafer kazanmıştı. Ve bunu da "Çin karakteristiği taşıyan" bir sosyalizme doğru geçiş olarak ifade etmişlerdi. Oysa gerçekte söz konusu olan, devletin ve Çin Komünist Partisi'nin kontrolü altında ve koyu bir sertlikle yürüyen bir sürece girilmişti: Özelleştirilen ve yeniden yapılandırılan işletmelerde büyük çaplı işten çıkarmalar, önceki dönemde geçerli sosyal korumaların bir kısmının tasfiyesi, ki bu yoksullaşma ve onun karşı kutbunda da bazı büyük

merkezlerde ve bölgelerde özelleştirilen işletmelerin yöneticilerinin aşırı zenginleşmesi söz konusuydu.

İşte Çinliler bu temel üzerinde yükselen büyümeden yararlanıyorlar. Bu aşırı ihracata dışa açık bir büyüme (yabancı yatırımlar, taşeronluk pratiği, büyük ölçüde dışa açık işletmeler), ki bunların GSYH içindeki payı 1990'da %17.5, 1998'de %21.5 ve 2007'de de %40'a yükselmişti. Tabii ithalat da buna yakın bir seyir izledi ama her zaman ihracatın altında kalmak kaydıyla. Bu da önemli bir dış ticaret fazlası demeye geliyordu.

Öyle bir büyüme ki, önce tekstil, ayakkabı ve başka sanayi ürünleri, daha sonra makina, enformatik materyaller, telekomünikasyon, elektronik, vs. artık Çin "dünyanın atölyesi" durumuna gelmiş bulunuyor. Nitekim, teknolojik muhtevası yüksek ürün ihracatı 1995'te %20 iken, bu oran 2005'te %40'a yükselmişti.[133] Bu büyüme temel haklardan yoksun olsalar da, satın alma gücü olanların çeşitlenmiş bir tüketime ulaşmalarını sağlıyor ve ülke yöneticilerine de dünya yönetim odakları nezdinde etkinlik sağlamalarına imkân veriyor.

Kişi başına düşen milyarder sayıları artarken, Çin ve Hindistan hem büyümenin hem de yoksulluğun birlikte var olduğu iki ülke. Çok sayıda yabancı şirket oralarda yatırım yapıyor ama aynı şekilde büyük Çin ve Hint şirketleri de dünyanın başka yerlerinde faaliyet gösteriyor ve başka şirketleri de ele geçirme mücadelesi veriyor. Bu iki ülkenin *Fortune* dergisinin yıllık değerlendirmelerinde, en büyük 500 şirket listesindeki yerlerinin görünürlüğü her seferinde artıyor. (2008'de listede 37 Çin ve 7 Hint şirketi yer alıyordu. Aynı şekilde *Forbes*'in 2009 dünyanın dolar milyarderleri listesinde 22 Çinli ve 24 Hintli milyarder yer alıyordu. Tabii hepsi bu kadar değil, bu iki ülkede tüketim toplumuna ulaşan on milyonlarca kadın ve erkek olsa da, ona ulaşmayı arzulayan yüz milyonlarca yoksul var ve yüz milyonlarcası da para egemenliğindeki toplumda sefalet ortamına itilmiş bulunuyor.

133 *Atlas de la mondialisation*, 2008, PFNSP- Sciences Po, 2008, s. 121.

Çin, iki haneli rakamlara ulaşan ekonomik büyüme oranlarıyla yarışını kazanmış görünüyor. Nitekim, dünya GSYH'sı içindeki payı 1990'da %1.66'dan 1990'da %5.9'a (satın alma paritesine -SAP- göre de %10.9'a) yükseldi. Aynı tarihlerde Hindistan'ın payı %1.5 ve %1.52 (SAP'a göre de %4.8) seviyesindeydi.[134]

Dış yatırımları ve dış ticaret fazlası sayesinde Çin, devasa döviz rezervlerine sahip. (2008 sonunda 1800 milyar dolar ve 2009'da da 2300 milyar dolar). Otomobil üretimi ve otomobil pazarı itibariyle birinci sıradaydı, aynı şekilde metal üretiminde de... Ama karbondioksit, CO_2 emisyonunda da. 2009'da A (H1 N1) gribine karşı ilk aşıyı üreten oldu. Uzayda ve süper bilgisayarlar üretiminde de ön planda ve aynı şekilde materyal ve ekipman üretiminde, yeni enerjilerde, tabii internet kullanımında da...

Tüm kıtalarda pazar, kaynak ve toprak arayışı içinde, ortaklıklarını, iş birliğini artırıyor. Çok sayıda uluslararası kuruma ve örgütlere dahil ve çok sayıda seyahat gerçekleştiriyor. Uluslararası toplantılarda her zaman hazır bulunuyor.

Birleşmiş Milletler Örgütü, Güvenlik Konseyi daimî üyesi, tüm Batılı girişimleri frenliyor, Japonya'nın ve Hindistan'ın Güvenlik Konseyi üyesi olma taleplerinin önünü kesiyor. Sürekli olarak "77'ler Grubu"nun (Eski Üçüncü Dünya) bir üyesi olarak, büyük yükselen ülkeler grubu BRICS'le (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) iş birliği içinde ve bu grubu G7 ve G8 karşısında destekliyor.

Birleşmiş Milletlerin 2009'daki Kopenhag zirvesinde şunları gündeme getirme iradesini ortaya koydu:

- Başlıca yükselen ülkeler (BRICS) ve "77'ler Grubu"nun başkanı olan Sudan'la bir anlaşma imzalanması;
- Büyük ülkeleri (zenginler ve yükselenler), düşük gelirlileri, ekolojistleri ve iklim uzmanlarını hayal kırıklığına uğratan

134 Banque mondiale, *Rapport...* (2001). s. 320-321 ve 338-339; PNUD, *Rapport, a.g.e.*, s. 214-216.

asgari ve fazla zorlayıcı olmayan genel politik deklarasyonun kabulünü sağladı.

Öyle bir metin ki, Çin'in ve ABD'nin elini güçlendirdi ama dünyayı hayati sorunlar karşısında tam bir belirsizliğe sürükleyerek...

5. Kapitalizmin, İnsanlığın ve Dünyanın Akıbetine Dair

Atalarımız yaşadıkları her yerde ve her zaman doğanın lütfuna kötülük etmemek gerektiğini biliyorlardı.

Herkesin bilebileceği gibi artık herkesin gezegenin yara alabilir olduğunu bilmesi gerekiyor. Başta yenilenmeleri yavaş ve karmaşık (kompleks) olanlar: su, hava, ormanlar, balıklar, toprak, biyolojik çeşitlilik olmak üzere, kaynaklar sınırlı. Sahip olduğumuz teknolojilerle onları aşırı sömürüyoruz. Daha da kötüsü, doğadan aldıklarımızın, çektiklerimizin ortak etkisi sonucu canlı toprağın da geliri aşınmış bulunuyor.

Dün bizi ultraviyole ışınlardan koruyan Ozon tabakası, kloro-flora-karbon (CFC) emisyonu yüzünden tehlikeye girmişti; bugün yeni enerjilerin ve yeni teknolojilerin de ona zarar verme riskine karşı hazırlıklı mıyız? On yıllar öncesinden beri iklim ısınması sorunu gündemde ama, 1992 Rio Konferansı'ndan beri bu konuda ne yapıldı? Hangi gerekli kararlar alındı? Kimileri için belki iki-üç on yıl "kazanıldı" ama bunun insani ve çevresel maliyeti yüksek olacak. Birçok çiçekli bitkinin yeniden yetişmesi, döllenmesi, böcekler sayesinde mümkün oluyor. Ve bunların çoğu ancak birlikte var olabiliyor. Oysa öldürücü zehirlerin aşırı kullanımı bahçe bitkilerinin ve diğerlerinin yeniden üremesini sağlayan böcekleri yok ediyor. Oysa bunlar milyonlarca yıldan beri bedava döllenmeyi-üremeyi sağlıyordu. Şimdilerde belki birkaç firma için devasa pazar uğruna her şey feda ediliyor.

Kapitalizmin olgunluğa eriştiği son 150 yılda, tüketici sayısı birkaç on milyondan bir milyara yükseldi ve bunların yaşam tarzı bu yıkımın nedeni. Zira, toprağa bağlı milyarlarca yoksul insan doğaya son derecede az zarar veriyor.

Aynı zamanda insanlar arasındaki eşitsizlikler akıl almaz boyutlara ulaşırken, hayati ihtiyaçları karşılanamazken veya yetersiz ve kötü karşılanırken, firmaların ürettiğine sahip olanlarla aradaki uçurum daha da büyüdü.[135] Zira, kapitalizm sadece satın alma gücüne sahip olanları dikkate alır. Birilerinin ihtiyacını karşılarken yararlı mı zararlı mı, ayrımı yapmadığı gibi, satın alamaz durumdakilerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla da ilgili değildir. Öyle bir sorunun varlığı dikkate alınmaz.

Artık yarısı şehirlerde ve gecekondularda yaşayan insanlık üçe ayrılmış durumda: Oligarşiler, lüks ve bolluk içinde yaşayanlar, asgari ihtiyaçlarını karşılayamaz durumdaki geniş nüfus kitlesi ve bu ikisi arasında kalan tatminsiz, ekseri kaygı içinde olanlar. Yeni kapitalizmlerin ortaya çıkmasıyla, satın alma gücüne sahip olanlar bir milyardan iki milyara çıkmak üzere. Bu kapitalizm için uğurlu bir vaat demeye geliyor! Ama daha şimdiden gezegenin canının çıkması demek!

Kapitalizm başka şeyleri de hedef alıyor. Halen dünyaya iyice "kökleşmiş" olarak, paranın olduğu her yere yerleşip, uyum sağlıyor. Devlet çevresinde yapılandırılmış ulusal/küresel oligopoller, yenilikçi oburluğuyla ve teknik bilimi de kullanarak savaşlar çıkarıp kâr ediyorlar ve yıktıklarını yeniden inşa ederek da kârlarını büyütüyorlar... Velhasıl, felaketleri ve yıkımı yeniden inşa izliyor. Yıkım ve modernleşme birlikte yol alıyor. İleri düzeyde yara almış, kötüleşmiş bir gezegende, ödeme gücü olanlara hızlı teknolojik çözümler önermeye hazır!

Şu 2010 yılının başında ve gezegenin içinde bulunduğu durum ortadayken ve insanlığın içine sürüklendiği eşitsizlikler, in-

135 Bkz: üstte, madde 1.

sanların tüketim arzusu ve kapitalizmin dinamikleri veri iken, beş olasılık mümkün görünüyor:

1. Keskin bir şekilde nüfusu azaltmak ki, bu karanlık senaryonun hayli zamandır taraftarları var;
2. Sosyal ve ekolojik bir felaket temelinde "yeşil" kapitalizmin tahakkümünü sineye çekmek. Bu amaçla beslenme, enerji ve daha geniş anlamda iklim yönetimi, canlı ve insan toplumları için sert teknolojiler devreye sokulabilir. Büyük firmalar daha şimdiden bunun hazırlığını yapıyorlar...;
3. Paranın yarattığı ayrımcılığın (apartheid) genişlemesi, korunmuş lüks ve sefahat alanlarıyla, az çok kendi kaderine terk edilmiş, birkaç on yıldan beri de zaten mevcut olan devasa yoksulluk alanlarının bir arada var olmasına izin vermek;
4. "Sürdürülebilir kalkınma" mantığına uygun olarak, "yeşil" üretim biçimlerinin ortaya çıkmasını özendirmek, bu amaçla yeni toplum (cemaat) inisiyatiflerini ve sosyal ve ekolojik kaygıları dikkate alan kapitalist işletmeleri özendirmek;
5. Ve nihayet, yol almakta olan sayısız eylem, oluşumlar ve evrimler muvacehesinde bazı temel amaçlar için "pembe bir strateji" geliştirmek. Zararsız enerji ve teknolojilerle, canlı doğayı güvence altına almak, "tüketmek için üretme" saçmalığına son vermek, yeni iyi yaşama tarzlarını keşfetmek, eşitsizlikleri küçültüp, dayanışmayı büyütmek, en yoksulların asgari ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini sağlamak!

Netice itibariyle iki ana yol var.

İlk üç yol, tüm ülkelerin oligarşilerinin ittifakı ve çok büyük firmaların değneğiyle "karanlık", "yıkıcı", eşitsizlikleri daha da azdırıcı, otoriter ve teknikbilimci bir gidiş, bir dönüşüm vadediyor...

Son iki senaryo da geleceğimizi angaje eden bir demokrasiyle, "yeşil ve pembe" perspektifi esas alan, kendi içinde ve doğayla uyumlu bir insan toplumu yaratmak demeye gelebilir...

Bu da demektir ki, toplumlarımız öylesine uyumsuz ve pusulayı şaşırmış durumda ki, bu beş olasılığın beşinin de gerçekleşme ihtimali asla yabana atılamaz. Bu amaçla bilimsel bağnazlığı ve "sert" teknolojileri devreye sokarak, yüzlerce bin yıllık yol yordam arayışından ve evrimden daha iyisini, hatta Tanrı'dan da daha iyisini yapabileceklerini göstermeye çalışacaklardır. Ve çocuklarımız onların Hitler'in hekimlerinden daha kötüsünü yaptıklarını fark ettiklerinde de artık vakit geçmiş olacak!

Bunu engellemek için her alanda, lokal, ulusal ve uluslararası planda on yıllar sürecek istek, çaba, çalışma, mücadele, kararlılık ve inanç, gerekecek ki ancak o sayede daha iyi bir dünya mümkün olabilir...

Bauval, Ocak 2010

KAYNAKÇA

Burada, yalnızca, *Kapitalizmin Tarihi*'nin hazırlığı sırasında yararlandığımız başlıca çağdaş eserlerin adı anıldı. Aşağıdaki eserlere bu kaynakçada yer verilmedi:

- Son derece özellikli bir ayrıntıyı açıklığa kavuşturmak için yararlanılan çağdaş yapıtlar; metnin akışı içinde bu notlar sayfa sonlarında verilmiştir.
- Yaşadıkları dönemin tanığı ya da inceleyicisi olan, adları o tarihsel dönemin incelendiği bölümlerde anılan ve İsim Dizini'nde bir bölümü geçen iktisatçı ve düşünürlerin yapıtları.

1. Tarihte Kapitalizm

AMIN, Samir, *L'Accumuiation à l'échelle mondiaie*, Anthropos, 1970.

AMIN, Samir, *Classe et Nation*, Éditions de Minuit, 1979.

BAIROCH, Paul, *De Jéricho à Mexico, Villes et économie dans l'histoire*, Gallimard, 1985.

BRAUDEL, Fernand, *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme* (c. I, *Structures quotidien*; c. II, *Les Jeux de l'échange*; c. III, *Le Temps du monde*), Armand Colin, 1980.

Cambridge Economie History of Europe, MATHIAS, P. ve POSTAN, M. M. (yay. haz.), 8. cilt, 1970-1978.

CHEVALIER, Jean-Jacques, *Les Grandes* (Œuvres *politiques de Machiavel à nos jours*, Armand Colin, 1949). DELEPLACE, Ghislain, *Theories du capitalisme: une introduction*, Maspero, PUG, 1979.

DENIS, Henri, *Histoire de la pensée économique*, PUF, 1966.

DOBB, Maurice, *Études sur le développement du capitalisme*, Cambridge, 1945; Maspero, 1969.

DOBB, Maurice, *Political Economy and Capitalism*, Routledge and Kegan, 1937.

DOLLEANS, Édouard, *Histoire du mouvement ouvrier* (c. I, 1830-1871; c. II, 1871-1936; c. III. *De* 1936 *à nos jours*), Armand Colin, 1936, 1946 ve 1953.

FRANK, André Gunder, *L'Accumulation mondiale*, 1500-1800, Calmann-Lévy, 1977.

HEATON, Herbert, *Histoire économique de l'Europe*, 2. cilt, Armand Colin, 1952.

Histoire de la science, DAUMAS, M.'nin yönetiminde, Bibl. de la Pléiade, 1957.

Histoire générale des civilisations, CROUZET, M.'nin yönetiminde, 7. cilt, PUF, 1953-1956.

Histoire générale du travail, PARIAS, L.-H.'nin yönetiminde, Nouvelle Librairie de France, 1962'den beri müteakip ciltler.

Histoire universelle, GROUSSET, R. ve LÉON, E.-G.'nin yönetiminde, Bibl. de la Pléiade, 3. cilt, 1958.

lantz. Pierre, *Valeur et Richesse*, Anthropos, 1977.

LECLERC, Yves, *Theories de l'État*, Anthropos, M8, 1977.

MARCUSE, Herbert, *L'Homme unidimensionnel* (1964), Fr. çev., d. de Minuit, 1968.

MARX, Karl, *Œuvres, Économie, 1847-1880*, Bibl. de la Pléiade, c. II, 1963 ve 1968.

MATTICK, Paul, *Marx et Keynes, Les Limites de l'économie mixte* (1969), Gallimard, 1972.

MOORE, Barrington Jr., *Les Origines sociales de la dictature et de la démocratie* (1967), Maspero, 1969. PERROUX, François, *Le Capitalisme*, PUF, 1948 ve 1960.

POLANYl, Karl, *The Great Transformation* (1944), Beacon Paperhack, 1957.

POULANTZAS, Nicos, *Pouvoir politique et Classes sociales*, Maspero, 1968.

POULANTZAS, Nicos, L'État, *le Pouvoir, le Socialisme*, PUF, 1978.

SCHUMPETER, Joseph, *Théorie de l'évolution économique*, Dalloz, 1935.

SCHUMPETER, Joseph, *Capitalisme, Socialisme et Démocratie* (1942), Payot, 1963.

SOMBART, Werner, *Die Entstehung der Volkwirtschaft*, Tübingen, 1893.

SOMBART, Werner, *Der moderne Kapitalismus*, 1. baskı, 1902 (2 cilt); 2. baskı, 1916 (c. III); c. III: L'Apogée *du capitalisme*, Payot, 1932.

STERNBERG, Fritz, *Le Conflit du siécle* (1951), Seuil, 1956.

WEBER, Max, *L'Éthique protestante et l'Esprit du capitalisme* (1904-1905), Plon, 1964.

2. Sanayi Devrimine Kadar (bölümler halinde)

BRAUDEL, Fernand, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe* II, Armand Colin, 1949.

BRAUDEL, Fernand, *Civilisation matérielle et Capitalisme* (XVe-XVIIIe *siècles)*, Armand Colin, 1967.

DOBB, M. ve SWEEZY, P., *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition*, Maspero, 1977.

SÉE, Henri, *Les Origines du capitalisme moderne*, Armand Colin, 1940.

SÉE, Henri, *Le XVIe Siècle*, PUF, 1934.

WALLERSTEIN, Immanuel, *Capitalisme et Économie monde 1450-1640*, Flammarion, 1980.

LÉON, Pierre, *Économies et Sociétés pré-industrielles*, c. II, Armand Colin, 1970.

HECKSCHER, Eli F., *Mercantilism* (1931), Ailen and Unwimn, 1935.

DEYON, Pierre, *Le Mercantilisme*, Flammarion, 1963.

WALLERSTEIN, Immanuel, *Le Mercantilisme et la Consolidation de l'économie monde européen 1600-1750* (1980), Flammarion, 1985.

MAURO, Frédéric, *L'Expansion européenne, 1600-1870*, PUF, 1964.

MARX, Roland, L'Angleterre *des révolutions*, Armand Colin, 1971.

FOUCAULT, Michel, *Histoire de la folie á l'âge classique*, Plon, 1961; kısaltılmış basım, 10/18, 1964.

SEE, Henri, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, Armand Colin, 1925; yeni basım 1967.

WEURLESSE, Georges, *Le Mouvement physiocratique en France*, F. Alcan, 1910.

EPSZTEIN, Léon, *L'Économie et la Morale aux débuts du capitalisme industriel en France et en Grande-Bretagne*, Armand Colin, 1966.

MANTOUX, Paul, *La Revolution industrielle au XVIIIe siècle, thése 1*906,1928'de gözden geçirilmiş, Génin, 1959.

ASHTON, T. S., *La Révolution industrielle, 1760-1830*, 1950, Plon, 1955.

MARX, Roland, *La Révolution industrielle en Grande-Bretagne*, Armand Colin, 1970.

RIOUX, Jean-Pierre, *La Révolution industrielle, 1780-1880*, Seuil, 1971.

NEF, John U., *La Naissance de la civilisation industrielle et le* Monde contemporain, Armand Colin, 1954.

BAIROCH, Paul, *Révolution industrielle et Sous-Developpement*, SEDES, 1964.

GALBRAITH, John Kenneth, *Le Temps des incertitudes* (1977), Gallimard, 1978.

ROSANVALLON, Pierre, Le *Capitalisme utopique*, Seuil, 1979.

3. Dünyada Sanayi Kapitalizmleri

AKERMAN, Johan, *Structures et Cycles économiques* (1944), 2. cilt, PUF, 1957.

BADIA, Gilbert, *Histoire de l'Allemagne contemporaine*, 1962.

BETTELHEIM, Charles, *L'Économie allemande sous le nazisme*, M. Riviére, 1946.

CHEVALIER, Jean-Marie, *La Structure financiére de l'industrie américaine*, Cujas, 1970.

CLOUGH, S. B., *Histoire économique des États-Unis*, 1865-1952, PUF, 1953.

DEANE, Ph. ve Cole, W. A., *British economie Growth* (1688-1959), Cambridge UP, 1962.

DEBOUZY, Marianne, *Le Capitalisme sauvage aux États-Unis, 1860-1900*, Seuil, 1972.

Economic Growth: Brazil, India, Japan,

KUZNETS, S. (yay. haz.), Duke UP, 1955.

FAULKNER, Harold U., *Histoire économique des États-Unis d'Amerique* (1954), Fr. çev., PUF, 1958, c. II.

FLAMANT, M. ve SINGER-KEREL, J., *Crises et Récessions économiques*, PUF, 1968.

GUÉRIN, Daniel, *Fascisme et Grand Capital*, Gallimard, 1936; 4^e^d., 1945.

HOFFMANN, W. G., *The Growth of industrial Economics*, Manchester UP, 1958.

KINDLEBERGER, C. P., *The World Depression* 1929-1939, California UP, 1973.

KINDLEBERGER, C. P., *Economic development*, Mc Graw-Hill, 1977.

LESOURD, J.-A. ve GÉRARD, C., *Histoire économique, XIXe-XXe siècles*, Armand Colin, 1963, 2. cilt.

MADDISON, Angus, *Economic Growth in the West*, New York, The Twentieth Century Fund, 1964: *Les Phases du développement capitaliste*, Paris, Economica, 1981.

MARX, Roland, *Le Déclin de l'économie britannique* (1870-1929), PUF, 1972.

MARX, Roland, *La Grande-Bretagne contemporaine, 1890-1963*, Armand Colin, 1973.

MATHIAS, Peter, *The first industrial Nation, An economic History of Britain, 1700-1914*, Methuen, 1969, Abstract of British historical statistics içinde, B. R. Mitchell ve P. Deane, Cambridge University Press.

MAURO, Frédéric, *Histoire de l'économie mondiale*, Sirey, 1971.

NÉRÉ, Jacques, *La Crise de 1929*, Armand Colin, 1968.

PASTRÉ, Olivier, *La Stratégie internationale des groupes financiers américains*, Economica, 1979.

POULANTZAS, Nicos, *Fascisme et Dictature*, Maspero, 1970.

ROSTOW, W. W., *Les Étapes de la croissance économique* (Cambridge UP, 1960), Seuil, 1962.

ROSTOW, W. W., *The world Economy, History and Prospect*, University of Texas Press, 1978.

SHONFIELD, Andrew, *Le Capitalisme d'aujourd'hui, l'État et l'Entreprise* (Oxford, 1965),

Gallimard, 1967.

ZIEGLER, Jean, *Une Suisse au-dessus de tout soupçon*, Seuil, 1976.

4. Fransa'da Kapitalizm

ALLARD, P., BEAUD, M., BELLON, B., LEVY, A.-M., LIÉNART, S., *Dictionnaire des groupes industriels et financiers en France*, Seuil, 1978.

Approches de l'inflation; l'exemple français, Cepremap'ın kolektif araştırması, c. 4, 1979.

BAUDELOT, C., ESTABLET, R., MALEMORT, J., *La Petite Bourgeoisie en France*, Maspero, 1974.

BAUDELOT, C, ESTABLET, R., TOISIER, J., *Qui travaille pour qui?*, Maspero, 1979.

BAUMONT, Maurice, *L'Essor industriel et l'Impérialisme colonial (1878-1904)*, PUF, 1965.

BEAUD, M., DANJOU, P., DAVID, J., *Une muhinationale française, Pechiney Ugine Kuhlmann*, Seuil, 1975. BELLON, Bertrand, *Le Pouvoir financier et* l'Industrie en France, Seuil, 1980.

BERGERON, Louis, *Les Capitalistes en France 1780-1914*, Archives Gallimard, 1978.

BERTAUX, Daniel, *Destins personnels et Structure de classe*, PUF, 1977.

BOUVIER, Jean, *Naissance d'une banque: le Crédit lyonnais*, Flammarion, 1958.

BOUVIER, Jean, *Un siécle de banque française*, Hachette, 1973.

BRON, Jean, *Histoire du mouvement ouvrier français*, Éditions Ouvriéres, 1970, 3. cilt.

CAMERON, R. *E.,France and the economic Development of Europe*, 1800-1914, Princeton 1961; *La France et le Dévelopement economique de l'Europe*, Seuil, 1971.

CARRÉ, J.-J., DUBOIS, P., MALINVAUD, E., *La Croissance française*, Seuil, 1972.

CHEVALIER, Louis Classes *laborieuses, Classes dangereuses á Paris dans la premiére moitié du XIXe siècle*, Plon, 1958.

EDELMAN, Bernard, *La Légalisation de la classe ouvrière*, Bourgeois, 1978.

FOHLEN, Claude, *L'Industrie textille au temps du second Empire*, Plon, 1956.

FOHLEN, Claude, *Une affaire de famille au XIXe siècle: Mequillet-Noblot*, Armand Colin, 1955.

FONVIELLE, Louis, *Évolution et Croissance de l'État français, 1815-1969*, Cahiers de l'ISMEA, AF 13, 1976.

La France et le Tiers Monde, BEAUD, M., BERNIS, G. de, MASINI, J., PUG, 1979.

GAUDEMAR, Jean-Paul de, *La Mobilisation générale*, Champs urbains, 1979.

GILLE, Bertrand, *Recherches sur la formalion de la grande entreprise capitaliste, 1815-1848*, SEVPEN, 1959.

GIRAULT, René, Emprunts *russes et Investissements français en Russie*, Armand Colin, 1973.

GRANOU, André, *La Bourgeoisie financiére au pouvoir*, Maspero, 1977.

Histoire *économique et sociale de la France*, sous la direction de BRAUDEL, F., ve LABROUSSE, E.'nin yönetiminde, 6 cilt, PUF, 1976-1980.

Histoire quantitative de l'économie française de MARCZEWSKI, J. ve MARKOVITCH, T. J., Cahiers de l'ISEA 163, 173, 179, 1965-1966.

KUISEL, Richard, F., *Le Capitalisme et l'État en France* (1981), Gallimard, 1984.

LEPORS, Anicet, *Les* Béquilles *du capital*, Seuil, 1977.

LEVASSEUR, E. *Histoire des classes ouvriéres et de l'industrie en France*, I, *Avant* 1789, c. II, A. Rousseau, 1901; II, *1789-1870*, 2. cilt, A. Rousseau, 1903.

LÉVY-LEBOYER, Maurice, *Les Banques européennes et l'Industrialisation internationale dans la premiére moitié du XIXe siécle*, PUF, 1964.

MORVAN, Yves, *La Concentration de l'industrie en France*, A. Colin, 1972.

Nouvelle Histoire de la France contemporaine, 18. cilt, Seuil, Points Histoire.

PARODI, Maurice, *L'Économie et la Sociétég française de 1945 á 1970*, Armand Colin, 1971.

POIDEVIN, Raymond, *Les Relations économiques et financiéres entre la France et l'Allemagne de 1898 á 1914*, Armand Colin, 1969.

SAUVY, Alfred, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, c. III, Fayard, 1965-1972.

SEE, Henri, *Histoire économique de la France* (c. I *Le Moyen Age et l'Ancien Régime*; c. II, *1789-1914)*, Armand Colin, 1942.

5. Emperyalizm ve Buhranları

AGLIETTA, Michel, *Régulition et Crises du capitalisme*, Calmann-Lévy, 1976.

AMIN, Samir, *Sous-Développement et Dépendance en Afrique noire*, IDEP, 1971.

AMIN, S., FAIRE, A., HUSSEIN, M., MASSIAH, G., *La Crise de l'impérialisme*, Éditions de Minuit, 1975.

BAIROCH, Paul, *Le Tiers Monde dans l'impasse*, Gallimard, Idées, 1971.

BEAUD, M., BELLON, B., FRANÇOIS, P., *Lire le capitalisme, Sur le capitalisme mondial et sa crise*, Anthropos, 1976.

BERGOUNIOUX, A., ve MANIN, B., *La Social-Démocratie, ou le compromis*, PUF, 1979.

BOYER, R. ve MISTRAL, J., *Accumulation, Inflation, Crises*, PUF, 1978.

BRUNHOFF, Suzanne de, *État et Capital*, Maspero, PUG, 1976.

Connaissance du Tiers Monde, COQUERY-VIDROVITCH, C, 10-18, 1977.

CORIAT, Benjamin, *Science, Technique et Capital*, Seuil, 1976.

CORIAT, Benjamin, *L'Atelier et le Chronométre*, Bourgois, 1978.

DOCKES, Pierre, *L'Intemationaie du capital*, PUF, 1975.

FITT, Y., FARHI, A., VIGIER, J.-P., *La Crise de l'impérialisme et la Troisielme Guerre mondiale*, Maspero, 1976.

FREYSSENET, Michel, *La Division capitaliste du travail*, Savelli, 1977.

GRANOU, A., BARON, Y., BILLAUDOT, B., *Croissance et Crise*, Maspero, 1979.

JULIEN, Claude, L'Empire *américain*, Grasset, 1968.

KENWOOD, A. G. ve LOUGHEED, A. L., *The Growth of intemational Economy 1820-1960*, Allen and Unwin, 1971.

LATOUCHE, Serge, *Critique de l'imperialisme*, Anthropos M8, 1979.

LICHTHEIM, George, *De l'impérialisme* (1971), Calmann-Lévy, 1972.

LIPIETZ, Alain, *Crise et Inflation, Pourquoi*, Maspero, 1979.

LORENZI, J. H., PASTRÉ, O., TOLENDANO, J., *La Crise du XXe siecle*, Economica, 1980.

MAGDOFF, Harry, L'Age *de l'impèrialisme* (1969), Maspero, 1970.

MICHALET, Charles-Albert, *Le Capitalisme mondial*, PUF, 1976; genişletilmiş yeni basım 1985.

Le Nouvel Ordre intérieur, Paris VIII Üniversitesi Kolokyumu, A. Moreau, 1980.

PALLOIX, Christian, *L'Économie mondiaie capitaliste et les Firmes multinationales*, 2. cilt, Maspero, 1975. PALLOIX, Christian, *L'Internationalisation du capital*, Maspero, 1973.

POULANTZAS, Nicos, *Les Classes sociales dans le capitalisme d'aujourd'hvi*, Seuil, 1974.

REY, Pierre-Philippe, *Les Alliances de classes*, Maspero, 1973.

ROSIER, Bernard, *Croissance et Crises capitalistes*, PUF, 1975.

VERGOPOULOS, Kostas, *Le Capitalisme difforme*, Anthropos, 1974.

WALLERSTEIN, Immanuel, *The capitalist World-Economy*, Cambridge UP et Maison des Sciences de L'Homme, 1979.

ZIEGLER, Jean, *Main basse sur l'Afrique*, Seuil, 1978.

6. Süregelen Değişim Üzerine

- *Yayınlar ve yıllık raporlar*

Dünya Bankası, *Rapport sur le développement dans le* monde, Washington, yıllık, son çıktığı tarih 1989.

BROWN, Lester R., *State of the World*, Norton, Londra ve New York, yıllık, son çıktığı tarih 1989.

UNCTAD, *Trade and Development Report*, New York, yıllık, son çıktığı tarih 1987-1988.

L'État du monde, La Découverte, yıllık, son çıktığı tarih 1989-1990.

RAMSES, Ifri, *Rapport annuel mondial sur le systéme économique et les stratégies*, Economica, yıllık, son çıktığı tarih 1990.

- Diğer yapıtlar

AMIN, Samir, *La Déconnexion*, La Découverte, 1986.

BEAUD, Michel, *L'Économie mondiaie dans les années 80, La Découverte*, Paris, 1989.

BOURGUINAT, Henri, *L'Économie mondiale à découvert*, Calmann-Lévy, 1985.

BOURGUINAT, Henri, *Les Vertiges de la finance internationale*, Economica, Paris, 1987.

BOYER, Robert, (yay. haz.), *Capitalismes fin de siécle*, PUF, 1986.

BOYER, Robert, (yay. haz.), *La Flexibilité du travail en Europe, La Découverte*, 1986.

CASTRO, Fidel, *La Crise économique et sociale du monde*, VII. Bağlaşık Olmayan Ülkeler Zirvesi'nde okunan bildiri, Havana, 1983.

Cepii, *Économie mondiale: la montée des tensions*, Economica, 1983.

Cepii, *Économie mondiale: lafracture?*, Economica, 1984.

Cepii, *L'Aprés-dollar*, Economica, 1986.

FRÖBEL, F. HEINRICHS, J., KREYE, O., *Umbruch in der Weltwirtschaft*, Rowohlt, 1986.

GILPIN, Robert, *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, Princeton, 1987. GOLDFINGER, Charles, *La Géofinance*, Seuil, 1986.

GRJEBINE, André, (yay. haz.), *Théories de la crise et Politiques économiques*, Seuil, 1986.

Groupe de Vézelay, *Journées de Vézelay sur lés risques technologiques majeurs*, Vézelay, 1988.

LESOURNE, Jacques, GODET, Michel, *La Fin des habitudes*, Sighers, 1985.

LIPIETZ, Alain, *Mirages et Miracles*, La Découverte, 1985.

MADDISON, Angus, "Growth and Slowdown in Advanced Capitalist Economies", *Journal of Economic Literature*, Haziran 1987, s. 649-698.

MICHALET, Charles-Albert, *Le Défi du développement indépendant*, Éd. Rochevignes, 1983.

NGO MANH-LAN, (yay. haz.), Unreal Grouwth, H. P. C, Delhi, 1984, 2. cilt.

OHMAE KENICHI, *La Triade*, Flammarion, 1985.

PARBONI, Riccardo, *II Conflitto economico mondiale*, Etas Libri, 2. baskı, 1985.

PASCALLON, Pierre, *Le Systéme monétaire international*, Éd., de l'Épargne, 1982.

REIFFERS, J.-L., (yay. haz.), *Economies et Finances internationales*, Dunod, 1985.

SIROEN, Jean-Marc, *L'Économie mondialde vers l'an 2000, A*. Colin, Paris, 1988.

STOFFAES, *Christian Fins de mondes*, Éd. Odile Jacob, Paris, 1987.

STRANGE, Susan, *States and Markets*, Pinter Publishers, Londra, 1988.

VIDAL, Jean-François, *Les Fluctuations internationales de* 1890 *â nos jours*, Economica, Paris, 1989.

World Commission on Environment and Development, *Our common Future*, Oxford University Press, Oxford, 1987. *Notre avenir á tous*, Éditions du Fleuve, Montréal, 1988.

Dizin

Akerman 239, 246
Amin, S. 30, 65, 262, 314, 321, 341
Argenson 75

Balzac, H. 142
Bastiat, F. 124, 150, 159
Bataille, G. 20
Bauer, O. 225
Beaud 3, 4, 127, 182, 183, 185, 264, 266, 284, 310, 312, 314, 317, 318, 328, 354, 358, 360, 361, 366, 367, 369, 371, 380, 381, 383, 385, 387, 388, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 417, 421, 441
Bellamy, M. 207
Berthelon, (Başpapaz) 75
Blair, T. 371, 372
Bodin, J. 24, 26
Boisguilbert. (de). P. 57
Bonaparte, Louis-Napoléon 157, 168
Bonnaud, R. 358, 360, 391
Boukharine, N. 211, 215, 221, 223, 224, 225
Boyer, R. 240, 269, 305, 377
Braudel, F. 12, 30, 394, 415
Bryner 301, 306, 331
Bugeaud 157, 161
Bush, G. 371, 429

Calvin 21, 250
Cantillon, R. 106
Chevalier, J.-M. 221
Chamberlain, J. 221
245, 275, 307, 310
Chevalier 245, 275, 307, 310
Clark, C. 303, 405
Clinton, B. 371, 395
Colbert, J.-B. 51, 52, 54, 55, 56, 57
Coolidge, C. 250
Cortez 21

Diderot 78, 84, 85
Dillon, C. D. 313
Dollfus, O. 142, 358, 379
Drucker, P. 407
Duvergier de Hauranne 147

Engels, F. 137, 138, 139, 159, 168, 173

Fayol 210
Ferry, J. 221
Fisher, I. 251
Foote, H. 300
Ford 245, 247, 248, 249, 250, 254, 260, 280, 300, 305, 306, 310, 329
Forrester, J. W. 333
Fourier, C. 118, 125, 126, 136, 158
Fukuyama, F. 383, 385

Gaulle, (de), C. 231, 313
Giscard d'Estaing, V. 328
Godwin 118, 120
Goebbels 274, 275, 280
Goldsmithh, O. 100
Gould, J. 150, 216

Gresham, T. 24
Guépin, A. 144
Guesde, J. 207

Hales, J. 26, 41
Harding, W. G. 243
Helvetius, C.A. 78, 79, 84, 108
Hilferding, R. 216, 217, 224, 225
Hitler, A. 274, 275, 278, 281, 284, 437
Hobbes, A. 47, 79
Hobson, J. A. 224
Holbach, (d') P.H. 78, 85
Hume, D. 106, 107

Jaurès, J. 119, 208, 287
Jonas, H. 417
Jospin, L. 372

Karpik, L. 409
Kennedy, J. F. 338
Keynes, , J. M. 237, 255, 256, 258, 259, 260, 290, 303, 380, 439
Kindleberger, C. P. 188, 239, 240, 283
King, G. 41, 46
Kropotkine, P. A., 207

Lafargue, P. 207
Lallemand 209
Las Casas, (de). B. 22
Lefevre, M. 301
Lénine 221
Léon XIII, 33, 36, 63, 66, 96, 98, 440
Leroy-Beaulieu, P. 209, 221, 222
Linguet, S. N. 85, 86, 87
Locke, J. 47, 48, 49, 79

Mably (Başpapaz) 84
Machiavel, N. 438
Maddison, A. 400, 422, 430
Malthus, T. R. 120, 121
Maréchall, S. 124
Marx, K. 14, 23, 31, 37, 39, 43, 47, 93, 125, 127, 130, 159, 162,169, 171,176, 199, 256, 258, 413, 416, 439
Mellon, Mellon-Béranger 237, 251
Merrheim 233
Mill, J. S. 159, 176, 221
Mimerel 156
Mirabeau (de), V. 81, 90
Mitchell, W. C. 187, 245, 441
Montchrestien (de), A. 51
Montesquieu (de). G. 79, 80
More, T. 23, 27
Morin, F. 426
Morny (de). C. A. 157, 158
Mun, T. 39, 40

Nehru, J. 295

Ohmae, K. 379
Oppenheim (von) 188
Ortiz 26
Owen, R 118, 126, 158, 159

Paine, T. 112
Perroux, F. 31, 303, 391
Pigou, A. C. 187, 192, 259
Pitt, W. 68, 70, 105, 112
Plihon, D. 425
Polanyi, K. 394
Postlethwayt 69
Pouget, E. 207

Quesnay, F. 88, 89, 91, 93, 94, 95, 108, 114

Raynal (abbé) 85
Reagan, R. 366, 371
Reich, W. 274, 276, 277, 279, 280, 281
Renault, L. 233, 234, 236, 266, 268, 306
Rhodes, C. 156, 221
Ricardo, D. 118, 122, 123, 127, 129, 130
Richelieu (C. de) 52, 53, 54
Richta Richta, R. 408
Robbins, L. 242, 252, 259
Romulo, C. R. 294
Roosevelt, F. D. 252, 253, 287
Rousseau, J. - J. 65, 79, 80, 81, 82, 83, 88, 442

Saint-Simon (de). L. 54, 118, 125, 126, 127
Samuelson, P. 303
Say, J. B. 118, 122, 123, 127, 128, 129, 130
Schneider, E. 142, 208, 216, 266, 268, 310
Schröder, G. 372
Schumpeter, J. 413, 416
Seyssel (de). C. 25
Smith, A. 21, 87, 91, 107, 108, 109, 111, 114, 123, 127
Soekarno 295
Stallings, P. 300
Stinnes, H. 276
Strasser, O, 273

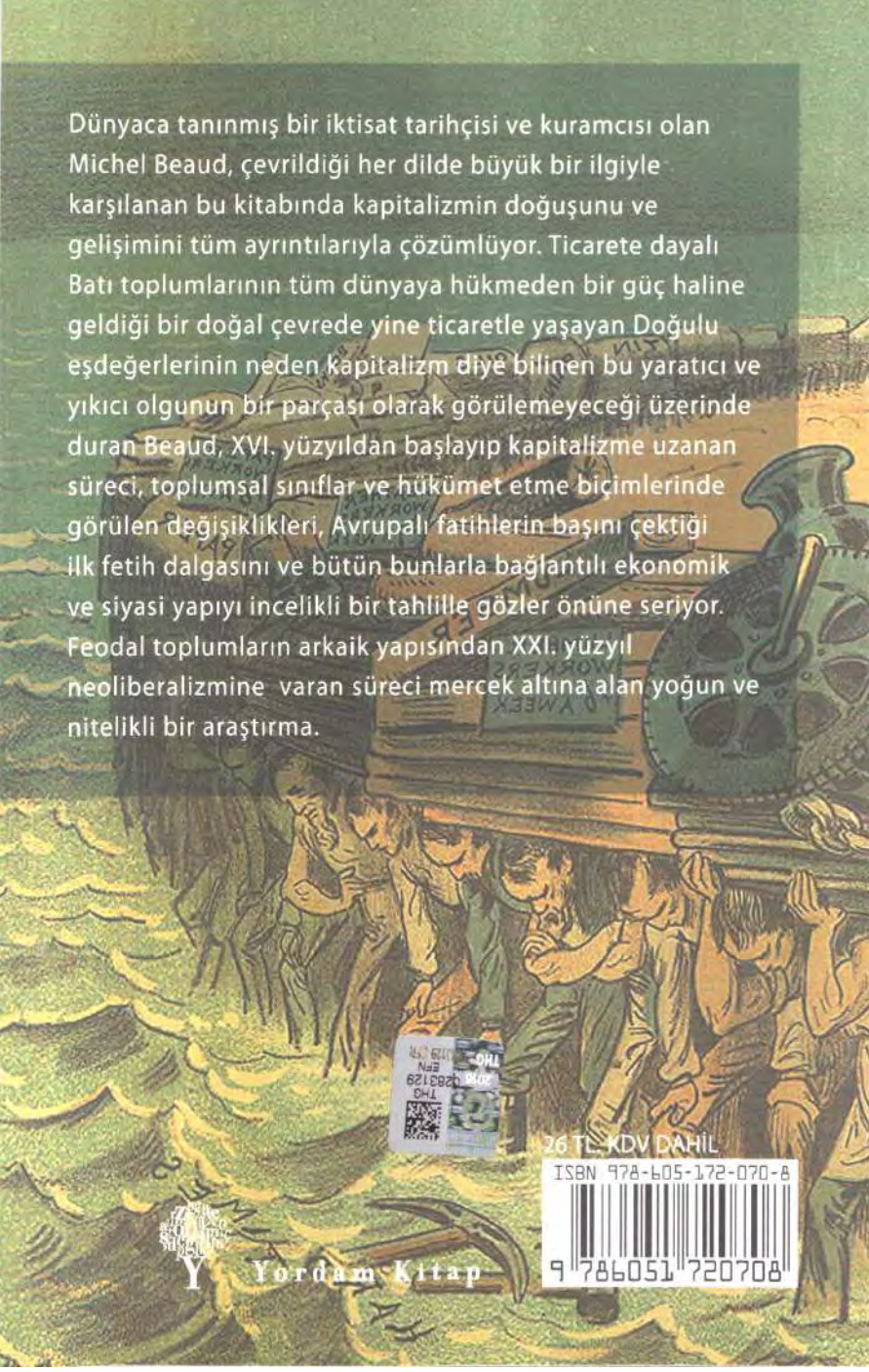
Taylor, F. W. 201, 202, 209, 210, 233
Thatcher, M. 328, 366, 371
Thiers, L. A. 156, 157, 161
Thyssen, F. 276
Tobin, J. 312
Tocqueville (de). C. A. 161
Tolba, K. 350
Turgot, A. R. J. 78, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 108, 114, 123

Vauban (de). S. 58, 72, 76
Voltaire 17, 65, 78, 87, 91

Weber , M. 415
Wen Wen, J. 429
William Pitt 112

Ziegler, J. 344, 345

Dünyaca tanınmış bir iktisat tarihçisi ve kuramcısı olan Michel Beaud, çevrildiği her dilde büyük bir ilgiyle karşılanan bu kitabında kapitalizmin doğuşunu ve gelişimini tüm ayrıntılarıyla çözümlüyor. Ticarete dayalı Batı toplumlarının tüm dünyaya hükmeden bir güç haline geldiği bir doğal çevrede yine ticaretle yaşayan Doğulu eşdeğerlerinin neden kapitalizm diye bilinen bu yaratıcı ve yıkıcı olgunun bir parçası olarak görülemeyeceği üzerinde duran Beaud, XVI. yüzyıldan başlayıp kapitalizme uzanan süreci, toplumsal sınıflar ve hükümet etme biçimlerinde görülen değişiklikleri, Avrupalı fatihlerin başını çektiği ilk fetih dalgasını ve bütün bunlarla bağlantılı ekonomik ve siyasi yapıyı incelikli bir tahlille gözler önüne seriyor. Feodal toplumların arkaik yapısından XXI. yüzyıl neoliberalizmine varan süreci mercek altına alan yoğun ve nitelikli bir araştırma.

26 TL KDV DAHİL
ISBN 978-605-172-070-8
9 786051 720708
Yordam Kitap